

Гійом Левассер де БОПЛАН ОПИС УКРАЇНИ

Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — К.: Наук. думка; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990. 256 с.: іл. — (Україна в міжнар. зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники). — Рез. фр. та англ. мовами.

Книга французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана «Опис України» — цінне історичне джерело для вивчення побуту запорозького козацтва і селянства, а також інших станів середньовічного суспільства України. В ній відображені географічне середовище, природа України, її кліматичні умови, наведені дані з історії заселення Середньої Наддніпрянщини, змальована яскрава картина життя українського народу першої половини XVII ст.

Переклад з французької мови на українську здійснений з руанського видання 1660 р., текст якого відтворений факсимільно.

Для істориків, викладачів і студентів вузів, всіх, хто цікавиться минулим України.

Перше видання повного тексту українською мовою.

Переклад з французької *Я. І. Кравця, З. П. Борисюк*

Передмова *Я. Д. Ісасвича, В. А. Смоля*

ISBN 5-12-002500-5 (УРСР) : ISBN 0-916458-40-7 (США)

Боплан Гійом Левассер де. Описание Украины, нескольких провинций Королевства Польского, которые тянутся от границ Московии до границ Трансильвании, вместе с их обычаями, способом жизни и ведения войн.

Guillaume Le Vasseur de Beauplan. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenus depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre.

ЗМІСТ

*Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Переклад Я.І.Кравця, З.П.Борисюк.
Київ, 1990.*

Коментарі (1-199)

Коментарі (200-423)

Я. Д. Ісаєвич, В. А. Смолій. Передмова

Від перекладачів і редколегії

Я. Р. Дашкевич. Українська бопланіана

Перелік українських і татарських слів, транслітерованих Бопланом

Основні розбіжності між першим і другим виданнями «Опису України»

Географічний покажчик. Іменний покажчик

Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne.
Contenues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie.
Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre. Par le Sieur de
Beauplan. — A Rouen, Chez Jacques Cailloué, 1660

ДОДАТОК: *Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Переклад Я. І.
Кравця. Львів, 1990.*

ПЕРЕДМОВА

«Опис України» французького військового інженера і відомого картографа Г. Левассера де Боплана — одне з найважливіших історичних джерел, що розповідають про Україну XVII ст. Книга містить унікальні свідчення очевидця про природу України, становище й побут селян та козаків, морські походи запорожців, класову боротьбу. Протягом тривалого часу праця Боплана залишалася для західноєвропейських читачів цінним джерелом інформації про Україну та її народ. Вона була перекладена на ряд мов, серед яких, однак, не було українського перекладу всього тексту. Пропоноване читачам видання покликане заповнити цю прогалину.

Гійом Левассер сір де Боплан народився близько 1600 р. у Нормандії, ймовірно у Дьєппі, в шляхетсько-гугенотській родині, що мала прізвище Левассер (ле Вассер) *. Від свого батька — математика і картографа Г. Левассера (помер 1643 р.) — він успадкував не лише родове прізвище, але й ім'я Гійом (Вільгельм). Гійом Левассер-молодший, вступивши на військову службу (у 16-річному віці став лейтенантом), спеціалізувався на військовому будівництві, набув досвіду також в галузі артилерії та картографії.

* Представники різних відгалужень цієї родини додавали до цього прізвища вказівку на свої родові маєтки: Левассери де Коньє, де Руар, д'Отвіль тощо. Доповнення «сір» де Боплан походить, очевидно, від назви маєтку першої дружини автора «Опису України». Деякий час (після 1650 р.) він іменував себе також Левассером де Рок. Біографію Боплана висвітлено в основному за такими працями: *Ляскоронский В. Г.* Гильом-Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. — Киев, 1901; *Buczek K.* Beauplan Wilhelm Le Vasseur // *Polski slownik biograficzny.* — Warszawa, 1935. — Т. 1. — S. 384 — 386; *Wójcik Z.* Wstęp // *Eryka Lassoty i Wilhelma Beaupiana opisy Ukrainy.* — Warszawa. — 1972. — S. 37 — 51; *Pernal A. B., Essar D. F.* The 1652 Beauplan Maps of the Ukraine // *HUS.* — 1985. — Vol. 9. — № 1/2. — P. 61-64.

Наступ контрреформації, зокрема позбавлення урядом кардинала Рішельє гугенотів політичної автономії (1629), спонукав молодого військового інженера до еміграції. Наприкінці 1630 р. він прибув у Річ Посполиту. Тут як найманий інженер-фахівець став служити у артилерії польського коронного війська, що дислокувалося на Україні. Найчастіше він перебував у м. Барі (Поділля), але багато подорожував по всій Україні, займаючись військовим будівництвом і збираючи матеріали для великої карти України і спеціальних /6/ карт окремих регіонів українських земель. Під керівництвом Г. Левассера де Боплана було споруджено фортифікації: тодішню штаб-квартиру польського великого гетьмана коронного у Барі (1631), фортецю у Бродах (1632 — 1633), укріплення у Новому Конецполі (1634), Кодаку (1634), Кременчуці (1634 — 1635),

укріплені табори в Кам'янці (1633), Старці (1638)¹. Як гадають, він спільно з Андреа дель'Аква керував будівництвом чудового ренесансного замку-палацу у Підгірцях.

Миколай Потоцький, який 1646 р. став великим коронним гетьманом, 29 березня 1647 р. з невідомих причин звільнив Боплана зі служби. Повертаючись до Франції, він зупинився у Гданську. Вдруге інженер відвідав Гданськ 1650 р.

Обидва рази головною метою його перебування у цьому місті було вирішення ряду конкретних питань з відомим гравером Віллемом Гондіусом (Гондтом), який гравіював його карти та ілюстрації до «Опису України». Серед вигравійованих Гондіусом карт Боплана — «Українська географічна карта», 12 карт окремих частин України і, нарешті, перша в історії світової картографії військова топографічна карта цілої країни — «Спеціальний і докладний план України з належними їй воєводствами, округами та провінціями» (в масштабі 1 : 463 000) *.

¹ *Wójcik Z.* Op. cit. — S. 38.

* Картографічні праці, присвячені Україні, тут докладно не розглядаються, їм буде присвячене спеціальне видання, що готується за спільним проектом Археографічної комісії АН УРСР та Українського наукового інституту Гарвардського університету.

В 1650 — 1651 рр. Боплан жив у Дьєппі, а з 1652 р. у Руані. Звідти він виїхав на військову службу до Вест-Індії, де, зокрема, виконав план портового міста Картагени (на території сучасної Колумбії). Згодом служив у Франції як військовий інженер під командуванням основоположника військової фортифікації Вобана, що пізніше став маршалом Франції. Від генерального інтенданта фінансів Кольбера він отримав значні суми грошей на підготовку карт Нормандії (надрукована в Руані 1667 р.) і Бретані (закінчена 1666 р.). Помер Боплан 1673 р.

Головними працями Боплана були карти України, які справедливо вважаються одним із найвищих досягнень картографії XVII ст., та його «Опис України». Останній був задуманий як пояснення до карт, але фактично став самостійним твором. Спеціально для «Опису України» Боплан замовив Гондіусові ілюстрації-мідерити, однак доля їх невідома.

DESCRIPTION
DES CONTREES
DV ROYAVME DE
POLOGNE

CONTENVÈS DEPVIS
les confins de la Moscovie, iusques
aux limites de la Transilvanie.

Par le Sieur de BEAUVLAN.

A ROÛEN;
Chez IACQUES CAILLOÛB, tenant
sa boutique dans la Cour du Palais.

M. D C. L I.

Титульний аркуш першого видання «Опису України» (Руан, 1651)

Як довели дослідження останніх десятиріч, твердження деяких бібліографів, начебто перше видання «Опису України» було опубліковане в Руані 1650 р., не

обґрунтовані. Не відповідає дійсності також повідомлення /8/ Б. Барвінського² про наявність у Бібліотеці Чорторійських у Кракові примірника, у якому це видання датується 1640 р.

Насправді, перше видання книги було опубліковане в Руані, в друкарні Жака Кайуе 1651 р. Як зазначалося в наступному виданні у передмові «Книгарня до читачів», перше видання друкувалося на прохання автора і було малотиражним: «Сотня примірників, які були подаровані його друзям». У заголовку першого видання слова «України» не було³.

Той же руанський друкар видав 1660 р. значно більшим тиражем доповнене видання під назвою «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн»⁴.

Варіантом цього видання слід вважати і книги, у яких тексти ідентичні (крім одного виправлення), але титульний аркуш інший. На ньому вказано, що книга надрукована в Руані, а продається в Парижі у Сімона Ле Сур (Le Sourd) на вулиці Сен-Жак, причому вказана дата — 1661 р.⁵

Існують ще примірники, в яких дата на титульному аркуші змінена на «1673»: до «MCLX» додруковано «LXIII». Як вказують канадські дослідники Д. Ф. Ессар і А. Б. Перналь, це видання ідентичне виданню 1660 р. Крім іншого титульного аркуша, в ньому є лише два виправлення тексту. Згадані автори пишуть, що «тексти двох видань ідентичні і надруковані з одних форм»⁶. Більш ймовірний не передрук нового видання з тих же форм, а додрукування частини нового титульного аркуша до нерозпроданої частини тиражу видання 1660 р. 1861 р. воно було передруковане в Парижі з передмовою А. Голіцина.

Англійський переклад тексту за виданням 1661 р. було опубліковано 1704 р. у першому томі видання Джона Черчілла «Збірка описів подорожей і мандрівок, деякі з яких вперше друкуються з оригінальних рукописів, а деякі перекладено з іноземних мов і нині вперше надруковано англійською мовою»⁷.

² Барвінський Б. «Україна» Боплана // Стара Україна. — 1924. — № 1. — С. 14.

³ *Description des contrées du Royaume de Pologne, contenues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Par le Sieur de Beauplan. — A. Rouen, Chez Jacques Cailloue, 1651.*

⁴ *Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, facons de viures, et de faire la Guerre. Par le Sieur de Beauplan. — A Rouen, Chez Jacques Cailloue, 1660.*

⁵ *Essar D. F., Pernal A. B. Beauplan's Description d'Ukraine: A Bibliography of Editions and Translations // HUS. — 1982. — Vol. 6. — № 4. — P. 488 — 489.*

⁶ *Ibidem.* — P. 492.

⁷ *A Collections of voyages and travels... Printed for Awunsham and John Churchill. — London, 1704. /9/ /12/*

DESCRIPTION
D'VKRANIE,
QUI SONT PLUSIEURS
Prouinces du Royaume de
Pologne.

CONTENVÈS DEPVIS
les confins de la Moscouie, iusques
aux limites de la Transilvanie.

ENSEMBLE LEURS MOEVRS,
façons de viures, & de faire la Guerre.

Par le Sieur de BEAUVLAN.

A R O V Ë N,
Chez I A C Q V E S C A I L L O Û E', dans
la Cour du Palais.

M. D C. L X.

Титульний аркуш другого видання «Опису України» (Руан, 1660)

DESCRIPTION
D'VKRANIE,
QVI SONT PLUSIEURS
Prouinces du Royaume de
Pologne.

CONTENVÈS DEPVIS
les Confins de la Moscouie, iusques
aux limites de la Transilvanie.

ENSEMBLE LEVRS MOEVRS,
façons de viures, et de faire la Guerre.

Par le Sieur de BEAUPLAN.

à Paris, et se vend

A PARIS,
Chez SIMON LE SOVRD, rue S. Jacques,
à l'Image Saint Pierre.

M. DC. LXI.

Титульний аркуш третього видання «Опису України» (Руан, 1661)

DESCRIPTION
D'VKRANIE,
QUI SONT PLYSIEURS
Prouinces du Royaume de
Pologne.

CONTENVÈS DEPVIS
les confins de la Moscouie, iusques
aux limites de la Transylvanie.

ENSEMBLE LEURS MOEVRS,
façons de viures, & de faire la Guerre.

Par le Sieur de BEAUVLAN.

A R O V Ë N,

Chez IACQUES CAILLOÛE, dans
la Cour du Palais.

M. D C. L X. XIII.

*Титульний аркуш останнього прижиттєвого видання «Опису України»
(Руан, 1673)*

Це видання передруковувалося у складі тієї ж збірки в 1732, 1744, 1752 рр.; 1959 р. у Нью-Йорку вийшла репродукція видання 1744 р.

Відомий видавець і друкар Міцлер фон Колоф видав латинський переклад видання 1660 р., вмістивши його у другому томі двотомника, відомого під скороченою назвою «*Collectio magna*»⁸. Хоч на титульному аркуші було вказано 1768 р., насправді його видрукувано 1769 р.

Перше і єдине німецьке видання того ж тексту опубліковано 1780 р. у Бреслау (нині Вроцлав) у друкарні Вільгельма-Готліба Корна, яка мала тісні зв'язки з Польщею і Україною, зокрема виконувала замовлення Київської академії⁹. Перекладачем і видавцем був Вільгельм Меллер, який цікавився історією та географією українських земель, опублікував змістовні записки про свої подорожі на Україну¹⁰. Всі названі переклади здійснювалися за другим, доповненим виданням. Перше ж видання (1651) стало основою для перекладів, які друкувалися в Амстердамі в складі знаменитих атласів Йоганнеса Блау. 1662 р. у супровідному тексті латиномовного видання вперше опубліковано повний, але поділений на дві частини (у різних місцях другого тому) переклад саме за першим виданням¹¹. У складі атласів Блау перший варіант твору Боплана друкувався також у французькому оригіналі (1663, 1667, репродукція 1967), у голландському (1664), іспанському (1665, 1672) перекладах.

1822 р. було видано у Варшаві, а 1839 перевидано у Бреслау польський переклад підготовлений Юліаном Уркином Немцевичем для третього тому його видання «*Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce / Przez I. Niemcewicza*» (Warszawa, 1822. — Т. 3; Wrocław, 1839. — Т. 3). На жаль, цей переклад не був вдалим. Значно вищим науковим рівнем відрізняються російські переклади Ф. Устрялова (1832), К. Мельник за редакцією В. Б. Антоновича (1896), В. Л. Ляскоронського (1901). Перший російський переклад широко використовувався М. В. Гоголем під час написання «Тараса Бульби».

⁸ *Historiarum Poloniae ac Lituaniae scriptorum collection magna*. — Varsaviae, 1768.

⁹ *Beschreibung der Ukraine und deren Einwohner, aus dem Franzosischen des Wilhelm le Vasseur sieur de Beauplan ubersetzt*. — Breslau, 1780.

¹⁰ Moeller W. *Reise von Warschau nach der Ukraine im Jahre 1780 und 1780; Hersberg am Harz, 1804; Ibidem. Reise von Wolhynien nach Cherson in Russland im Jahre 1787*. — Hamburg, 1802.

¹¹ *Essar D. F., Pernal A. B. Beauplan's Description d'Ukraine*. — P. 489. Див. також: Koeman Ir. C. *Joan Blaeu and Hist Grand Atlas*. — Amsterdam, 1970.

Істотним внеском у вивчення і популяризацію твору Боплана став новий польський переклад З. Стасевського та К. Меллера, що відкривався ґрунтовною /13/ вступною статтею і супроводжувався коментарями З. Вуйцика¹². Врешті 1981 р. вийшов український переклад Я. Кравця, дещо скорочений для журнальної публікації¹³. Також скорочено текст у останньому російському виданні, для якого використано після звірки з оригіналом переклади К.

Мельник і В. Ляскоронського¹⁴. 1990 р. у серії «Українські студії Оттавського університету» побачила світ публікація пам'ятки французькою мовою з ґрунтовним вступом і коментарями відомих канадських дослідників Боплана Д. Ессара та А. Перналя¹⁵.

Крім згаданих перекладів повного тексту або його більшої частини, неодноразово друкувались і уривки з твору Боплана, що широко використовувався дослідниками історії України, етнографами, письменниками*.

Яка ж основна причина популярності серед читацького загалу цієї книги? Насамперед вона полягає у багатстві змісту, напівхудожній формі викладу матеріалу, вмінні, здавалося б, простими засобами створити в уяві читача багатобарвний образ, домогтися властивого справжній літературі «ефекту співприсутності». Привертає увагу читачів навіть структура книги. Її підрозділи, мають місткі образні заголовки, які не лише розкривають зміст того чи іншого розділу, але й послугують своєрідним дороговказом в авторській розповіді. Зацікавленню книжкою сприяло й те, що вона вперше була видана в роки Визвольної війни українського народу (1648 — 1654), коли далеко за межі України поширювалися звістки про мужність козацького війська, успіхи якого стали істотним чинником міжнародної ситуації того часу. Ця книжка була в бібліотеках монархів і визначних вчених, вона справила великий вплив не лише на історичні праці, а й на літературні твори, присвячені минулому українського народу. Природно, що талановитий твір Боплана став джерелом інформації як для політичних і військових діячів, так і для широких кіл освічених людей.

¹² *Eryka Lasoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy / W przekladze Zofii Stasiewskiej i Stefana Metlera pod redakcją, ze wstępem i komentarzami Zbigniewa Wójcika.* — Warszawa, 1972.

¹³ *Гійом Левассер де Боплан.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії, до границь Трансільванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн // Жовтень. — 1981. — № 4, — С. 54 — 88.

¹⁴ *Боплан.* Описание Украины // Чтобы, вовеки едины были. — М., 1987. — С. 350 — 376. За цією публікацією здійснено український переклад частини тексту і коментарів у виданні «Пригоди, подорожі, фантастика-89» (К., 1989. — С. 5 — 28). Фрагмент російського перекладу Ф. Устрялова опублікований нещодавно М. Ф. Котляром в науково-інформаційному бюлетені «Архіви України» (1988. — № 2. — С. 59 — 75).

¹⁵ *La Description d'Ukraine de Guillaume Le Vasseur de Beauplan / Edition annotée par Dennis F. Essar et Andreu B. Pernal.* — Ottawa; Paris; Londres: Les Presses de l'Université d'Ottawa. — 1990. — XIII, 154 p. — (Études Ukrainiennes de l'Université d'Ottawa; N 11.)

* Ширше про українську бопланіану див. с. 209—232. /14/

Гадаємо, не випадково книгу відкриває опис Києва, який автор, по праву, називає «однією із найдавніших міст Європи». Адже це був природний економічний, політичний та культурний центр українських земель. Незважаючи на дискримінаційну політику польсько-шляхетської держави, Київ

продовжував відігравати помітну роль в історичній долі українського народу, виступаючи символом колишньої єдності всього східного слов'янства.

Значна частина сторінок книги присвячена розповіді про життя та господарську діяльність українських селян (читачів не повинен дезорієнтувати той факт, що підрозділ називається «Ремесла, якими займаються козаки»). Наведений матеріал дає можливість дослідникам уточнити (і не лише дослідникам), які види ремісничого виробництва існували тоді на Україні, розширює нашу уяву про рівень розвитку землеробства. Слід зазначити, що Боплан не став апологетом шляхетсько-магнатського режиму на Україні. Можна було б це пояснити тим, що він як людина розумової праці також зазнав кривд і принижень від тих, кому служив задля заробітку. Але справа не тільки в цьому. Аналогічних принижень зазнавали й інші тогочасні інтелігенти, проте одні з них бездумно повторювали думки й ідеї, загальноприйняті у суспільних верхах, а інші свідомо й цинічно перекручували істину на догоду панам. Боплан належав до тих, хто зберіг людську гідність і співчутливе серце. Він з великою любов'ю описує характер та душевні якості українців. За його словами, «вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя». Далі автор пише, що українські селяни та козаки «надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі..., не дорожать власним життям».

Звертає увагу той факт, що Боплан без прикрас зображує реалії соціально-економічного життя на Україні 30-х років XVII ст. Він таврує жорстоке поводження польських феодалів з селянами-кріпаками. «Тутешні селяни, — зазначає автор, — заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кінями три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому залежно від наділу, який тримають, певну кількість буассо зерна, багато каплунів, курей, гусей і курчат..., пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни — ніби перебувають у чистилищі). Тому як трапляється, що ці бідні селяни потрапляють у повну залежність до злих панів, то опиняються у ще жалюгіднішому стані, ніж каторжани на галерах». Цими словами Боплан змальовує рабське, принижене становище українського селянина, якого магнат чи шляхтич міг фізично покарати, ув'язнити, або навіть вбити, не несучи при цьому карної відповідальності. Відзначимо, що твердження автора відносно 3-денної панщини /15/ стосується лише центрального регіону України. В західних повітах відробіткова рента досягала 4-5, а подекуди й 6 днів на тиждень з наділу, зате на крайньому сході була значно меншою.

Інший масив матеріалу книги присвячений характеристиці суспільно-політичного устрою, способу і тактики ведення військових дій запорозьких козаків (зокрема, морських походів). Досить лапідарно, але яскраво описує автор вибори кошового отамана на Січі, приготування до походу на Чорне море проти турецьких фортець, будівництво човнів-чайок і дії запорожців проти ворожого флоту. Боплан не розповідає докладно про той чи інший морський

похід. Він дає узагальнюючу характеристику і відзначає найбільш яскраві деталі цієї невід'ємної частини сповненого смертельних небезпек козацького життя.

Боплан наводить цінні матеріали, які дозволяють зробити висновок про соціальне розшарування козацтва, про панівне місце в товаристві старшинської верхівки, становище і умови життя козацької сіроми. На відміну від тодішніх польських політичних діячів, автор добре усвідомлював, що Січ (до речі, як і інші українські землі) виступала надійним щитом проти спустошливих вторгнень кочівників у межі Західної Європи. «Цей новоздобутий край, — пише він у присвяті до книги, — є незборним захистом проти могутності турків та жорстокості татар, міцною перепорою, здатною зупинити їхні згубні і часті набіги...»

Увагу читачів приверне та частина книги, де надзвичайно колоритно, емоційно та цікаво описано побут і звичаї українців, зокрема весільну обрядовість. Вже самі назви розділів свідчать про зміст та спрямування авторської розповіді: «Як дівчата залицяються до парубків»; «Як відбувається весілля» та ін. Наведені Бопланом факти свідчать про великі традиції, що склалися впродовж багатьох століть і відбивали своєрідність етнічної культури українського народу.

Читачі звернуть увагу на той факт, що в книзі чимало місця відведено природно-географічному опису Криму та характеристиці життя і суспільної організації татарського населення. Для цього існували свої вагомі причини. Адже відомо, що агресивні дії султанської Туреччини та її васала Кримського ханства проти сусідніх народів стали джерелом їх нормального функціонування як державного організму. Але у справжню трагедію ці напади перетворилися для українського народу, який найбільше терпів від спустошень, зазнав величезних людських втрат. Боплан пише, що татари, «розбігаючись повсюди по селах, ...оточують їх, виставляючи по чотири сторожові пости довкола і підтримуючи великі вогнища впродовж всієї ночі, побоюючись, щоб котрийсь із селян не втік. Потім грабують, палять і вбивають усіх тих, хто чинить їм опір, а тих, хто здався, забирають із собою; і не тільки чоловіків і жінок з немовлятами, /16/ але також і худобу, як наприклад, коней, волів, корів, баранів, овець, кіз...». Море людської крові, горе та спустошення залишали після себе татарські орди на Україні. «Ця картина, — пише автор, — може зворушити найбільш нелюдські серця, коли розлучається чоловік з жінкою, матір з дочкою без жодної надії ще колись побачитися, бо йдуть у жалюгідне рабство до безбожників-магометан, де зазнають безмежної наруги... Словом, найбільш тверді серця здригнулися б, слухаючи крики і співи, плач і стогони цих нещасних русинів, бо цей народ і співає, і голосить плачучи». Розповідь Боплана значною мірою доповнює уявлення дослідників про спосіб життя татар, їх етнічні особливості, звичаї, тактику ведення військових дій тощо.

В тій частині книги, де йдеться про внутріполітичне життя в Речі Посполитій, слід відзначити розділи «Як обирають короля», «Про шляхетські вольності» та «Звичаї польської шляхти». Тут цікавими є не лише зображення механізму виборів польського короля та характеристика його політичних

прерогатив, опис шляхетських прав і привілеїв (цей аспект політичного розвитку королівської Польщі добре знайомий читачеві), але насамперед значення цього матеріалу як альтернативного щодо відтворення рабського становища українського селянства. Наведені факти об'єктивно свідчать також про те, що всеїлля великої аристократії, яка гальмувала економічний розвиток країни, дбала лише про власні егоїстичні інтереси, потопала в розкоші, продавала себе і свою країну іноземцям, неухильно вело до занепаду польської держави.

Пропонована книга стане, безперечно, важливим джерелом для тих, хто цікавиться історією, географією, природою України XVII ст. На її сторінках можна знайти опис річок та озер, рослинного і тваринного світу, кліматичних умов і окремих аспектів козацької медицини, яка ґрунтувалася на давніх народних традиціях.

І, нарешті, в книзі містяться невеликі за обсягом, але надзвичайно важливі повідомлення про обставини, хід та придушення козацьких повстань 1635 р. під керівництвом гетьмана нереєстрових запорозьких козаків І. Сулими та повстань 1637 — 1638 рр. (зруйнування Кодацької фортеці, битва під Кумейками, обставини покарання повстанців та ін.).

Звичайно, не все у книзі Боплана «Опис України» достатньо перевірене, точно та до кінця правдиво висвітлене і прокоментоване. Адже частину своїх записів він зробив зі слів сучасників (інколи не уточнивши фактів). Не виключено й те, що окремі авторські замальовки були зроблені на догоду читацьким смакам. На змісті твору не могло не позначитися перебування французького інженера на службі в шляхетському війську. Він будував фортеці, що мали служити опорними пунктами панування польських магнатів. Безпосереднім начальником його був великий коронний гетьман польського війська Станіслав Конєцпольський, який криваво придушував селянсько-козацькі повстання. /17/ Сам Боплан був при шляхетському війську, яке воювало з повстанцями в 1637 — 1638 рр. Тому цілком природно, що на сторінки твору попали і твердження, що відбивали погляди й пересуди шляхетського оточення письменника. Особливою апологетичністю відзначається присвята цієї книги польському королю Яну-Казимиру, де всупереч історичним реаліям говориться про «пустельність» південно-східних земель, звеличуються «діяння» С. Конєцпольського в напрямі їх заселення та господарського освоєння і т. п.

Знання Боплана про давнє минуле України далеко не повні, а часом і помилкові; в цьому відношенні твір інженера-картографа поступається перед нещодавно виявленим описом України гданського купця XVII ст. Мартина Груневега. Є в творі і просто наївні твердження і різного роду недоречності. Проте, безперечно, не цим визначається місце праці французького інженера в історіографічній спадщині. Боплан, по суті, відкрив нову сторінку у справі вивчення України та ознайомлення з історією її народу широких кіл західноєвропейської громадськості. Водночас, незважаючи на те, що історична наука збагатилася новими фактами та науковими розробками, праця Боплана і

понині залишається цінним і невичерпним джерелом не лише для дослідників, але й усіх тих, хто цікавиться далеким минулим нашого народу.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧІВ І РЕДКОЛЕГІЇ

Перший повний переклад книги Боплана українською мовою, який ми пропонуємо увазі читачів, здійснено з руанського видання 1660 р., що вважається класичним і складає основу усіх пізніших перевидань. Примірник, з яким працювали перекладачі, належить відділу рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР і походить з колекції колишньої Львівської бібліотеки фундації графа В. Баворовського. До останньої книга надійшла, як видно з власницьких штампелів та екслібрисів, з колекції Зигмунта Чарнецького, а перед тим становила власність книгозбірні Чорторийських у Сеняві. Оригінальна оправа книги втрачена. У новітній час дерев'яні палітурки примірника були обтягнуті жовтуватим пергаментом, на верхній палітурці — золоте тиснення з гербом Прус-З Чарнецьких і написом докола: «Zygmunt Czarncki». На звороті цієї ж палітурки — два штампелі: З. Чарнецького та Бібліотеки фундації В. Баворовського. Екслібрис книгозбірні Чорторийських міститься на титульному аркуші видання, його можна бачити на факсимілі.

Загальний обсяг книги складає 112 сторінок. На перших 6 нумерованих — присвята королю Яну Казимиру і звернення автора та видавця до читачів. Пагінація цих сторінок подана у нашому виданні у квадратних дужках. Власне, опис України, що становить перший розділ книги, займає 30 сторінок. Окремі зошити цієї частини видання (по 8 сторінок у зошиті) пронумеровані літерами латинського алфавіту: A-Aij., B-Bij, C-Cij, D-Dij, E-Eij. Другий розділ «Про Крим або край Татарії» налічує 3,5 сторінки, третій — «Кримські татари» — 20 сторінок. Тут у пагінації оригіналу допущено ряд друкарських помилок: після с. 48 знову повторюється с. 47, двічі подано с. 50 і 51, зате пропущені с. 52 і 53. Аналогічні помилки є і в розділі про вибори козацького гетьмана: після с. 55 — с. 54, а далі — с. 57. Ці неточності мають суто технічний характер і послідовності оповіді не порушують. Пагінація оригіналу, показана на полі нашого перекладу, зберігає вказані особливості.

Основний текст книги, як видно на факсимілі, супроводжується маргіналіями автора. Ті з них, що за змістом відповідають назвам окремих розділів, були введені в основний текст перекладу у вигляді заголовків (це кожного разу оговорено), а ті, що носять пояснювальний характер, подаються у вигляді посторінкових підрядкових приміток з поміткою: (Прим. авт.). Коли в оригіналі /19/ біля відповідного фрагменту тексту є рисунок, це зазначається в коментарі з відсилкою до сторінки оригіналу.

Виходячи з того, що «Опис України» насамперед історична, а не літературна пам'ятка, перекладачі намагалися засобами української мови передати якомога точніше зміст твору. Звідси — певний стилістичний буквалізм і важкуватість синтаксичних конструкцій, зрозумілих, якщо

врахувати, що Боплан не був професійним літератором. Разом з тим, зважаючи на синтаксичні особливості сучасної української мови, надто довгі речення оригіналу, характерні для тогочасного синтаксису, довелося таки розчленовувати. Під час роботи з текстом враховані попередні видання книги Боплана, охарактеризовані у передмові. Особливу увагу перекладачі намагалися приділити передачі власних назв і лексики термінологічного характеру. Після імен і географічних назв, поданих нами у звучанні, наближеному до сучасного, подається у квадратних дужках їх написання в оригіналі. Якщо одна й та сама назва траплялася • в декількох орфографічних варіантах, оригінальне написання наводиться щоразу, якщо ні — тільки при першому вживанні. Соціальні, військові та інші терміни перекладалися по можливості за допомогою одного і того ж слова, як наприклад: *chateau* — *замок*, *fort* — *форт*, *village* — *село*, *noble* — *шляхтич* і т. д. Однак це не завжди вдавалося, оскільки сам автор чимало понять вживає неоднозначно. Тому, скажімо, слово *général* довелося передавати відповідно до контексту, в якому воно вжите: то як *гетьман*, то як *кошовий*, то як *наказний отаман*. Такі випадки оговорені в коментарі.

Оповідючи про ті чи інші місцеві реалії, Боплан нерідко наводить українське звучання слова або й фрази, як-от: *choche* — *кіш*, *skarbniza* — *скарбниця*, *guds* — *рада*, *romagabog* — *помагай біг* та ін. Такі авторські транскрипції подаються курсивом мовою оригіналу у квадратних дужках поруч з відповідним місцем перекладу. Повний перелік слов'янських слів, транскрибованих Бопланом, наводиться у довідковому апараті книги.

У квадратних дужках перекладачі також подавали слова, відсутні в тексті оригіналу, але необхідні для його правильного розуміння. Таким чином, круглі дужки, на відміну від квадратних, скрізь відповідають пунктуації самого оригіналу.

Передмову до видання написали Я. Д. Ісаєвич і В. А. Смолій, огляд української бопланіани належить Я. Р. Дашкевичу, довідка від перекладачів і редколегії складена Н. М. Яковенко та Я. І. Кравцем. Коментарі до тексту підготували співробітники Інституту історії АН УРСР, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР, Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві та інші дослідники. Серед них, зокрема: Л. Ф. Артюх (*Л. А.* — тут і далі в дужках вказуються ініціали авторів, якими позначені написані ними коментарі), Г. В. Боряк (*Г. Б.*), М. Г. Вавричин (*М. В.*), /20/ Т. Ю. Гирич (*Т. Г.*), Я. Р. Дашкевич (*Я. Д.*), Ю. Ю. Мариновський (*Ю. М.*), В. В. Страшко (*В. С.*), В. О. Щербак (*В. Щ.*), Н. М. Яковенко (*Н. Я.*). Коментар 7 складений за участю М. Г. Крикуна (*М. К.*), коментар 382 — за участю В. М. Кравченка (*В. К.*). Коментарі 22, 60, 65, 315 та 317 написані відповідно А. Л. Перковським (*А. П.*), В. М. Ричкою (*В. Р.*), Я. І. Кравцем (*Я. К.*), О. О. Боряк (*О. Б.*). Довідки енциклопедичного характеру (примітки без підпису) підготувала Н. М. Яковенко.

Географічний та іменний покажчики уклали З. П. Борисюк, О. В. Тодійчук, Г. В. Боряк, перелік українських і татарських слів, транслітерованих Бопланом, а також список основних розбіжностей між другим і першим виданням — З. П.

Борисюк. Ілюстрації підготувала Т. Ю. Гирич, їй же належить ідентифікація київських будівель з панорамних рисунків Я. Вестерфельда (близько 1651 р.) та з плану Києва 1638 р. А. Кальнофойського. Фотоілюстрації виконав А. І. Мусійчук. Науково-технічну роботу по підготовці книги до видання здійснили В. М. Матях, Л. Я. Демченко, С. В. Калініченко, бібліографію скорочень використаної літератури склала Н. М. Яковенко.

Редколегія щиро дякує М. В. Галушко — зав. відділом рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР за люб'язно надану можливість працювати з примірником «Опису України» Г. Боплана, що ліг в основу цього видання, працівникам Музею книги Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна за надісланий мікрофільм першого видання книги, а також д-ру Б. О. Зілінському (ЧСФР) за представлені фотокопії гравюр з рідкісного видання «Суанеае» (Аугсбург, 1687).

RÉSUMÉ

Par cet ouvrage la Commission archéologique de L'Académie des Sciences de la P.S.S. d'Ukraine commence la publication d'une série de mémoires, de chroniques et de relations de voyage d'étrangers, consacrés à l'Ukraine. Le livre de l'ingénieur militaire et du cartographe français Guillaume le Vasseur de Beauplan (ca. 1600 — 1673), qui a vécu pendant 17 ans en Ukraine est sans doute un de plus intéressants de ce genre (la première édition date de 1651). Il est consacré à la vie quotidienne et aux moeurs du peuple ukrainien, aux exploits des cosaques zaporogues, au climat, à la flore et à la faune de cette république.

Le facsimilé de l'édition de 1660 est accompagné pour la première fois d'une traduction complète en ukrainien et d'un commentaire exhaustif.

SUMMARY

This new edition of the renowned description of Ukraine by the French military engineer and cartographer, Guillaume le Vasseur de Beauplan (ca. 1600 — 1673) is the first in a series of publications of descriptions of Ukrainian lands in the memoirs, diaries, and chronicles of foreigners, prepared by the Archeographic Commission of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Beauplan's description, first published in Rouen in 1651, resulted from his seventeen years in Ukraine and, undoubtedly, is the most interesting of this genre. The author speaks vividly of the

daily life and outlook of the Ukrainian people, of the glories of the Zaporozhian Cossacks, and of the climate, flora, and fauna of Ukrainian lands.

This facsimile of the most authoritative 1660 edition is accompanied by the first complete Ukrainian translation, together with detailed editorial commentary and notes.

Я. Р. Дашкевич.

УКРАЇНСЬКА БОПЛАНІАНА

Усвідомлення того, що творчість Гійома Левассера де Боплана — це початок нового періоду в науці про Україну, входило в науку поступово, через використання його «Опису України» та карт при вирішуванні конкретних наукових завдань. Працю Боплана часто використовували по-споживацькому, переважно вириваючи з неї окремі факти, потрібні для пояснення тих чи інших явищ, подій, обставин, і рідко захоплювалися його творчістю в цілому. Масивне аналітичне використання Боплана перешкоджало охопленню цілої його спадщини — та й бурхливої біографії — в єдиному синтетичному ракурсі. Тому й наш нарис про українське бопланознавство — це в основному огляд складних переплетінь найрізноманітніших дослідницьких питань, для вирішення яких потрібний був французький військовий інженер з «Описом України» та картами. На першому плані тут такі проблеми, як історія козацтва, етнографія українців, історичні географія, топографія та картографія з ономастичними, іконографічними, геодезичними екскурсами. Проблему джерелознавчого характеру становить видавнича історія «Опису України», карт Боплана та його послідовників. Менше притягала біографія Боплана, для вивчення якої на Україні джерел не збереглося. Боплана згадують, цитують, використовують сотні дослідників. Автор не ставив перед собою завдання скласти їх перелік. Та поряд із звичайними споживачами Бопланової спадщини були вчені, для яких Боплан і його твори стали предметом вдумливого, різнобічного і тривалого використання. Таким дослідникам, захопленим Бопланом, приділено найбільше уваги.

На Україну спершу потрапили Бопланові карти. Потрапили з практичних військових міркувань. У другій половині XVII ст., в період Руїни, з постійними воєнними кампаніями, без докладних («спеціальних») карт Боплана та його наслідувачів обійтися було важко. На початку XIX ст. в архіві Сєнявських у Меджибізькому замку збереглися пошматовані від постійного вживання клаптики Бопланових карт ¹.

¹ Там відкрив їх А. Скальковський. Див.: *Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1850. — Ч. 1. — С. 5.* Замок був власністю Сєнявських до 1726 р.

Літописець Григорій Грабянка (помер 1738) натякав на своє знайомство з картами воєводств, які були підготовлені послідовниками Боплана. Пишучи

близько 1710 р. про межі козацьких земель, літописець згадав, що їх «яснѣ землемѣры на маппах свѣту явили, положивши в предѣлах их воеводство кievское, черниговское, брацлавское и подольское, гдѣ текут /210/ Днѣстр, Буг, Днѣпр, Десна и Суж, а оттуда по Черное море»². Відомості про примірник опису на Україні сягають початку ХІХ ст. Ця книжка була в Яготині, у бібліотеці князя Миколи Рєпніна (1778 — 1845), малоросійського генерал-губернатора та історика-любителя³.

Якщо початком нового етапу української національної історіографії вважати 20 — 30-ті роки ХІХ ст., то треба визнати, що ще раніше від істориків України, які працювали поза її межами, надходили різноманітні згадки, бібліотечні та мапографічні дані, вказівки про велику цінність Бопланової спадщини як історичного джерела. Вони надходили як з Росії, так і з Заходу. В Росії, зокрема, працювали німецькі історики-академіки Академії наук в Петербурзі Герард-Фрідріх Міллер (Мюллер; 1705 — 1783) та Арон-Хрістіан Лерберг (1770 — 1813). Перший чітко відрізняв карти Боплана від карт його наслідувачів, про що згодом часто забували⁴; другий — широко використав Бопланів опис порогів⁵. 1825 р. з'явився скорочений виклад змісту частини «Опису України»⁶,

² Цитуємо за Літописом Ф. Туманського. Див.: *Летописецъ Малыя России* // Российский альманах. Град св. Петра, 1798. — Ч. 2. — С. 17 — 18. Пор.: Грабянка Г. Дѣйствія презѣльной и от начала поляков кривавой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляки, за найяснѣйших королей полских Владислава, потом и Казьмира в року 1648, отправоватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмельницкого неоконченной, з разных лѣтописцов и из діаріуша, на той войнѣ писанного, в градѣ Гадячу, трудом Григорія Грабянки, собранная и самобитних старожилов свѣдетельстви утвержденная; року 1710. — К., 1854. — С. II. Окремі карти Київського, Брацлавського і Подільського воеводств видали під іменем Боплана його епігони. Дехто з дослідників вважав, що була ще Бопланова карта Чернігівського воеводства, однак досі таку карту не знайдено. Пор.: *Ляскоронский В.* Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России. — Киев, 1898. — С. 18; *Jablonski A.* Rec. Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1900. — Т. 14. — S. 119. — Рец. на кн.: *Ляскоронский В.* Иностранные карты и атласы...

³ *Маркевич Н.* История Малороссии. В 5 т. — М., 1843. — Т. 5. — С. 91.

⁴ Див.: [Müller G.-F.] Nachricht von Land- und Seekarten, die das Russische Reich und die zunächst angränzende Länder betreffen // Sammlung russischer Geschichte. — St.-Petersburg, 1761. — Bd. 6. — St. 1, — S. 20-25.

⁵ Див.: *Lehrberg A. C.* Beschreibung des untern Dnjepers und seiner Wasserfälle zur Erläuterung der ältesten Nachrichten // Lehrberg A.-C. Untersuchungen zur Erläuterung der ältesten Geschichte Russlands. — St.-Petersburg, 1816. — S. 317-382; а також репринт (Лейпціг, 1969). Рос. переклад: *Лерберг А. Х.* Исследования, служащие к объяснению древней русской истории, — СПб., 1819. — С. 263-320.

⁶ *О Крыме и украинских козаках в XVII веке.* Соч. инженера Боплана, находившегося в службе польских королей Сигизмунда III, Владислава IV и Иоанна Казимира // Северный архив. — СПб., 1825. — Ч. 15. — № 11. — С. 321-338.

а незабаром після цього й повний його переклад, що вийшов з-під /211/ пера Федора Устрялова (1808 — 1872), брата відомого історика Миколи Устрялова (1805 — 1870), який, мабуть, брав участь у складанні реальних приміток до перекладу⁷. Переклад Устрялова, далекий від вимог, які в наш час ставлять перед перекладачами історичних джерел, тобто позбавлений документальної докладності, на тривалий час наклав відбиток на українську історіографію майже до кінця XIX — початку XX ст., коли з'явилися кращі переклади, виготовлені в Києві. Французьких оригіналів на Україні було мало (у другій половині XIX ст. по одному примірнику в Києві, Одесі та Львові; доля яготинського примірника невідома). Передруків французького тексту, здійснених князем Августином Голіциним малотиражним бібліофільським виданням⁸, не набагато більше. Дослідники їх майже не використовували, вважаючи переклад Устрялова бездоганим і черпаючи з нього також окремі помилки, які, по традиції, зберігаються в літературі й досі.

Згадки надходили також з Заходу. Австрійський історик Йоганн-Христіан фон Енгель (1770 — 1814) в «Історії України та українських козаків» визначив значення «Опису України» як одного з найважливіших джерел для висвітлення історії козацтва, простежив історію різних видань Боплана та часто використовував його текст⁹. Польська історіографія початку XIX ст. також зробила свій внесок у дослідження Боплана. Письменник, історик, громадський діяч Юліан Немцевич (1758 — 1841) опублікував перший польський, зрештою неуважний, переклад «Опису України» та зменшену репродукцію двох аркушів «Спеціальної» карти України, що також сприяло ознайомленню зі спадщиною французького автора¹⁰.

На такому фоні почалося використання і вивчення спадщини Боплана в українській історіографії.

⁷ *Описание Украины. Сочинение Боплана / Пер. с франц. Ф. У[стрялова].* — СПб., 1832.

⁸ *Description de l'Ukraine depuis les confins de la Moscovie jusqu'aux limites de la Transylvanie par le chevalier de Beauplan. Nouvelle edition publiée par le prince Augustin Galitzin.* — Paris, 1861.

⁹ *Engel J.-Ch. von. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken wie auch der Königreiche Halitsch und Wladimir.* — Halle, 1796. — S. 5, 63 — 64, 125, 128 etc.

¹⁰ *Beauplan. Ciekawe opisanie Ukrainy polskiej i rzeki Dniepru od Kijowa aż do miejsca gdzie rzeka ta wrzuca się do morza // Niemcewicz J. U. Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce [W 5 t.].* — Warszawa, 1822. — Т. 3. — S. 336-406, тара. (Друге видання: Лейпціг, 1839). Довкола джерельної цінності репродукованої карти точилася дискусія — Немцевича звинувачували в поганому копіюванні оригіналу. Див.: *Ляскоронский. Гильом Левассер-де-Боплан.* — С. V; *Кордт. Материалы.* — Вып. 2. — С. 23; Барвінський Б. «Україна» Боплана // *Стара Україна (Львів).* — 1924. — № 1. — С. 14. /212/

Дмитро Бантиш-Каменський (1788 — 1850), починаючи працювати над «Історією Малої Росії з часів її приєднання до Російської держави за царя Олексія Михайловича» (перше видання 1822 р.), ще не знав про Боплана. Для другого видання книги він вже широко використав «Опис України»: багато разів наводив уривки, інколи значні, у власному перекладі (особливо у XI, XIII, XIX розділах при опису сухопутних та морських походів козаків, селянських злиднів, будівництва Кодацької фортеці, вигляду Києва, знищення Черкас польським військом 1637 р., побуту та воєнної тактики татар). Саме Бопланові, писав Бантиш-Каменський, «ми зобов'язані докладними відомостями про запорожців, цих хоробрих кіннотників, так само відважних на морі, перед якими дрижали разом з Тавридою різні турецькі країни»¹¹. Вчений відзначив пропольську тенденційність Боплана, його окремі помилки (про патріархат у Києві, козацького адмірала). Йому не подобалися скептичне ставлення Боплана до духівництва й перекручені назви місцевостей. До першого тому «Історії» Бантиш-Каменський додав (є у 2 — 4 виданнях) репродукцію «Генеральної» карти, перекладеної на російську мову. До цієї карти історик вніс деякі власні додатки, а дещо й пропустив, що пізніше спричинило не одну помилку¹². Після Бантиш-Каменського праці Боплана використовуються у кожному дослідженні, присвяченому історії козацтва.

Ізмаїл Срезневський (1812 — 1880) докладно аналізував і коментував кілька конкретних свідчень Боплана — про «запорозьку країну», про харчування козаків, козацьку раду, острів Скарбницю Військову, Кодак тощо¹³. Навіяні романтизмом, лише деякі з тверджень Срезневського витримують історичну критику. Аполлон Скальковський (1808 — 1898) залишався вірним Бопланові протягом десятиріч наукової діяльності.

¹¹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. [2-е изд.]. — В 3 т. — М., 1830. — Ч. 1. — С. XIII. Історик помилявся, бо Боплан писав про козаків, у першу чергу, як про піхотинців (третє видання. — М 1842; четверте — СПб.; К.; Х., 1903).

¹² Про помилки див.: *Падалка Л. В.* К карте Боплана о заселении полтавской территории во второй четверти XVII века. — Полтава, 1914, — С. 3; *Фоменко В. Г.* Про деякі неточності в окремих дослідженнях з історії запорізького козацтва // УІЖ. — 1967. — № 2. — С. 160.

¹³ *Срезневский И. И.* Запорожская старина 1500 — 1640. — Харьков 1833. — Ч. 1, [вып.] 2. — С. 9, 40-46, 59-63, 68-69, 74-75, 84-88; [вып.] 3 — С. 138 — 141.

¹⁴ *Скальковский А.* Очерки Запорожья // ЖМНП. — СПб., 1840 — Ч. 25, март. — С. 197.

Так, у «Нарисах Запоріжжя» Скальковський використав опис для пояснення етнонімії, вживаної козаками: Москва (Росія), Москалі (росіяни)¹⁴, в «Історії Нової Січі» він обґрунтував географічні та інші реалії авторитетом «Опису України» і карт, використав /213/ останні у багатьох історичних нарисах¹⁵. Скальковський високо ставив розповіді Боплана про «побут козацтва, його боротьбу з ногайцями і поляками»¹⁶.

Микола Маркевич (1804 — 1860) в переліку джерел до «Історії Малоросії» на першому місці поставив Боплана. Він базувався на «Опису України» та «Генеральній» карті, визначаючи межі України, пишучи про стародавність міста Черкас, висвітлюючи питання про повинності селян, колонізаційну діяльність Конєцпольського, будівництво фортеці Кодак. Ж.-Б. Шерера, автора «Анналів Малої Росії» (Париж, 1788) він характеризував як плагіатора Боплана¹⁷.

Новий напрям у використанні та інтерпретації Боплана розпочав історик-географ, професор Рішельєвського ліцею в Одесі Пилип Брун (1804 — 1880). У численних аналітичних дослідженнях, присвячених топографії Північного Причорномор'я, він часто користувався спадщиною Боплана. Брун намагався уточнити місце, де козаки ховали човни від турків, ідентифікував місцевість під назвою Семенів Ріг¹⁸, робив спробу визначити шлях повернення запорожців через Азовське море на річку Самару¹⁹, коментував відомості про Аслан-городок і Куяльницький лиман²⁰. Його притягали такі бопланівські сюжети, як ліси над Самарою та дика вишня над долішнім Дніпром²¹,

¹⁵ *Скальковский*. История Новой Сечи (1885). — С. 35, 100, 105, 289 та ін. (Перше видання — Одеса, 1841; друге — Одеса, 1846).

¹⁶ *Скальковский*. История Новой Сечи. — С. 105. Порівняйте бібліографії (неповні) інших праць Скальковського: *Біднов В.* Аполлон Скальковський як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі. Присвячений панові президентові Чеськословенської республіки проф. др. Т. Ж. Масарикові для вшанування 75-их роковин його народження. — Прага, 1925. — Ч. 1. — С. 354 — 356; *Оксман Е.* [Рецензія] // Наука на Україні, — Харків. — 1927. — № 2/4. — С. 361 — 366. — Рец. на ст.: *Біднов В.* Аполлон Скальковський...

¹⁷ *Маркевич Н.* История Малороссии. — М., 1842. — т. 1. — С. 8, 30, 115, 124, 130, 132, 144, 152; 1843. Т. 5. — С. 8 — 9, 89, 91 та ін.

¹⁸ *Брун Ф.* Донесение о поездке к устьям Буга и Днепра // ЗООИД. — Одесса, 1863. — Т. 5, отд. П. — С. 990 — 991. Передрук в кн.: *Брун.* Черноморье. — Ч. I.

¹⁹ *Брун Ф.* Следы древнего речного пути из Днепра в Азовское море // ЗООИД. — 1863. — Т. 5, отд. I. — С. 109 — 110, 129, 155. Передрук в кн.: *Брун.* Черноморье. — Ч. I.

²⁰ *Брун Ф.* Судьбы местности занимаемой Одессой // Труды Одесского статистического комитета. — Одесса, 1865. — Вып. 1. — С. 37, 42 — 43. Передрук в кн.: *Брун.* Черноморье. — Ч. I.

²¹ *Брун Ф.* Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с нею землях // Древности Геродотовой Скифии. — СПб., 1872. — Вып. 2. — С. ХСІ, ХСVІ, СХІІІ. Виправлений франц. варіант в кн.: *Recueil d'antiquités de la Scythie.* — SPb., 1873. — 2me livr. — P. I — СХХ. Передрук в кн.: *Брун.* Черноморье. — Ч. 2.

Кічкаська переправа²², /214/ острів Кашеварниця²³ і т. д. В історико-географічному плані інтерпретував Боплана також археолог Платон Бурачков (1815 — 1894), торкаючись питань про Дніпрові переправи і пороги, водно-сухопутний шлях Азовське море — Самара, про Чорний ліс на «Генеральній» карті тощо²⁴. Бурачков належав до тих дослідників, які сумнівалися, чи Боплан

(і козаки) міг плисти через пороги проти течії. Це питання, що викликало чималу суперечку, залишається дискусійним досі.

В кінці 60-х років XIX ст. в українській історіографії було зроблено першу спробу визначити значення «Опису України» та роль його автора як творця джерела першорядного значення. Професор Ніжинського ліцею Іван Лашнюков (1824 — 1869) включив аналіз праці Боплана у лекційний курс. Він зробив висновок, що Боплан «знав, без сумніву, польську і малоросійську мови, обслідував Дніпро від Києва до сьгоднішнього Олександрова, проїхав через українські степи, відвідав усі відомі тоді міста, бачив козацтво у всьому його блескові та чув оповідання козаків про їх походи і подвиги [...] Безпристрасно і цілком правдиво говорить про вибори королів, про права польського дворянства і про жалюгідне становище руського народу в Польському королівстві. Та, що особливо важливе у творі Боплана — це топографічний опис України»²⁵. Професор Київського університету Пилип Терновський (1838 — 1884) вмістив Бопланів опис Києва, за перекладом Ф. Устрялова, у збірці матеріалів до топографії цього міста, ілюструючи розповідь вирізкою з карти одного з бопланівських епігонів²⁶.

²² Брун Ф. Черноморские готы и следы долгого их пребывания в Южной России. // Брун. Черноморье. — Ч. 2. — С. 217–218.

²³ Bruin P. Zur Geschichte und Géographie der Insel Chortitza // Odessaer Zeitung. — Odessa, 1879. — Nr. 279 — 280. Переклад в кн.: Брун. Черноморье. — Ч. 2. — С. 217 — 218.

²⁴ Бурачков П. Заметки по древней географии Новороссийского края. (Письма к проф. Ф. К. Бруну...) // Известия РГО. — СПб., 1875. — Т 11 вып. 3. — С. 188; вып. 5. — С. 303, 305 — 306, 309 — 310, 317 — 318; Бурачков П. Заметки по исторической географии южнорусских степей // КС — 1886. — Т. 14 (апрель). — С. 663 — 664, 675, 680 — 681.

²⁵ Лашнюков И. В. Очерки русской историографии // Университетские известия, — Киев, 1872. — №6. — С. 13 — 18. Передрук: Лашнюков И. В. Пособие к изучению русской истории критическим методом Киев, 1874. — Вып. 2, отд. 2. — С. 65 — 70. Цитата зі с. 65.

²⁶ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — Киев, 1874. — Отд. 2. — С. 44 — 48, табл., іл.

70-ті роки XIX ст. стали немов цезурою в українському бопланознавстві. Саме відтоді на арену історичної науки починають один за одним виходити дослідники, що присвятили Бопланові чималу частину наукового доробку: В. Антонович, Д. Яворницький, В. Ляскоронський, В. Кордт. Діяльність цих істориків, /215/ що використовували методи наукового позитивізму, по-новому висвітлила не лише «Опис України», який вже широко використовували в дослідницькій практиці, але й до тих пір маловідому діяльність Боплана як найвидатнішого картографа пізньосередньовічної України²⁷.

Професор Київського університету Володимир Антонович (1834 — 1908) не раз повертався до бопланівської тематики і допомагав своїм учням заглиблюватися в неї. Він відчував недоліки перекладу Ф. Устрялова та почав

підготовляти власні варіанти окремих фрагментів, наприклад, опису морських походів козаків²⁸. В університетських лекціях він так характеризував «Опис України»: «Це один з найсерйозніших закордонних творів про Південну Русь. В ньому немає недокладностей і легковажності. Автор спостережливий. Він з усіх боків вивчає середовище, а його розповідь відзначається дріб'язковістю і докладністю. В першу чергу він описує географію країни, кордони, до яких тягнеться держава. При цьому описує Дніпро з його порогами, з усіма островами та з первісним поселенням Запорожжя на цих островах. Потім у нього йде флора і фауна. Для нас найцінніша частина його твору етнографічна, в якій автор докладно розповідає про звичаї та обичаї мешканців. Якщо він навіть не говорив місцевою мовою, то, в кожному випадку, з цитат у творі видно, що розумів її. Він зобразив приголомшливу картину суспільних і політичних відносин в країні. Ставлення селян до дворян показує, що країна напередодні великого політичного руху: на селянах лежать важкі суспільні й державні повинності й одночасно вони перебувають у становищі цілком безправних»²⁹.

Учениця, пізніше дружина Антоновича Катерина Мельник (1859 — 1942), науковий співробітник Академії наук УРСР, заново переклала Боплана³⁰. Антонович редагував переклад, додав вступ, 64 примітки, 2 рисунки³¹.

²⁷ Нагадаємо, що на Східній Україні вся українська література до 1905 — 1907 рр. могла друкуватися тільки російською мовою.

²⁸ *Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова* [у 2 т.]. — Киев, 1874. — Т. 1. — С. 23 — 24, 55 — 61, 206 — 208.

²⁹ Подаємо уривок з унікального літографованого примірника: *Антонович В. Б. Источники для истории Юго-Западной России. Лекции 1880 — 1881 гг [К.] 1881.* — С. 77 (примірник Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР).

³⁰ Боплан. Описание Украины. 1630 — 1648 // Мемуары. — Вып. 2. — С. 294 — 388.

³¹ Про роль Антоновича в підготовці видання див.: *Мельник-Антонович К. До видання I тому творів В. Антоновича // Антонович В. — Твори: Повне видання.* — Київ, 1932. — Т. 1. — С. XIII.

«Найбільше достоїнство записок Боплана, — писав Антонович, — полягає в тому, що він, як чужоземець, не був особисто зацікавлений в козацько-шляхетській /216/ суперечці, що розгорілася на його очах, і тому передає її мотиви цілком об'єктивно, без упередженої думки про те, щоб винищити або принизити цю чи іншу сторону. Крім цього, він посідав значний рівень цивілізації, який змушував його дивитися на описані факти з точки зору гуманної загальнолюдської справедливості, до якої не могли дійти його сучасники, польські мемуаристи»³². До такої вдумливої характеристики Боплана важко щось додати навіть у наш час. Пишучи про козаків у науково-популярному жанрі, Антонович постійно використовував «Опис України» Боплана³³. В особистій бібліотеці Антоновича зберігалось 4 карти, автором яких було позначено Боплана (це були пізніші переробки Мосеса Пітта та

Йоганна Янсона ван Васберга). Антонович передав їх для публікації своєму учневі В. Ляскоронському.

Ознайомлення з працями Дмитра Яворницького (1855 — 1940), з 1929 р. академіка АН УРСР, доводить, що він вивчив «Опис України» майже напам'ять, часто-густо цитуючи в численних працях з історії запорозького козацтва та топографії Запорозьких вольностей (тобто території, безпосередньо підпорядкованої Запорозькій Січі). Яворницький сумлінно наводив відомості Боплана про топографію, рослинний і тваринний світ Подніпров'я, про звичаї, одяг, озброєння, способи ведення воєнних дій козаків і татар. На праці Яворницького, особливо історико-топографічного характеру, можна дивитися як на своєрідний коментар до «Опису України». Для цього він підбирав паралелі або доповнення з інших джерел, досліджуючи, як змінювалася топографія згаданих Бопланом місць протягом наступних двох з половиною століть. Таким чином, Яворницький використовував «Опис України», готуючи свою першу топографію Запорожжя³⁴, що згодом розрослася у фундаментальне історико-географічне дослідження про Запорозькі вольності³⁵. У скороченому вигляді воно увійшло до першого (вступного) тому «Історії запорозьких козаків»³⁶.

³² Мемуари. — Вып. 2. — С. 289 — 290.

³³ *Антонович В.* Початки козацтва: (Після відчитів В. А. написав Л. Д.) — Львів, 1895. Брошура складена на підставі літографованих лекцій: Антонович В. История малорусского козачества. — Киев, 1882; [Антонович В.] Бесіди про часи козацькі на Україні. — Чернівці, 1897. Про інші праці Антоновича див.: Ткаченко М. Бібліографія праць В. Б. Антоновича та праць про нього // Антонович В. — Твори. Т. 1. — С. LIX — XC.

³⁴ *Яворницький Д. И.* Топографический очерк Запорожья // КС. — 1884. — Т. 9, май. — С. 49 — 50; июнь. — С. 179, 191; июль. — С. 417 — 418 та ін. Відбиток під заг. Число и порядок Запорожских сечей с топографическим очерком Запорожья. — Киев, 1884.

³⁵ *Яворницький.* Вольности (1890; 2-е доп. вид. — СПб., 1898). Посилання на Боплана через кожних кілька сторінок.

³⁶ *Яворницький.* История. — СПб., 1892. — Т. 1. (2-е випр. і доп. вид. — М., 1900) з частими посиланнями на Боплана. Український переклад див.: Жовтень (Львів). — 1988. — № 4. — С. 12. /217/

«Опис України» як важливе джерело проходить також через інші праці Яворницького — про Хортицю, про запорозькі старожитності й легенди, про історію Новоросії³⁷. Яворницький зробив багато для популяризації «Опису України». Як не дивно, але з карт Боплана і його наслідувачів він знав лише «Генеральну» і чотири регіональні — й на їх підставі робив висновок про великі недокладності й прогалини у відомостях Боплана про територію Запорожжя. Яворницький пояснював це тим, що сам Боплан не доходив Дніпром навіть до Хортиці, а у розповідях опирався лише на своїх інформаторів³⁸. На початку ХХ ст. Яворницький відійшов від запорозької

тематики, можливо, під впливом суворої критики, яка, однак, не стосувалася тих місць, в яких він використовував Боплана³⁹. Зрештою, Яворницький, найкращий знавець історичної топографії Запорозжя, не включив до використаних ним джерел карти Дніпра, приписувані Бопланові. Свій нарис про Дніпрові пороги, виданий пізніше⁴⁰, Яворницький побудував на рівні знань кінця XIX ст.

Не викликає сумніву, що ентузіазм Антоновича у вивченні спадщини Боплана значно вплинув на напрям досліджень професора Ніжинського ліцею Василя Ляскоронського (1860 — 1928), який неодноразово дякував вчителю за поради і допомогу. Праці Ляскоронського стали важливим кроком вперед українського бопланознавства. Однак, як і Яворницькому, йому не вдалося довести дослідження до кінця. Та й цілий ряд надто категоричних висновків Ляскоронського виявився передчасним, чого часто не враховують ті, кому доводиться користуватися його працями.

³⁷ *Еварницький Д. И.* Остров Хортица на реке Днепре: (Из поездки по запорожским урочищам) // КС. — 1886. — Т. 14, январь. — С. 42; також відбиток; *Еварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — СПб., 1888. — Ч. 1 — 2; *Еварницький Д. И.* Очерки. Про інші праці Яворницького див. бібліографії у кн.: *Гапусенко І. М.* Дмитро Іванович Яворницький. — К., 1969. — С. 43 — 54; *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. — К., 1972. — С. 234 — 245.

³⁸ *Еварницький Д. И.* Карты Украины и Запорожья и планы р. Днепра. // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе (1905). — М., 1908. — Т. 2. — С. 51 — 53.

³⁹ Див., напр.: *Житецкий И.* [Рецензия] // КС. — 1888. — Т. 23, ноябрь. — С. 36 — 48. — Рец. на кн.: *Еварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины... Ч. 1 — 2. — СПб., 1888; *Ястребов В.* [Рецензия] // КС. — 1891. — Т. 32, февраль. — С. 352 — 356. Рец. на кн.: *Еварницький Д. И.* Вольности запорожских Козаков... СПб., 1890; *Лазаревский А.* [Рецензия] // ЧИОНЛ. — Киев, 1896. — Кн. 10, отд. 4. — С. 3 — 23. — Рец. на кн.: *Еварницький Д. И.* История запорожских Козаков. — Т. 1 — 2. — СПб., 1892 — 1895.

⁴⁰ *Яворницький Д. И.* Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. — Х., 1928.

Вже у перших виступах на бопланівську тему Ляскоронський висунув думку, що у 1648 та 1650 рр. побачило світ два /218/ атласи України Боплана, причому друге видання становило збільшені частини «Генеральної» карти⁴¹. Це твердження не відповідало правді. Після пошуків у Кенігсберзі та Парижі Ляскоронський дещо змінив свої погляди (він ознайомився з «Спеціальною» картою), але продовжував вважати, що репродуковані ним карти Подільського і Брацлавського воєводств та Покуття з «атласу» Антоновича — це праці самого Боплана, а не, як це було насправді, його наслідувачів. Ляскоронський докладно описав різновидності «Генеральної» карти, які, на його думку, додавалися до «Опису України» у виданнях 1650 і 1660 рр⁴². Рецензуючи монографію Ляскоронського, Никандр Молчановський (1858 — 1906) вказав, що метод праці Боплана над картами вимагає дослідження. Він навів приклад,

що на помилки в карті, гравійованій В. Гондтом (Гондіусом) на основі Бопланової, вказував граверові 1651 р. шведський дипломатичний агент Й. Маєр, який тільки що повернувся з подорожі до Криму⁴³. Інші рецензенти критичних зауважень не висловлювали⁴⁴.

Ляскоронський продовжував свої дослідження. У фундаментальному Блavianовому атласі, що зберігався у бібліотеці Київської духовної академії, він знайшов шестисекційну карту Дніпра з маргінальними рисунками і текстами з «Опису України» Боплана⁴⁵, потім репродукував карту Київського воєводства (як і карти інших воєводств та Покуття), знову вважаючи її Боплановою, хоча це було пізніше амстердамське наслідування⁴⁶.

⁴¹ Ляскоронский В. Г. Данные об атласе Боплана XVII в. // ЧИОНЛ. — 1896. — Кн. 10. — С. 37 — 39; Ляскоронский В. Г. О гравере XVII в. Гильоме Гондиусе и его картографических трудах относительно Южной России, произведенных по чертежам и планам Левассера де-Боплана // ЧИОНЛ. — 1896. — Кн. 11. — С. 5 — 7.

⁴² Ляскоронский В. Г. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., заключающие в себе данные для истории Южной Руси // ЧИОНЛ. — 1896. — Кн. 11. — С. 30 — 33; Ляскоронский В. Г. Иностранные атласы и карты XVI и XVII вв., относящиеся к южной России // ЧИОНЛ. — 1898. — Кн. 12. — С. 97 — 137; також перевидання окремою книжкою (К., 1898). Відомості про друге видання 1903 р. (див.: Мельник-Антонович К. Василь Григорович Ляскоронський (некролог) // Записки історично-філологічного відділу УАН. — К., 1929. — Кн. 24. — С. 386) не підтверджуються.

⁴³ М[олчановский] Н. [Рецензия] // КС. — 1898. — Т. 62, сен-, тябрь. — С. 89. — Рецензия на кн.: Ляскоронский В. Иностранные атласы и карты... Киев, 1898; *Архив Юго-Западной России*. — Киев, 1908. — Ч. 3. — Т. 6, — С. 41.

⁴⁴ Jablonowski A. [Rec.] // *Kwartalnik Historyczny*. — Lwów, 1900. — Т. 14. — S. 119. — Рец. на кн.: Ляскоронский В. Иностранные атласы и карты... — Киев, 1898.

⁴⁵ Ляскоронский В. Г. Блavianов атлас второй половины XVII в. // ЧИОНЛ. — 1899. — Кн. 13. — С. 116 — 121.

⁴⁶ Ляскоронский В. Г. Бопланова карта Киевского воєводства // ЧИОНЛ. — 1899. — Кн. 13, отд. 3. — С. 144.

Після подорожей до Голландії /219/ і Англії Ляскоронський підсумував свої спостереження у великій монографії про Боплана, включивши до неї новий переклад «Опису України» та репродукції раніше опублікованих ним чотирьох регіональних і одної «Генеральної» карт⁴⁷. Готуючи це видання, Ляскоронський користувався порадами М. Владимирського-Буданова та В. Антоновича. Однак сьогодні ставлення до праці Ляскоронського може бути двояким: з одного боку, він дав найкращий російський переклад «Опису» з детальним коментарем (102 примітки, деякі з них перетворилися у невеликі історичні екскурси), а з іншого : — поглибив ряд власних помилок- відносно карт, вперто вважаючи пізніші регіональні переробки «Спеціальної» карти Боплана оригінальними творами французького картографа. Не дуже зрозуміло, чому, працюючи за кордоном, Ляскоронський не зумів використати як слід оригінальні «спеціальні» карти. Так чи інакше, його аналіз (зокрема

ономастичний) карт стосується не Боплана, а його епігонів. Тому й розгорнуті критичні зауваження В. Кордта на адресу Ляскоронського⁴⁸ можна вважати цілком справедливими. Ляскоронський висловив необгрунтоване припущення, що граверні дошки «Спеціальної» карти були продані польському королю, який і тиражував карти під час турецько-польської війни. Бопланівську тематику Ляскоронський синтезував у лекціях з історичної географії України, які, однак, залишилися в рукопису⁴⁹.

Веніамін Кордт (1860 — 1934) — директор бібліотеки Київського університету, в радянський час завідуючий відділом Всенародної бібліотеки України — присвятив вивченню Боплана більш, як три десятиріччя. Починав він з републікації карти України, доданої до «Опису України» 1660 р.⁵⁰ Через 10 років Кордт надрукував коротке повідомлення про праці Боплана, в якому чітко визначив, що було три видання «Опису України» — перше, без згадки України, в заголовку, друге — в Руані 1660, третє — в Парижі 1661 р. Не менш чітко він визначив зміст його картографічної спадщини: «Генеральна» карта України, «Спеціальна» восьмиаркушева карта України (примірник цієї рідкісної карти він розшукав у Дрездені), карта Польщі, триаркушева карта Дніпра⁵¹.

⁴⁷ *Ляскоронский*. Гильом Левассер-де-Боплан.

⁴⁸ *Кордт*. Материалы. — Вып. 2. — С. 23.

⁴⁹ *Ляскоронский В.* Историческая география Украины. — Киев, 1923 // Центральна наукова бібліотека ім. В. Вернадського АН УРСР, від. рукописів. — Ф. 90. — Спр. 465 — 466. Географія впорядкована за регіональним принципом. Дату «1923» подає К. Мельник-Антонович у згаданому вище некролозі Ляскоронського (пор. з виноскою 42).

⁵⁰ *Кордт*. Материалы. — С. 15, табл. 32. Про рецензію А. Яблоновського див. виноску 44 (с. 116 — 118).

⁵¹ *Кордт В.* Боплан и его труды по картографии Южной России // ЧИОНЛ. — 1911. — Кн. 22, отд. 1. — С. 85 — 87. Всі згадані карти Кордт републікував 1910 р. (див. виноску 53). /220/

Одночасно у великому атласі факсимільних репродукцій Кордт передрукував усі розшукані ним карти (тоді він ще не знав про прижиттєві різновидності Бопланових карт та про Гондтові пробні відбитки, про які стало відомо набагато пізніше), дав їх докладну характеристику. Правда, і тут не обійшлося без складностей — карту Польщі він публікував не з оригіналу, а з Данкертівського перевидання. Кордт дав найповнішу, як для свого часу, біографію Боплана. Він дедуктивно встановив, що Боплан норманець (бо порівнював у «Опису України» клімат України з нормандським; пізніше це припущення підтвердилося) та поставив питання, на яке частково відповіли пізніші дослідники, про можливі подорожі Боплана до Центральної Америки і на Мадагаскар. Деякі джерелознавчі проблеми, висунені Кордтом, зокрема про можливі книжні джерела «Опису України» (Блез де Віженер, М. Бронєвський, С. Сарніцький), ще залишилися остаточно не розв'язаними. Кордт спростував

звістку польського бібліографа К. Естрайхера про перше видання «Опису України» 1640 р.⁵², що спричинила чималу плутанину в науковій літературі. Він повідомив про руанський примірник 1660 р., що знаходився у бібліотеці Київського університету з підправленою датою «1673»⁵³. Кордт ще двічі повертався до бопланівських сюжетів. Він дав стислу біографію Боплана та бібліографію його праць, остаточно висловлюючись за три прижиттєві видання «Опису України» (Руан, 1650; Руан, 1660; Париж, 1661). Стримано висловив своє захоплення французом трохи чудернацькою українською мовою, яка, зрозуміло, не легко давалася прибалтійському німцеві: «З Боплана, коли судити з його книги, була людина інтелігентна й освічена; він подає в ній не лише етнографічний й географічний нарис України, ба, й замітки про її підсоння. Мало не кожна сторінка його праці править за довід, що з нього був чудовий спостережник. Він жваво цікавився усім, що його оточувало. Своєю книгою він збудував собі міцного пам'ятника. Побожовання, що він висловив їх наприкінці своєї книги, начебто він, як військовий, що всеньке життє своє працював над земляними укріпленнями, лив гармати й палив порох, можлива річ, писав не досить гарно — безпідставні»⁵⁴. Критика відзначила, що Кордт, по суті, дав «маленьке дослідження» про Боплана⁵⁵.

⁵² *Estreicher K. Bibliografia polska. 140000 druków. — Kraków, 1891. — Т. 12, — S. 423.*

⁵³ *Кордт. Матеріали. — С. 16 — 26, табл. 1 — 9, 25 — 26, 30 — 32, 34 — 36, 38 — 40.*

⁵⁴ *Кордт В. Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. — К., 1926. — с. 97 — 101.*

⁵⁵ *Курц Б. [Рецензія] //Україна (Київ). — 1927. — № 21. — С. 207. — Рец. на кн.: Кордт В. Чужоземні подорожні... К., 1926.*

Републікуючи 8 карт України і Польщі з кінця XVII — початку XVIII ст., Кордт зумів рельєфно показати велетенський вплив Боплана на пізнішу картографію⁵⁶. /221/ Докладні й обґрунтовані дослідження Кордта стали золотим внеском не лише в українське, але й у європейське бопланознавство.

Початок XX ст. зробив надзвичайно популярним Боплана в українській науці, вивівши «Опис України» і карти за межі історичної проблематики. Професор Київського політехнічного інституту Микола Максимович (1855 — 1928), передруковуючи у фундаментальній монографії про Дніпро великі фрагменти «Опису України», дійшов висновку з точки зору гідротехніка: «Опис Дніпра в книзі Боплана цікавий у історичному відношенні, однак ще важливіший у науковому відношенні для вивчення топографії Дніпра. Боплан дивився на Дніпро очима інженера, тому у своєму опису він дає деякі технічні вказівки, а всі важливіші місця подає з докладнішими математичними визначеннями»⁵⁷. Етнограф і краєзнавець Яків Новицький (1847 — 1925) з автопсії уточнював Бопланові відомості про розташування татарської

переправи через Дніпро, доповнював відомості про окремі острови (Таволжанний, Кашеварницю), а також наводив думку лоцманів, що Боплан просто хвалився — він не міг плисти через пороги проти течії та ще й користуватися кермом на ріці, всіяній каменями⁵⁸. Професор Київського університету Михайло Владимирський-Буданов (1838 — 1916) докладно проаналізував карти Боплана (та приписувані йому) з точки зору історичної демографії у праці про населення України кінця XVI — першої половини XVII ст., яка залишилася ненадрукованою⁵⁹.

⁵⁶ Кордт В. Матеріали до історії картографії України. — К., 1931. — С. 3 — 10, 15; табл. 1 — 3, 5 — 6, 11 — 12, 20 — 21.

⁵⁷ Максимович Н. И. Днепр и его бассейн: История и гидрография реки. Современные материалы по гидрологии Днепра и его главнейших притоков. — Киев, 1901. — С. 105 — 119 (цитата зі с. 105).

⁵⁸ Новицкий Я. С берегов Днепра: (Очерки Запорожья). Путевые заметки и исследования // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. — Екатеринослав, 1905. — С. 67, 77 — 78, 140 — 142. З лоцманами та Новицьким можна сперечатися, бо Боплан міг їхати під час весняної повені (про це вперше говориться у кн.: Лерберг А. Х. Исследования... — 1819. — С. 275), а, крім цього, Дніпро у XVII ст. з ще не вирубаними лісами над притоками був повноводнішим, ніж у XX ст. Крім цього, з анотації на карті Литви М.-Х. Радвіли (Радвила) 1613 р. можна довідатися, що князь Д. Вишневецький, рятуючись разом з козаками від татар, які облягали Січ, добрався човнами через пороги до Черкас. Див.: Кордт. Матеріали. — Вып. 2. — Табл. 15.

⁵⁹ Владимирский-Буданов М. Ф. [Население Юго-Западной России от Люблинской унии до середины XVII в.] (ЦДА УРСР у м. Києві. — Ф. 840, оп. 1. — Спр. 6 — 9). Архівісти надали праці умовну назву «Работа по колонизации Украины». Насправді даний рукопис є продовженням праці Владимирського-Буданова „Население Юго-Западной России от 2-ой половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.)“ (Архив Юго-Западной России. — Ч. 7, т. 2. — С. 1 — 210). Можливо, що рукопис готувався як передмова до /222/ «Архіва» (Ч. 7, т. 3), де було вміщено іншу полемічну статтю історика. Пор. також: Боряк Г. В. Адміністративно-територіальний поділ України першої половини XVI ст. у висвітленні істориків-викладачів Київського університету XIX — початку XX ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. — К., 1981. — Вип. 7. — С. 82.

Військові історики передрукували фрагмент з Бопланової праці про кримських татар⁶⁰. Історик-краєзнавець Лев Падалка (1859 — 1927), який ще в київські студентські роки написав реферат про Боплана⁶¹, досліджував, на підставі його карт і картографічних праць епігонів, заселення Полтавщини в другій чверті XVII ст. Падалка виправляв назви на картах, встановлював нові назви початку XX ст., а цей матеріал намагався перевести на бопланівську картографічну першооснову⁶². Відірваний від наукових центрів Падалка не володів продуманою науковою методикою, за що його гостро критикував у

своїй рецензії (місцями, незаслужено суворо) професор Одеського університету Іван Линниченко (1857 — 1926)⁶³.

На східногалицький науковий історичний центр бопланівська проблематика поширилася пізно, що було пов'язано зі змістом «Опису України», який західноукраїнських земель майже не торкався. Все ж професор Львівського університету, пізніше академік АН УРСР та АН СРСР Михайло Грушевський (1866 — 1934), пишучи фундаментальну «Історію України-Руси», не міг пройти повз Боплана, але в політичній історії козаччини для нього знайшлося незначне місце — бо й політичних подій в «Опису України» відбито небагато. Грушевський, однак, докладно виклав опис побуту і звичаїв козаків, використовуючи для цього великі коментовані ним же фрагменти «Опису України». Ці уривки він переклав особисто на підставі видання А. Голіцина 1861 р.⁶⁴ За визначенням Грушевського, «мемуари Боплана «Description d'Ukraine», хоч небагато дають про самі події, малюють загальну обстанову українського життя саме з свого часу. (Боплан пробув на Україні від початку 1630-х рр. до самої Хмельниччини)»⁶⁵.

⁶⁰ *Крымские татары. (По Гильому Левассеру де-Боплану) // ВИВ — Киев, 1909. — № 1/2. — С. 89 — 100.*

⁶¹ *Падалка Л. В. Боплан об Украине // ДАК. — Ф. 16, оп. 471 — Спр. 389.*

⁶² *Падалка Л. В. Прошлое полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы с картами. — Полтава, 1914. — С. 60 — 63, 183 — 188; Падалка Л. В. К карте Боплана о заселении полтавской территории во второй четверти XVII века. — Полтава, 1914.*

⁶³ *Линниченко И. А. Критическая оценка сочинения: Л. В. Падалка. Прошлое полтавской территории... — Полтава, 1914; Одесса, 1916.*

⁶⁴ *Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7 — С 297 — 302, 480, 584.*

⁶⁵ *Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 8, ч. 1. — С. 321.*

Проте саме з львівськими вченими пов'язаний свіжий погляд на працю Боплана як на іконографічне і топонімічне джерело, що засвідчує поширення /223/ назви «Україна» у першій половині XVII ст. на значну територію. Богдан Барвінський (1880 — 1958), в радянський час завідуючий відділом Львівської бібліотеки АН УРСР, підійшов до «Опису України» і карт саме з такої точки зору. Барвінський доводив, що назва «Україна» охоплює в Боплана, а також у його картографічних епігонів (де є термін «Велика Україна»), майже всі етнічні українські землі: «За Бопланом — «Україна» се вже не якась пограниччя, не саме Подніпров'я, а великі земельні простори від Московщини аж до Семигорода»⁶⁶. Ідею про такий саме зміст поняття «Україна» у працях Боплана Барвінський проніс через багато своїх досліджень і науково-популярних нарисів⁶⁷, а коли під час польської окупації Східної Галичини (після 1919 р.) виникла необхідність захищати національне ім'я народу, аргумент про Бопланове визначення поняття був покладений Барвінським в основу документів міжнародного значення⁶⁸. Історик зробив багато для

популяризації Бопланової праці українською мовою. В додатку до «Історії українського народу» він вмістив уривок про побут і подвиги козаків⁶⁹, а в серії «Історична бібліотека «Просвіти» випустив (анонімно) збірку великих коментованих фрагментів «Опису України»⁷⁰.

⁶⁶ *Барвінський Б.* Польська персоніфікація «України» з 1644 р. // ЗНТШ. — Львів, 1914. — Т. 121. — С. 127.

⁶⁷ *Барвінський Б.* Історичний розвій імені українсько-руського народу. — Львів, 1909; *Барвінський Б.* Звідки пішло ім'я «Україна»? — Відень, 1916. — С. 13 — 16 (друге видання: Вінниця, 1917); *Барвінський Б.* Наше народне ім'я: (Україна, українці, український). — Львів, 1916. — С. 11 — 16; *Барвінський Б.* Історичні права українського народу до його народного імені. — Відень; К., 1918; *Барвінський Б.* Україна: (Кілька причинків до значення сеї назви). — Львів, 1923; *Барвінський Б.* Велика і Мала Україна: (В справі устійнення обласної словні українських земель). — Львів, 1925.

⁶⁸ *Про пам'ятне* письмо Наукового товариства ім. Шевченка у Львові з приводу заборони польською кураторією Львівського шкільного округу національного імені українського народу. — Львів, 1923. (Також в перекладі французькою та німецькою мовами.) Меморіал підписали, зокрема, пізніші академіки АН УРСР К. Студинський та В. Гнатюк.

⁶⁹ *Боплан.* Оповідання про вдачу, життя-буття та хоробрі діла козаків // *Барвінський Б.* Історія українського народу. 2-е попр. і доп. вид. — Львів, 1922. — С. 130 — 132.

⁷⁰ *Дніпрові пороги.* Опис України і Дніпра коло 1640 р.: Із споминів Г. Боплана. — Львів, 1925. *Барвінський* помилково (використовуючи К. Естрайхера) датував перше видання «Опису» 1640 р. (пор. виноску 86). Завдяки цьому, а також стилістичному збігу текстів у виданнях 1925 і 1922 рр. «Історії українського народу» встановлюється упорядник видання.

Видана масовим тиражем книжечка швидко розійшлася серед широкого кола читачів. *Барвінський* добре розумів французького автора і рекомендував його звичайними словами: «Боплан був чоловік чесний і благородний. Хоч сам був шляхтич і хоч був на службі польського короля, бачив /224/ якими неправдами жиє польська шляхта на Україні і не вагався остро виступити проти панських насильств [...] Але, з другої сторони, бачив хиби нашого народу і писав про них просто, не скриваючи нічого, але з жалем, що такий завзятий народ так марнується. За його правдиве слово про наших ворогів і нас самих заслужив собі Боплан на се, щоби ми пригадали собі його «Опис України»⁷¹. Не вирішуючи остаточно питання про те, чи малюнки на картах бопланівських епігонів походять від самого Боплана чи ні, *Барвінський* зайнявся іконографією зображених там народних типів⁷².

Ще в дореволюційний час «Опис України» дочекався фахової оцінки видатного географа, професора Одеського університету Гаврила Танфільєва (1857: — 1928). «Автор, — писав він про Боплана, — дає багато цінних відомостей про південноруські степи, їх рослинність (між іншим, про степову вишню, степовий мигдаль) і тваринне населення. В його часах в українських степах ще водився байбак (*Arctomys bobac*, тепер лише в одному місці

Костянтиноградського повіту Полтавської губ. і далі на схід), сайга (тепер лише за долишнім Доном і далі на схід) та дикий кінь (зник біля середини ХІХ ст.). Боплан згадує, між іншим, озеро Куяльник (лиман біля Одеси), яке тоді славилось своїм рибним багатством — воно, очевидно, ще не встигло сильно обміліти. Тилігул уже був відрізаний від моря пересипом, але також був багатий на рибу. Боплан спостерігач дуже обережний, він скептично ставився до багатьох, загальноприйнятих тоді, понять. Деякі місця його книги, що стосуються Київської лаври, перекладач (Ф. Устрялов. — *Авт.*) не наважився перекласти російською мовою, а помістив їх серед додатків як в оригіналі. Описи ...відзначаються великою достовірністю»⁷³.

⁷¹ *Дніпрові пороги...* — С. 3.

⁷² *Барвінський Б.* Покутські опришки на ритовинах ХVІІ і ХVІІІ ст. // Барвінський Б. Д-р Юліан Целевич і його наукова діяльність на полі української історіографії і етнографії в світлі давніших та новіших дослідів. — Львів, 1927. — С. 253 — 265; *Barwiński B.* Opryszki w słownictwie ludowym i na rycinach z ХVІІ і ХVІІІ w. // *Ziemia Czerwieńska.* — Lwow, 1936. — Nr. 2. — S. 230 — 242.

⁷³ *Танфильев Г. И.* География России [В 3 ч.]. — Одесса, 1916. — Ч. I. — С. 51 — 52. Довкола дикої вишні в степах велася полеміка (дехто вважав, що йдеться про терен).

Важкі роки громадянської війни не зменшили зацікавлення Бопланом з боку вчених. Доцент Кам'янець-Подільського університету, а згодом професор Полтавського інституту народної освіти Павло Клепацький (Клепатський, 1885 — 1936) звернув увагу на етнографічний аспект «Опису України»: «Головний інтерес праці полягає в населенні (українським) — його норовах, звичаях і суспільних відносинах. Без сумніву, ця остання, етнографічна частина — найкоштовніша в «Опису» Боплана [...] Взагалі ж про Боплана треба сказати, що він — спостерігач уважний і письменник сумлінний: на нього цілком можна /225/ здатися». Карти цікавили Клепацького, в першу чергу, як демографічне джерело. «Карти Боплана, зроблені на підставі його особистих зарисів і помірів надзвичайно старанно і докладно, — писав він, — є дуже важним, самотнім в своїм роді джерелом для історії заселення України в протяз першої половини ХVІІ ст.»⁷⁴. Інший професор Кам'янець-Подільського університету (пізніше Варшавського університету) Василь Біднов (1874 — 1935), пишучи про Дніпрові пороги, часто використовував «Опис України»⁷⁵.

Якщо, свого часу, Яворницький сумлінно використав працю (але не карти) Боплана для топографії Подніпров'я, то у 20 — 30-ті роки систематичним дослідженням Бопланової спадщини в цілому щодо території Бузько-Дністрового межиріччя зайнявся доцент Одеського університету Федір Петрунь (1894 — 1963). На відміну від багатьох попередників, він різко негативно характеризував французького інженера: «Боплан в своїм «Описі України» та в своїх мапографічних творах був яскравим представником настрою та бажаннів польської керуючої кляси (див. присвяту королеві Яну-Казимиру). В цім відношенні він був спадкоємцем низки польських

публіцистів. Але, крім імперіалістичної тенденції, прагнення до експансії, Боплан перейняв та використовував в літературних творах [ідеї] польських діячів і [також] фактичний матеріал»⁷⁶. Петрунь зробив висновок, що Боплан особисто не бував південніше річки Кодими і відносно цих територій користувався відомостями місцевих мешканців, можливо використовував «Опис Тартарії» М. Броневського (складений 1579 р.). В пізніших працях, використовуючи Боплана, Петрунь не заперечував цінність записаного ним фактичного матеріалу⁷⁷. Однак дослідженням спадщини Боплана Петрунь займався недовго (не без зовнішнього впливу). Володіючи великими знаннями з історичної топографії Північно-Західного Причорномор'я, він виклав усі зібрані відомості в кількох рукописних дослідженнях, знищених невігласами після смерті автора⁷⁸.

⁷⁴ *Клепатський П.* Огляд джерел до історії України: (Курс лекцій, читаних протягом 1919 акад. р.). Вип. 1. — Кам'янець на Поділлі, 1920 — С. 132 — 134.

⁷⁵ *Біднов В.* Дніпрові пороги. Топографічні відомості. — Катеринослав, 1919.

⁷⁶ *Петрунь Ф.* Степове Побужжя в господарським та військовим укладі українського пограниччя. Замітки про Броневського та Боплана // Журнал науково-дослідних кафедр м. Одеси. — Одеса, 1926, — Т. 2 (1925/6). № 2. — С. 91 — 103 (цитата з с. 102).

⁷⁷ *Петрунь Ф.* Нове про татарську старовину Бозько-дністрянського степу // Східний світ (Харків. — 1928. — № 6. — С. 155 — 171); *Петрунь Ф.* Українські степи за ранньої татарської та литовської доби. Замітки і зауваження // Полуднева Україна. — К., 1930. — С. 150 — 160 (єдиний збережений примірник з бібліотеки Ф. П. Максименка).

⁷⁸ Відомості від професора Одеського університету С. Я. Борового. /226/

Чимало істориків вирішували при допомозі праць Боплана окремі конкретні питання. Професор Одеського університету, пізніше академік АН УРСР Михайло Слабченко (1882 — 1952) реконструював таким чином сітку торговельних шляхів України⁷⁹. Керівник Археографічної комісії УАН Микола Ткаченко (1892 — 1965) використовував «Опис України» і «Спеціальну» карту, досліджуючи минуле Уманщини⁸⁰. Професор Одеського інституту народної освіти Микола Загоровський (1893 — 1934) враховував дані карт Боплана при вивченні Причорноморських лиманів⁸¹. В регіональному плані — для історії заселення Кам'яниччини — використовував карту Боплана професор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти Володимир Геринович (1883 — 1946)⁸². У 30-х роках у Києві на підставі паризького перевидання 1861 р. був підготовлений високоякісний український переклад праці Боплана (автора перекладу встановити не вдалося). Великі фрагменти перекладу публікувалися, в багатотомній хрестоматії джерел з історії України⁸³.

Нові сторінки українського бопланознавства написав Ілько Борщак (1895 — 1959) — викладач Національної школи живих східних мов у Парижі. Під час громадянської війни він переїхав до Франції, де розгорнув широку роботу по розшуку в архівах та бібліотеках матеріалів про різноманітні аспекти

українсько-французьких контактів. Йому вдалося натрапити на невідомі науці відомості про Боплана. Вперше він згадав про них у ювілейних нарисах, присвячених французькому авторові⁸⁴, що викликали наукову полеміку.

⁷⁹ Слабченко М. Е. Организации хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Ч. 1: Хозяйство Гетьманщины в XVII — XVIII ст. — Одесса, 1923. — Т. 3. Карта.

⁸⁰ Ткаченко М. Гуманщина в XVI — XVII вв. // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. 11. — С. 27, карта.

⁸¹ Загоровский Н. А. Лиманы Северного Причерноморья на картах прошлых столетий // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. — Одеса, 1929. — Ч. 4/5 (секція вивчення природних багатств). — С. 41.

⁸² Геринович В. Товтри Західного Поділля. — Кам'янець-Подільський, 1930. — Карта (надруковано ремісничим способом 100 прим.).

⁸³ Боплан Г. Опис люду України. Опис нападу татар на Україну. Морські походи козаків. Київ у другій чверті XVII ст. Становище селян середнього Наддніпров'я // Історія України в документах і матеріалах / Склали М. Н. Петровський і В. К. Путілов. — К., 1941. — Т. 3. — С. 65 — 66, 72 — 80, 109 — 110 (видання рідкісне, більшість тиражу загинула під час війни).

⁸⁴ Борщак І. Гійом Левассер де Боплан, 1672 — 6.XII. — 1923 [!]. (3 нагоди 250 років його смерті) // ЛПМ. — Берлін, 1923, — Кн. 1. — № 1. — С. 8 — 10; Борщак І. Бопланіана // ЛПМ. — Берлін, 1924. — Кн. 2. — № 17. — С. 258.

Б. Барвінський вказав на бібліографічні та інші прогалини у дослідженнях Борщака, але, з іншого боку, не цілком критично сприйнявши повідомлення К. Естрайхера (про яке вже згадувалося вище), намагався довести, що перше видання «Опису /227/ України» було надруковано в Руані 1640 р., а після нього було ще три (Руан, 1651; Руан 1660; Париж, 1661)⁸⁵. Про новознайдену бопланіану Борщак звітував Українській Академії наук у Києві, повідомляючи, одночасно, що він підготував переклад Бопланової праці українською мовою⁸⁶. І цей переклад, і перевидання тексту 1660 р., яке Борщак підготував як черговий том своєї «Bibliothèque franco-ukrainienne» (її він почав видавати після другої світової війни в Монтрей-су-Буа)⁸⁷, так і не побачили світу. Невеликі відкриття зробив Борщак, досліджуючи твори і листування Вольтера. Він встановив, що «Опис України» був одним з джерел Вольтерової «Історії Карла XII, короля Швеції» (1731)⁸⁸, а сам Вольтер вважав Боплана прихильником Польщі (лист до Шуазеля, 1767)⁸⁹. Борщак, без сумніву, зібрав унікальний матеріал про українськофранцузькі зв'язки, серед яких належне місце зайняв Боплан. Але у важких умовах еміграції йому вдалося опублікувати лише частину своїх знахідок. Підсумком досліджень про Боплана слід вважати нарис, що увійшов до великого огляду про Україну в західноєвропейській літературі. У ньому Борщак прийняв тезу Барвінського про чотири видання «Опису», виправляючи, однак, рік першого видання з 1640 на 1650, як це робив Естрайхер⁹⁰. Борщак був не лише істориком, але й

публіцистом, що відбилося на його наукових працях. Тому висловлювання його про Боплана вимагають критичної перевірки.

Серед еміграційних істориків було ще кілька прихильників творчості Боплана. Професор Українського університету в Празі Сергій Шелухин (1864 — 1938) працював у тому ж руслі, що й Б. Барвінський, вивчаючи зміст, який у поняття «Україна» вкладав Боплан⁹¹.

⁸⁵ *Барвінський Б.* «Україна» Боплана // *Стара Україна*. — Львів, 1924. — № 1. — С. 14. Помилку Барвінського (не згадуючи про нього) спростував В. Кордт 1926 р. (див. вище).

⁸⁶ *Борщак І.* Звідомлення з дослідів в архівах Західної Європи, прислане Українській Академії наук у Києві // *ЗНТШ*. — 1924. — Т. 134 — 135. — С. 241 — 248.

⁸⁷ *Borschak É.* Huit mois à la Santé. *Journal* (1940 — 1941). Montreuil-sous-Bois, 1946. — P. 4 de couv.

⁸⁸ *Борщак І.* Вольтер і Україна: (За невиданими документами) // *Україна*. — К., 1926. — Кн. 1. — С. 35, 40.

⁸⁹ Пор.: *Sichynsky W.* Ukraine in Foreign Comments and Descriptions from the VIth to XXth century. — New York City, 1953. — P. 136.

⁹⁰ *Borschak É.* L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale // *Le Monde Slave*. — Paris, 1935. — № 2. — P. 299 — 305; також відбиток окремою книжкою.

⁹¹ *Шелухин С.* Украинцы, русские, малороссы. Открытое письмо г. Шульгину и его единомышленникам // *Украинская жизнь*. — М., 1916. — № 7/8. — С. 64; *Cheloukhine S.* Les termes Russie, Petite-Russie et Ukraine // *Tyszkiewicz M.* Documents historiques sur l'Ukraine. — Lausanne, 1919. — P. 59 — 72; також англійською мовою; *Шелухин С.* Назва України. — Відень, 1921; *Шелухин С. П.* Звідки походять назви «русини, Русь, галичани, малороси, українці». До курсу історії українського народу під керівництвом Н. Я. Григорієва додаткові лекції. — Прага, 1928 (літографоване видання); *Шелухин С.* Назва Підкарпаття Україною // Ювілейний альманах Союзу підкарпатських руських студентів у Празі 1921 — 1931. — Прага, 1931, — С. 40 — 42; *Шелухин С.* Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Прага, 1936 — 1937.

У Шелухина були цікаві ідеї, але викладав /228/ він їх хаотично, часом з дозою фантазії. Граф Михайло Тишкевич (1857 — 1930) опублікував невелику збірку карт, серед них також карту України Боплана в переробці Й.-Б. Гоманна⁹². Професор Українського університету в Празі, мистецтвознавець та історик Володимир Січинський (1894 — 1962), готуючи одне за одним кілька видань хрестоматійного вибору чужоземних джерел про Україну, поступово збагачував і поширював розділ про Боплана. Одночасно він поглибив власне розуміння «Опису України», його значення для джерелознавства України⁹³. Численні видання «Чужинців про Україну» Січинський ілюстрував матеріалами зі спадщини Боплана — картами, іконографією «Опису України» і карт, титульними сторінками стародруків (для кожного видання підбирав інші ілюстрації) : Заслужують на увагу кінцеві підсумки досліджень, зроблені в останньому англійському виданні вже немов з точки зору зовнішнього спостерігача: «Він (Боплан. — *Авт.*) був першим вченим післяренессансної

Європи, що глянув на Україну як на самостійну географічну та політичну цілість, що мала свій індивідуальний природний, економічний і культурний характер. Його прекрасний «Опис України» можна назвати першою українською географією. Його карти України стали моделями для західноєвропейської картографії до початку XVIII ст. Врешті, саме Боплан познайомив західний світ з українською визвольною боротьбою XVII ст. та з іменем України»⁹⁴. Січинський торкався також питання про зміст терміну «Україна»⁹⁵.

⁹² *Tyszkiewicz M. Cartes de l'Ukraine par G. Levasseur de Beauplan (1650), J.-Bapt. Homann (1716) et Nicolas Visscher (1735) publiées d'après les originaux appartenant à la Bibliothèque de l'abbaye d'Einsiedeln. — Lausanne, 1919 (відбиток з праці цього ж автора, згаданої у виносці 92).*

⁹³ *Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань про Україну за десять століть. — 2-е випр. і значно доп. вид. — Прага, 1942. — С. 63 — 70. Перше празьке видання: *Вступ до українського краєзнавства / У 2 ч. — Ч. 2. — Прага, 1937, — С. 57 — 119. Перше львівське видання у двох тиражах — першому (1938), конфіскованому польською цензурою, та другому (1939) з купюрами. Є ще одне українське видання (Аугсбург, 1947), французьке: *Les trangers parlent de l'Ukraine. — Mons, 1949.***

⁹⁴ *Sichynsky V. Ukraine in Foreign Comments and Descriptions from the VIth to XXth century. — New York City, 1953. — P. 67 — 88.*

⁹⁵ *Січинський В. Назва України. — Аугсбург, 1948. /229/*

В кінці 20-х — на початку 30-х років у львівському науковому середовищі розпочалося вивчення карт Боплана з геодезичної точки зору. Роман Яцик, досліджуючи ступінь докладності на «Спеціальній» карті, встановив, що Бопланові визначення географічної широти і довготи різних об'єктів (середня помилка в довготі 16', в широті 12') були, як для середини XVII ст., дуже докладні, не гірші, а в багатьох випадках навіть кращі, як в тогочасній західноєвропейській картографії⁹⁶. З висновками Яцика не погодилися польські історики картографії, зокрема К. Бучек⁹⁷, але внесені ними корективи мало змінили загальну картину. Іван Крип'якевич (1886 — 1967), академік АН УРСР, висловив думку, що Боплан вивіз з собою матеріали до іконографії міст України і Криму і що ці рисунки потрапили на сторінки таких ілюстрованих видань, як «Суапеае» (перше вид. Аугсбург, 1687) та «Kleine Tartareu» (Аугсбург, 30-ті рр. XVIII ст.)⁹⁸. Однак Боплан не був на берегах Чорного моря, а аналіз гравюр згаданих видань доводить, що зображення міст фантастичні. Сумнівно, щоб сумлінний Боплан міг везти з собою такий неаутентичний матеріал. Цілком зрозуміло, що Крип'якевич використовував «Опис» як джерело у працях з історії козаччини, ілюструючи їх фрагментами Бопланових і залежних від нього карт (зокрема, в монографії про Б. Хмельницького)⁹⁹.

⁹⁶ *Jacyk R.* Mapa Ukrainy Beauplana // Księga pamiątkowa XII Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w roku 1925. — Warszawa. 1926. — T. 1. — S. 120 — 121; *Jacyk R.* Stopień dokładności na mapach XVII w. // Pamiętnik II Zjazdu Stowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce w r. 1927. — Kraków, 1930. — T. 2. — S. 282 — 283; *Jacyk R.* Analiza tary Ukrainy Beauplana // Polski Przegląd Kartograficzny. — Lwów, 1931. — T. 5. — №35. — S. 66 — 91.

⁹⁷ *Buczek K.* Ze studiów nad mapami Beauplana // Wiadomości Służby Geograficznej. — Warszawa, 1933. — N 1. — S. 20 — 23.

⁹⁸ *Крип'якевич І.* Забуті види України XVII — XVIII ст. // Українська книга. — Львів, 1937. — № 1. — С. 18 — 20. Пор.: *Ковальський Н. П., Мьцьук Ю. А.* «Суапеае» — немецкое сочинение конца XVII в. и его сведения по истории славян // Вопросы германской истории и историографии. — Днепропетровск, 1975. — Вып. 3. — С. 138; *Мьцьук Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. — Днепропетровск, 1985. — С. 39.

⁹⁹ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 43, 80, 104, 238 та ін. Пор. також: *Кізлик О. Д.* Іван Петрович Крип'якевич: Бібліографічний покажчик. — Львів, 1966 (бібліографія праць не повна).

Нігілістичне ставлення до серйозних історичних досліджень у республіці на початку 30-х років болюче відбилося також на джерелознавстві, включаючи вивчення і використання спадщини Боплана. Минуло понад 25 років, поки бопланівська тематика, спершу несміливо і часом з дивними формулюваннями, почала з'являтися на сторінках наукових праць. Втрачено було спадкоємність історіографічної традиції, і багатьом авторам здавалося, що саме вони починають /230/ відкривати Боплана. Здобутки попередників забулися або їх свідомо замовчували. Доцент Київського університету Віра Павлова намагалася довести, що відомості для карт Боплан, значною мірою, запозичив з російських карт, зокрема з «Большого чертежа»¹⁰⁰, та що карти Боплана, мовляв, просто чомусь «прийнято вважати оригінальними»¹⁰¹. Павлова цілком ігнорувала ту обставину, що карти Боплана склалися на підставі геодезичних вимірювань, а тогочасні (та й пізніші) російські — за принципом інтинераріїв (шляхових карт). Володимир Голобуцький, колишній співробітник Інституту історії АН УРСР, відновив значення «Опису України» як історичного джерела¹⁰². Павло Жолтовський (1904 — 1986), співробітник Музею етнографії та художніх промислів АН УРСР у Львові, повернувся до карт як до іконографічного джерела¹⁰³. Але про повне відродження бопланознавства ще важко було говорити: протягом 60 — 70-х років про Боплана, по суті, не було сказано жодного свіжого слова, його недооцінювали та й писали про нього скупо і неохоче¹⁰⁴.

Лише в кінці 70-х — на початку 80-х років у дослідженні спадщини Боплана відбулися певні зрушення. Микола Кравець присвятив «Описові України» змістовну лекцію¹⁰⁵. На підставі нової закордонної літератури було підведено підсумки картографічних досягнень Боплана — вони виявилися набагато більшими, ніж вважалося раніше, хоча б, за часів Кордта¹⁰⁶. Праці про

Боплана зайняли відповідне місце в історіографії українського картознавства XIX — початку XX ст.¹⁰⁷.

¹⁰⁰ Павлова В. П. Картографическое изучение территории Украины. (Исторический обзор): Автореф. дис. ... канд. географ. наук. — Киев, 1954. — С. 4.

¹⁰¹ Павлова В. П. Картографічне вивчення території західних областей в період до возз'єднання їх з Радянською Україною // Географічний збірник. — К., 1960. — Вип. 3. — С. 180; Павлова В. П. Територія України на іноземних картах XVI — XVII вв. // Вісн. Київ. ун-ту. Сер. геології та географії. — 1963. — № 5, вип. 2. — С. 97.

¹⁰² Голобуцький В. А. Запорожское казачество. — Киев, 1957. — С. 46, 53 — 55, 88, 89, 110 та ін., також дві карти Дніпра.

¹⁰³ Жолтовський П. М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI — XVIII ст. — К., 1958. — С. 18 — 21.

¹⁰⁴ Пор.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959. — С. 42.

¹⁰⁵ Кравець М. М. Щоденник Еріха Лясоти та «Опис України» Гійома Левассера Боплана як джерело з історії України: (Методична розробка для студентів). — Вінниця, 1978. — С. 12 — 20.

¹⁰⁶ Дашкевич Я. Р. Територія України на картах XIII — XVIII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. — К., 1981. — Вип. 7. — С. 90 — 91.

¹⁰⁷ Дашкевич Я. Р. Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII — початку XX ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. — К., 1985. — Вип. 11. — С. 85 — 90.

Ярема Кравець підготував новий український переклад «Опису /231/ України», призначений для широких читачьких кіл. Він був опублікований у скороченому вигляді як журнальний варіант¹⁰⁸. Автор передмови до перекладу Ярослав Ісаевич також сприяв популяризації твору Боплана серед російських читачів¹⁰⁹. Марія Вавричин дала огляд картографічних праць Боплана і перелік карт, збережених у радянських колекціях (правда, до них вона помилково залічила репродукції Ю. Немцевича, повиривані з польського перекладу «Опису України» 1822 р.), та підготувала проект атласу репродукцій усіх Бопланових карт¹¹⁰.

Виникли деякі нетрадиційні підходи до спадщини Боплана. Микола Крикун, порівнявши південні межі Брацлавського воєводства за картами і територією справжнього заселення, зробив висновок, що Боплан включив до воєводства територію, на яку реальна влада Польщі не поширювалася¹¹¹. Геннадій Боряк, аналізуючи відомості про Київ за «Описом України» та картами, звернув увагу на реалістичне панорамне зображення міста¹¹². Відновилося регіональне вивчення карт. Людмила Анохіна працювала над Вінниччиною¹¹³, Ольга Діденко — над Уманщиною¹¹⁴.

¹⁰⁸ Боплан Г. Л. де. Опис України... / Пер. з фр. Я. Кравець // Жовтень. — Львів, 1981. — № 4. — С. 54 — 88. Принципи даного перекладу викладено в ст.: Кравець Я. І.

«Опис України...» Боплана — видатна історична пам'ятка // Українська археографія. Сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей респ. наради. Грудень, 1988 р. — К., 1988. — С. 75 — 76.

¹⁰⁹ *Исаевич Я.* Боплан і його «Опис України...» // Жовтень. — Львів, 1981. — № 4. — С. 89 — 90; *Чтоб вовек едины были* / Сост. Я. Д. Исаевич. — М., 1987. — С. 343 — 344, 350 — 376. Фрагменти «Опису України» подаються за уточненими перекладами К. Мельник-Антонович і В. Ляскоронського.

¹¹⁰ *Вавричин М.* Карти українських земель Г. Боплана в бібліотеках і архівах СРСР // Бібліографічна інформація і сучасність: Зб. наук. праць. — К., 1981. — С. 116 — 127; *Вавричин М. Г.* Карти України Гійома Левассера де Боплана // Жовтень. — 1981. — № 4. — С. 89 — 94; *Вавричин М. Г.* Про видання атласу «Україна на картах Г. Боплана» в рамках серії «Картографічні джерела до історії України» // Українська археографія... Тези... — С. 240 — 243.

¹¹¹ *Крикун М. Г.* Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI — XVIII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. — К., 1983. — Вип. 8, — С. 91.

¹¹² *Боряк Г. В.* Гійом де Боплан: «Це давнє місто розмістилося на плато». Київ на картах XV — XVIII ст. // Київ. — 1985, — № 1. — С. 154 — 155.

¹¹³ *Анохіна Л. С.* Поділля на картах Г.-Л. Боплана // Тези III Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). — Вінниця, 1985. — С. 63 — 64.

¹¹⁴ *Діденко О. П.* Уманщина на картах Г. Боплана // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні: Зб. наук. праць. — К., 1988. — С. 84 — 89.

Заново передруковано російський переклад «Опису України», хоча незрозуміло, чому для цього підібрано найнедосконаліший з /232/ існуючих — переклад Ф. Устрялова¹¹⁵, зрештою, без оригінальних приміток. На Україні вперше Сергієм Білоконем впорядковано біобібліографію Боплана¹¹⁶.

¹¹⁵ *Боплан Г. Л. де.* Описание Украины // Архіви України. — К., 1988. — № 2. — С. 62 — 76; № 4. — С. 50 — 63. *Котляр М. Ф.* Передмова // Гійом Левассер де Боплан і його «Опис України» // Архіви України. — 1988. — № 2. — С. 59 — 62.

¹¹⁶ *Білокінь С.* Бібліографія киевознавців. К., 1985. — Вип. 5. — С. 4 — 6.

Незважаючи на помітне поживлення українського бопланознавства у 80-х роках, досі ще відчуються негативні наслідки легковажного ставлення до історичних джерел в минулому, коли для історичної науки було втрачено кілька десятків років. Кількісний ріст публікацій автоматично не підвищив їх якість. В результаті, нам сьогодні не так просто досягти того рівня, якого, вивчаючи спадщину Боплана, добилися зарубіжні дослідники (маємо на увазі, хоча б, критичне видання «Опису України» на підставі усіх прижиттєвих видань і повний корпус карт, працю над яким завершують Д. Ф. Ессар та А. Б. Пернал). Однак незалежно від цього всього ми врешті усвідомили, що Боплан, завдяки «Описові України» й картам, навічно залишається в суспільно-політичній історії України та в цілому ряді суміжних історичних і неісторичних дисциплін. Прийшло розуміння того, що Гійом Левассер де Боплан був не

просто військовим інженером, якого авантюристична вдача привела на Україну, а справжнім фундатором західноєвропейського українознавства. З його іменем назавжди пов'язане поширення імені нашої Батьківщини в Західній Європі. А багатогранність Бопланової спадщини — певна запорука того, що до постаті Великого Француза повертатимуться не раз українські дослідники багатьох поколінь.

Я. Р. Дашкевич.

ПЕРЕЛІК УКРАЇНСЬКИХ І ТАТАРСЬКИХ СЛІВ, ТРАНСЛІТЕРОВАНИХ БОПЛАНОМ

baba — баба
bobaque — байбак
Boze gnion — кара божа
boyarts — бояри
Bracha cerkvils — Братська церква
breha — брага
sacha — каша
cerkvil, cerkeil — церква
choche — кіш
chourbe — чорба
Christos vos Christ! — Христос воскрес!
cosaques zarogousky — запорозькі козаки
czidela — шило
dospode — господин
dospodorge — господар
douda — дуда
gonché — гонець
goschés, goschest — гостець
grivené — гривна
grod — грод
hanichare — яничар
hettman — гетьман
iezero — озеро
karbniza — скарбниця
metropolite — митрополит
morza — мурза
naiyque — нагайка
nievolena — nie wolno
Oystinos vos Christos! — Воістину воскрес!
patriarche — патріарх
polné, polené, pollené — полог
pomagabog — помагай Біг
poroh — поріг
ruds — рада
salbtas — шабельтас
salamake — саламаха
solobode — слобода
sounaky — сайгак
tarosta — староста

tavala — таволга
wesellé — весілля
wladik — владика
woüyt — вiйт

ОСНОВНІ РОЗБІЖНОСТІ МІЖ ПЕРШИМ І ДРУГИМ ВИДАННЯМИ «ОПISУ УКРАЇНИ»

Перше видання «Опису» (1651) значно менше за обсягом, основний текст у ньому займає лише 79 пронумерованих сторінок (у другому їх 112). Сама назва книги також коротша, зокрема, у ній відсутнє слово «Україна» («Опис земель Королівства Польського від кордонів Московії до границь Трансільванії»). Немає слова «Україна» і в першому заголовкові («Опис ріки Борисфен...»), хоча зміст обох текстів майже тотожний. Характерно теж, що у першому виданні на означення України вжито поняття «Осрапіе» — «Окраїна», тоді як у другому вживаються нарівно терміни «Ukraine» і «Osraпіe». При цьому перший з них стоїть лише на початку книги: у присвяті та на першій сторінці тексту, а далі — «Osraпіe».

У першому виданні є лише три примітки на полях: с. 47, 56, 61 (відповідно с. 47 [49], 58, 61 — у другому виданні); на с. 75 подано власне помітку, а не примітку (с. 80 другого видання). У книзі 1660 р. кількість приміток значно більша: с. 4, 6, 7, 24, 63, 65, 72, 83. Частина з них послужила заголовками для розділів нашого перекладу.

Видання 1651 р. після звернення до читача містить авторські застереження щодо карти (текст наведений нижче), а також список друкарських помилок, вміщений в кінці книги. Друге видання у порівнянні з першим доповнене одним малюнком (с. 36) і зверненням видавця до читачів.

Нижче подаються розбіжності між двома виданнями. Цифри перед паралельними фрагментами відмінних текстів означають пагінацію. Пропуск вказує на відсутність відповідного фрагменту в одному з видань. До переліку не включені дрібні розбіжності, власне уточнення, зроблені у другому виданні, як-от: заміна артикля присвійним займенником — *voici la subtilité* / ось хитрість (I, 48) на *voici leur subtilité* / ось їхня хитрість (II, 50); вписання пропущеного слова (подаємо його в квадратних дужках) — [*Voici*] *comme les Tartars sont vetus* (I, 35; II, 37); *c'est [de peur] que s'ils estoient decouverts* (I, 45; II, 47); вживання іншого слова або виразу на означення того ж поняття — «*pour l'horreur qu'ils ont de ses animaux* (II, 44) ; *pour l'adversion qu'ils ont contr'eux*» (I, 41), тобто «через відразу, яку вони відчувають до цих тварин», або ж іншої граматичної форми — «*la forme de salutation*» (I, 53), «*la forme de saluer*» (II, 55), тобто «форма вітання». Не оговорені незначні фонетичні зміни в словах, відсутність чи наявність круглих дужок в одному з видань. Зауважимо лише, що у першому виданні подана правильна фонетична форма слова «Рада» — «*Rada*» (щоправда, в тексті вжито «*Ruda*», але в списку помилок виправлено на

«Rada»), тоді як у другому вжито «Ruds». Не виключено, що тут також допущено помилку при наборі.

Для порівняльного аналізу використаний примірник першого видання, що належить Музею книги Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна (шифр: IV-фр/4^о; інв. номер МК VIII — 2999; дефектний: відсутня карта).

Друге видання (1660)	Перше видання (1651)
<p>[V] mais que j'ai dressées suivant les exactes mesures que j'ay prises Я склав її сам на основі точних вимірів, здійснених мною</p>	<p>[V] mais par les exactes mesures que j'ay prises moi-mesme але за точними вимірами, які я зробив сам</p>
<p>[V] des villes et des forteresses duquel j'ay dressé les alignements міста й фортеці, плани яких я сам накреслив</p>	<p>[V"] dont mesme j'ay dressé les desseins et alignemens des villes et forteresses у якому я зробив навіть плани і креслення міст і фортець</p>
	<p>[VI] <i>Advertissement</i> D'Autant qu'en tout cette Carte il n'y a que deux degrez de latitude, ie n'ay point fait de difficulté de la dresser sur des Méridiens paralelles, parce que l'erreur qui s'en peut colliger est comme imperceptible pour le peu d'espace. Il est bien vray que si l'on la continuoit vers le Midy ou vers le Septentrion, qu'il faudroit pour lors mener les Méridiens en rayons, comme ils se voyent aux Cartes ordinaires.</p> <p><i>Застереження</i> З огляду на те, що вся карта охоплює лише два градуси широти, мені було зовсім нескладно зробити її на паралельних меридіанах, бо помилка, яка може при цьому виникнути, майже непомітна внаслідок незначного простору. Правда й те, що коли б її продовжити на південь або на</p>

	північ, то довелось би робити меридіани променями, що ми й бачимо на звичайних картах.
8. (qui vivent comme en un Paradis et les Paysant come s'ils estoient en un Purgatoire) (яка живе неначе в раю, а селяни — ніби перебувають у чистилищі)	
Друге видання (1660)	Перше видання (1651)
15. ils puissent composer un petit bois comme ces cerisiers ont le fruit est aussi bon аби утворити маленький гайок як згадані вишні, плоди [яких] настільки смачні	15. ils puissent composer un petit bois comme ces cerisiers dont nous avons parlé, et dont le fruit est aussi bon аби утворити маленький гайок як ті вишні, про які ми говорили і плоди яких настільки смачні
18. aussi plusieurs autres Estrangers. іще чимало іноземців	18. aussi plusieurs autres Estrangers etc. іще чимало іноземців та ін.
32. enfin dans tous les lieux tant de la mer Noire qu'en tout Achipelague et mer du Levant et dans toute la mer Noire зрештою; в усіх місцях, як на Чорному морі, так і по всьому Архіпелагу і на морі Левант, і на цілому Чорному морі	
34. a l'Orient de Taman est pays de Circasaises qui sont Tartares Chretiens et tenus pour les plus fideles На схід від Тамані лежить земля черкесів, котрі є татарами-християнами і вважаються найбільш віруючими	
34. Les Tartares restent plusieurs jours après estre nez sans pouvoir ouvrir	34. Les Tartares en generals ne sont pas de haute statue *

<p>les yeux comme font les chiens et autres animaux en général, ils ne sont pas de haute stature</p> <p>Декілька днів після народження татари не можуть розплющити очей, як то буває у собак та, взагалі, в інших тварин. Вони невисокої статури</p>	<p>Татари загалом невисокої статури</p> <p><i>* Направлено в переліку помилок на «stature».</i></p>
<p>35. voila comme ils apprennent à tirer droit à leurs enfans</p>	<p>34. voila comme ils apprennent à tirer droit</p>
<p>Друге видання (1660)</p>	<p>Перше видання (1651)</p>
<p>Ось як вони навчають своїх дітей влучно стріляти</p>	<p>ось як вони навчаються влучно стріляти</p>
<p>47 [49]. Je les ay rencontrez plusieurs fois en campagnes au nôbre de bien cinq cens Tartares Я зустрічав декілька разів у степу до 500 татар</p>	<p>47. Moi qui vous parle les ay rencontrez plusieurs fois en campagne de bien de. quatre à cinq cens Tartares Той, який вам розказує, зустрічав декілька разів у степу десь від 400 до 500 татар</p>
<p>50. sans fouler ladite herbe laquelle fait un estrac ou piste не потоптавши трави і не лишивши за собою стежки або сліду</p> <p>Підпис під малюнком між с. 50 і 51. Cette figure se met au Cahier G.</p> <p>Цей малюнок відноситься до зошита G.</p> <p>Підпис під малюнком між с. 54 (56) і 57.</p> <p>Cette figure se met au Cahier H.</p> <p>Цей малюнок відноситься до зошита H.</p>	<p>48. sans fouler ladite herbe laquelle fait un estrac</p> <p>не потоптавши трави і не лишивши за собою стежки</p> <p>Підпис під малюнком між с. 48 і 49. Cette figure se met entre la page 48 et 49.</p> <p>Цей малюнок вміщується між 48 і 49.</p> <p>Підпис під малюнком між с. 54 і 55. Cette figure se met entre la page 54 et 55.</p> <p>Цей малюнок вміщується між стор. 54 і 55</p>
	<p>63. Auparavant que de quitter ce discours, je remarqueray encor que pour une autre liberté et privilège de la Noblesse Polonoise, que si un gentilhomme prétendu criminel, n'est</p>

arresté dans lesdits 24 heures, il ne le peut plus estre, que son procez ne soit fait et parfait, il faut qu'il s'absente, et les biens sont saisis et confisquez, et le bany peut estre tué par le moindre qui le rencontre; est permis à un chacun de luy courresus sans que celui qui le tue en soit aucunement inquiété, il n'est non plus permis à aucun de les loger, ny parler, ny boire avec eux, sans estre coupable de pareil crime; voila la liberté de la Noblesse polonoise et aussi la rigueur des Ordonnances du pays, cela soit dit en passant dans l'occasion qui s'en est présentée. Puis que nous avons parlé des amours des Rus, disons quelques aussi du festin, des nopces et des particularitez qui s'y observent.

Перш ніж завершити цю розповідь, зауважу ще, що іншою свободою і привілеєм польської шляхти [є те], що якщо шляхтича, підозрюваного у злочині, не заарештовано у вказані 24 години, то суд над ним не може ні відбутись, ані завершитись. Якщо він відсутній, його маєток захоплюється і конфіскується, а засудженого може вбити будь-який зустрічний, кожному дозволяється переслідувати його, причому той, хто вб'є його, зовсім цим не побивається. Нікому також не дозволяється пускати його в дім, розмовляти і пити з ним без того, щоб не бути звинуваченим у такому ж злочині. Ось яка свобода польської шляхти і суворість ордонансів у країні; кажу про це мимохідь при нагоді, що виникла. Оскільки ми говорили про залицання у русів, скажемо декілька [слів] і про весільну учту та звичаї, яких при цьому дотримуються.

68. puis font mille ravages dans le

<p>logis, font des trous aux pots qui ont servi à cuire la viande, escornent les gobelets de terre dans lesquels ils ont beu, mettent au col de la mere de la fille un colier de cheval, puis la font, mettre au haut bout et luy chantent mille chansons sales et vilaines, luy donnant à boire dans un de ces gobelets escornets, et luy font mille reproches de n'avoir pas assez veillé à la conservation de l'honneur de la fille, et fin après luy avoir dit toutes les injures infâmes dont ils se sont pu adviser</p> <p>Потім [гості] чинять у домі тисячі збитків: дірявлять горщики, що служили для приготування м'яса, надбивають глиняні кубки, з яких</p>	
<p>Друге видання (1660)</p>	<p>Перше видання (1651)</p>
<p>пили, «а шию матері нареченої натягають кінський хомут, садять її на почесному місці і співають їй грубі, сороміцькі пісні, подаючи пити з одного з надбитих кубків та всіляко дорікаючи, що мало дбала про збереження честі дочки. Нарешті, висловивши усі ганебні образи, які тільки їм спали на думку</p>	
<p>68. Chacun se retire cher soy honteux d'une si fascheuse rencontre, particulièrement les parens de la mariée se tiennent comme cachez en leurs maisons, d'où ils sont quelque temps sans sortir à cause de la confusion ou cette fascheuse advanture les a ietter. Quand au marié il est à son choix</p> <p>вони розходяться по хатах з відчуттям сорому за такий прикрий випадок. Зокрема, родичі молодої деякий час сидять вдома, немов ховаючись і не виходячи на люди через збентеження, якого завдала їм ця</p>	<p>66. Chacun s'en retourne honteux chez soi particulièrement les parens de la mariée; pour lui il est à son choix</p> <p>Кожен повертається з відчуттям сорому додому, особливо родичі молодої; що ж до нього [молодого], то він вирішує сам</p>

неприємна подія. Що ж до молодого, то він вирішує сам	
68. J'adjousteray encor sur cette matière ce mot touchant les mœurs de leurs femmes При цій нагоді додам ще декілька слів про звичаї жінок	66. J'adjousteray auparavant que de quitte sur cette matière encor ce mot touchant les mœurs de leurs femmes Додам перш, ніж покінчити з цією темою, ще дещо про звичаї жінок
68 — 72.	Відсутній фрагмент тексту (див. переклад с. 80) від слів «Перш ніж завершити цю розповідь...» до розділу «Козацька медицина» (с. 83).
76. ils moissonnent tout en moins de deux heures, dont s'ensuit cette grande et cherté de vinre вiniщує все швидше, як за дві години, через що потім виникає велика дорожнеча на харчі	71. Ils moissonnent tout en moins de deux heures, dont s'ensuit grande charte s'il n'y famine вiniщує все швидше, як за дві години, через що потім виникає велика дорожнеча [на харчі] , якщо не голод
Друге видання (1660)	Перше видання (1651)
77. mais s'il est pluvieux au temps qu'elles commencent à s'esclorre Проте якщо на час її вилуплювання, ідуть дощі	72. mais s'il est pluvieux au temps que cette vermine commence à se ciorre Проте якщо на час вилуплювання цієї нечисті ідуть дощі
80. qu'il y a escrit sur leurs aisles en lettres Caldeennes <i>Boze Gnion</i> , en Français <i>fléau de Dieu</i> , je m'en rapporte à ceux qui me l'ont dit et qui savent la langue що на їхніх крилах написано халдейськими літерами « <i>Божий гнів</i> », по-французькому — « <i>кара божя</i> ». Посилаюсь на тих, які мені про це сказали і знають мову	75. qu'il y a escrit sur leurs aisles en lettres Caldeennes, <i>pour faire périr le bled</i> , je m'en rapporte a ceux qui savent la langue що на їхніх крилах написано халдейськими літерами « <i>Щоб загинув край</i> ». Посилаюсь на тих, які знають мову.
85. Ils ont aussi autour de Cracovie des mines de sel beau comme cristal, ce	79. Ils ont aussi autour de Cracovie des mines de sel beau comme cristal

<p>lieu se nomme Wieliczka</p> <p>В околицях Кракова є копальні гарної, як кришталь, солі, а місцевість зветься Велічка</p>	<p>В околицях Кракова є копальні гарної, як кришталь, солі.</p>
	<p>79. Il y a enfin en tous ces pays donc j'ay parlé, une infinité d'autre chose tres remarquables, soit pour le regard des moeurs de ces peuples, que pour ces raretez, et du terroir et des animaux qu'il porte, qui meriteroient des tomes tous entiers: mais le Lecteur me permettra de remettre le reste au premier loisir que j'auray de l'en entretenir.</p> <p>Існує, зрештою, в усіх цих краях про які я говорив, безліч інших чудових речей, як щодо звичаїв цих народів, так і щодо дикунок, землі і тварин, що на ній водяться, які заслуговували б цілих томів, але читач дозволить мені відкласти решту до першого ж дозвілля, котре з'явиться у мене, щоб розповісти про все це.</p>

ПОКАЖЧИКИ

Подані нижче географічний та іменний покажчики охоплюють усі географічні назви та власні імена, згадані у тексті «Опису України». Покажчики до факсимільного тому і до українського перекладу подаються окремо. У позиціях, які мають кілька варіантів власних назв, широко застосована система перехресних посилань. При цьому вжиті скорочення: *див.*, та *v.* (*voir*, франц.) — *дивись*. Усі посилання як у французькому, так і в українському покажчику, подаються на оригінальну пагінацію пам'ятки, яка в українському перекладі зазначена на лівому полі сторінки. Перша цифра у подвійному номері сторінки вказує на помилкову пагінацію руанського видання, друга в квадратних дужках з астериском (*) — на фактичний номер сторінки.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Абхазія 76
Азак 26, 34; *див.* Азов, Озів
Азов 34; *див.* Азак, Озів
Ак-Мечет 33
Аккерман 28; *див.* Білгород
Альма 31; *див.* Фот-сала
Америка 34
Анатолія 4, 46, 54, 57, 58, 103
Андріїв острів 26
Анчакрак 28
Арабат 33; *див.* Орботек
Архіпелаг 32
Баба 32; 33
Балаклава 31, 33 .
Бар 15
Барбарія 80
Бахчисарай 31
Білгород 28, 29; *див.* Аккерман
Біле море
Березань 28
Бог 26

Болгарія 30, 58
Борисфен 1 — 3, 5, 8 — 10, 14, 20, 21, 27, 28, 50 [52] *, 57 — 60, 74, 88; *див.*
Дніпро, Ніпро
Боровиця 14
Бубнівка 13
Буджак 29, 33, 48, 47 [49] *
Будилівський поріг 20
Бужин 14
Бургунка 25, 26
Варна 30
Варшава 18, 89, 91, 93, 105
Велика Татарія 30; *див.* Крим, Татарія
Велике море 59
Великий Острів 22
Великі Води 24
Велічка 85
Виноградна Криниця 26
Висока гора 16
Військова Скарбниця 23, 55, 60; *див.* Скарбниця
Вільний поріг 20
Волощина 29, 30, 84
Воронівка 14
Ворскла 10, 14
Галац 30
Гданськ 91
Гезлеве 31
Джанкерман 27
Десна 10
Дике Поле 29, 34, 42, 45, 55, 82
Дніпро 1, 14, 17, 22, 25, 26, 29, 60, 80; *див.* Борисфен, Ніпро
Дністер 28, 29, 47 [49] *
Домонтів 13
Домоткань 15
Дон 26, 34, 37
Донський лиман 60
Другий Омельник 14; *див.* Омельник
Дунай 28 — 30, 47 [49] *
Європа 1, 50 [52] *, 101
Єгипет 76
Єзеро 28; *див.* Тилігул
Запорожжя 8, 18, 57, 60
Ізмаїл 29
Ілланада 29
Індія 84
Іслам-Городок 24

Іспанія 95
Італія 95
Кабарта 33
Каїр 24
Канів 13
Караманія 103
Карасу 32, 33
Кафа 32, 33
Кашоварниця 20, 21
Керч 33, 60
Київ 1, 2, 5, 9, 10, 12, 16, 25, 69; *див.* Кізовія
Кізовія 1 ; *див.* Київ
Кілія 28, 29
Кінська Вода 22; *див.* Кінські Води
Кінський острів 16, 17
Кінські Води 25, 26; *див.* Кінська Вода
Кічкас 21, 25
Князів острів 17
Кодак 17, 18, 60
Козацький острів 17, 25
Константинополь 4, 5, 10, 30, 32, 40, 46, 58
Корона 93, 98, 99, 105; *див.* Польща, Річ Посполита
Корсунь 23
Коса 33
Космаха 24
Краків 85
Кременчук 14, 27
Крилів 14
Крим 4, 25, 30, 32, 37, 42, 46, 47 [49] *; *див.* Велика Татарія, Татарія
Кріменда 32
Кубань 37
Кумейки 18
Куяльник 28
Левант 32
Лиман 33
Лохвиця 9
Мадагаскар 41
Мазовія 91, 99
Мангуп 32
Маранян 34
Мерло 88
Мінгрелія 76
Міус 60
Монастирський острів 16
Москва 10

Московія [II], 9, 10, 26, 30, 32, 82, 84, 88
Ненаситець 20
Нікомедія 2
Німеччина 95
Ніпро 1, 14, 21 — 23, 27, 80, 82; *див.* Дніпро, Борисфен
Новгород 78
Новий Конєцполь 27; *див.* Усть-Саврань
Нормандія 85
Носаківка 24, 25
Облучиця 29, 30
Озів 26; *див.* Азак, Азов
Омельник 14; *див.* Другий Омельник
Ор 31, 33; *див.* Перекоп
Орботек 33; *див.* Арабат
Орель 14
Осокорівка 24
Очаків 25 — 28, 59, 60
Паллеко 30
Перекоп 31; *див.* Ор
Переяслав 13
Печери 11, 12; *див.* Печерськ
Печерськ 12; *див.* Печери
Піщаний Брід 26
Поділля 29, 63
Покуття 84
Польща [VI]; 32, 41, 42, 45, 46, 89, 101; *див.* Корона, Річ Посполита
Понт 30; *див.* Понт Евксінський, Чорне море
Понт Евксінський 3; *див.* Понт, Чорне море
Прусія 101
Прут 30
Псьол 10, 14
Рені 30
Ржищів 13
Річ Посполита 93; *див.* Корона, Польща
Романів 15, 16
Румелія 58
Русь 1, 12, 14, 22, 24
Салгир 33
Самара 17, 60, 72
Самоткань 14
Семенів Ріг 26
Сена 50 [52] *
Серет 30
Синоп 32
Скарбниця 60; *див.* Військова Скарбниця

Стайки 13
Стара Кілія 28
Стрільчий поріг 20
Сула 9, 10, 80, 82
Супій 80, 82
Тавань 22, 24, 25
Таволжанський острів 20
Таволжанський поріг 20
Таврійська Скіфія 37
Татарія 4, 21, 22, 24, 25, 30, 31, 46; *див.* Велика Татарія, Крим
Тамань 33, 34, 60
Тачавода 60
Темрюк 34
Тендра 29
Теренський Ріг 16
Тилігул 28; *див.* Єзеро
Томаківка 22
Тонка Вода 33
Топе-Таркан 31; *див.* Херсонес
Трансільванія [II], 84
Трапезунд 4, 32
Трахтемирів 13
Трипілля 12
Тузла 33
Тясмин 14
Україна [II], [III], [IV], 1, 29, 47 [49] *, 63, 74, 84, 85
Усть-Саврань 27; *див.* Новий Конецполь
Фот-сала 31; *див.* Альма
Франція 29, 50 [52] *, 73, 95, 97
Херсонес 31; *див.* Топе-Таркан
Хортиця 21, 22
Хотин 29
Черкаси 13
Черкесія 76
Чигирин-Діброва 14
Чорне море 4, 10, 23, 27, 30, 32, 37, 54, 57, 79; *див.* Понт, Понт Евксінський
Чортомлик 23
Швеція 101

Achipelague 32
Askmacety 33
à Kierman 28
Alma 31; *v.* Foczola

Allemagne 95
 a Merigue (la Merigue) 34
 a Natolie (la Natolie) 4, 46, 54, 57, 58, 103
 Anczakrick 28
 Andre Ostro 26
 Arabat 33; v. Orbotec
 Arabie 61
 Aslan Korodicke 24
 Asak 26, 34; v. Ozov, au Zouf, zZouf au Zouf 34; v. Asak, Ozov, Zouf
 Baba 32, 33
 Bacieseray 31
 Balaklawas, Baleclawa 33; v. Baluclawa
 Baluclawa 31; v. Balaklawas
 Bar 15
 Barbarie 80
 Bazza 76
 Berezan 28
 Bielegrod 28, 29
 Bobunnska 13
 Bog 26
 Boristhene 1 — 3, 5, 8 — 10, 14, 20, 21, 27, 28, 50 [52] *, 57 — 60, 74, 88; v.
 Dnieper, Niepper, Nieper
 Borowiché 14
 Bougin 14
 Budilov 20
 Budziak 29, 33, 48, 47 [49] *
 Bulgarie 30, 58
 Burhanka 25, 26
 Caffa 32, 33
 Campagnes desertes 29, 34, 42, 45, 55
 Carmenie 103
 Carosu 33; v. Corubas, Karasu
 Chersonne 31; v. Topetarkan
 Chortika 22; v. Chortizca
 Chortizca 21; v. Chortika
 Cirkacze 13
 Circassie 76
 Constantinople 4, 5, 9, 10, 12, 30, 32, 40, 46, 58
 Corubas 33; v. Carosu, Karasu
 Cosa 33
 Couronne 92 — 95, 97 — 100, 102; v. Pologne, Polongne
 Cracovie [II], 85, 88, 92
 Crime 25, 30, 32, 34, 37, 42, 46, 47 [49] *; v. Crimée, Tartaria Perecopensis
 Crimée 4; v. Crime, Tartaria Perecopensis
 Crimenda 32

Czerehin d'Ambrowa 14
 Czertomelik 23
 Danzitz 91
 Danube 28 — 30, 47 [49] *
 Demokant 15
 Desna 10
 Doczakow 28; v. Douczakow, Oczacow, Oczakow, Orzakow
 Domontow 13
 Don 26, 37
 Donnais 34
 Douczakow 26; v. Doczakow, Oczacow, Oczakow, Orzakow
 Dnieper 1, 25, 26, 29, 60, 80; v. Boristhene, Nieper, Niepper
 Drug Omielnik 14
 Dziaancrimenda 27
 Egypte 11; 12, 76
 Espagne 61, 95
 Europe 1, 50 [52] *, 101
 Foczola 31; v. Alma
 France 29, 42, 50 [52] *, 73, 95, 97
 Galas 30
 Gnesne 89
 Grande Tartarie 30; v. Tartane, Grande
 Illanada 29
 Indes 84
 Italie 95
 Kabats 33
 Kaczawanicze 20, 21
 Kair 24
 Kaniow 13
 Karasu 32; v. Carosu, Corubas
 Karbenicza 60; v. Szczabenisza Worskowa, Skarbniza Woyskowa, Skobnicsa
 Woyskowa
 Kercy 33, 60
 Kierman v. à Kierman
 Kilia 29, 30; v. Killa
 Killa, vieille Kilia 28, v. Kilia
 Kiov 5; v. Kiow, Kisovie
 Kiow 1, 2, 9, 10, 12, 16, 69; v. Kiov, Kisovie
 Kisovie 1; v. Kiov, Kiow
 Kniazow Ostro 17
 Kolomey 85
 Komajky 18
 Konesky Ostro 16, 17
 Konespol Nowe 27; v. Oucze Savram
 Konsekawoda 22; v. Konkawoda

Konskawoda 25, 26; v. Konsekawoda
Korsum 23
Kozaky 25
Kosesow 31
Kosin 29
Kosmaka 24
Kozacky Ostro 17
Kremierczow 14
Krilow 14
Krzeminczow 27
Kuban 37
Kuczkasow 25; v. Kuczkosow
Kuczkosow 21; v. Kuczkasow
Kudac 17; v. Kudak
Kudak 17, 18, 60; v. Kudac
Kujalik 28
Limen du Don 60; v. mer de Limen
Lithuanie [I]
Livonie [I]
Lofficza 9
Madagascar 41
Mancupo 32
Mangreline 76
Maragnan 34
Maskovie 88
Masovie 91; v. Mazovie
mer Blanche 10
mer de Limen 33; v. Limen du Don
mer du Levant 32
Merique v. a Merique
Merlo 88
mer Noire 4, 23, 27, 30, 32, 37, 54, 57, 78, 79; v. Pont, Pont Evxin
Mius 60
Monastère, isle du 16
Moscko 10
Moscovie [II], 3, 9, 10, 14, 26, 30 — 32, 82, 84
Natolie v. a Natolie
Nieper 14, 17, 21 — 23, 27, 80, 82; v. Boristhene, Dnieper, Niepper
Niepper 1; v. Dnieper, Nieper, Boristhene
Nienastites 20
Niestre 28; v. Nietro
Nietre 29; 47 [49] *; v. Niestro
Normandie 85
Nosokowka, isle 24; v. Nosowka
Nosowka 25; v. Nosokowka

Novograd 78
 Nurambert 38
 Obliszczica 30; v. Oblizicza
 Oblizicza 29; v. Obliszczica
 Ocranie 29, 47 [49] *, 63, 84; v. Ukranie
 Oczacow 26; v. Doczakow, Douczakow, Oczakow, Orzakow
 Oczakow 27, 59, 60; v. Doczakow, Douczakow, Oczacow, Orzakow
 Omelnik 14
 Or 31, 33; v. Perecop
 Orbotec 33; v. Arabat
 Orel 14
 Orzakow 25; y. Doczakow, Douczakow, Oczacow, Orzakow
 Ousze Savram 27; v. Konespol Nowe
 Ozow 26; v. au Zouf, Azak, Zouf
 Palleko 30
 Pereaslaw 13
 Perecop 31; v. Or
 Piczane Brod 26
 Piecharre 11, 12
 Pocouche 84
 Podolie 29, 63
 Pologne [I], [II], [VI], 7, 32, 41, 99; v. Couronne, Polongne
 Pont 30; v. Pont Evxin, mer Noire
 Pont Evxin 3; v. Pont, mer Noir
 Prusse 101; v. Prussie
 Prut 30
 Psczol 10; v. Pseczol
 Pseczol 14; v. Psczol
 René 30
 Richow 13
 Romanie 58
 Romanow 15, 16
 Russie [I], 1, 12 — 14, 16, 22, 24
 Sagre 33
 Samar 17, 72; v. Samare
 Samare 60; v. Samar
 Samogitie [I]
 Savram, Oucze v. Oucze Savram
 Scythie Taurique 37
 Szczabenisza Worskowa 55; y. Karbenicza, Skarbniza Woyskowa, Skobnicza
 Woyskowa
 Seine 50 [52] *
 Semenwiruk 26
 Seretk 30
 Sinope 32

Skarbnisa Woyskowa 23; v. Karbenicza, Sczabenisza Worskowa, Skarbniza
 Woyskowa
 Skorouka 24
 Smil 29
 Soko gura 16
 Stayky 13
 Strelczy 20
 Suede [I], 101
 Sula 9, 10, 80, 82
 Supoy 80, 82
 Taczawoda 60
 Taman 33, 34, 60
 Tarensky Rog 16
 Tartaria Perecopensis 31; v. Crime, Crimée
 Tartarie 4, 21, 22, 24, 25, 30, 31, 41, 76
 Tartarie, Grande 30
 Tawan 22, 24, 25
 Tawolzane, Tawolzany 20
 Teligol 28
 Temruk 34
 Tendra 29
 Tineka Woda, Tinka Woda 33
 Tomahowka 22
 Toquaye 98
 Topetarkan 31; v. Chersonne
 Transilvanie [II], 84
 Trebisonde 4; v. Trebisonte
 Trebisonte 32; v. Trebisonde
 Tretemirof 13
 Tripoly 12
 Tusla 33
 Ukraine [II], [III], [IV], 1; y. Ocranie
 Valaquie 84; y. Vallaquie, Walachie
 Vallaquie 30; y. Valaquie, Walashie
 Varsovie 89, 91, 93, 105; y. Warsowie
 Walachie 29; v. Valaquie, Vallaquie
 Warna 30
 Warsowie 18; y. Varsovie
 Wielesky Woda 24
 Wieliczka 85
 Wielsky Ostro 22
 Winaradnakricza 26
 Wolny 20
 Woronowka 14
 Worsko 10, 14

Ytazemien 14
Zaperouy 60; v. Zaporouy, Zaporouÿs
Zaporouÿ, Zaporouys 18, 57, 60; v. Zaperouy, Zaporouÿs
Zaporouÿs, Zaporouys 8, 57; v. Zaperouy, Zaporouÿ
Zamokam 14
Zouf v. au Zouf

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Антоній, св. 11
Боплан Гійом ле Вассер [IV]
Варвара, св. 2
Василь, св. 1
Владислав IV 91
Войтек 61
Гондіус Віллем [VI]
Даво 101
Дечинський 102
Дмитро 61
Жулкевський 18
Іван 61
Іоанн, св. 11, 31, 58, 93
Конецпольський [II], [III], 18
Ля Кротад 18
Магомет 46
Маріон 17
Микита 61
Миколай, св. 2, 12
Михайло, св. 1, 2
Могила 69
Морвей 18
Олена, св. 11
Осман 29
Остророг 19
Петро, св. 32

Потоцький 88
Сигізмунд III 89, 91
Софія, св. 1
Сулима 17
Федір 61
Хмельницький 22
Ян Казимир [I], 91

Anthoine, saint 11
Barbe, sainte 2
Basile, saint 1
Beauplan Guillaume le Vasseur [IV]
Skemislky 22
Dauauy 101
Deczensky 102
Demitre 61
Fedur 61
Heleine, sainte 11
Hondius Guillaume [VI]
Iean, saint 11, 31, 58, 93
Iean Casimiere 91; v. Iean Casimir
Iean Casimir [I]; v. Iean Casimiere
Iuskesky 18
Ivan 61
Konespolski [II], [III]; v. Konicspolsky
Konicspoisky 18; v. Konespolski
la Crotad 18
Mahomet 46
Marion 17
Michel, saint 1, 2
Mitika 61
Moquilla 69
Morueil 18
Nicolý, saint 2, 12
Oseman 29
Ostrorok 19
Pierre, saint 32
Potosk 88
Sigismond troisième 89, 91
Soliman 17
Sophie, sainte 1
Vladislaus 91; v. Vladislaus quatrième Vladislaus quatrième 91; v. Viadislaus
Woitek 61

Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenus depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre. *Par le Sieur de Beauplan.* — A Rouen, Chez Jacques Caillouë, 1660.]

**DESCRIPTION D'VKRANIE,
QVI SONT PLVSIEVRS
Prouinces du Royaume de Pologne,
CONTENVÈS DEPVIS
les confins de la Moscouie, iusques aux limites
de la Transilvanie.**

***ENSEMBLE LEVRS MOEVRS,
façons de viuns, & de faire la Guerre.***

Par le Sieur de BEAVPLAN.

**A ROÛEN,
Chez Iacques Cailloüe, dans la Cour du Palais.
M. D C. L X.**

AV SERENISSIME PRINCE ET TRES-PVISSANT IEAN CASIMIR.
PAR LA GRACE DE DIEV ROY DE POLOGNE

Grand Duc de Lithuanie, Russie, Prussie, Mazouie, Samogitie, Liuonie, & c. Et Roy hereditaire de Suede, des Gots & Vandales.

SIRE, *L'Immense estenduë des terres , qui maintenant me separe de vos Estats, quelque grande quelle soit n'est pas vn obstacle assez puissant pour empescher les productions de mon Esprit, de s'aller rendre aux pieds de Vostre Majesté, ny les années qu'il y a que i'en suis esloigné, n'ont sceu diminuer en rien le zele que i'a y tousiours eu de vous seruir, & de continuer à trader de temps en temps quelques our ages qui puissent don/ner de la satisfaction à vostre Esprit, & vn profitable diuertissement à vos yeux. Pour vous en assurer plustost par de solides efficts, que par des foibles paroles, ie prends la hardiesse avec toute sorte d'humilité, & dans vn profond respect, d'offrir à vostre Auguste Maiesté la description de cette grande lisiere d'Vkranie, comprise entre la Moscouie & la Transiluanie, que vos Predecesseurs vous ont acquise depuis cinquante ans, & dont les vastes plaines sont deuenuës autant fertiles qu'elles estoient desertes.*

C'est vn nouueau Royaume, qui depuis peu à beaucoup esté agrandy par la valeur, & la sage conduite du Grand & Incomparable konespolski castelan de Cracovie, & Generalissime de vos Armées, dont le courage fut tousiours secondé d'un si grand iugement, que l'on ne le veit iamais sortir des Combats, quelques perilleux qu'ils fussent, qu'accompagné de la Victoire.

J'en puis parler assurément pour en auoir esté le tesmoin oculaire pendant dixsept années que i'ay eu l'honneur de demeurer actuellement dans le seruire des deux derniers Roys deffunts; l'vn Pere & l'autre Frere de Vostre Majesté, dans lequel temps i'ay ietté les fondemens de, plus de cinquante notables Solobodes, qui sont comme autant de colonies, les quelles en peu d'années ont formé plus de mille Villages, par l'accroissement de leurs nouvelles habitations : Ces Teuplades portant tout leur soin au bien de Vostre Estat, en ont poussé bien loin les frontieres, & ont pris tant de peine à cultiuer les infructueu-/ses terres qu'elles y ont rencontré, qu'aujourd'buy c'est de leur merueilleuse fertilité, dont i'on tire le plus grand reuenu de Vostre Royaume.

Ce Pays nouvellement conquis est vn Boulevard inexpugnable contre la puissance des Turcs, & la violence des Tartares, & vne forte barriere capable d'arrester leurs nuisibles & frequentes courses, ces ennemis se trouuant grandment estonnez de rencontrer en vne Prouince, qui seruiroit de passage à leurs conquestes, la cause infallible de leur bonte, aussi bien que de leur rume.

C'est en cette Carte Topographique que vous pouuez en vn moment considerer de tout poinct cét ample Terroir d'Vkranie, dont la possession ne vous est pas moins glorieuse qu'elle vous est profitable, & par l'aspect de sa situation, iuger de sa consequence, & par des maximes Politiques & d'Estat, vous porter plus que iamais à la cotinuation de cét important dessein de l'accroistre, dont la fin peut encore adiouster vn membre infini de riches Fleurons à vostre Royale Couronne.

Je dirois encore beaucoup de choses sur ce suiet, n'estoit que ie voy qu'il est plus expedient de les taire que de les manif ster, de crainte, qu'en presumant vous donner des aduis salutaires, ie ne donnasse des instructions à vos ennemis, qui leurs seroient autant profitables, quelles vuos seroient nuisibles.

*Je quitteray donc ce discours pour dire à Vostre Majesté, que ce Grand homme de Guerre & d'Etat, l'inuincible konespolski, ayant reconnu les soins, les peines, & le **M** long temps que i auois employé pour paruenir à la construction de cette Carte, eut ta bonté d'en informer tellement le feu Roy, que sa Majesté fut dans la resolution de in'honorer d'vne recompense considerable: mais la mort mit avec eux, mes esperances au tombeau.*

En fin Vostre celebre renommée les a comme ressuscitées, en m'apprenant que vous n'autez pas moins d'amour, que ces Illustres deffunts, pour les Personnes de merite, & que vos liberalitez ne manquent iamais de reconnoistre les vtiles services qui vous sont rendus; ce qui m'a donné sujet de croire que Vostre Majeste estant en possession, non seulement de l'Ancien Domaine de Pologne: mais aussi de cette grande Province d'Ukranie, à l'acquisition de laquelle i'ay grandement contribué, que vous ferez passer iusqu' à l'effect, la bonne volonté, qu'avec Iustice le feu Roy Vostre Frere auoit conceuë pour moy, & que vous receuriez d'vn œil fauorable ce present que vous offre celuy qui ne respire que l'honneur de vos Commandemens, & le bien de se pouuoir dire à iamais,

SIRE,

De Vostre Majeste

Le tres-humble, tres-obeissant & tres-fidelle seruiteur,

Guillaume le Vasser, Sieur de BEAUPLAN.

AVERTISSEMENT aux Lecteurs.

Messievr, Ie ne vous offre poinr vne Carte dressée sur la Relation, ou sur le recueil d autruy : mais que i'ay dressées suiuant les exactes mesures, que i ay prises

en tous les endroits de la terre qu'elle vous represente; ce qui vous doit assurer autant de sa iustesse, que de la verité de mon discours. Le peu de loisir que i ay eu dans les grands emplois ausquels i'estois occupé en la guerre de ces Pays là , m'a obligé d'employer pour le moins huit années à mettre cet ourrage en sa perfection, ny pouuant trauailler que par occasion.

Iouyssez donc dans vostre loisir, du fruit de mes trauauz en contemplant de vos Cabinets ce beau & rare pays, dont la plus grande partie a esté peuplée de mon temps, & des villes & forteresses duquel i'ay dressé les allignements, sçachcz moy gré des satisfactions que vostre loüable curiosité y reccura. /IV/

LE LIBRAIRE au Lecteur.

Cher Lecteur, Il y a dix ans que l'Autheur de ce Liure me fit Imprimer vne centaine d'Exemplaires , qui seulement furent presentez à fes amis , mais parce que beaucoup de personnes apres l'auoir veuë, ne l'ont trouué desagreceable, ains au contraire en ont parlé fort auantageusement comme meritant vne seconde & plus ample Impression: l'ay creu que satisfaisant à leur particulière curiosité ie ne ferois point de tort au public si ie la faisois reimprimer ,& plus ample & plus correct; Ce qui m'a obligé de prier instamment l'Autheur d'iceluy que s'il auoit quelque autre traicté dont il se peut Ressouuenir, il me le voulust donner, Ce qu'il a fait tres volontiers , non toutesfois sans vn tres particulier desplaisir de n'auoir peu faire & s'acquitter de la promesse qui l'auoit faite, de la precedente Impression d'y adiouster la Carte generale de la Pologne : les figures tant des hommes, animaux brutes, que des plantes & autres choses rares que l'on voit & remarque en ces Pays, le moyen luy en ayant esté osté par la mort de son Graueur Guillaume Hondius, par qui il en auoit fait graver toutes les planches lesquelles le Roy de Pologne a retirées de la main de sa vefue, sans que depuis il en ait peu auoir aucune cognoissance, ce qui est cause que toutes les belles lumieres ont esté mises au tombeau, non sans grandement preiudicier le public qui en auroit receu vne extrême satisfaction. /I/

DESCRIPTION DE L'UKRANIE

& du fleuve de Boristhene, vulgairement appelé Niepper ou Dnieper, depuis Kiow iusqu'en la Mer où il se iette.

Kiow autrefois appelée Kisovie fust jadis vne des anciennes villes de l'Europe, commeles antiques vestiges le donnent encor à connoistre, à sçauoir la hauteur & largeur de ses Ramparts, la profondeur de ses Fossez, les ruines de ses Temples, les vieilles sepultures de plusieurs Rois qui s'y trouuent enfermez: de ses Temples il n'en est resté que deux pour memoire, qui sont sainte Sophie & S.Michel, car de tous les autres il ne s'en remarque que des ruines, comme de S. Basile duquel se voit encor des murailles de cinq à fix pieds de hauteur, avec des inscriptions Grecques de plus de 1400. ans, sur des Albastres, mais qui sont presque effacées à cause de leur antiquité: parmy les ruines de ces Temples on y descouvre les sepultures de plusieurs Princes de Russie.

Les Temples de sainte Sophie & de S.Michel ont esté rebastis à l'antique. Celuy de sainte Sophie à vne iolie face & d'vn bel aspect, de quel costé que l'on le considere: car l'on y voit les murailles rehaussées de plusieurs figures & histoires à la Mosayque, & ce trauail est fait de fort petites pierres de diuerses couleurs , resplendissantes comme du verte , lesquelles sont si bien adaptées, qu'on ne sçautoit discerner si c'est peinture ou tapisserie: /2/ la voûte n'est faite que de pots de terre remplis & enduits de plastre de tous costez ; ce Temple contient les monumens de plusieurs Roys, & l'Archimandrite y fait sa demeure: le Temple de saint Michel est appellé le toict d'or, d'autant qu'il est couuert de platines d'orées. On y monstre le corps de sainte Barbe, qu'on dit y auoir esté apporté pendant les guerres de Nicomedie.

Cette ville ancienne est assise en vne plaine sur le sommet d'vne montagne, qui commande d'vn costé toute la campagne, & de l'autre costé le Boristhene, lequel passe au pied de ceste montagne, entre laquelle & ledit fleuve est scituée la nouvelle Kiow, ville qui à present est assez mal peuplée, ne contenant pas plus de cinq à tix milles habitans, elle a viron de longueur le long du Boristhene quatre mille pas, & de large depuis le Boristhene iusques à la montagne trois mille pas, qui est fermée avec vn meschant fossé de vingt cinq pieds de large: elle est de forme triangulaire, & fermée d'vne muraille de bois, avec des tourelles de mesme est offe: son chasteau est scitué

sut la croupe d'une montagne, commandant à la ville basse, mais commandée par l'ancienne Kiow.

Les Catholiques Romains ont dans cette ville quatre Eglises: à sçavoir, la Cathedrale, celle des Dominicains dans le marché, les Bernardins sous la montagne, & depuis peu les Iesuites qui se sont logez entre les Bernardins & la riuiere: Les Grecs Russiens peuvent auoir enuiron dix Temples, qu'ils appellent Cerkuils, dont il y en a vn pres de la maison de Ville, où il y a Université où Académie qu'ils nomme Bracha Cerkuils, & vne autre bastie au pied du Chasteau, & s'appelle S. Nicoly, si ma memoire ne me trompe, le reste est en diuers quartiers de la ville dont il ne me souuient pas particulierement. /3/

Ceste ville n'a que trois belles ruës, toutes les autres n'estant ny droites, ny d'une obliquité réglée, mais sinueuses en façon de labyrinthe, on l'a considere comme divisée en deux villes, dont l'une est dite la ville de l'Euesque, laquelle contient l'Eglise Cathedrale: l'autre est appelée la Commune, où sont les trois autres Eglises restantes, Romaines & Grecques: elle est assez marchande pour le pays, & tout son trafic consiste en grains, fourreures, cire, miel, suif, poisson salé, &c. Elle a vn Euesque, vn Palatin, vn Castelan, vn Tarosta & vn Grod: quatre Iurisdiccions, celle de l'Euesque, celle du Palatin, ou Tarosta, qui est tout un. La troisième du Woüyt, & la dernière celle des Escheuins ou Consuls.

Les maisons y sont basties à la façon de Moscouie, toutes de plein pied, assez basses, & rarement à plus d'un estage: on s'y sert de chandelles faites d'esclats de bois, à si bon compte, que pour vn double on en a de reste à éclairer les plus longues nuicts de l'Hyuer: les cheminées se vendent au marché, ce qui donneroit suiet de rire aussi bien que leur façon d'apprester leurs viandes, leurs mariages & autres ceremonies dont nous parlerons cy apres, & cependant de là sont sortis ces genereux peuples, qui portent auioird'huy le nom de Cosaques Zaporousky, espars depuis tant d'années en diuers endroits sur le Boristhene, & és lieux circonuoisins, dont le nombre se monte bien encore à present à fix vingts milles hommes tous aguerris, & prests en moins de huit iours au moindre commandement qui leur est fait pour le seruice du Roy. Ce sont les peuples qui sonuent & presque tous les ans font des courtes sur le Pont Eu-/4/xin au grand dommage des Turcs: Ils ont souuentesfois pillé la Crimée qui est de la Tartarie, rauagé la Natolie, saccagé Trebisonde, & mesme couru iusques à l'emboucheure de la mer noire, à trois lieuës de Constantinople, où ils ont tout mis à feu & à sang, puis s'en sont retournez avec grande butin, & quelques esclaves, qui sont ordinairement de ieunes enfans, lesquels ils gardent pour leur seruice, ou bien en font des presens aux Seigneurs du pays: car ils ne gardent gueres de personnes aagées, si ce n'est qu'ils les estiment assez riches pour payer leur rançon & se rachepster: le nombre ne monte iamais à plus de six à dix milles hommes lors qu'ils font leurs courses, & trauerent miraculeusement la mer dans de meschans batteaux qu'ils font de leur s propres mains, & desquels ie descriray cy apres, & la forme & la construction.

Ayant parlé de la vaillance des Cosaques, il ne sera point hors de propos de dire quelles sont leurs mœurs & leurs exercices: vous sçaurez donc que parmy ces peuples en general, se rencontrent gens experts en tous les mestiers necessaires à la vie humaine: comme des Charpentiers, tant de maisons que de batteaux, Charons,

Mareschaux, Armuriers, Tanneurs, Couroyeurs, Cordonniers, Tonneliers, Tailleurs, & c. [*Les Arts que les Kosagues exercent.*] Ils sont fort habillés à préparer le salpêtre, dont il y a abondance en ces quartiers là, & font la poudre à canon en perfection. Le sexe féminin est employé à filer du lin & de la laine, dont ils font des toilles & des estoffes pour leurs communs vsages: Tous sçauent bien cultiuer la terre, semer, moissonner, faire du pain, apprester des viandes de toutes sortes, brasser la biere, faire l'hydromel, breha, eau de y le, /5/ & c. Il n'y a aussi personne parmy eux de quelque aage, sexe, condition que ce puisse estre, qui ne tasche à l'emporter pardessus son compagnon en matiere de boire, & de faire carroux à qui mieux mieux, & il n'est point de Chrestiens qui entendent comme eux la methode de n'auoir point soucy du lendemain.

Au reste il est bien vray que tous en general sont capables de tous arts, quoy que pourtant les vns soient plus experts que les autres en de certaines professions, s'en rencontrent aussi qui ont vne connoissance plus vniuerselle que le commun: En vn mot ils sont tous assez spirituels, mais ils ne s'aprestent qu'à l'vtilité & au necessaire, principalement aux choses qui concernent la vie rustique.

La fertilité du terroir leur produit du grain en telle abondance, qu'ils ne sçauoient souuent qu'en faire: d'autant qu'ils n'ont pas riuieres nauigables qui se déchargent en la mer, excepté le Boristhene qui arreste la nauigation 50. lieuës au dessous de Kiou par le moyen de 13. sauts qu'on y trouue, le dernier desquels est distant du premier de sept grandes lieuës qui fait vne bonne iournée, comme cela se remarque en la Carte. & c'est ce qui leur empesche de transporter leurs grains en Constantinople, de là est venuë leur paresse, & qu'ils ne veulent point trauailler si ce n'est lors que la necessité les presse, & qu'ils n'ont dequoy achapter ce qui leur est de besoin, aimans mieux aller emprunter leurs commoditez chez les Turcs leurs bons voisins, que de se donner la peine d'en gagner, & c. Il leur suffit pourueu qu'ils ayent dequoy manger & boire.

Ils sont Grecs de Religion appellez en leurs langues /6/ Rus, ils ont en grande veneration les iours de festes, & les ieusnes ausquels ils employent 8. ou 9. mois de l'année, & qu'ils font consister en abstinence de chair: ils se rendent tellement opiniastres en cette formalité, qu'ils se persuadent que leur salut gist en la distinction des viandes: aussi en recompense ie ne croy pas qu'il y ait nation au monde semblable à la leur, pour ce qui concet ne la. liberté de boire: car ils ne sont pas si tost des ennyurez qu'ils ne reprennent aussi tost (comme l'on dit) du poil de la beste, toutesfois cela s'entend pendant le temps de loisir, car lors qu'ils sont en guerre, ou qu'ils minuent quelque entreprise, ils sont extrêmement sobres, & n'ont rien de plus grossier que la robe, ils sont fins & subtils, ingenieux & liberaux sans dessein, ny ambition de deuenir fort riches, mais ils aiment grâdemment leur liberté sans laquelle ils ne voudroient viure, & c'est pour ce suiet qu'ils sont s'y enclins à la reuolte, & à se rebeller contre les Seigneurs du pays lors qu'ils s'en voyét gourmandez, de sorte qu'il se passe rarement 7. ou 8. années, sans qu'on les voye mutiner ou se sousleuer contr'eux, au reste ce sont gens de mauuaise foy, traistres, persides & ausquels il ne se faut fier que de bonne sorte, ils sont d'vne trempe fort robuste & endurans facilement le chaut & le froid, la faim & la soif, infatigables en la guerre, hardis, courageux, ou plustost temeraires, qui ne tiennent compte de leur vie: Là où ils tesmoignent plus d'adresse & de valeur, c'est à se battre dans le Tabord, [*Tabords*

sont des chariots de qui les Cosaques se couure lors qu'ils chemine en raze campagne] & couuerts de chariots (car ils sont fort iustes à tirer des fusils qui sont leurs armes ordinaires,) & à deffendre des places, ils ne sont pas mauuais aussi à la Mer, mais à cheual ils ne sont pas aussi des meilleurs, il me sou-~~7~~/uient d'auoir veu 200. caualiers Polonnois seulement, mettre en déroute 2000. de leurs meilleurs homes: il est bien vray que 100. de ces Cosaques, à l'abry de leurs tabords ne craignant point 1000. Polonnois, ny mesme milles Tartares : & s'ils estoient aussi vaillans à cheual qu'ils sont à pied, i'estime qu'ils seroient inuincibles : ils sont de belle taille, dispos & nerueux, ils aiment d'aller bien couuerts ce qu'ils font assez paroistre quand ils ont butiné chez leurs voisins: car autrement ils se couure de vestemens assez mediocres, ils iouyssent naturellement d'vne parfaite santé, & mesme sont assez exempts de cette maladie endemique, en tout la Pologne que les Medecins appellent Blica, à cause que tous les cheueux de tous ceux qui en sont attaquez, s'entortillent, & se meslent horriblement ensemble, les naturels du pays l'appellent Goschés : on en voit mourir fort peu de maladie si ce n'est dans vne extrême vieillesse: la pluspart mourans au lict d'honneur & se faisant tuer à la guerre.

[*La Noblesse Russe.*]

La Noblesse parmy eux dont il y en a fort petit nombre tient de la Polonnoise, & il semble qu'elle ait honte d'estre d'autre Religion que de la Romaine, à laquelle elle se rengent tous les iours, quoy que tous les grands, & tous ceux qui portent le nom de Princes suient issus de la Grecque.

[*Ce qu'à quo y sont obligez les Paysans enuers leurs Maistres.*]

Les Paysans y sont tout a fait miserables, obligez qu'ils sont de travailler 3. iours de la semaine, avec leurs chenuaux & leurs bras, au seruice de leur Seigneur, & de luy payer selon les terres qu'ils tiennent, quantité de boisseaux de grain, force chappons, poulies, oysons, & poulets, à sçauoir aux termes de Pasques, de la Pentecoste, & de la natiuité, de plus de charier du bois 3 pour le ~~8~~/ seruice de leur dit Seigneur, & de faire milles autres coruées ausquelles ils ne deuroient estre suiets, sans l'argent contant qu'ils exigent d'eux, comme aussi la disme des moutons, des pourceaux, du miel, de tous les fruicts, & de trois en trois ans le troisième bœuf : Bref, ils sont contrains de donner à leurs maistres ce qu'il leur plaist demander, de sorte que ce n'est pas merueille si ces miserables n'amassent iamais rien, assubiectis qu'il sont à des conditions si dures: Mais c'est encor peu de chose, car leurs Seigneurs ont puissance absoluë, non seulement sur leurs biens ; mais aussi sur leurs vies, tant est grande la liberté de la noblesse Polonnoise (qui viuent còme en vn Paradis, & les Payfans còme s'ils estoient en vn Purgatoire,) de sorte que s'il arriue que ces pauvres paysans, tombent asseruis en la main de meschans Seigneurs, ils sont en estat plus

des plorable queles forçats des galleres: C'est cet esclauage qui fait que beaucoup s'eschappent, & que les plus courageux d'enrr'eux fuyent vers le Zaporouïs, qui est le lieu de la retraite des Cosaques dans le Boristhene, & apres auoir passé quelque temps & fait vn voyage en Mer, ils sont reputez Cosaques Zaparousky & de semblables debandades leurs legions grossissent tousiours demesurément : Ce que la reuolte d'aujourd'huy tesmoigne avec assez d'euidnce , ces Cosaques apres la deffaite des Polonnois s'estant bien sousleuez au nombre de deux cens milles, qui ayât tenu la campagne, se sont rendus maistres de plus de 120. lieues de pays de long, & 60. de large : Nous auions oublié de dire qu'en temps de paix , la chasse , & la pesche, estoient la plus ordinaire occupation de ces Cosaques, & c'est ce que nous auions à dire en general; & comme en passant des mœurs & des exercices de ses peuples. /9/

Or pour reprendre le fil de nostre discours, on tient qu'au temps que l'ancienne Kiow estoit en sa splendeur, le canal de la mer qui passe à Constantinople n'estoit point ouuert; & l'on a des conjectures, mesme i'oserois dire des preuues certaines que les planeures de l'autre riue du Boristhene, lesquelles estendent iusques à Moscouie estoient autresfois toutes submergées, & de cela font foy les ancrs & les autres marques que l'on a trouué depuis peu d'années autour de Lofficza, sur la riuiere de la Sula. De plus, toutes les villes qui sont basties sur ces plaines paroissent de nouvelles fabriques, & basties depuis quelques centaines d'années. l'ay eu la curiosité de faire recherche des Histoires des Rus, afin d'y pouuoir apprendre quelque chose de l'antiquité de ces quartiers là, mais en vain: car ayant interrogé quelques vns de leurs plus sçauans, i'ay seulement appris que les grandes & continuelles guerres dont leur pays auoit este rauage de bout en bout n'auoit point espargné leurs Bibliothèques, lesquelles dès le commencement auoient passé par le feu: mais qu'ils se ressouuenoient comme par vne tradition ancienne que la mer couuroit iadis toutes ses plaines, comme nous auons dit, & que de cela il y pouuoit auoir 2000. ans, que mesme il y auoit viron 900. ans que l'ancienne Kiow auoit esté entierement ruinée horsmis ses deux Temples dont nous auons parlé cy deuant. On allegue de plus, encore vne raison bien forte pour prouuer que la mer s'estendoit iusqu'à Moscouie; c'est que toutes les ruines des vieux Chasteaux & des places antiques qui se trouuēt en ces quartiers se voyent toutes en des lieux eminens & sur les plus hautes montagnes, & pas vne seule dans le plat pays: ce qui fait presumer qu'il /10/ estoit anciennement inondé ; adioustez à cecy qu'on a trouué dans quelques vnes de ces ruines des caues pleines d'vne certaine monnoye de cuiure, avec cette effigie;

Quoy qu'il en ait esté , le diray seulement que toute la plaine qui s'estend depuis le Boristhene iusques à Moscouie, voire mesme au delà, est vn pays fort bas & sablonneux, excepté la riue de la Sula vers le Nord, & celle de Worsko & Psczol, ainsi que cela se pourra mieux remarquer dans la carte: Vous noterez encor que le mouuement de ces riuieres est presque imperceptibla, & comme si ce n'estoit qu'une eau dormante:& si vous ioignez toutes ces raisons avec le mouuement violent & rapide du canal de la mer noire, qui passant deuant Constantinople, court se descharger dans la mer blanche. Vous n'aurez pas beaucoup de difficulté à vous persuader que ces lieux ont esté autresfois submergez.

Poursuiuons la description de nostre Boristhene, & disons qu'à vne lieue au dessus de Kiow, & de l'autre costé la riuiere de Desna se iette dans le Boristhene, laquelle vient bien pres de la ville de Moscko, & a plus de cent lieuës de long.

Demie lieuë au dessous de Kiow se voit vne villace /11/ nommée Piecharré, dans laquelle est vn grand Cloistre, residence ordinaire du Metropolitou ou Patriarche; sous la montagne voisine de ce Cloistre il y a quâtité de grottes , en taçon de mines , qui sont remplies de force corps, conseruez là dedans depuis plus de 1500. ans, ressemblans aux Mumies d'Egypte. On tient que les premiers Hermites Chrestiens s'estoient fabriquez ces lieux sous terrains pour y seruir Dieu en cachette, & viuoient pais:blement dans ces cauernes, lors de la persecution des Payens. On y monstre vn certain saint lean qui se remarque tout entier iusques en la ceinture, où il est enfouy dans la terre. Les Religieux de ce lieu me conterent que ledit saint lean sentant approcher l'heure de sa mort, prepara luy mesme sa fosse, non pas de long comme la façon ordinaire , mais de profondeur; son temps donc estant venu auquel il s'estoit de longue main disposé, ayant dit adieu à ses freres, se mit luy mesme dans la terre: mais par la permission diuine il n'y peut entrer que iusqu'au milieu du corps, quoy qu'au reste le trou fust assez profond. Il s'y voit aussi vne certaine Heleine qu'ils ont en grande veneration, & vne chaine de fer, dont ils disent que le diable battoit saint Anthoine, & qu'elle a la vertu de chasser les malins esprits des corps de ceux qui sont attachez d'icelle. Il y a aussi trois testes d'hômes dans des plats dont tous les iours distille de l'huile tres souueraine pour la guerison de certaines maladies. En ces lieux reposent encore les corps de plusieurs notables personages, entr'autres ceux des douze Massons qui ont basti l'Eglise, & conseruent cela comme autant de precieufes reliques pour les faire voir aux curieux , comme il m'en arriué souuent

fois, ayant eu vne fois mò quar-/12/tier d'hyuer à Kiow où i'eus le loistr d'en apprendre les particularitez. Pour moy ie ne trouue point (comme i'ay desia dit) de notable difference entre ces corps & la Mumie d'Egypte, excepté que leur chair n'est ny si noire ny si dure, & ie croy que ce qui les conserue si long temps incorruptibles est la nature de ces grottes ou mines, lesquelles sont d'vn sable en quelque façó pierreux, & qui en Hyuer sont chaudes & seches, comme froides & seches en Esté sans humidité quelconque. Il y a en ce Cloistre beaucoup de Moines, & où le Patriarche de toute la Russie (lequel côme nous auons dit) fait sa demeure dans ce lieu, & ne releue que de celuy de Constantinople ; deuant ce Cloistre il y en a aussi vn autre où viuent plusieurs Nonnains, iusques au nombre de cent, lesquelles travaillent de l'esguille, & font sur des mouchoirs de parade plusieurs beaux courages pour vendre à ceux qui les viennent voir & visiter; elles ont la liberté de sortir quand elles veulent , & leur promenade ordinaire est à Kiow, qui est esloigné de leur Cloistre de demie lieuë; elles sont toutes vestues de noir, & ne vont que deux à deux, à la mode de la pluspart des Moynes Catholiques. Il me souuient d'auoir veu parmy ces Religieuses d'aussi beaux visages qu'il y en ait en toute la Poïongne.

Entre Kiow & Piecharré sur la montagne qui regarde la riuere, il y a vn. Conuent de Moines Russiens, lequel est en vn fort bel aspest, & s'appelle saint Nicoly : ces Moines ne mangent que du poisson, mais sont libres de sortir quand il leur plaist pour chercher des diuertissemens, & faire des visites.

Dans vn fond au dessous de Piecharré est bastie vne villace qu'ils appei'ent Tripoly. /13/

Plus bas se voit Stayky sur la croupe d'vne montagne, cette ville est ancienne, & on y trouue vn bac pour le passage de la riuere. Apres suit Richow , qui est située pareillement sur vne montagne: ce lieu est important, & meriteroit d'estre fortifié, pour y estre le passage de la riuere tres facile.

Plus bas suit Tretemirof Cloistre des Roux, assis parmy des precipices enuironnez de roches inaccessible: C'est en ce lieu que les Cosaques retirent ce qu'ils ont de plus precieux, il y a aussi vn bac à passer la riuere.

A vne lieuë de là, de l'autre costé vous rencontrez Pereaslaw, ville qui paroist n'estre pas tant ancienne, parce qu'elle est située en lieu bas, mais aussi vne des plus considerables pour son assiette, naturellement forte, & l'on pourroit facilement bastir vne citadelle tres aduantageuse, & qui seruiroit d'Arsenae contre les Mofcouites & Cosaques , cette ville peut auoir 6000. feux , les Cosaques y ont vn regiment.

Plus bas du costé de la Russie est Kaniow ville & Chasteau fort ancienne, & où il y a tousiours pour garnison vn regiment de Cosaques, il y a aussi vn bac pour le passage de la riuere.

De l'autre costé au dessous se voyent Bobunnska, puis en suite Domontow places peu considerables.

Plus bas & encor du costé de la Russie est assise Cirkacze ville tres ancienne, & en belle assiette & facile à fortifier, ie l'ay veuë en sa splendeur, & comme le centre de toutes les retraites des Cosaques, le general mesme y faisant la residence : Mais nous la bruslames l'an 1637. le 18. de Decembre deux iours apres que nous eusmes gagné vne bataille contre lesdits Cosaques, pendant que /14/ nous leur faisons la

guerre, ils y entre tenoient aussi vn regiment de Cosaques : il y a aussi vn bac pour passer la riuere.

Au dessous se trouue Borowiché, Bougin, Woronowka & de l'autre costé , Czerehin d'Ambrowa viron vn quart de lieuë , comme aussi Krilow, mais du costé de Russie assise sur la riuere de Ytazemien à vne lieuë du Boristhene.

Plus bas, mais du costé de Moscouie se voit Kremierczow, il y a là vne mesure antique ruinée ou ie traçay vn Chasteau l'an 1635. ce lieu est fort beau & commode, pour habitation ; aussi c'est la derniere ville, car plus bas au delà c'est tout pays desert.

Vne lieuë au dessous est l'emboucheure du Pseczol riuere tres poissonneuse, plus bas du costé de la Russie, est vne petite riuere qu'ils nomment Omelnik laquelle se iette dans le Boristhene, & qui est tres abondante en escreuisses; Au dessous du mesme costé se voit vne autre petite riuere , appelle Drug Omielnik qui comme l'autre est toute remplie d'escreuisses, à son opposite est Worsko assez grande riuere, & fort poissonneuse, laquelle se va rendre dans le Nieper, comme aussi du mesme costé celle d'Orel encor plus poissonneuse que les precedentes: C'est à l'emboucheure de ceste riuere que i'ay veu tirer plus de deux mille poissons d'vn seul coup de filet, dont le moindre estoit d'vn pied de longueur.

De l'autre costé qui eu celuy de la Russie se trouuent plusieurs Lacs tellement poissonneux que la quantité infinie des poissons, qui meurent trop pressez dás cette eau trop dormante , cause vne putrefaction extrême, dont l'eau mesme se ressent, ils appellent ces lieux Zamokam: /15/ autour desquels i'ay veu des cerisiers nains de deux pieds & demy de hauteur ou enuiron lesquels portent des cerises fort douces, grosses comme des prunes, mais qui ne l'ont ea leur maturité qu'au commencement du mois d'Aoust, il se voit de petites forests toutes entieres de ces petits cerisiers fort espais , & quelquesfois de plus de demie lieuë de long, mais qui n'ont que deux à trois cens pas de large, il faut aduoüer que c'est vne veuë agreable en cette saison , que celle de ces petits boscs de cerisiers, dont il y a vn assez grand nombre dans les campagnes, & plus ordinairement dans les fonds des vallées: Il s'y trouue aussi force amandiers nains, mais qui ne sont que sauageons, & dont le fruit est fort amer, & puis il ne s'en rencontre pas en si grand nombres qu'ils puissent composer vn petit bois comme ces cerisiers ont le fruit est aussi bon que si on l'auoit cultiüé : il faut pourtant que ie confesse , que ma curiosité m'ayant porté, à faire transplanter de ces cerisiers & amandiers a Bar , lieu de ma residence ordinaire, les fruits en sont deuenus plus gros & plus sauoureux, mais aussi l'arbre profitant d'auantage, ne se contenoit pas dans sa petitesse naturelle. Au dessus de ces lieux, se voit vne petite riuere qui s'appelle Demokant, pleine d'escreuisses qui ont plus de neuf poulces de long , on y cueille aussi des noix d'eau qui ont la forme de chaussetrapes tres Bonnes à manger estant bouïllies.

Descendant plus bas vous rencontrez Romanow qui est vne grande Motte ou les Cosaques se donnent quelquesfois des rendez-vous pour tenir Conseil, & assembler leurs troupes. Ce lieu seroit tres-beau & commode pour y bastir vne ville./16/

On trouue plus bas vne Isle de demie lieuë & de 150. pas de large, laquelle au Printemps est inondée, on l'appelle aussi Romanow, & là abordent force pescheurs, qui viennent de Kiow & d'autres lieux : A la queue de cette Isle la riuere à toute son

estenduë, sans estre interrompue & couppéc en son cours, par diuerses Isles. C'est pourquoy les Tartares osent la passer là, & ne craignent point les embuscades particulieremét au dessus de l'Isle,

Plus bas du costé de la Russie se voit vn lieu appelle Tarensky Rog, qui est vn des beaux endroits que i'aye iamais veu pour habiter , & des plus importants pour la construction d'vn Chasteau , lequel brideroit la riuere, car là elle a encor toute son estenduë, & n'a pas plus de 200. pas de large, & mesouient auoir tiré vn coup de carrabine, d'vne riue en l'autre ; le bord opposite est vn peu plus releué, & se nommee Soko gura, on peut io indre à la commodité de ce lieu, qui est tout enuironné de canaux abondans en poissons, & qui passent aussi parmy les Isles.

Il y a au dessous, l'Isle du Monastere laquelle est toute de roche & fort haute, allant tout autour en precipices de plus de 25. à 30. pieds , horsmis du costé de la teste ou elle est plus basse: & cela est cause qu'elle n'est iamais inondée: il y a eu autrefois vn Monastere qui luy donne le nom, mais dont il ne paroist à present aucunes vestiges; Si cette Isle n'estoit commandée de la terre ferme, il y feroit fort beau habiter; elle peut auoir 1000. pas de long 80, ou 100. de large, il s'y trouue force couleuure & autres serpens.

Suit après Konesky, Ostro, qui a presque $\frac{3}{4}$ de lieuë de long & vn $\frac{1}{4}$ de large vers la teste, elle est pleine de bois /17/ & de marests & inondez au Printemps: il y a en ceste Isle quantité de pescheurs, lesquels faute de sel conseruent le poisson avec la cendre & en sechent aussi grands nombres: ils font leur pesche dans la riuere de Samar, qui de l'autre costé tombe dans le Nieper, au droit de la teste de Konesky Ostro: Cette riuere de Samar, est fort considerable avec ses enuirs, non seulement pour l'abondance du poisson, mais aussi pour la cire , miel, la venaison & les bois à bastir, dont elle est plus riche, qu'aucune: & c'est delà qu'on a tiré tout le bois qui a se rui à la cóstrustion du Kudac, dont nous allons parler : Cette riuere à son mouuement fort lent, à raison de ses sinuositez, les Cosaques l'appellent la riuere sainte, peut estre, à cause de son heureuse abondance, i'y ay veu pescher au Printemps des harents & des esturgeons: car en autre saison il ne s'y en trouue point.

Au dessous de l'extremité de Konesky Ostro, il y a Kniazow Ostro, petite Isle toute de roche, viron de 5. à 600. pas de long & 100. de large, exempte d'inondation, comme aussi Kozacky Ostro au dessous, pareillement toute de roche sans bois mais pleine de serpens.

A la portée du Canon plus bas est le Kudak qui est le premier Poro, c'est à dire, vne chaine de roches qui s'estend tout au trauers de la riuere pour empescher la nauigation, il y a vn chasteau que ie fis commencer en Iuillet 1635. mais au mois d'Aoust suiuant a près mon depart, vn certain Soliman general de quelques Cosaques rebelles, [*Ce Colonel Marion estoit François.*] retournant de la Mer, & voyant que ce chasteau l'empeschoit de rentrer dans le pays, ille surprist, & tailla en pieces la garnison qui pouuoit estre de 200. hômes sous la charge du Colonel Marion : puis ledit Soliman /18/ s'en retourna avec les Cosaques au Zaporoiÿ, apres auoir pris & pillé ce fort: dont pourtant ils ne demeurèrent pas long temps les maistres : car ils furent assiegez & pris par les autres Cosaques sidelles, par le commandement du grand Konicspolsky Castelan Cracosky, finalement ce general des rebelles fustmesme pris avec tous les siens, & mené à Warsouie où il fust escartelé , les

Polonnois negligerent depuis ce Chasteau, ce qui rendit les Cosaques arrogans, & leur ouurit le chemin à la reuolte qui arriua en l'an 1637. là où nous les rencontrasmes bien 18000. en Tabort à Komaiky, le 16. de Decembre la mesme année viron à midy & bien que nostre armée ne fust que de 4000. combattans, nous ne laissames pas de les attaquer & les deffaite, le combat dura iusques à la minuict & demeura de leur costé pres de 6000. hommes sur la place, & cinq pieces de canon, le reste qui nous laissa le champ de bataille, se sauua à la feueur de la nuict, qui estoit alors fort obscure, nous perdismes enuiron 100. des nostres & y eusmes 1000. de blessez, & entr'autres beaucoup de Chefs, Monsieur de Morueil Gentilhomme François, qui estoit Lieutenant Colonel y perdit la vie & son Enseigne, Monsieur le Capitaine Iuskesky y fust aussi tué, & le Lieutenant de Monsieur la Crotade, il y demeura aussi plusieurs autres Estrangers. Depuis cette deffaite, la guerre des Cosaques dura iusques en Octobre de l'année fuiuante, & apres la paix: Ce grand & genereux Koniespolsky s'en alla en personne au Kudak avec 4000. hommes où il demeura tant que le fort fust en deffence, ce qui fust fait en l'espace d'un mois ou enuiron cependant ce General s'en alla emmenant avec luy 2000. hommes, & me commanda de faire reueuë avec quelques troup-/19/pes & canons, iusques au dernier des Porouÿs, car il me commanda au retour de remonter la riuere dans leurs canots avec Monseigneur Ostrorok grand Chambelan, ce qui me donna occasion de voir les cheutes de treize sauts, & en desseigner la carte telle que vous la veyez. Ot en ces quartiers cent hommes voire mille ny vont pas avec trop d'assurance, mesme les armées n'y doiuent marcher qu'en bonne ordonnance, car ces campagnes sont le seiour des Tartares, lesquels n'ayant point de lieu arresté ne font que rauder, tantost cy tantost là, dans ces grandes & vastes plaines, & ne vont pas moins que de cinq à six mil, voire quelquesfois dix mil ensemble: Nous reseruons à descrire ailleurs leurs mœurs, & comme ils se gouernent à faire la guerre; ie diray seulement icy que i'ay veu & visité tous les treize sauts & passé toutes ces cheutes dans vn seul canot en montant la riuere, ce qui semble d'abord vne chose impossible, se trouuant de ces cheutes que nous auons franchies de 7. à 8. pieds de hauteur, iugez s'il estoit là necessaite de bien ioüer de l'auiron. Parmy ces Cosaques, nul ne peut estre receu Cosaque, s'il ne monte tous les Porouÿs, de forte qu'à leur mode ie puis bien estre Cosaque, & c'est là la gloire que i'ay acquise en ce voyage.

Pour vous definir ce que c'est proprement que Porouÿ, ie vous diray que c'est vn mot Russien qui signifie pierre de Roche, ces Porouÿs est côme vne chaine de ces pierres estenduës tout au trauers de la riuere d'ot il y en a quelques vnes sous l'eau, d'autres à fleur d'eau, d'autres aussi hors de l'eau de plus de 8. à 10. pieds, & sont grosses côme des maisons & fort proches les vnes des autres, de façon que cela est fait, côme vnedigue ou chaussée qui arreste le /20/ cours de la riuere, laquelle puis apres tombe de la hauteur de 5 à 6. pieds en quelques endroits & en d'autres de 6. à 7. & c. selon que le Boristhene est enlé: car au Printemps lors que les neiges fondent, tous les Porouÿs sont couuerts d'eau excepté le septième qui s'appelle Nienastites, & qui seul empesche la nauigation en cette saison: en Esté & en Automne lors que les eaux sont fort basses, les sauts sont quelquesfois de 10. à 15. pieds, & de ces 13. sauts il n'y a qu'entre Budilou, qui est le 10. & Tawolzane qui est l'onzième ou les Tartares puissent passer la riuere au nage à causedes riuies qui sont d'un tres facile

accez depuis le premier Porouy iusques au dernier, ie n'ay remarqué que deux Isles qui ne soient point submergées. La premiere est au trauers du quatriéme saut appellé Strelczi, laquclle est toute de roche haute detrente pieds, & faite en precipices tout autour, elle est enuiron de 500. pas de long & de 70. ou 80. de large, ie ne sçay si elle a quelques eaux au dedans, car personne n'en aborde que les oyseaux, au reste tout le tour de ceste Isle est fort ombragée de vigne sauuage, la seconde est beaucoup plus grande, & à bien pres de 2000. pas de long & 150. de large, aussi toute de roches, mais non tant de precipices que la precedente, ce lieu est fort de nature, & beau pour habiter, il croist en cette Isle, force Tauala qui est vn bois rouge dur comme buits, & quia la vertu de faire vriner les cheuaux, cette Isle s'appelle Tawolzany , qui est le nom de l'onziéme faut comme nous auons desia dit, le 13. Porouy s'appelle Wolny, & à vn lieu tres commode soit pour y bastir vne ville ou chasteau.

Avne portée de canon au dessus se voit vn Islet de Roches que les Cosaques appellent Kaczawankze , qui /21/ vaut autant à dire que bouillir du millet, comme s'ils vouloient pat là exprimer la ioye qu'ils ont d'auoir descendu les Porouys sans peril, & en celebrent vn festin en cette petite Isle, & faut sçauoir que c'est avec du millet, qu'ils se regalent en ces voyages.

Plus bas que Kaczawanicze, & iufques à Kuczkosow, il y a de beaux lieux pour habiter, ce Kuczkosow est vne petite riuere qui du costé de la Tartarie tombe dans le Nieper ou Boristhene, & de laquelle on donne le nom à vne langue de terre enfermée par ledit Boristhene, & enuironnée de deux précipices inaccessibles, comme cela se voit en la carte, qu'on ne peut aborder que d'vn costé de la campagne, par vn endroit d'enuiron de deux mille pas, & en lieu assez bas, il n'y auroit que ce lieu à enfermer pour auoir vne belle & forte ville, il est vray que la terre n'estant plane, elle fait vne forme de circonference, qui fait que les nues de la Tartarie y commandent ces lieux, comme aussi ces lieux commandent les riuies de Tartarie, ces lieux sont fort esleuez la riuere y est entiere & n'est point embarrassée, & est fort estroite particulierement au Midy ce que vous trouuez marqué en la carte par des points, ce sont là les endroits que i'y ay remarquez les plus serrez, i'ay veu des Polonnois tirer de l'arc d'vne nue à l'autre, & la flesche tomber plus de cent pas de l'autre costé: c'est là le plus grand & commode passage qu'ayent les Tartares, tant qu'en ce lieu, le canal ne peut pas auoir plus de 150. pas, que les riuies y sont fort accessibles, & le pais découuert, où ils ne redoutent point les embuscades, ce passage se nomme aussi Kuczkosow, demie lieuë plusbas commence la teste de la Chortizca, mais n'ayant point passé plus auant de ce costé là , ie ne /22/ vous en diray que ce que i'en ay peu apprendre par la relation d'autruy, ce que ie ne baille point à cause de cela pour argent comptant: on dit donc quecette Isle est fort considerable pour estre fort haute & esleuée, & presque ceinte de precipices, & par consequent sans grandes adueniës, elle a bien deux lieuës de longueur, & demie lieuë de largeur, principalement vers la teste, car elle va en estreissant & baissant vers l'Occident, elle n'est point suiette aux inondations, elle à force chesnes, & seroit vn fort beau lieu pour y faire habitation , qui seruiroit de sentinelle à l'encontre des Tartares, au dessous de cette Isle la riuere s'en va fort en eslargissant.

Plus bas se trouue Wielsky Ostro, Isle longue de deux lieuës & toute rase, elle n'est pas de grande importance, d'autant qu'au Printemps elle est inondée, excepté

vers le milieu où il reste vne place à sec viron de 1500. ou 2000. pas de diamettre, le trauers de cette Isle du costé de Tartarie sort vne riuere qui entre dans le Nieper, qui se nomme Konsekawoda qui est fort rapide & fait vn canal à part & se maintient iusques à deux lieuës au dessous de l'Isle de Tawan, le long du riuage de Tartarie, tantost elle sort de la riuere puis y entre de nouveau laissant de grands bancs de sable entre son lict & le Nieper.

Tomahowka est vne Isle de $\frac{1}{3}$ de lieuë de diamettre ou enuiron , presque ronde fort haute & esleuée en forme de demy globe toute couuerte de bois, lors que l'on est au sommet l'on descouure tout le Nieper depuis Chortika iusques à Tawan: cette Isle est fort iolie : ie n'ay peu apprendre côme sont ses riuës seulement, elle est assise plus pres de Russie que de Tartarie Ckemislky auoit choisi ce lieu pour sa retraite, lors qu'il est oit menacé d'estre assie-/23/gé, & c'est en ce lieu où ils commencerent à s'assembler lors qu'ils se sousleuerent en campagne en May 1648. & gagnerent cette bataille, le 26. de May pres de Korsum.

Vn peu au dessous de la riuere de Czertomelik se trouue viron au milieu du Nieper vne Isle assez grande où il y a vne ruine, cette Isle est enuironnée de plus de dix milles autres Isles & Islets de long & de trauers, & dont la situation est entierement irreguliere, inégale & confuse, car les vnes sont seches, les autres sont marescageuses: de plus sont toutes couuertes de roseaux gros comme picques, qui empeschent qu'on ne peut voit les canaux qui les separent, &c'est dans la confusion de ces lieux que les Cosaques font leur retraite qu'ils appellent leurs Skarbniza Woyskowa, c'est à dire, le tresor de l'armée: toutes ces Isles sont inondées au Printemps, & seulement le lieu, ou la ruine est assise demeure à sec, la riuere à bien vne lieuë de largeur d'vne riuë à l'autre; c'est en ces lieux ou toutes les forces du Turc ne pourroient rien faire, il s'y est perdu beaucoup de galeres des Turcs, qui poursuiuoient les Cosaques lors qu'ils retournent de la Mer noire, & s'estant engagez dans ces labyrinthes ils n'ont peu retrouver le chemin , & les Cosaques avec leurs canots leur ont ioüé beau ieu en les canardant au trauers des roseaux, depuis ce temps là les galeres ne mótent point plus hauts que 4. ou 5. lieuës, l'on tient quedans le Skobnicza Woyskowa, qu'il y a force pieces d'artillerie, que les Cosaques ont cachées dans ces canaux, & nul des Polonnois ne peut sçauoir ou c'est: Car outre qu'ils ne vont point en ces lieux là, les Cosaques qui sont secrets ne leurs vont point reueler, & aussi il y a peu de Cosaques qui le sçauent , toute l'artillerie qu'ils gagnent /24/ sur le Turc ils la mettent tout à font, leur argent mesmey est caché & n'en prennent que lors qu'ils en ont besoin, chaque Cosaque à sa cache particuliere: car apres auoir butiné chez le Turc ils font leurs partages, apres leur retour en ces lieux puis vu chacun cache son petit fait sous l'eau, comme dit est, c'est à dire, choses qui ne peuuent perir en l'eau.

[*Cholna c'est vn canot ou basteau dont il vont à la mer.*] C'est en ces lieux où ils font leur cholna, c'est à diré, basteau pour passer la Mer qui sont longues viron de 60. pieds, & larges de 10. ou 12. & profonds de 8. avec deux gouuernaux, comme il se verra cy apres par leur representation.

Kair est vue longue Isle de 5. à 6. lieux toute platte, & couuerte en partie de roseaux & en partie de saulx, quand le canal courtdu costé de Russie l'Isle est plus large du costé de Tartarie, la bande du Oüest n'est iamais submergée Wiewlesky Woda

, c'est à dire, la grande eau qui est le trauers de Skoroukæ, ou la riuere à peu d'Isles & au milieu de la riuere relie vn lieu vague uns Isles.

Nosokowka est vne Isle lógue qui a plus de deux lieuës sans bois & est submergée au Printemps, les Tartares partent du trauers de cette Isle comme aussi au trauers de Kair Kosmaka est seulement de $\frac{1}{2}$ lieuës, entre cette Isle & la Russie est vn canal qui s'appelle Kosmaka, par lequel les Cosaques se desrobent lors qu'ils vót en Mer, de peur d'estre descouuerts par la garde qui est ancienne ruine du Chasteau d'Aslan Korodicke pour le destroit de de Tawau, car en ce lieu le Turc fait tousiours la garde.

Tawan est vn destroit & grand passage des Tartares à cause que la riuere va tout ensemble & n'a pas plus de 500. pas de large, le costé de la Russie est fort haut & en /25/ precipice, mais l'autre riue est basse qui est l'Isle de Tawan, sans estre inondée & est vn lieu bien propre pour vn fort, à brider les Cosaques & les empescher d'aller eu Mer, la riuere va tout ensemble, c'est à dire, ne fait qu'vn canal iusques à deux lieuës au dessous puis commence à s'ouurir, & faire des Isles &: canaux de nouveau.

L'Isle de Tawan est longuede 2. lieuë $\frac{1}{2}$ viron $\frac{1}{3}$ de large le canal qui est entre la dite Isle & la Tartarie est Kanskawoda dont nous auons parlé: quand la riuere n'est point enflée elle est gayable, il y a bien la moitié de l'Isle qui s'inonde, qui est de la Bende du Oüest.

L'Isle Kosaky est longue viroa d'vne $\frac{1}{2}$ lieuë, mais submergée.

L'Isle Burhanka à aussi viron $\frac{1}{2}$ lieuë est submergée aussi, mais c'est vn partage des Tartares, en ce lieu il y a 3. canaux à passer; à sçauoir, le Kanskawoda & deux fois le Dnieper, & pas vn de ces canaux n'est gayable.

Depuis Kuczkasow iusques à Orzakow, il y a cinq passages ou les Tartares peuvent passer, le 1. Kuczkasow, & le 2. est Nosowka, ce passage est fort incommode ayant bien $\frac{3}{4}$ lieuës de longueur & pleine d'Isles & de roseaux, qui sont faschcux à trauerser avec plusieurs canaux, & puis mesme les Tartares craignent les Cosaques qui ne sont pas ordinairement esloignez de ces lieux, & qui ne leur dressent quelques embuscades.

Le 3. & meilleur est Tawan d'autant qu'il est plus commode tant pour n'estre qu'à vne iournée du Crime, que aussi il est plus facile à passer n'ayant que deux canaux, le premier Kanskawoda qui est ordinairement gayable en ce lieu, puis le Dnieper qu'il faut passer à nage qui n'est pas beaucoup large, neantmoins il peut bien auoir 5. à 600. pas. /26/

Le 4. passage est Burhanka, mais moins bon que le precedent, il y a trois canaux à trauerser qui sont fort larges, à sçauoir Kanskawoda & deux fois le Dnieper, & tous trois non gayables.

Le 5. & dernier est Oczacow qui est l'emboucheure du Dnieper, large d'vne bonne lieuë Françoisise, les Tartares le passent ainsi, ils ont des basteaux assez plats ausquels ils mettent des perches de trauers, où ils attachent leurs cheuaux derangs, l'vn pres de l'autre, & tant d'vn costé que de l'autre afin de faire la balance esgale: puis mettent leurs bagages dans le basteau: pour lors font nager le basteau, les cheuaux attachés suiuent ainsi, & trauersent doucement l'emboucheure, les cheuaux veritablement sont hors d'halcine, mais estans attachez court à la perche qui les soutient & le basteau allant ainsi doucement ils passent facilement, cela s'entend de beau temps & de calme

: Les Turcs de mon temps passerent en ceste façon leur caualerie qui estoit de quarante mil cheuaux, lors que le grand Seigneur enuoy a assieger Ozow ou bien Azak qui est vne ville sur le Don que les Cosaques de Moscouie auoient prise l'an precedent sur les Turcs l'an 1642. & l'emporta.

A trois lieuës au dessus Douczakow est l'emboucheure du Bog ou se trouuc vne Isle en forme de triangle viron de $\frac{1}{2}$ lieuë de long le trauers de Semenwiruk.

Au dessus de Semenwiruk, il y a sur le Bog Winaradnakricza qui est vne fontaine sur vn precipice, lieu beau & propre à habiter, tant pour le bois qui est à commodité que pour les moulins qui s'y pourroient faire; André Ostro est vne Isle qui peut auoir vne lieuë de long & $\frac{1}{4}$ de large pleine de bois, Piczané Brod est fort /27/ gayable, la riuere n'y est profonde que de 3. pieds & estroite, & les riuies y sont de fort facile accez, de sorte que l'on y pourroit passer de grosse artillerie, au dessous de ce lieu la riuere est nauigable, & au dessus est gayable en beaucoup d'endroits comme cela se peut remarquer en la carte.

Krzeminczow est vne Isle longue viron de 1500. pas & large de 1000. & haute de 20. à 25. pieds du costé du Nord en precipice, & du costé du Midy basse, le bois à bastir n'en est que $\frac{1}{2}$ lieuës loin du costé d'Oczakow, au Nord de ladite Isle il y a vn lieu en terre ferme assez beau pour faire vn fort ou chasteau, enuironné de valons qui sont en forme de precipices, Oucze Sauram ou Konespol Nowe est la derniere habitation que les Polonnois ont du costé de Oczakow, laquelle i'ay fondée l'an 1634. & 1635. i'y fis bastir vn quarré royal, il se pouuoit faire eu ce lieu vn bel Arsenal contre le Turc.

Retournons à Oczakow & disons que c'est vne ville appartenant au Turc qui est sur l'emboucheure du Nieper qui s'appelle en Turc Dziancrimenda, ceste ville est la retraite des galeres qui gardent l'emboucheure du Boristhene, pour empescher que les Cosaques ne courent en la Mer noire, il n'y a point de port seulement bon ancreage, sous le Chasteau il y a deux villes qui sont situées, sur vn pendant d'vn costé, & de l'autre des precipices & bien couuerts depuis le Sudoüest iusques au Nord Nordoüest: les murailles du Chasteau peuuent estre hautes de 25. pieds, mais celle de la ville sont de beaucoup plus basses, il peutauoir en cette ville viron 2000. habitans, il y a au Sud de ces villes vn autre petit Chasteau en façon de platte forme ou sont placées quelques pieces d'artillerie, /28/ pour tirer le trauers de la riuere à l'autre bord du Boristhene (qui a bien vne lieuë de bouche) où il y a vne tour ou les Turcs font garde, pour descourir de loin les Cosaques en la Mer, & par là d'en pouuoir donner le signal aux galeres, mais les Cosaques se moquent de cela: car ils peuuent parler & repasser sans estreapperceus par le moyen que ie diray cy apres.

Viron vne lieuë Doczakow vers le Sudest, il se trouue vn bon port qui s'appelle Berezan, il a bien 2000. pas de bouche, l'on ne peut passer qu'en basteau, il est assez profond pour des galeres, qui y peuuent monter à deux lieuës de la riuere qui fait ce port, & la riuere s'appelle Anczakrick.

Iezero, c'est à dire, lac Teligol est long de 8. lieuës, d'vn, $\frac{1}{7}$ à $\frac{1}{8}$ de lieuë de large, il se trouue vne digue naturelle sur le bord de la Mer, qui empesche que la Mer & le lac ne se communiquent, il abonde tellement en poissons que l'eau en est puante, pour n'auoir cours ny sortie.

Le lezero Kuialik n'est pas plus pres de la Mer que de 2000. pas, & foisonne en poisson , comme le precedent, l'on va avec des Carauanes en ses deux lacs plus de 50. lieuës loin pour la pesche, il s'y trouue des carpes & brochets de telle grandeur que c'est chose estonnante.

Bielegrod est assise à vne lieuë de la Mer sur le fleuve du Niestre, que le Turc appelle à Kierman cette ville est aussi sous l'obeyssance du Turc.

Kilia est aussi vne ville Turquesque, qui est murée entierement avec la contrescarpe , le Chasteau est assis au dessus de la ville sur la riuere du Danube à vne lieuë loin de son emboucheure, à l'autre riue son opposite est la vieille Kilia ou se voyent encor quelques ruines./29/

Budziak est entre Bielegrod & Kilia, qui est vne plaine viron de 12. lieuës de distance , & large de 5. à 6. lieuës où se retirent & refugent les Tartares mutins, qui ne reconnoissent ny Cham, ny le Turc, il y peut bien auoir 80. ou 90. villages , ce sont di-ie de ces libertins de Tartares qui courent iournallement dans les campagnes desertes pour butiner des Chrestiens & les vendre aux galeres, car ils ne viuent que de rapine comme les oyseaux de proyc, ils entrent quelquefois dans l'Ocranie & Podolie: mais ils n'y restent gueres & sont contrains de faire prompte retraite, d'autant qu'ils ne sont pas plus de 4. à 5000. Tartares, mais ils sont continuellement sur les confins & dans les campagnes desertes, leurs villages sont tous ambulatoires, & leurs maisons sont basties sur deux roues comme celles des Bergers en France: car quand ils ont mangé l'herbe d'un valon ils leuent le camp & s'en vont ailleurs, comme ie descriroy à la fin.

Tendra est vne Isle à quatre lieuës de l'emboucheure du Dnieper, viron de 3. ou 4. lieües de long, mais raze avec quelques broussilles, l'eau douce s'y trouue fort bonne, il y a bon ancrage tout autour.

A deux lieües de l'emboucheure du Danube est vne Isle basse viron deux lieües de tour ou se trouue aussi de l'eau douce, elle est appelée par les Tutes Illanada, c'est à dire, l'Isle des serpens.

Smil est vne ville Turquesque, qui n'est point murée; vne lieüe au dessus de Smil est le lieu où Oseman grand Seigneur des Turcs fit dresser un Pont l'an 1620. lors qu'il vint en Podolie avec 600. mil homes combattans, c'est à vne portée de canon de sous Oblizicza, sans faire aucune chose que d'emporter un meschant chasteau qui se nomme Kosin, qui est sur la riuere du Niestre dans la Wala-/30/chie, encor les Polonnois ne le rendirent que par traité qu'ils firent avec le Turc à condition qu'il s'en retourneroit à Constantinople, ce qu'il fit après auoir perdu plus de 80000. hommes tant par les armes que par les maladies & famines qui se mirent dans l'armée du Turc, la riuere est en celieu fort estroite, ne pouuans pas auoir plus de 5. à 600. pas de large, puis que les Turcs tirent d'une riue en l'autre avec leurs arcs au dessous dudit pont le Danube s'ouure en plusieurs bras & le maistre canal passe à Kilia.

Entre René & Oblisczica sont deux Isles comme ils se voyent, Palleko est vne Islet qui se fait entre le Danube & le Pont viron grande de 2000. pas en forme ronde & ceinte de precipices & toute couuerte de bois, mais tous les ans le Danube en ruine quelques pieces par son courant qui est fort rapide, & aussi cette Isle n'est que de terre sablonneuse.

Galas est de Vallaquie & sont Chrestiens Grecs, elle est assise sur le Danube entre les deux bouches des riuieres de Seretk & du Prut, A.

Il y a au Midy Warna qui est vn port sur la Mer noire dans la Bulgarie, il n'y a autre lieu notable iusques à Constantinople sur la Mer, que les Tours de la Mer noire qui sont sur l'embouchure du canal à trois lieuës de Constantinople.

Du Crime ou pays de Tartarie.

Crime est vne grande Peninsule sur la Mer noire assise au Midy de Moscouie , cette Isle est pleine de Tartares qui l'habitent, qui sont issus de la grande Tartane, ils y /31/ ont vn Roy qu'ils nomment Cham, qui releue du grand Turc, & sont ces Tartares qui courent si souuent dans la Polongne & Moscouie, iusqu'au nombre de 80000. qui bruslent & rauagent tout ce qu'ils rencontrent, puis ramenant avec soy, des 50. voire 60000. Roux esclaves en leurs pays & les vendent pour le seruicc des Galeres : car ces peuples ne vivent que de rapine.

Cette Peninsule n'a que $\frac{1}{2}$ lieuë de gorge de largeur, laquelle estant coupée feroit vne Isle, il y a au col de cette Peninsule vne meschante ville sans muraille qui a seulement vn fossé de 20. pieds de large & profond de 6. à 7. pieds à demy comblé, & ceinte d'vn meschant rampait de 6. à 7. pieds de hauteur, large de quelque 15. pieds, ladite ville est assise à trois cens pas de la riue Orientale , ayant vn chasteau de pierre , qui est enfermé dans vn autre chasteau qui l'enceint, & de cette ville iusques à la riue Occidentale il y a $\frac{1}{2}$ lieuë avec vn fossé qui va iusques en la mer, il ne peut pas auoir dans ladite ville plus de 400. feux, les Tartares la nomment Or, & les Polonnois la nomment Perecop, c'est à dire, en nostre langue terre fossoyée, c'est pourquoy les Geographes appellent cette partie de la Tartarie, Tartaria Perecopensis.

Kosesow est vne ville antique à l'Orient qui appartient au Cham qui peut auoir 2000. feux, & à vn port.

Topetarkan ou Chersonne est vne ruine antique, Bacieseray est où demeure le Cham des Tartares , il y peut auoir deux mille feux.

Aima ou Foczola est vn village où il y a vne Eglise Catholique de saint Iean, il y peut auoir viron cinquante feux.

Baluclawa port & Bourg où l'on fait les nauires, gale-/32/res & gallions du grad Seigneur, l'emboucheure du port à viron 40. pas, le port à viron de longueur 800. pas & large de 450. ie n'ay sceu apprendre de quelle profondeur, ny quel est le fond, si c'est sable, vase ou roche, mais il y a apparence qu'il soit de plus de 15. pieds, puis qu'il y entre des vaisseaux chargez de plus de 500. tonneaux; il n'y a pas en ce bourg plus de 120. feux : ce lieu est vn des beaux & bons ports qui soient au monde: car vn vaisseau y est tousiours en flotte, quelque tempeste qu'il face il ne branle point, car il est à l'abri de tous vents par de hautes montagnes qui enferment ce havre.

Mancupo est vn meschant chastcau, affis sur vne montagne qui s'appelle Baba, en ce chasteau les habitans sont tous Iuifs, & n'y peut pas auoir plus de 60, feux.

Caffa est la capitale ville du Crime, il y a vn Turc gouverneur pour le grand Seigneur. Les Tartares habitent peu dans cette ville, & sont pour la plus part Chrestiens qui l'habitent, qui se seruent d'esclaves qu'ils acheptent des Tartares qui les ont enleuez de la Pologne & Moscouie. Il y a en icelle ville douze Eglises Grecques, 32. d'Armeniens, & vne Catholique de S. Pierre ; il y peut auoir 5. à 6000. feux, mais il y a bien 30000. esclaves: car ils ne se seruent en ce pays que de ces sortes de seruiteurs: cette ville est grandement marchande, & trafique tant à Constantinople, Trebisonte, Sinope, qu'aux autres villes, en fin dans tous les lieux tant de la mer Noire qu'en tout l'Achipelague & mer du Leuant, & dans toute la mer Noire.

Crimenda est fort antique, & appartient au Cham, & à viron cent feux.

Karasu appartient aussi au Cham & à viron 2000. feux. /33/

Tusla en ce lieu sont les salines, il y peut auoir 80. feux.

Corubas peut auoir 2000. feux.

Kercy viron 100. feux.

Ackmacety viron 150. feux.

Arabat ou Orbotec est vn chasteau de pierre, qui a vne tour assise sur le col d'vne Peninsule, qui est enfermé entre la mer de Limen & Tineka Woda, & cete gorge n'a pas plus d'vn $\frac{1}{8}$ de lieuë, & a vne pallissade d'vne mer à l'autre, la Peninsule est appellée par nos Cosaques Cosa, à cause qu'elle a la forme d'vne faux ; c'est en ce lieu où le Cham tient son haras qu'on estime bien à septante mil cheuaux.

Tinkawoda est vn destroit qui est entre la terre ferme & Cosa n'a que 200. pas de large & gayable quand il est calme, les Cosaques le passent en tabort quand ils vont desrober des cheuaux au. haras du Cham, comme nous dirons cy apres.

Depuis Baleclawa iusques à Caffa la coste de la Mer est fort haute, & tout en precipice & tout le reste du Peninsule est bas & en planure du costé du Midy deuers Or, il y a force villages de Tartares qui sont ambulatoires, logez sur des chariots à deux roües comme ceux du Budziak.

Les montagnes de Balaclawa & Carosu s'appellent montagnes de Baba, dont sort 7. riuieres qui arrousent tout ce Peninsule, & sont couuertes toutes de bois.

La riuiere de Kabats porte des vignes.

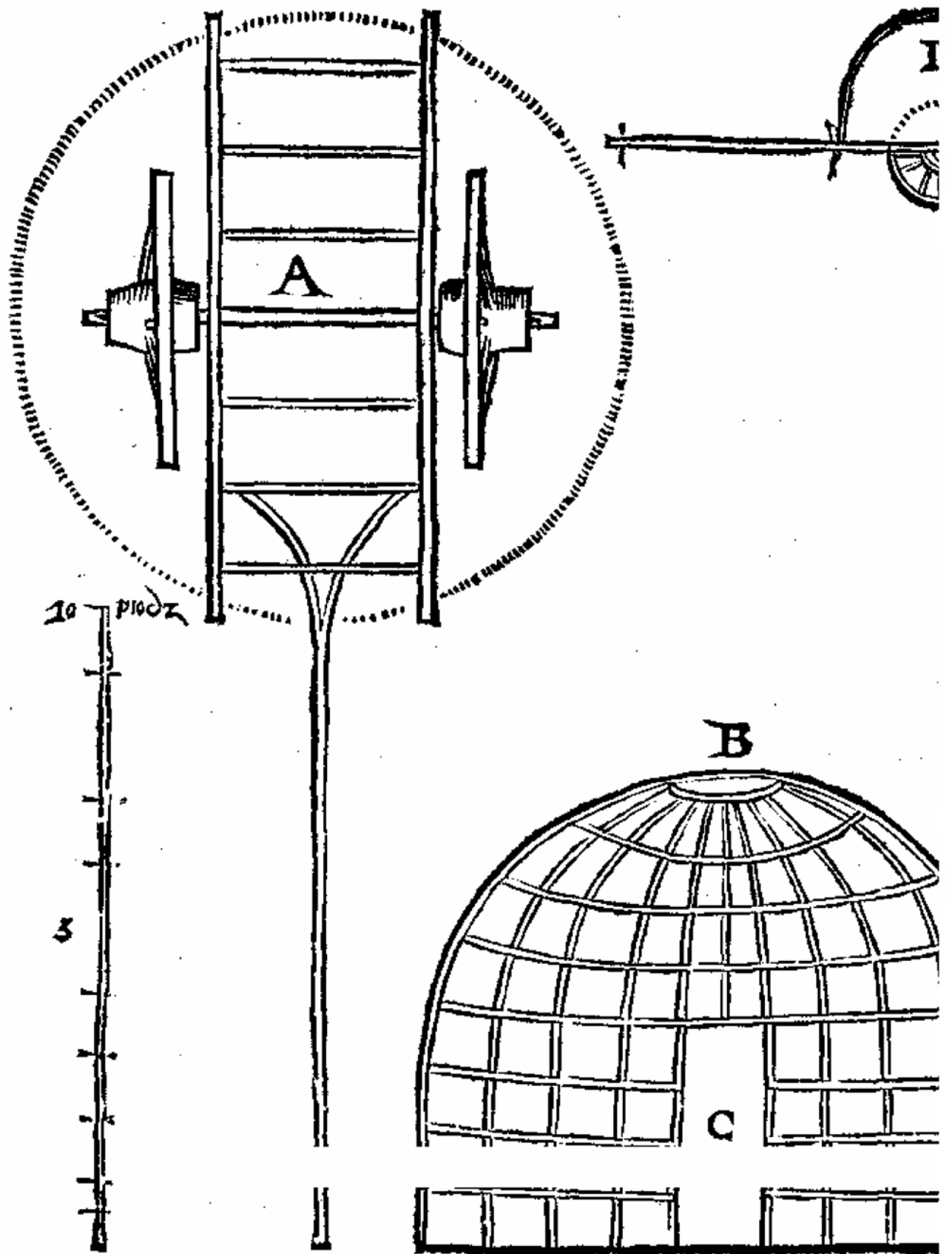
La riuiere de Sagre à quantité de iardins & de fruits.

Le destroit de Kercy à Taman, n'est large que de trois à quatre lieuës Françaises.

Taman est vne ville appartenant au Turc dans le pays de Circasises ; cette villace a vn meschant chasteau où y /34/ peut auoir quelques 30. Hanichares qui font garde, comme semblablement à Temruk, qui garde le passage de Azak ou au Zouf qui est vne ville d'ituportance, sur l'emboucheure de la riuiere de Donnais à l'Orient de Taman est le pays de Circasises qui sont Tartares Chrestiens & tenus pour les plus fideles.

Puis que nous sommes sur le pays des Tartares, il me semble qu'il ne sera hors de propos de dire quelque chose touchant leurs ordres, leurs façons de viure, comme ilssont la guerre en campagne, & quel ordre ils tiennent en leurs marches, quand ils entrent dans le pays ennemy, & comme ils font leurs retraites qui sont iusques aux campagnes desertes.

Les Tartares restent plusteurs iours apres estre nez sans pouuoir ouuir les yeux comme sont les chiens & autres animaux en general, ils ne sont pas de haute stature, les plus grands ne surpassent pas nos mediocres, ils sont d'vne taille plus petite que grande, mais trapez & fort gros de membres, l'estomach haut & large, gros d'espaules, le col court, la teste grosse, la face presque ronde, le frond. large, les yeux peu ouuerts, mais fort noirs & beaucoup fendus, le nez court, la bouche assez petite, les dents blanches comme y uoire, le teint basané, les cheueux fort noirs & rudes comme crin de cheual, en fin ils ont vne autre physionomie que les Chrestiens, & d'abord que l'on les enuisage on les peut reconnoistre pour tels ; leur taille & leur physionomie approche de celle des Indiens de la Merique deuers Maragnan, & de ceux que l'on appelle Carai-**/35/**bes, ils sont tous soldats courageux & robustes, durs à la fatigue, & souffrent aisément les iniures de l'air : car depuis l'aage de 7. ans qu'ils sortent de leurs Cantares, c'est à diré, maison sur deux roues ou cabanes , ils ne dorment iamais sous autre toict que celui de la courtine du Ciel, & depuis cet aage ils ne leurs donnent iamais à manger qu'ils ne l'abattent avec la flesche, voila comme ils apprennent à tirer droit à leurs enfans, & apres qu'ils ont atteint 12. ans ils les enuoyent à la guerre, leurs meres ont le soin quand leurs enfans sont ieunes de les baigner chaque iour vne fois dans de l'eau où l'on a dissout du sel , afin de leur durcir le cuir & de les rendre moins sensibles au froid, lors qu'ils sont obligez de passer à nage les riuieres au temps de l'Hyuer. **/36/**

/37/ Nous considererons de deux fortes de Tartares , les vns nommez Haysky, & les autres Crimsky, ceux-cy sont comme nous auons dit de cette grande Peninsule, qui est en la Mer noire vulgairement appellée Scythie Taurique: mais ceux de Nahaisky sont diuisez en deux, à sçauoir le grand Nahaisky & le petit Nahaisky, & tous deux habitent entre la riuere du Don, & la riuere de Kuban, mais ambulatoires, & sont comme sauuages, les vns sont en partie suiets du Cham Roy du Crime & les autres des Moscouites, il y en a aussi qui ne sont suiets que d'eux mesmes, ces Tartares ne sont pas si genereux que ceux du Crime, ny ceux cy tant vaillants comme ceux du Budzaik, voicy comme les Tartares vont vestus. Cette sorte de peuple à pour vestement vne chemise courte de toille de cotton, qui ne leur descend que $\frac{1}{2}$ pied au dessous de la ceinture, vn caneçon & des hauts de chausses en estrié de drap , & le plus commun de toille de cotton piqué par dessus, & les plus braues ont vn caffetan de toille picqué de cotton, & par dessus vne robe de drap fourrée de reuard, ou de martre sublime, le bonnet de mesme avec des bottines de marroquin rouge sans esperons.

Les communs n'ont sur leurs espales qu'vn hoqueton de mouton, & mettent la leine dehors en temps de chaleur ou de pluye, & à les voir ainsi vestus, lors que l'on les rencontre en campagne inopinément ils donnent de l'effroy, car on les prendroit pour des ours blancs affourchez sur des cheuaux, mais au temps de froid & d'Hyuer ils retournent leur hoqueton, remettant la leine dedans, & en font de mesme du bonnet qui est fait de mesme estoffe: ils sont armez d'vn sabre, d'vn arc, avec son carquois garny de 18. ou 20, flesches, vn cousteau à leur ceinture, /38/ avec vn fuzil pour allumer du feu , vne alesne avec 5, ou 6. brasses de cordelettes de cuir, pour lier les prisonniers qu'ils peuuent attrapper en campagne, ont aussi chacun vn quadran de Nurambert en leurs pochettes, il n'y a que les plus aisez qui portent des chemises de mail , les autres faute de commodité vont à la guerre à nud , ils sont tous fort adroits & vailians à cheual : mais sont mal affourchez, pour auoir les iambes toutes pliées & cheuauchent fort court, ils sont assis à cheual comme seroit vn singe affourché sur vne léurette, mais ce neantmoins, ils sont fort agiles à cheual, & ont vne telle adresse qu'en cheminant au grand trot ils sautent de dessus leur cheual lors s qu'il est hors d'haleine sur vn autre qu'ils menent à la main, afin de mieux fuyr lors qu'ils sont poursuis, &. le cheual qui ne sent plus son maistresous luy vient aussi tost prendre la main droite de son maistre, & le suit tousiours en rang pour estre mieux disposé, lors qu'il se voudra monter par vne certaine agilité qu'ils ont de sauter, voila comme ces cheuaux sont instruits à seruir leurs maistres, au reste c'est vne certaine sorte de cheuaux mal faits & laicts, mais bons au possible pour la fatigue, car pour faire des courses de 20. à 30. lieuës d'vne traite, il n'appartient qu'à ces baquemates (ainsi appellent-ils ces sortes de cheuaux) qui ont le crin du col fort touffu , & pendant iusqu'en terre; & celuy de la queue leur traîne derriere.

Leurs nourritures pour la pluspart du commun mesme de ceux qui sont ambulatoires, n'est point de pain si ne sont parmy nous, la chair de cheual leurest plus appetissante que celle de bœuf, de brebis ou de bouc, car pour des moutons ils ne

sçauent ce que c'est, & encor lors qu'ils es-/39/gorgent vn cheual il faut qu'il soit fort malade, & qu'il soit hors d'esperance de n'en pouuoir plus esperer de seruice aparauant qu'ils se resoudent à le tuer, & mesme quand le cheual se mourroit de soy-mesme, de quelque maladie que ce fust, ils ne laisseroient pour cela de le manger : car il faut croire que ces peuples ne sont pas des plus delicats, & mesmes ceux qui vont à la guerre viuent de la mesme sorte, & s'associent dix ensemble, & lors qu'il se trouue vn cheual parmy eux qui ne peut plus cheminer ils l'esgorgent, & s'ils trouuent de la farine ils meslent le sang avec la main, comme l'on feroit celuy de pourceau pour faire des boudins, puis le font bouillir & cuire dans vn pot, & mangent cela par grande delicatessc, pour la chair ils l'apprestent ainsi : Ils la separent par quartiers & en prestant trois de ces quartiers à leurs camarades qui n'en ont point, & ne retiennent pour eux qu'vn quartier de derriere, lequel ils couppent par rouelles les plus grandes qu'ils peuuent à l'endroit le plus charnu, & espais seulement d'vn à deux poulces, le mettent sur le dos de leur cheual qu'ils sellent dessus, le sanglant le plus fort qu'ils peuuent, puis montent à cheual, courent deux ou trois heures en chemin faisant, car toute l'armée va de mesme cadence : apres ils redessendent, le desellent & retournent leur roüelle de chair, & avec le doigt recueillent l'escume du cheual, & en arrousent ces mets de peur qu'ils ne se desseichent trop: cela fait ils le resellent & resenglent bien fort comme deuant, recourant de nouveau deux ou trois heures, & alors la chair est cuite à leur gré, comme si c'estoit vne estuée, voila leurs delices & leurs ragousts; pour les autres endroits du quartier qui ne se peut couper par gran-/40/ des rouelles il le font bouillir avec vn peu de sel sans l'escumer: car ils estiment qu'escumer le pot c'est ietter hors, toute l'humeur & saueur de la viande. C'est là en fin comme ces miserables peuples viuent, avec de belle eau qu'ils boient s'ils en rencontrent, car cela leur est fort rare & tout le long de l'hyuer ils ne boient que de la neige fonduë; ceux qui ont commodité parmy eux, comme les Morzas, c'est à dire, Gentilshommes, & autres qui ont des iumens dont ils boient le laict qui leur tient lieu de vin & d'eau de vie; pour la graisse de leurs cheuaux ils en assaisonnent du millet & du gru d'orge & sarrazin: car ils ne perdent rien, & de la peau ils en font des cordelettes, brides, selles, fouëts (& sçauent tous ces mestiers) dequoy ils chassent leurs cheuaux, car ils ne portent point d'esperons: ceux qui ne vont point à la guerre mangent selon le temps & l'occasion de la chair de brebis, de blin, de cabrit, de poules & autres volailles (pour le pourceau ils n'en mangent non plus que les luifs) s'ils peuuent rencontrer de la farine ils font des galettes aux cendres, & leur plus ordinaire manger est le millet, le gru d'orge & de sarrazin & ses sortes de grains se cultiuent parmy eux, ils se nourrissent aussi de ry qu'on leur apporte ; pour des fruitcs ils en ont peu, mais le miel y est commun, & qu'ils aiment fort, & en font aussi vn breuage, mais sans bouillir : de façon qu'il cause de furieuses tranchées; ceux qui habitent les villes sont plus ciuils font du pain comme approchant du nostre; leur commune boisson est du breha, qui est composé de millet bouilly ; ce breuage est espais comme laict, & ne laisse pourtant d'enyurer : ils boient aussi de l'eau de vie qu'on leur apporte de Constantinople; il y a vn autre breuage que les pauures font, /41/ & qui n'ont pas moyen d'achepter du breha , voicy comme ils font: C'est qu'ils mettent dans vne barette du laict de vache, de brebis, de chevre & le battent, & en tirent vn peu de beurre, & le reste ils le gardent dans des cruches pour leur seruir de

boisson, mais ce breuuage s'aigru, c'est pourquoy ils en font presque tous les iours. Ceste nation eu assez sobre, elle vse peu de sel en son manger, mais bien des especes, entr'autres du piment: ils font encore vne autre sorte de breuuage, comme font ceux de Madagascar, qui est lors qu'ils ont fait bouillir leur viande avec vn peu de sel sans escumer, comme nous auons dit, & leur chair estant cuite ils en gardent le boüillon, ils appellent ce boüillon chourbe, & le font chauffer quand ils en veulent boire: Quand ils rotissent de la viande ils mettent en la broche vue brebis ou blin tout entier, puis estant cuit ils le mettent en pieces d'vn pied de long, & quatre poulces de large, voila comme ces peuples se traitent.

Puis que nous auons dit comme ils viuent en campagne disons maintenant comme ils entrent dans le pays ennemy pour le piller & brusler, & amener les peuples esclaves.

Le Cham qui est leur Roy, ayant commandement du grand Seigneur d'entrer dans la Pologne, fait toutes sortes de diligences pour auoir ses troupes prestes, c'est à dire vne armée de 80. mil hommes, lors que luy mesme y est en personne: car autrement leurs armées ne sont d'ordinaire que de 40. à 50. mil, lors que ce n'est qu'vn Morza qui les mene & commande: leur entrée dans le pays ennemy n'est d'ordinaire qu'au commencement de Ianuier & tousiours en saison d'Hyuer, afin de ne trouuer aucuns obstacles en chemin, & que les marests & les riuieres ne les puissent empescher d'auancer par tout les endroits ou /42/ leurs routes les adressent: estant donc ensemble & monstre faite ils font aduancer l'armée: mais il est à noter pour le lecteur, qu'encore que le Crime soit compris entre les paralleles de 46. & 47. de hauteur, neantmoins les campagnes desertes qui sont au Nord de leurs pays, sont l'hyuer toutes couuertes de neiges iusques à Mars: c'est ce qui leur donne aduantage & hardiesse d'entreprendre vne si longue course à cause que leurs cheuaux ne sont point ferrez, que la neige leur conserue le pied: ce qui ne seroit pas si la terre n'en estoit couuerte, dont la dureté en temps de gelée leur gasteroit la corne. Les plus grands d'entr'eux & les plus commodes ferrent leurs cheuaux avec de la corne de bœuf, & les cousent aux pieds de leurs cheuaux avec du cuir en forme de ligneul ou clou, mais cela dure bien peu & se perd facilement: c'est pourquoy ils apprehendent fort vn hyuer qui n'est point neigeux, comme aussi les verglas, où les mieux ferrez de leurs cheuaux ne laissent pas de glisser. Pour leurs marches ils ne font que de petites iournées, d'ordinaire six lieuës de France, & s'aduancent ainsi de iour en iour, prenant si bien leur temps & leurs mesures qu'ils puissent estre de retour auant que les glaces soient fonduës, & ainsi que leur retraite leur foit salutaire: c'est en cette sorte qu'ils approchent des confins de Polongne, prenant leurs routes par des valons qu'ils cherchent, & qui semblent se bailler la main l'vn à l'autre, & cela pour se courrir de la campagne & n'estre esuentez des Cosaques qui sont aux, escoutes en diuers lieux, pour apprendre leur venue & leur route, afin d'en donner l'alarme au pays. Mais les Tartates ont cette ruse que ie disois, que de ne cheminer que par des valons, & le soir quand ils campent /43/ ils ne font point de feu pour la mesme raison, & enuoyent deuant battre l'estrade & taschent d'attrapper quelques Cosaques, afin d'auoir langue de leurs ennemis, en fin c'est au plus subtil & aduisé à surprendre son ennemy. Ainsi les Tartares cheminent cent cheuaux de front, c'est à dire 300. car chaque Tartare en mene deux en main qui luy sont pour relais, comme nous auons dit cy deuant, leur

front peut bien auoir 800. à mille pas, & de profond ils sont bien de 800. à 1000. cheuaux qui tiendront plus de trois grandes lieuës voire quatre de file quand ils sont ainsi pressez, car autrement ils filent vne queüede plus de dix lieuës, c'est chose estonnante à qui ne l'a veu, car 80. mil Tartares font plus de 200. mil cheuaux, les arbres ne sont pas plus espais dans les bois que les cheuaux sont pour lors dans la capagne, & semble à les voir de loin de queique nuage qui s'esleue sur l'horison, qui se va croissant a mesure qu'il s'esleue, ce qui donne de la terreur aux plus hardis, ie dis à ceux qui n'ont pas accoustumé de voir de telles legions ensemble, ainsi cheminent ces grandes armées qui font des posées d'heure en heure, viron d'un ½ quart d'heure de temps pour donner loisir à leurs cheuaux d'vriner, lesquels sont si bien dressez qu'ils n'y manquent si tost qu'ils sont arrestez, & lors les Tartares descendent de dessus, & se mettent aussi à vriner: puis ils remontent incontinent & poursuient chemin, tout cela se fait au seul coup d'un sifflet, & si tost qu'ils sont arriuez & approchez desconsins, viron de trois ou quatre lieuës ils font un alte de deux ou trois iours, qui est un lieu choisi, où ils pensent estre à couuert, alors ils donnent ordre & baillent haleine & repos à leur armée, qu'ils disposent de cette sorte, ils la diuisent en trois, les deux tiers /44/ sont destinez pour faire un corps, & l'autre tiers ils le diuisent encot en deux, où chaque demy tiers fait vne aisle, à sçauoir vne à la droite & l'autre à la gauche, ainsi disposez, ils entrent dans le pays: le corps va pienne (que ils appellent en leur langue choche) avec les aisles, mais continuellement & iour & nuict sans donner plus d'une heure à repaistre à leurs armées iusques à ce qu'ils soient bien entrez 60. ou 80. lieuës dans le pays, sans faire aucun dommage: mais dès lots qu'ils commencent à retourner, le corps va tousiours le mesme train, lors le General congédie les aisles, qui ont licence de courir chacun de leur costé iusques à huit ou douze lieuës loin de leurs corps, mais cela s'entend moitié de l'auant & moitié de costé: i'oublois à dire, que chacune aisle qui peut estre de 8. à 10. mil se diuise derechef en 10. ou 12. troupes, qui peuuent estre chacune de 5. à 600. Tartares, qui vont par cy par là dans les villages, les assiegent en faisans quatre corps de garde autour du village avec de grands feux toute la nuict, de peur qu'aucun paysant ne leur eschappe, puis pillent & bruslent, & tuent tous ceux qui leur ront resistance, & prennent & amènent ceux qui se rendent, non seulement les hommes, femmes & enfans à la mammelle, mais aussi les bestiaux, tant cheuaux, bœufs, vaches, moutons, chèvres, & c. pour les cochons, ils les assemble le soir, & les enserment dans vne grange ou autre lieu, puis mettent le feu aux quatre coings pour l'horreur qu'ils ont de ses animaux. Ces aisles (comme nous auons dit) n'ayant pas ordre d'aller plus de huit à douze lieuës s'en retournent, avec leur butin trouuer leurs corps qui est facile à trouuer, car ils laissent un grand Estrac, d'autant qu'ils cheminent plus de 500. cheuaux de /45/ front, de façon qu'ils n'ont qu'à suivre la trace, & en 4. ou 5. heures ils reioignent leur corps d'armée, où estant arriuez il sort au mesme temps deux autres aisles de pareil nombre que les premiers: l'une à la droite, l'autre à la gauche, & vont faire le semblable rauage que les premiers, puis retournent comme auparauant & derechef part du corps deux autres aisles fresches, qui font pareil rauage que les premiers ainst alternatiuement font leurs cour sans que iamais leur corps soit diminué, & ne fait tousiours les deux tiers de leur armée, qui ne va (comme auons dit) qu'au pas, afin d'estre tousiours en haleine, & prest à

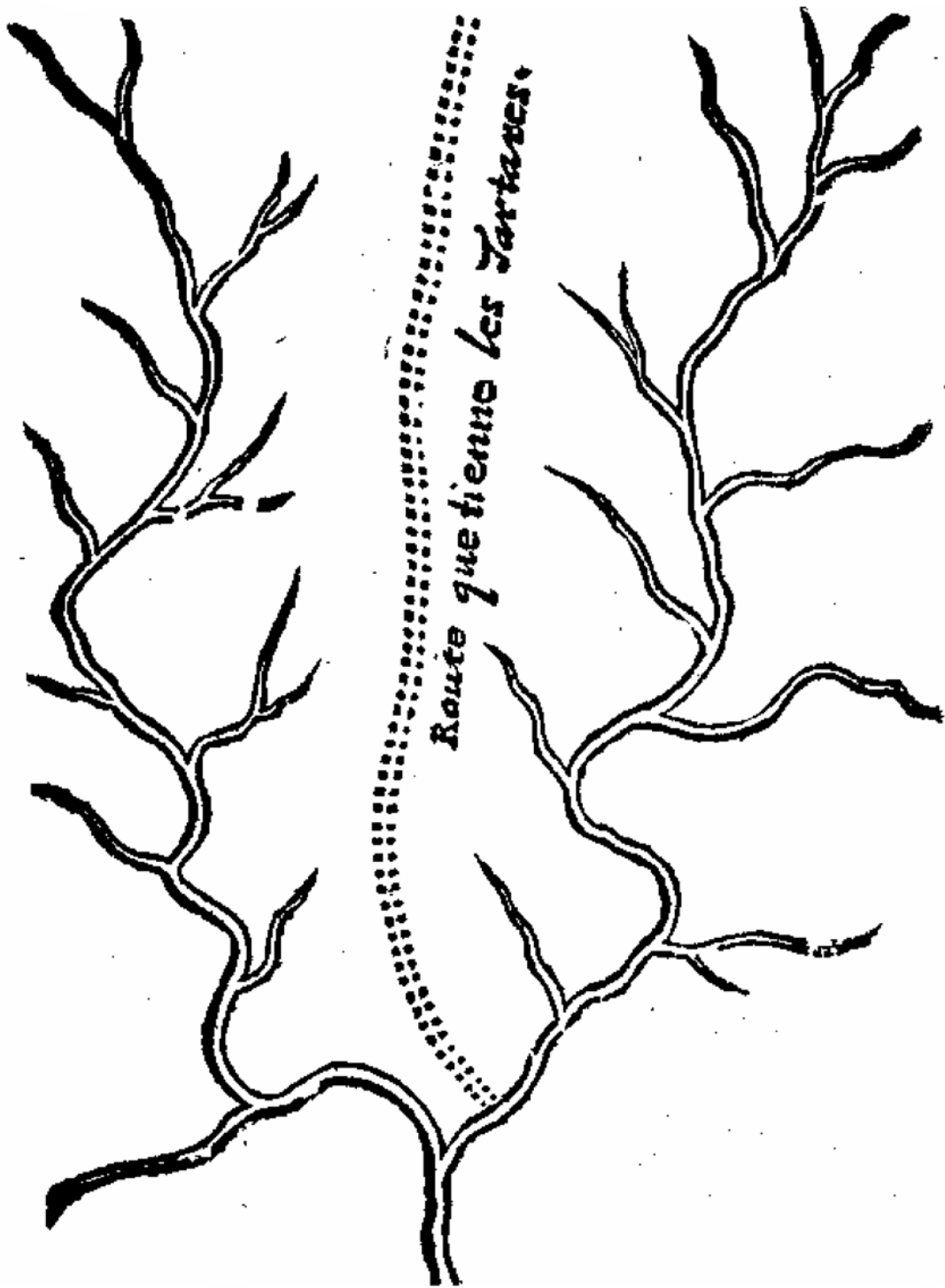
combattre l'armée Polonnoise s'ils la rencontroient quoy que leur dessein ne soit pas de la rencontrer, mais au contraire de l'esquiver le plus qu'ils peuvent, ils ne retournent jamais par où ils sont entrez, mais ils font une espece de ronde, afin de pouvoir mieux s'eschapper de l'armée Polonnoise, car ils ne combattent jamais que sur la deffensive, & encor faudroit-il qu'ils fussent bien pressez, si ce n'estoit qu'ils le vissent dix contre un, encor regarderoient-ils à eux premier que d'attaquer, car ces larrons (ainsi doit-on appeller ces Tartares) n'entrent point dans la Polongne pour combattre, mais pour piller & desrober par surprises, mais quand ils sont rencontrez des Polonnois, ils leurs ioient beau ieu & les font retourner plus viste que le pas, au reste apres avoir bien couru & raudé & fait leurs courses, ils rentrent dans les campagnes desertes de la frontiere de 30. à 40, lieuës de longueur & se voyant en lieu de seureté font une grande alte, reprenant leurs esprits & se remettent en ordre, s'ils auoient esté en confusion par la rencontre des Polonnois./46/

Dans ce iour qui est d'une semaine ils font assembler tout leur butin, qui consiste en esclaves, & en bestiaux & partagent le tout entr'eux; c'est une chose qui toucheroit le cœur des plus inhumains, de voir lors là separation d'un mary d'avec sa femme, d'une mere d'avec sa fille, sans esperance de se pouvoir jamais reuoir, entrans dans l'esclavage deplorable de Payens Mahumetans, qui leur font milles indignitez. Leur brutalité leur faisant comettre une infinité de saletez, comme de violer les filles, forcer les femmes presence des peres & de leurs maris: mesme circoncir leurs enfans deuant eux pour estre presentez à Mahomet. En fin le cœur des plus infensibles fremiroit d'entendre les cris & les chants, parmy les pleurs & gemissemens de ces malheureux Rus. Car cette nation chante & hurle en pleurant, ces miserables sont donc separez par cy par là, les uns pour Constantinople, les autres pour le Crime, & d'autre pour la Natolie, & c. voila en peu de mots, comme les Tartares sont des leuées & des rafles de peuples au nombre de plus de 50. mil ames, en moins de deux femaines, & comme ils traictent leurs esclaves, apres avoir fait leurs partages, puis les vendent selon que bon leur semble lors qu'ils sont retournez en leurs pays.

Disons maintenant comme les Tartares entrent dans la Polongne en la saison d'Esté, qui ne sont d'ordinaire que de 10. à 20. mil, d'autant que s'ils estoient plus grand nombre, ils seroient trop tost descouverts; voicy donc comme ils entrent.

Quand ils se voyent à 20. ou 30. lieuës de la frontiere ils diuisent leur armée en 10. ou 12. troupes, & chaque troupe peut estre de mille chevaux, ils enuoyent la moitié de leurs troupes qui sont 5. ou 6. bandes à la droite, /47/ esloignées les unes des autres d'une lieuë ou lieuë & demie, & de mesme en font-ils de l'autre moitié de troupes qui tiennent la gauche de pareille distance, pour pouvoir tenir un front de 10. à 12. lieuës, & avec de bonnes sentinelles qui vont deuant de plus d'une lieuë pour prendre langue, afin de se sçavoir gouverner, ainsi cheminent-ils en obliquité, & fort ferrez, afin toutesfois de se retrouver à iour nommé à un certain lieu qui est leur rendez-vous proche de la frontiere de 2. ou trois lieuës, comme si diuers rayons venoient se ioindre en un centre; la cause pourquoy ils vont en diuerses troupes separées, c'est de peur que s'ils estoient découverts des Cosaques, qui sont tousiours 2. ou 3. lieuës dans les campagnes en, sentinelles perduës, ne iugeassent qu'ils fussent tant, car ils ne pourroient rapporter que de la troupe qu'il auroit veüe. Car ces Cosaques de si loin qu'ils découurent les Tartares, ils se retirent promptement, pour

donner l'alarme dans le pays, & n'en voyant que 1000. ou environ, ils ne sont pas beaucoup effarouchez pour ce nbre, en sorte qu'ils en sont surpris quelques iours apres qu'ils en ont eu nouvelle, les Tartares entrent donc dans la frontiere, mais par vn chemin qui est tel, c'est qu'il courent entre deux grands fleuves, & vont tousiours par le plus haut pays, & cherchent tousiours les fontaines des petites riuieres, qui vont tombant dans les grandes, les vnes dans vne riuiere, & les autres dans vne autre, & par ce moyen ils ne trouuent point d'obstacles dans leurs courses, pillent & rauagent comme les premiers, mais ils n'entrent point dans le pays plus de six à dix lieuës, & s'en retournent aussi tost, ils ne sont au plus que deux iours dans le pays, puis ils iront retraite, comme auons dit cy deuant, apres parta-/48/

gent & chacun s'en retourne en son quartier, cette forte de Tartares sont des libertins qui n'escoutent ni le Cham ny le Turc, & font leurs demeures dans le Budziak, qui est /49/ vne plaine qui est comprise entre la bouche du Nietre & l'emboucheure du Danube, comme nous auons dit, où ils estoient de mon temps bien 20. mil refugiez, ou banis: ces Tartares là sont plus vaillans que ceux qui sont

habituez au Crime, pour estre mieux aguerns, & estre tous les iours dans les occasions. Ils sont aussi mieux montez que les autres, les plaines qui sont comprises entre le Budziak & l'Ocranie, sont ordinairement garnis de huit à dix mil Tartares, qui sont separezen troupes de mille chacunes esloignées les vnes des autres de dix à douze lieuës pour chercher fortune, & pour le peril qu'il y a à trauerser ces campagnes, [*Tabore c'èji ce que nous appelions Carauane.*] les Cosaques les voulant partir vont en Tabort, c'est à dire, qu'ils cheminent au milieu de leurs chariots, ils font deux files de leurs chariots & huit ou dix chariots de front, & autant sur le derriere & eux au milieu avec des fuzils & demy picques, & des faulx emmanchées de long, & les mieux montez autour de leurs taborts, avec sentinelle deuant de $\frac{1}{4}$ de lieuë, & vne sur le derriere aussi d'une $\frac{1}{4}$ de lieuë, aussi lur chacune aïse vne pour descouurir, & s'ils voyent les Tartares ils donnent signal, lors le tabort s'arreste; si les Tartares sont descouuerts, les Cosaques les battent, mais aussi si les Cosaques sont descouuerts les premiers, les Tartares les surprénans leur donnent vn assaut dans leurs Taborts, en fin cheminant en ses campagnes il faut dire comme l'Italian, bon piede, bon oche: Le les ay rencontrez plusieurs fois en campagne au nóbre de bien cinq cens Tartares, qui nous vindrent attaquer dans nostre tabort, & bien que ie ne fusse accompagné que de cinquante à foixante Cosaques, il ne nous peurent rien faire, & aussi nous ne peumes rien gagner sur eux, car ils n'approchoient pas de nous à /50/ la portée de nos armes: Mais apres auoir fait plusieurs feintes de nous attaquer, & de nous enuoyer des nuës de flesches sur la teste, car ils tirent par arcade, bien le double de la portée de nos armes ils se retirent, & voicy leur subtilité comme ils se cachent dans les campagnes, afin de sur prendre quelque carauane, & que l'on n'aye vent d'eux, vous serez aduertis que ces campagnes sont couuertes d'herbes de deux pieds de hauteur, de sorte qu'ils ne peuuent cheminer sans fouler ladite herbe, laquelle fait vn estrac ou piste de sorte qu'on connoit de quel nombre ils peuuent estre, & aussi de quel costé ils vont, & de peur qu'on ne les suiue avec force, ils ont trouué pour cela vae inuention, qui est d'une bande 400. qu'ils sont, ils feront quatre rayons de leurs troupes qui pourra estre chacune de 100. cheuaux, les vns vont vers le Nord, les autres au Sud, d'autres à l'Orient & Occident, & c. Bref, toutes les quatre petites bádes vont chacun de son rayon, viron vne lieuë & demie, au bout de laquelle, cette petite troupe de 100. se diuise en trois qui feront viron de trente trois qui vont de la mesme sorte comme cy deuant, sinon de la riuere, puis au bout d'une demie lieuë, ils commencent derechef à se diuiser en trois, & ainsi s'achement, comme nous auons dit, iusques à tant qu'ils soient réduits en 10. ou 11. ensemble, comme cela se comprendra mieux par l'aspect de la figure, que par le discours, & tout cela se fait en moins d'une heure & $\frac{1}{2}$ de temps, & tout au grand trot, car quand ils sont descouuerts toute diligence leur est tardie & sçauent tous ce manege au bout du doigt, & connoissent l'estre des campagnes comme les Pilottes connoissent les ports, & chaque escoüade d'onze s'en vont au /51/ trauers champs, comme il leur plaist, sans se rencontrer dans leur cerne, en fin ils se rendent à iour nómé à leurs rendez vous qui sera à plus de 10. ou 12. lieuës delà, dans quelque fond où il y a de l'eau & bonne herbe, car c'est là où ils gistent, & chaque petite troupe tient chemin à part, les vns ont court chemin en leurs rendez-vous, mais les autres en sont fort esloignez à cause des obliquitez & renccints qu'il faut qu'ils facent, & puis l'herbe foulée des

onze chenaux est releuée d'un iour en l'autre, de sorte qu'il n'y paroist point;
 estâsarriz ils demeurent ainsi quelques iours cachez puis recheminent en corps &
 donnent dans quelque village de la frontiere qu'ils surprennent & emportent, puis
 s'enfuient, comme auons dit: Or les Tartares ont trouué ceste subtilité de se cachée
 dans les campagnes, & aussi pour mieux tromper les Cosaques qui les poursuient
 chaudement sçachant qu'ils ne sont que 5. à 600. les Cosaques donc montent à cheual
 mille ou douze cens & les poursuient, & cherchent les traces lesquelles ayant
 trouuées il les suiuent iusques au cerne cy dessus descrit, là ils perdent leurs mesures,
 ne sçauent où les chercher, car la trace va de tous costez, ainsi ils sont contraints de
 s'en retourner en leurs maisons & dire qu'ils n'ont rien veu, voila comme ces Tartares
 sont difficiles à rencontrer, si ce n'estoit de hazard qu'on les trouuast beuuans &
 mangeans ou dormans la nuict, mais ils sont tousiours sur leurs gardes; ils ont l'œil
 plus fin & plus subtil que les nostres, d'autant qu'il est peu ouuert, & par consequent
 ont le rayon visuel plus fort & voyent plus que nous, ils nous descouurent auant que
 nous les voyons, en fin le plus fin l'emporte, non la force : s'ils se /50/ rencontrent le
 matin ou le soir, à vne heure de Soleil, soit leuant ou couchant; ce sera à qui des deux
 gagnera le Soleil pour l'auoir à dos, comme deux nauires en mer à qui gagnera le
 vent, en fin siles Polonois enfoncent dans les Tartares, & que les Tartares ne se
 sentent point assez forts pour les soustenir, le sabre à la main, ils s'esparpilleront
 côme mouches, c'est à qui fuirade son costé, & tirent de retraite avec l'arc, à bride
 abattuë si dextrement qu'ils ne manquent point de 60. à 100. pas d'attraper leur
 bonime, les Polonois ne peuuent les poursuiure, car leurs cheuaux ne sont pas de si
 longue haleine que les leur: puis les Tartares se rassemblent de nouueau à vn quart de
 lieuë de là, & recommencent à faire charge de front sur les Polonois, & puis quand
 on les enfonce ils s'esparpillent de nouueau, & tirent tousiours en retraite sur la
 gauche, car sur la droite ils ne peuuent, & ainsi fatiguent tant les Polonois qu'ils les
 contraignent de faire retraite, car quád ce ieu se fait, c'est lors que comme i'ay dit, les
 Tartales se voyent dix contre vn : car autrement ils tirent de long sans retourner, voila
 comme ces sortes de peuples se guerroyent en ces païs. Disons maintenant comme les
 Tartares partent à nage les riuieres & des grandes quisoient en l'Europe. Tous leurs
 cheuaux sçauent nager & particulièrement en ce pays qui est froid, & où l'eau est plus
 pesante que celle de France pour n'estre si bien purifiée du Soleil, mais ie m'asseure
 qui ameneroit leurs cheuaux en France qu'ils ne trauerseroient point la Seine côme ils
 sont le Boristhene, c'est comme ie disois que les eaux sont plus pesantes, & par
 cōsequent les corps graues y sont plus legers côme ie l'ay esproué, voicy donc côme
 ils sont lors que l'armée veut passer le Boristhene, qui est /51/ la plus grande riuere
 de ce pays; ils cherchent des lieux où les riuies soient accessibles de part & d'autre,
 cependant chacun fait prouision de iong ou roseaux, selon qu'ils en rencontrent, & en
 fait deux petits fagots long chacun de trois pieds & gros de dix à douze poulces,
 esloignez l'un de l'autre d'un pied avec 3. trauers de bastons au dessus bien liez & au
 dessous vn de coin en coin aussi bien lié qui est attaché à la quene de son cheual, puis
 le Tartare met la selle de son chenal sur son flottant, se despoüille, met ses hardes sur
 sa selle, puis son arc, flesches & sabre, le tout bien lié & attaché ensemble, puis tout
 nud vn foüet en sa main entre en la riuere, chasse son cheual la bride sur le col,
 laquelle il tient toutes-fois d'une main, & tantost de l'autre avec le crin du col, &

ainsi faisant aduancer son cheual le fait nager , & luy aussi nage tousiours d'vne main, & de l'autre tient tousiours le crin & la bride qu'il ne lasche iamais, & conduit ainsi son cheual, & le fait auancer avec son foüet, tant qu'il ait passé & trauersé la riuere , puis quand son /54/

cheual prend pied à l'autre riuage , & qu'il n'a plus d'eau que iusques au ventre, il l'arreste & destache son flottant de la queuë de son cheual qu'il porte à terre, & à mesme tempsqu'vn passe, tous les autres passent aussi: car ils font bien vn front de demie lieuë le long de la riuere, tont le bestial passe de mesme; voila ce que i'en ay peu apprendre des Tartares.

Il nous reste encore à dire ce que nous nuons promis cy deuant de descire comme les Cosaques eslisent leur General, & aussi comme ils vont en leurs courses trauerser la mer noire iusques à Natolie pour faire la guerre au Turc: Voicy donc comme ils font le choix de leur General, après s'estre assemblez tous les vieux Colonels & vieux Cosaques qui ont credit parmy eux, ils donnent chacun leur voix à celuy qu'ils croyeht estre le plus capable, & à la pluralité des voix il est nommé: si celuy qui est esleu n'accepte volontiers la charge s'excusant sur son incapacité ou insuffisance, ou bien sur son peu d'experience ou vieillesse, cela ne lu y sert de rien, & ne luy respondent antre chose qu'il ne merite pas voirement cét honneur, & sans plus tarder le tuent sur le champ comme vn homme traistre, & ce sont eux-mesmes qui vsent de trahison en ceste action, & vous vous souuiendrez de ce que i'ay dit par cy deuant en parlant de leurs mœurs & de leurs trahisons ordinaires. De plus si le Cosaque esleu accepte l'Office de General, il remercie l'Assemblée de l'honneur qu'elle luy fait, bien qu'indigne & incapable de telle charge , neantmoins proteste qu'il taschera par ses soins & diligences de se rendre digne de les seruir, tant en general qu'en particulier , & que sa vie sera tousiours preste pour le seruice de ses Freres (ainsi s'appellent-ils entr'eux) à ses mots vn chacun luy fait /55/ des applaudissemens, crians : *Viuat, viuat,*

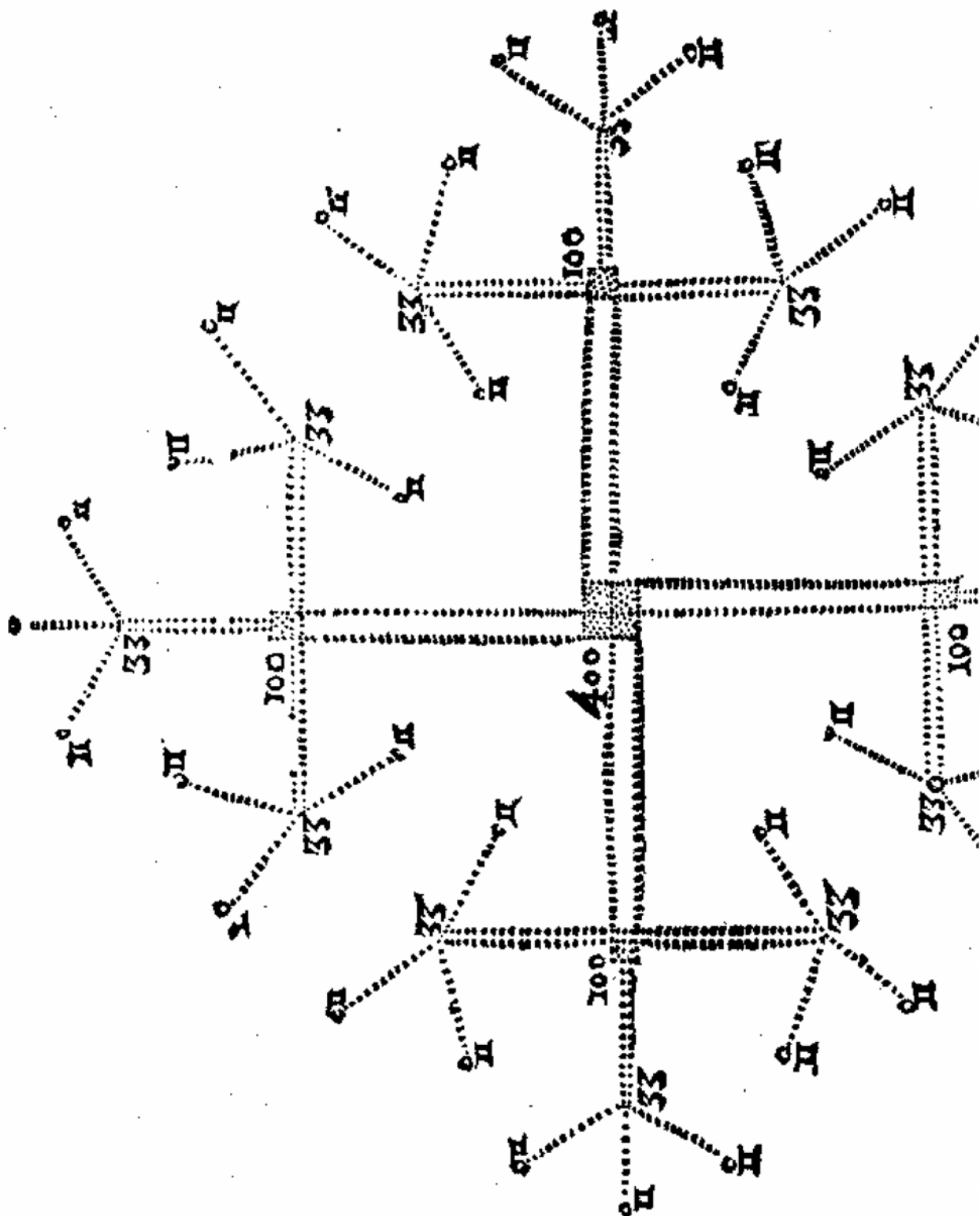
& c. puis luy vont tous faire la reuerence l'un apres l'autre selon leurrang, & le General leur baille la main qui est la forme de saluer entr'eux, voila comme ils font l'election de leur General, laquelle se fait bien souuent dans les campagnes desertés, ils luy sont fort obeissans, & ce chef s'appelle eu leur langue Hettman, il est fort absolu, & à pouuoir de faire couper des telles & empaller ceux qui manquent, ils sont fort seueres, mais ne font rien sans le conseil de guerre qu'ils appellent Ruds: voicy la disgrace qui peut aduenir au General, c'est qui luy conuient auoir vne telle prudence en sa conduite lors qu'ils les mene à la guerre qui ne leur arriue aucun eschet, & qu'aux occasions & mauuaises rencontres il se montre rusé & vaillant, car s'il commet quelque lascheté ils le tuent comme traistre: incontinent ils en elisent vn autre aux conditions ordinaires entr'eux comme i'ay dit cy deuant: les conduire & commander est vne charge fascheuse & est malheureux à qui il eschet, en dixsept ans que i'ay seruy le pays tous ceux qui ont esté en cet employ ont finy malheureusement.

Quand ils ont dessein d'aller en mer c'est sans congé du Roy, ils le prennent du General, & alors ils tiennent vn Ruds, c'est à dire Conseil., & font election d'un General pour les commander en ce voyage & obseruent les mesmes ceremonies que nous auons dir pour leur grand General, mais iceluy n'est que pour vn temps, puis s'achement à leur Sczabenisza Worskowa qui est leur rendez vous, & là bastissent des basteaux de viron 60. pieds de long, de 10. ou 12. pieds de larges & proronds de 12. pieds: ce basteau est sans quille basti sur vn canot de bois de /54/ saulx ou tillet quia viron 45. pieds de longueur & est bordé & rehausse de planches de 10. à 12. pieds de long, larges de viron vn pied qu'ils cheuillent & clouent les vnes sur les autres à clin ainsi qu'on bastit les basteaux des riuieres, tant qu'ils soient paruenus à la hauteur de douze pieds, & de longueur desoixante pieds, en eslargissant à mesure qu'ils haussent: la chose se comprend mieux dans le dessein que i'ay crayonné grossierement, l'on y remarque les cordons de roseaux gros comme vn baril assemblez ensemble bout à bout tant qu'ils atteignent d'un bout à l'autre du basteau, bien liez avec des cordes de tillet ou de merisier, & les bastissent ainsi que nos charpentiers ont accoustumé avec des membres & trauers puis les goudranent, & se seruent de deux gouuernails à chacun bout en la maniere que le dessein vous le represente, à cause que leurs basteaux estans d'une grande longueur ils perdrieroient trop de temps pour virer lors qu'il leur est besoin de retourner fuyant en arriere, ils ont d'ordinaire dix à quinze rames de chacun bord, & vont plus viste que les galleres des Turcs à la rame, ils ont aussi vn mast où ils mettent vne voile assez mal faite, & ne s'en seruent que de beau temps, & aiment mieux ramer de grand vent, lesdits basteaux sont sans tillac, & quand ils sont pleins d'eau les roseaux qui sont attachez au basteau tout autour les cmpeschent d'enfoncer en la mer, leur biscuit est dans vne tonne longue de dix pieds & quatre pieds de diamettre, bien liée, & prennent leur biscuit par la bonde, ils ont aussi vn ponçon de millet boüilli, & vn ponçon de paste deffaite avec de l'eau qu'ils magent meslée avec le millet estant ensemble, dont ils font grand cas, & cela leur sert de manger & de boire, il a le goust aigret: ils, l'appel- /57/ lent Salamake, c'est à dire, mangerdelicieux, pour moy ie n'y ay trouué de goust exquis, &: quand i'en ay vsé en mes voyages ç'a esté pour ne trouuer mieux: ses peuples sont fort sobres, & s'il se rencontre vn yurongne entre eux le General le fait

ietter hors, aussi ne leur est permis porter aucune eau de vie estimant grandement la sobriété en leurs entreprises & aux occasions.

Lors qu'ils prennent resolution d'aller en guerre contre les Tartares pour se vanger des torts & rauages qui leur ont faites ils prennent leur temps en Automne: pour cet effect: ils enuoyent aux Zaporouys les choses necessaires pour leur entreprise & voyage, & pour la construction de leurs vaisseaux & generalement toutce qu'ils pensent leur estre de besoin, puis se mettent en campagne cinq ou six mil, tous bons Cosaques gens de main bien armés & se rendent au Zaporouy pour faire leurs basteaux, & se mettent soixante pour bastir vn basteau qu'ils rendent prest en quinze iours, car ils sont de tous mestiers comme i'ay dit, ainsi en deux ou trois semaines de temps ils rendent prests 80. ou 100. basteaux, de la forme que i'ay dit cy deuant, ils s'embarquent dans chacun basteau 50. à 70. hommes avec chacun deux fuzils & vn sabre, & ont 4, à 6. fauconneaux sur le bord de leur basteau, munie de viures ainsi qui leur conuient & sont vestus d'vne chemise & d'vn caleçó, & en ont vn à rechange avec vne meschante robbe, vn bonnet, six liures de poudre à canon, & du plomb à suffisance, ensemble des boulets pour leurs faulconneaux & portent chacun vn quadran. C'est là le camp volant des Cosaques en la Mer noire qui est capable d'affronter les meilleures villes de la Natolie.

Ainsi equippez descendent le Boristhene, l'Admirai à /58/ sa marque au masts qui d'ordinaire marche au tiers de lauant, & leurs basteaux sont si proches les vns des autres que les auirons se touchent presque, le Turc d'ordinaire en est aduertit & fait tenir prests plusieurs galeres à l'emboucheure du Boristhene pour les empescher de sortir, mais les Cosaques plus rusez sortent d'vne nuict obscure proche d'vne nouvelle Lune, [*Notez qu'ils ne partent qu'apres la S. Jean pour estre de retour au plus tard au commencement de Aoust.*] & se tiennent cachez dans les roseaux qui sont trois ou 4. lieuës dans le Boristhene, où les galleres n'osent aller n'y ayans autresfois trouué leur conte, & se contentent de les attendre au passage, où ils sont tousiours surpris, toutefois ils ne peuuent si subitement passer qu'ils ne soient apperceus, alors l'alarme court par tout le pays, & va iusques à Constantinople. Le grand Seigneur enuoye Couriers par tout la coste de Natolie, de Bulgarie & Romanie, afin que chacun se tienne sur ses gardes, & aduertit que les Cosaques sont en mer: mais s'est en vain, car ils prennent le temps & la saison si à propos, qu'en trente six ou quarante heures ils sont en la Natolie, où estans ils mettent pied à terre, chacun vn fuzil à la main, ne laissant dás chacun basteau que deux hommes & deux garçons pour les garder: surprennent les villes, les emportent, les pillent & les bruslent, & entrent quelquesfois vne lieuë dans le pays, mais retournent aussi tost, & se rembarquent avec leur butin, & s'en vont en autre lieu pour tenter autre occasion: & si par cas fortuit ils rencontrent ils attaquent, sinon ils s'en retournent avec leur butin en leur pays. Et s'ils rencontrent quelques galeres Turques ou autres vaisseaux ils les poursuient & attaquent & l'emportent. Et voicy comme ils s'y prennent, C'est que leurs basteaux n'ont pas plus de deux pieds & demy sur l'eau, & découurent vn Nauire ou /59/

Cette Figure se met au Cahier G ij

vne Galere auàt qu'ils puissent estre apperceus d'eux, puis mettent le masts de leur basteau bas, & remarquent à quel run de vent ils sont, & taschent de gagner le Soleil à dos pour le soir, puis vne heure auant le coucher du Soleil ils rament vers le Nauire ou Galere avec force, iusques à vne lieuë apres, crainte de les perdre de veuë, & les gardent ainsi, puis viron sur la minuict, (ce signal estant donné) il rament puissamment vers les vaisseaux, la moitié de l'équipage prest à combatre, qui ne fait qu'attendre l'abord pour donner dedans, ceux du vaisseau estant sort estónez de ce voirattaquezde 80. ou 100. basteaux qui les comblent d'hómes & l'emportent d'amblée, ce fait ils pillent ce qu'ils peuuent trouuer d'argent & de marchádise de petit vol ume qui ne se peut gaster à l'eau, ensemble les canós de fonte, & ce qu'ils pensent leur pouuoir seruir, puis coulent le vaisseau & les hommes à fonds, voila comme en vsent les Cosaques; s'ils auoient l'industrie de gouuerner vn nauire ou galere ils l'ameneroient aussi, mais ils ne sçauent telle manœuure. Apres il faut retourner en leur pays, les gardes sont redoublées a l'emboucheure du Boristhene pour leur faire rendre conte, mais ils se mocquent de cela encor qu'ils soient foibles: car il ne se peut que dans les combats qu'ils ont rendus, ils n'ayent perdu beaucoup des leur, & que la Mer n'ait englouty quelques vns de leurs basteaux ne pouuans tous estre si bons qu'aucuns n'ayent manqué, ils vont descendre à vne Ance qui est à trois ou quatre lieuë à l'Est d'Oczakow, auquel lieu ce trouue vn valon fort bas long de $\frac{1}{4}$ lieuës de grande Mer montant quelquesfois vn demy pied d'eau, & va bien trois lieuës à mont le Boristhene où les Cosaques se mettent deux ou trois cens à tirer an col leurs basteaux, /60/ les vns apres les autres & à moins de deux à trois iours ils se rendent dans le Boristhene avec tout leur butin: Voila comme ils eschappent & esquient le combat contre les galeres, qui gardent l'emboucheure le trauers d'Oczakow, finalement il s'en retournent en leur Karbenicza, où ils partagent comme i'ay dit cy deuant: ils ont encor vne autre retraite ils s'en retournent par le Limen du Don passant par vn destroit qui est entre Taman & Kerky, & momentle limen iusques à la riuere de Mius; & iusques où elle peut porter basteau, car de cette source iusques à celle de Taczawoda, où il n'y a qu'vne lieuë, & Taczawoda se va rendre dans la Samare qui tombe au Dnieper, vne lieuë au dessus de Kudak. Comme cela se peut voir par la carte, mais rarement retournent par cette voye, à cause que le chemin est trop long pour se rendre au Zaperouy, quclquefois ils prennent cette route pour aller à la Mer, lors qu'il y a grandes forces à l'emboucheure du Boristhene pour les empescher de sortir, où qu'ils n'ont que 20. à 25. basteaux.

Quand les Galeres les rencontrent en mer, & qu'il est iour, elles leur ioüe beau ieu avec leurs canós, en les esparpillant comme des estourneaux, en coulent plusieurs à fonds, les estourdissent, de sorte que les eschappez vont promptement fingler ou ils peuuent: mais quand ils combattent contre les galeres ils ne branlent point de leurs bancs, l'auiron est attaché au roulet avec vne hart de bois & quand ils ont tiré vn coup de fuzil leurs camarades leur en baillent vn autre tout chargé pour tirer de nouveau, & ainsi tirent sans cesse & bien à propos, les galères ne peuuent venir aux mains seulement qu'avec vn basteau mais bien leurs canons les endommage fort, dans ces ren-/61/contres ils y demeurent tousiours bien les deux tiers de leurs hommes, & c'est

rarement qu'ad ils retournent avec la moitié de leur equipage, mais apportent de riche butin comme reaves d'Espagne, sequins d'Arabie, des tapis, toile d'or, de cotton, des estoffes de soyes, & autre marchandise de valeur. Voila dequoy les Kosaques viuent, & quel est leur reucnu, car pour mestier ils n'en sçauent point d'autre que de boire & faire la desbauche avec leurs amis lors qu'ils sont de retour: cõtinuant donc sur la promesse que i'ay faite disons quelque chose des coustumes entre eux obseruées, en quelques vns de leurs mariages, & de quelle façon ils se prennent quelquesfois à faire l'amour, ce qui semblera sans doute nouveau & incroyable à plusieurs personnes.

[Comme les filles font l'amour aux garçons.]

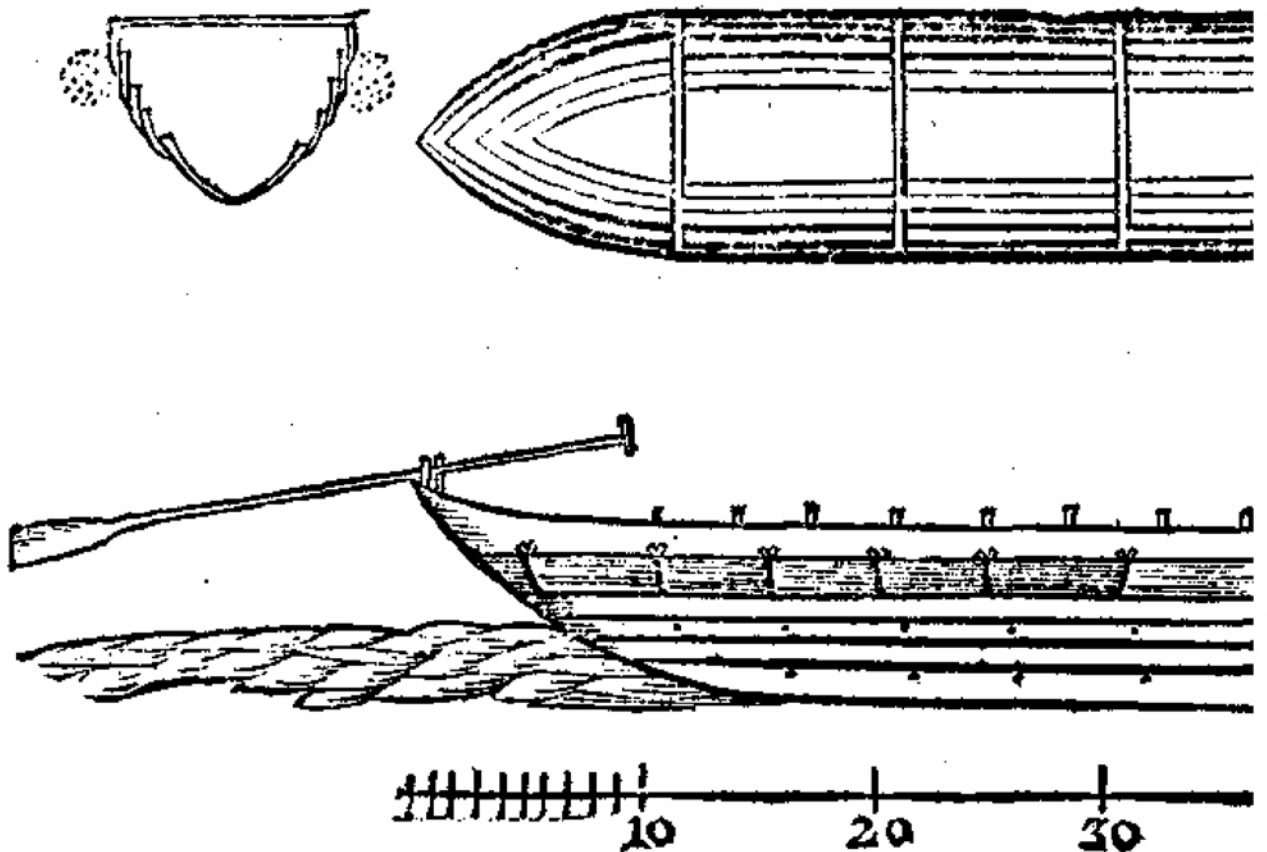
Là donc contre l'ordinaire & l'usage de toutes les nations, on y voit les filles faire l'amour aux ieunes homes qui leurs plaisent, & vne superstition qu'ils ont entt'eux & qu'ils obseruent fort punctuellement, fait qu'elles ne manquent gueres leur coup, & sont plus assureés d'y reüssir que ne feroient les hommes si quelquesfois la recherche est faite de leur part; voicy donc comme elles y procedent : La fille amoureuse s'en va en la maison du pere du ieune homme(qu'elle aime) au temps que elle croit trouuer le pere, la mere & son seruiteur ensemble, dit en entrant en la chambre Pomagabog, qui vaut autant à dire que Dieu vous benie, qui est le salut ordinaire qu'on fait en entrant dans leurs poësles, ou ayant pris place elle fait son compliment à celui qui a blessé son cœur, & luy parle en ces termes, Iuan fedur demitre Woitek Mitika, & c. En fin elle le nomme par l'vn des noms cy dessus qui sont les plus communs, reconnoiffant en ton visage vne certaine debonnaireté, que tu /62/ sçauras bien gouverner & aimer ta femme, & que ta vertu me faitesperer que tu seras bon Dospodorge, ces bonnés qualités me font te prier tres humblement de m'accepter pour ta femme, cela fait elle en dit autant au perc & à la mere, en les priant humblement de consentir au mariage, & s'il elle reçoit vn refus ou quelque excuse, qu'il elt trop ieunc & non encor prest à marier, elle leur respond qu'elle ne partira iamais de là qu'elle ne l'aye espousé, tant que luy & elle viuront, ces paroles estant ainsi prononcées, & la fille y perseuerant, & s'opiniastrant à ne point sortir de la chambre qu'elle n'aye obtenu ce qu'elle pretend, apres quelques semaines le pere & la mere sont contraints, non seulement d'y consentir, mais aussi de persuader leur fils de la regarder de bon œil, c'est à dire, comme fille qui doit estre sa femme, pareillement le ieune homme voyant la fille opiniastre à luy vouloir du bien, commence pour lors à la considerer, comme celle qui doit estre vn iour maistresse de ses volontez, & pour cet effect prie son pere & sa mere instamment de vouloir luy permettre de mettre ses affections en cette fille, & voila de quelle façon les filles amoureuses (en ce pays) ne peuuent manquer d'estre bien tost pourueuës, car elles cõtraignent (d'as la perseuerance) le pere, la mere & leurs seruiteurs à ce qu'elles desirent, & cõme ie disois cy dessus crainte d'encourir le courroux de Dieu, & qu'il leur en arriust quelque sinistre malheur : car de mettre hors la fille ce seroit offencer toute sa race, quien auroiét du ressentiment, & aussi mesme ils n'ont pas pour ce suiet le pouuoir d'vserde voye de fait & de violence, sans encourir, comme ie disois, l'ire & la punition de l'Eglise, quiest rigoureuse en ce cas,

ordonnant quand cela arriue, /63/ des penitences & des grandes amendes, & notant leurs maisons d'infamie : tellement qu'eitant intimidé de ces fausses superstitions , ils eu'uent tant qu'ils peuuent les infortunes qu'ils croyent comme articles de foy leur deuoir arriuer, par le refus de leurs enfans aux filles qui les demandent, & la coustume dont ie viens de parler n'est qu'entre personnes de condition esgale : car en ce pays les paysans sont tous esgalement riches , & il y a peu de difference en leurs biens, mais voicy d'autres amours d'inegale condition entre vn paysant & vne Damoiselle, par vne certaine coustume & priuilege qui s'y obserue aussi.

[Comme vn paysant peut esponser vne Damoiselle.]

La coustume dans les villages de ce pays est, que tous les Dimanches & Festes l'apres disnée, les paysans s'assemblent avec leurs femmes & enfans au rendez-vous, c'est à dire, à la tauerne, où ils passent le reste du iour à trinquerles vns avec les autres , & en ces exercices il n'y a que les hommes & femmes qui passent le temps à boire, cependant que la ieunesse s'amuse à dancier avec les filles au son d'vne douda (qui est vne cornemuse) là ordinairement se trouue le Seigneur du lieu & sa famille pour les voir dancier , quelquesfois le Seigneur les fait dancier deuant son Chasteau qui est le lieu le plus ordinaire , & là luy mesme danse avec sa femme & ses enfans. Pour lors les nobles & les paysans se meslent ensemble; & est à noter que tous les villages de Podolie & Ocranie, sont la pluspart enuironnez de bois taillis, où il y a des cachettes où les paysans se retirent l'Esté , lors qu'il arriue alarme des Tartares , ces taillis peuent bien auoir demie lieuë de large, & bien que les paysans soient suiets presque comme esclaués, ce neantmoins ils ont d'ancienneté ce droit & priuilege d'enieuer en ceste oc-/54/casion , s'ils peuuent dans l'assemblée de la dance vne Damoiselle quand mesme elle seroit fille de leur Seigneur pourueu qu'il le fist avec telle dextérité & adresse que cela luy reüssist bien (car autrement il seroit perdu) & qu'il se puisse enfuir dans ses bois taillis voisins de là, où s'il se peut tenir vingt quatre heures caché sans pouuoir estre descouuert alors il est absous du rapt qu'il a fait, & si la fille qui a esté enleuée le veut espouser il ne la peut refuser sans perdre la teste, sinon il est quitte du crime & on ne luy en peut plus faire aucune peine, mais s'il arriue qu'il soit pris dans les vingt quatre heures, on luy couperoit la teste à l'heure mesme sans aucune forme de procez, pour moy en dix sept ans que i'ay esté en ce pays, ie n'ay point ouy parler que cela y soit arriue, bien ay-ie veu les filles faire l'amour aux garçons, & reüssir plusieurs fois, comme i'ay die cy dessus, mais en cestuy-cy il y a trop de hazard: car d'enleuer vne fille par force , puis s'enfuir à la face d'vn compagnie avec elle sans estre atteint, il faudroit auoir de bonnes iambes, ce qui seroit bien difficile sans auoir le mot & intelligence avec la fille , & d'ailleurs les paysans sot plus mastinez à present qu'ils n'estoiét autrefois, & la noblesse aussi y est deuenü plus hautaine & imperleuse, il y a apparence que lors que l'on a donné ce priuilege aux paysans que c'estoit du temps que les Polonnois en l'election de leurs Roys prenoient celuy qui couroit le plus viste les pieds nuds, comme le plus vaillante & adroit, comme si la vaillance & dextérité d'esprit consistoit en la vitesse &

dexterité du corps : & de là est encor yenu comme ie croy, que les nobles font faire serment au Roy , le iour suiuant de son eslection deuant l'Autel, de n'emprisonner aucun noble pour quel crime que ce soit, /65/

Cette Figure se met au Ca

horsmis celuy contre l'Estat ou sa personne , apres les vingt quatre heures passées, pour dire qu'ils estimoient fort les personnes quiauoient la disposition de bien courir & d'aller viste, & cela se remarque encor sans comparaison en l'estime qu'ils font des cheuaux vistes, car ils ne regardent qu'à cela, &: les payent ce qu'on veut, pourucu qu'ils courent bien, & c'est à ce que ie croy pour acquerir l'adresse d'atteindre son ennemy quand il fuit, & de fuir vistement quand ils, sont poursuiuis : Puis que nous auons parlé des amours des Rus, disons quelque chose aussi du festin des nopces, & des particularisez qui s'y obseruent.

[Comme se font les nopces.]

Les ceremonies des nopces sont telles, la ieunesse tant de l'vn que de l'autre costé est conuiee , & en suite reçoit ordre du fiancé & de la fiancée de prier tous les parens communs, & d'assister au *Wesellé* , c'est à dire leurs nopces, & pour s'acquitter de ceste charge on leur donne pour marque à chacun vne couronne de fleurs qu'ils passent à leur bras, avec vne liste de tous les conuiez chez lesquels ils vont le iour de deuant les nopces, marchant deux à deux ; le premier qui porte la parole & fait la harangue à vne baguette en main : ie ne m'arresteray point à vous dire rien des mets, & de combien de sorte de viandes on sert à table, ie diray seulement que la nouvelle mariée estam bien parée à leur mode, sçauoir d'vne lógue robe de drap brun trainante à terre , garnie de baleine tout autour qui l'a fait espanouyr & bordée de grand passement par dessus moitié soye & moitié laine, la teste descouuerte, les chcveux expandus sur les espauls, seulement le visage descouuert, & sur la teste vne couronne de fleurs selon la saison, son pere ou son frere ou proche pa-/66/ rent la menent ainsi à l'Eglise, vn violon , cornemuse ou cimbale marchant deuant : apres estre mariez l'vn de ses proches parens la prent par la main & la ramene en la maison , avec la mesme musique, ie passe sous silence les resiouyssances qui se font lors au festin des nopces qui toutefois sont extraordinaires, & enquoy ils ne cedent rien aux autres nations , seulement remarqueray-ie que ce qui les conuie d'autant plus à la desbauche , en laquelle ils sont enclins de leur nature, c'est qu'aux occasions des nopces comme aussi aux Baptesmes de leurs enfans, le Seigneur du lieu leur permet de brasser de la biere, priuilege qui fait qu'ils la boient à bien meilleur marché , & avec plus de profusion , car en autre temps il est à noter que les Seigneurs ont des brasseries bannalles où tous les vassaux sont suiets de prendre leur prouision.

L'heure donc estant venue de couchée la mariée , les femmes parentes du marié la prénent & la menent en vne chambre, où ils la despoüillent toute nuë & la visitent de tous costez , iusques dans les oreilles, dans les cheveux, entre les doigts des pieds & autre partie de son corps pour voir s'il n'y a point de sang, d'espingle, ou cotton imbeu de quelque sirop rouge caché sur elle, & s'y ils y trouuoient vne de ces choses les nopces seroient troublées & y auroit grand desordre, mais s'ils n'y trouuent rien ils luy vestent vne belle chemise de cotton toute blanche & neufue, puis la couchent entre deux draps , & font venir le nouveau marié a la desrobée pour venir coucher avec elle, & quand ils sont ensemble ils tirent le rideau, cependant la plupart de ceux qui assistent aux nopces viennent à la chambre avec la cornemuse, dançans chacun vn verre à la main , les femmes sautant & dançans en cla-/67/quettans des mains, tant qu'ils ayent de tous poincts conformmé le mariage: & dans cette beureuse conioncture si elle fait quelque figne de ioye aussitost tout l'asséblée saute, & battát des mains hausse les cris de resiouyssance, les parens du marié sont tousiours en sentinelle autour du lict pour escouter ce qui se passe attendát à tirer le rideau que la farce soit ioüée, & ils viennent lors luy donner la chemise blanche , & s'ils trouuent en celle qu'elle luy ostent les marques de sa virginité elles en font retentir toute la maison par

les cris excessifs de ioye & de satisfaction que toute la parenté en tesmoigne, & en suite lors que l'on l'habille & coiffe, c'est à la mode des femmes au nombre desquelles elle est receuë, c'est à dire, la teste couuerte; ce qui est seulement permis à celles qui ont acquis ceste qualité, car les filles ny portent iamais autre coiffeure que leurs cheueux & le tiendroient à deshonneur.

Le lendemain il se ioüe vne autre farce non moins plaisante, & qui doit sembler extraordinaire à ceux qui ne l'ont point veuë, qui est estqu'ils passent vn bastó dans les deux manches de la chemise, la tournent à l'enuers, & la pourmenent en forme de baniere par les ruës de la ville auec grande solemnitè comme vn drapeau portant les inarques honorables du combat, afin que tout le peuple soit tesmoin & de sa virginitè & de la virilité de son mary, tous ceux de la nopce suiuent auec les instrumens de musique chantans & dansans mieux que iamais, & en cette procession les ieunes gens menans chacun vne des filles de la nopce par la main font tout le tour de la ville, toute la populace accourt à ce bruit là les suiuant iusques à ce qu'ils soient de retour au logis du nouueau marié.

Que si au contraire les marques d'honneur ne si ren-/68/controient point, chacun iette son verre à terre, les femmes cessent de chanter, car la feste est troublée & les parens de la fille confus & diffamez; & dés lors les nopces finissent, puis font mille rauages dans le logis, font des trous aux pots qui ont serui à cuire la viande, escornent les gobelets de terre dans lesquels ils ont beu, mettent au col de la mere de la fille vn colier de cheual, puis la font mettre au haut bout & luy chantent mille chanfons sales & vilaines, luy donnant à boire dans vn de des gobelets escornets, & luy font mille reproches de n'auoir pas assez veillé à la conseruation de l'honneur de sa fille, en fin apres luy auoir dit toutes les iniures infames dont ils se sont pu aduiser chacun se retire chez soy honteux d'vne si fascheuse rencontre, particulièrement les parens de la mariée se tiennent comme cachez en leurs maisons, d'où ils sont quelque temps sans sortir à cause de la confusion ou cette fascheuse aduanture les a iettez; Quand au marié il est à son choix de la retenir ou non, mais aussi s'il si resoult il faut qu'il s'appreste à souffrir toutes les iniures qu'on luy voudra faire pour ce suiet.

L'adiousteray encor sur ceste matiere ce mot touchant les mœurs de leurs femmes, & leur rendray cet honneur d'estre chastes à ieun, mais la liberté qu'elles y ont de boire l'eau de vie & l'hydromel les rendroit sans doute de facile accez, n'estoit qu'elles craignent d'encourir la mocquerie publique, & le deshonneur que les filles reçoient, comme il a esté dit cy dessus, si elles se veulent marier, sans posseder toutes les marques de la virginitè.

Auant que finir ce discours ie diray quelque chose des ceremonies qu'ils obseruent à Pasque, C'est que le Same-/69/dy Sainct, il vont à l'Eglise (qu'il nomment *Cerkeil*) pour assister aux ceremonies qui s'y font qui est de mettre la figure de nostre Seigneur dans vn sepulchre d'où il la tirent auec beaucoup de solemnitè, laquelle representation ou ceremonie est ant finie, vn chacun tant hommes, femmes, que garçons & filles, se vont mettre à genoux deuant l'Euesque (qu'ils appellent *Wladik*) & luy presentent va œuf peint de rouge ou iaune en luy disant ces mots *Christos vos Christ*, & l'Euesque le releuant luy respond *Oystinos vos Christos*, & baile en mesme temps les femmes & les filles, de façon que Monsieur l'Euesque en moins de deux heures amasse plus de cinq ou six mille œufs, & a la satisfaction de baiser les plus

belles femmes & filles qui sont dans son Eglise, il est vray que cela luy seroit en quelque façon incommode & repugnant de baiser les vieilles, mais il a l'adresse & dexterité de les distinguer : car les visages qui ne luy agréent pas, il ne leur donne que sa main à baifer : *Le Metropolite* nommé *Moquilla* , qui est le chef de tous les Euesques, qui pratiquoit à Kiow , ce que ie viens de dire aussi bien, que les plus petits Curez qu'ils appellent *Dospodé*.

Durant huit iours il ne faut point marcher par les ruës sans auoir quantité de ses œufs peint, pour donner à tous ceux que vous rencontrez de vostre cognoissance, & luy difant les mesmes mots qu'on dit au *Wladik* ou *Dospodé* , alors l'amy ou l'amie en respondant de mesme que dessus, ils s'encre accollent & baisent, & celuy ou celle qu'on a salué est obligé en mesme temps de donner vn autre œuf en recommençant la mesme ceremonie.

Voyez vne autre gaillardise qui se pratique le Lundy /70/ de Pasque de grand matin, c'est que plusieurs garçons s'en vont ensemble par les ruës, & toutes les filles qu'ils rencontrent ils les prennent & les menent au bord d'vn puits pour les baigner en leur iettant cinq ou six sceaux d'eau sur la teste afin qu'elles soient mouillez par tout le corps, & se ieu là n'est permis qu'auant midy.

Le Mardy suiuant les filles ont leur reuenge mais avec plus. d'astuce, plusieurs filles se cachent en vne maison qui ont chacun vne cruche d'eau preste, cependant ont vne petite fille attitrée qui est en sentinelle qui les auertit par vn certain cry lors qu'elle voit passer'vn garçon, & au mesme temps toutes ses filles sortent à la rue & saisissent le garçon avec de grandes huées, ce qui estant ouy des voisins toutes les filles courent au secours, & pendant que deux ou trois de plus fortes filles le tiennent , les autres luy iettent toutes leurs cruches d'eau sur le col, & ne le laissent point aller sans le lauer comme il faut auant qu'il leur eschappe; Voila les passe temps des iours de Pasques des garçons & des filles: Mais les hommes ioüent vn autre ieu le Lundy de Pasque , c'est qu'ils vont en troupe le matin au Chasteau trouuer leur Seigneur , qui les attend avec deuotion; & apres qu'ils luy ont fait de profondes reuerences, vn chacun s'approche de luy, & luy presente des poulets ou autre sortes de volailles , le Seigneur en recognoissance de ses offrandes, Regalle ses subiets avec de l'eau de vie, & pour cet effect en fait deffoncer vne piece qui y fait mettre sur le cul au milieu de la Court, alors tous les Paysans l'enuironnent en ce mettant en rond, puis le Seigneur vient avec vne grande cueiller à pot, & l'emplantant d'eau de vie en boit au plus ancien de la troupe, puis donne ladite cueil-/71/ler à celuy à qui il a beu, ainsi de l'vn à l'autre tous boient , puis recommencent tant qui ne reste plus rien dans la pièce , & si la pièce est vidée auant le soir (ce qui arriue assez fouuent) il faut que le Seigneur y face apporter vn autre piece pleine en la place de la vuide, car il est obligé de les traiter de la sorte iusques au Soleil couchant si les Paysants peuuent tenir bon , car apres le Soleil couché on sonne la retraite, ceux qui se portent bien s'en retournent en leurs maisons sinon il se couchent à la ruë & dorment iusqu'à ce qu'ils s'esueillent, si ce n'est que la charité de leurs femmes ou enfans qui les mettant sur vne ciuiere les portent en leurs maisons, mais ceux qui ont trop remply leur pance restent dans la court du Chasteau à dormir leur souls , c'est chose odieuse de voir ses malheureux yures de la sorte, sans auoir mangé aucun morceau de pain , se rouller dans leurs saletez comme pourceaux , & ay veu vn de ses infames que l'on portoit mort sur vn

chariot, & pour lors il n'estoit pas plus de deux heures apres midy ; Voila d'estranges coutumes, qui sont perir les hommes malheureusement , & combien encor est brutal le Prouerbe qu'ils ont tousiours en la bouche, il vaut autant ne boire que de l'eau si on ne s'en sent : Ces peuples ont peine à dormir apres leur repas ordinaire , mais quand ils sont yures, ils dorment avec vn profond sommeil, en telle sorte que le matin ils ne se souuiennent plus du iour precedent , l'yuresse leur faisant tellement perdre l'esprit qu'il ne leur reste que la semblance d'homme: C'est dans ses occasions que ceux qui ont dessein d'attraper quelque chose d'eux par presents, font semblant de s'yurer avec eux , & lors qu'ils les voyent gaillards de la /72/ boisson (car en cet estat ils sont tres liberaux,) ils leurs demandent quelque chose qu'il leur plaist, & aussi tost leur est accordé, & liuré à la mesme heure; Ce que le receuant prent & l'enuoye hors de la maison, mais le matin ils se trouuent fort estonnez , car ne se ressouucnant & ne trouuant plus ce qu'ils ont donné le iour d'hier en deuiennent triste, regrettant sa prodigalité, toutefois se console de surprendre quelque autre de la mesme sorte pour se recompenser de sa perte.

[*Medecine des Cosaques.*]

Puis que nous sommes sur le discours de nos Rus ou Cosaques, disons ce qui nous en reste de connoissance, & quelque chose de leur maniere d'agir en plusieurs rencontres & occasions: i'ay veu des Cosaques estre malades des fiéures, & pour se guerir ne prendre autre chose qu'une demy charge de poudre à canon & la deffaire avec demy demiart d'eau de vie, & le tout bien broüillé le boire puis s'aller coucher là dessus, & ne se leuer le matin qu'avec vne parfaite santé; i'auois vn cocher à qui ie l'ay veu faire plusieurs fois , & qui s'en est guery souuent par le moyeu de ceste drogue, dôt tous les Medecins & Apothicaires ne s'aduiseroient iamais : i'en ay veu d'autres prendre de la cendre & la mesler avec de l'eau de vie deffaitte, comme dessus & la boire & faire le mesme effet, ie les ay veus plusieurs fois estre blessez decoups deflesches , & estat loin des Chirurgiens se penser avec vn peu de terre deffaitte dans le fond de leur main avec vn peu de leur saliué, dont ils se guerissoient aussi bien qu'avec le meilleur baume, ce qui monstre que la necessité ingenieuse paroist aussi bié en ce pays qu'en tout autre, cela me fait souuenir d'un Cosaque que ie trouuay vn iour en la riuere de Samar, lequel faisoit boüillir du poisson dans vne Gamelle /73/ de bois (que les Polonnois & Cosaques portent derriere l'arçon de la selle pour abbreuer leurs cheuaux,) & pour cet effect il faisoit chauffer des galets au feu qu'il iettoit dans vn plat & ce qui reiteroit tantde fois que l'eau boüilloit & que le poisson fut cuit, inuention qui d'abord semble grossiere, mais qui neantmoins ne manque pas d'esprit.

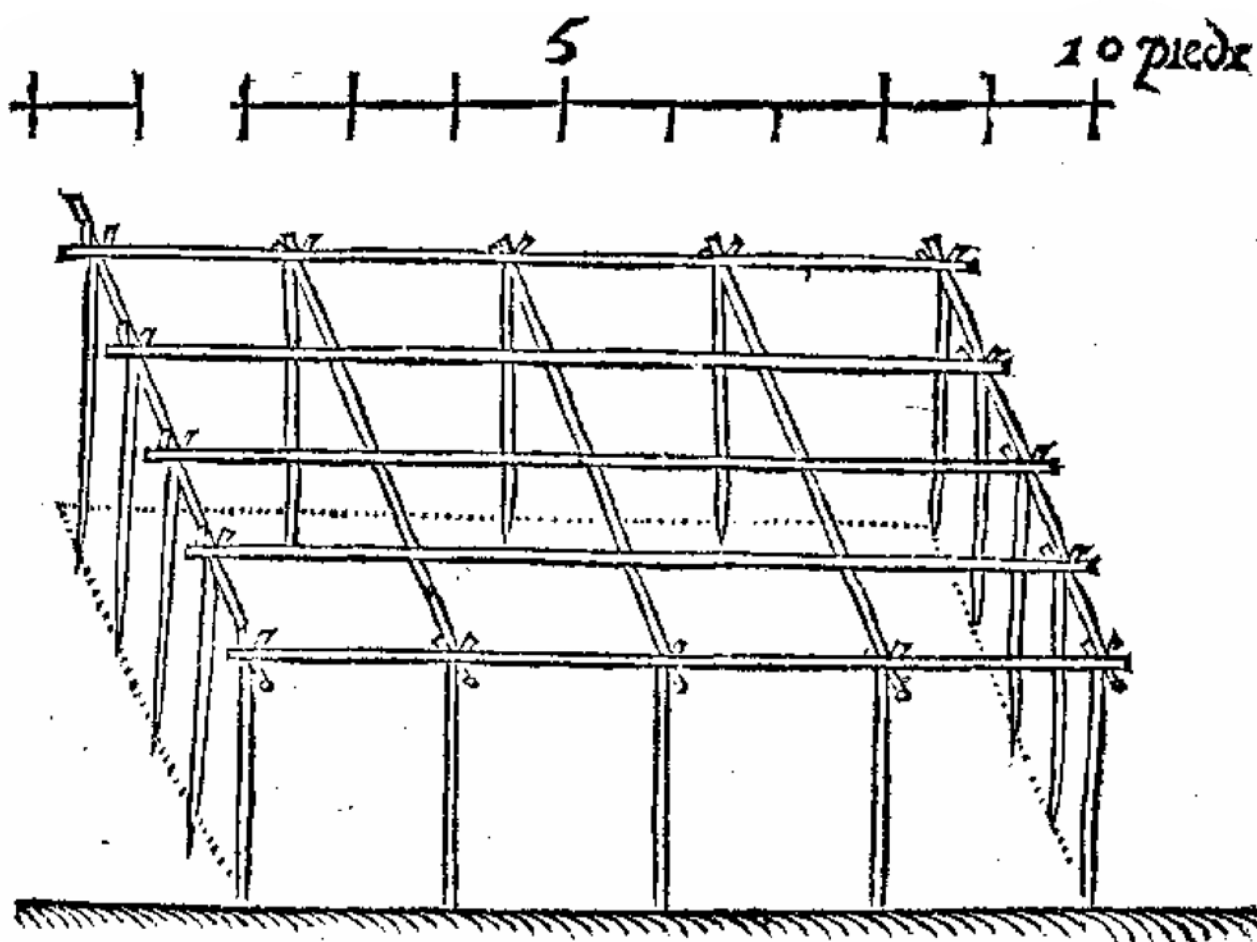
Il me souuient d'auoir parlé cy deuant d'une maladie qu'ils appellent goschest à laquelle ils sont suiets & dont il ne sera hors de propos de dire vn mot.

Les personnes qui en sont affligées (que les François appellent coltons) demeurent vn an perclus de tous leurs membres, comme paralitiques, mais avec de grâdes douleurs par tout les nerfs, de sorte qu'ils ne font que crier: apres vn an passé

il leur arriue en vne nuict vne grande sueur de la teste, en sorte que le matin ils, trouuent tous leurs cheueux collez ensemble, & sont larges & semblables à vne queuë de moruë, pour lors le malade se sent fort soulagé, & quelques iours apres se trouue guery, & dans la meilleure santé qu'il ait iamais esté , sinon qu'il a ses cheueux vilains à voir & ne sçauroit se peigner, & s'il leur aducnoit de les couper au bout de deuxiours l'humeur qui se purge par les pores des cheueux leur tomberoit sut la veuë & deuient droient aueugles.

Ils tiennent entr'eux cette maladie incurable, mais i'en ay gueri heureusement plusieurs en les traitans comme l'on fait les verollez en France, quelques vns se voyans attaquez de se mal passent quelque temps en pays estranges & changent d'air, qui est vn autre remede qui les guerit insensiblement au reste ce mal ne se gaigne point pour boire dans vn mesme verre : mais bien quand /74/ vn homme couche avec vne femme qui en est affligée , le mary le donne à sa femme, & la femme au mary, les Medecins en font distinction, l'vn masle & l'autre femelle, & disent aussi que des vieilles Baba, comme ils parlent empoisonnent les hommes, & leur donnent ce mal en leurs faisans manger de certains tourteaux, d'autres encor le donnant par le parfum d'une eau chaude: en sorte que celuy qui en reçoit la fumée en a le cerueau offencé, & en est pris peu de temps apres, il y a des enfans qui naissent avec leurs cheueux collez, mais c'est bon signe: car à mesure qu'ils croissent cela se decolle, & ces enfans ne sont plus susceptibles de gaigner ce mal par apres.

Je diray de plus pour vne autre chose remarquable de ce pays que le long du riuage du Boristhene se voyent nombres infinies de mouches: au matin on enuoit de communes non mal saisantes; à midy de grosses comme lé poulce, qui tourmentent fort les cheuaux, & leur enleuent le cuir, de sorte qu'ils en sont tous ensanglantez, mais le soit c'est encor pis le long de ce fleuue, pour les mouquestes, & les maringoüins, ou l'on ne peut dormir sans vn Polné comme les Cosaques le nomment, qui est comme vne petite tente sous laquelle ils dorment pour se garâtir de ces animaux, & sans quoy ils se trouueroient le matin la face toute enflée ; i'y ait esté vne fois pris, & en puis parler, ie fus bien trois iours auant que mó visage reuint à son premier estat ie ne pouuois quasi voir, ny ouuir les yeux, car mes paupieres estoient toutes enflées, c'estoit chose monstrueuse que de me voir ; mais comme i'ay dit les Cosaques ont vn Polné qui est fait de cette sorte : c'est qu'ils coupent quinze petites fourches de bois de coudrette, de la grosseur du doigt & longues de deux pieds & demy /75/ ou enuiron, on les fiche en terre loin l'vn de l'autre de deux pieds, & en large de pied en pied, puis par dessus mettent cinq trauers de coudre appuyées sur des souchettes, derechef ils y mettent cinq autres dessus appuyées sur les trauers & lient toutensemble avec de la ficelle, puis par dessus mettent vn linceul de toile de cotton qui est fait pour ce suiet & cousu sur cette mesure qui couure non seulement le dessus, mais aussi toutes les parois, avec vn grand pied & plus de pendanr, que l'on retrouse dessous le matelas ou lict, de peur que les mouches ne passent, &

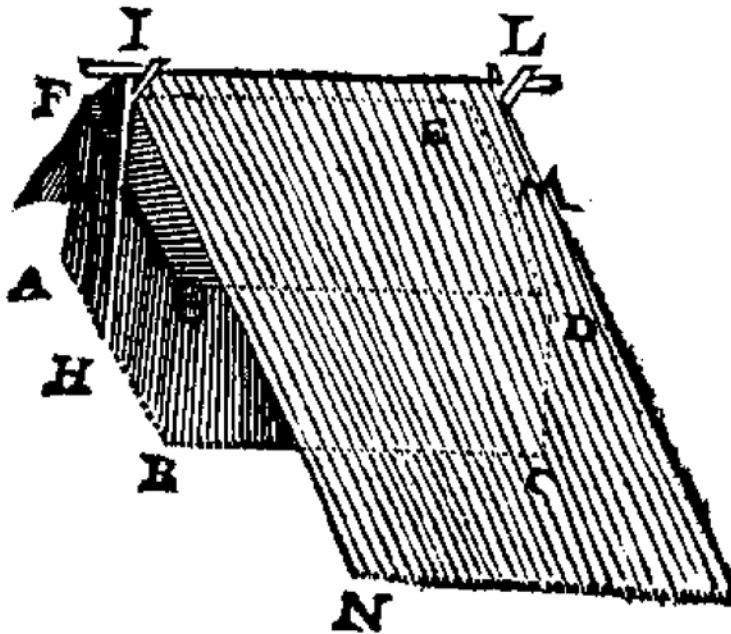

ainsi couchent facilement deux , il n'y a que des principaux Officiers qui couchent ainsi, car tous n'ont pas la commodité d'auoir cette petite tente: quand ils voyent la /76/ pluye il se courent ainsi comme il se voit en cette figure suiuant dont la simple representation donnera plus d'intelligence que le discours, en vn mot on en est si fort persecuté en ce pays là, qu'il faut continuellement faire du feu afin de les chasser par la fumée.

A B C D E F G est le Pollené couuert de toile, H I & L M sont deux fourches sur lesquelles on a posé la perche, I L qui soutien le tapis de Turquie qui est fait de fil retors que la pluye ne peut percer, & par ce moyen sert de toict au Pollené.

Des mouches venons aux sautrelles qui y sont aussi en si grande abondance qu'elles me faisoient souuenir du fleau que Dieu enuoya autrefois en Egypte , lors qu'il voulut affliger Pharaon: i'y ay veu ce fleau plusieurs années consecutiues, particulièrement en 1645. & 1646. ces animaux donc n'y viennent pas seulement par legions, mais par nuées qui ont de longueur cinq ou six lieuës, & de largeur deux ou trois, & d'ordinaire viennent du costé de Tartarie, cela arriue quand le Printemps est sec, car la Tartane & son Orient qui est la Circassie, Bazza, & Mangreline en sont peu d'années exéptes, cette vermine estant chassée d'vn vent d'Est ou de Sudest les conduit en ces contrées qui les affligent, de façon qu'elles leurs mangent tous leurs

grains & herbes encor qu'ils soient verds, de sorte que où ils passent & posent, ils moissonnent tout en moins de deux heures, dont s'ensuit cette grande & cherté de viure, & si les sauterelles restent en ce pays au temps de l'Automne & au mois d'Octobre, qui est le temps qu'elles meurent apres auoir pondu chacun bien trois cens œufs qu'ils esclosent au Printemps ensuiuant s'il est sec, comme i'ay dit, ils en sont affligez trois cens /77/

fols d'auantage: mais s'il est pluuieux au temps qu'elles commencent a s'eselorre ils perissent & eh font garantis pour cette année là , s'ils ne viennent d'ailleurs c'est vne chose qui ne se peut aisément exprimer que leur nombre , car l'on en voit l'air tout remply & offusqué, & ne sçauois vous mieux représenter leur voltigement qu'alors que vous voyez en vn temps nebuleux la neige tomber par petit floquets estant demenez ça & là au gré du vent, & lors qu'ils posent à terre pour pasturer on en voit la compagne toute couuerte & l'on entend aussi vn certain murmure qu'ils font en mangeant , & là en moins d'vne heure ou deux elles rongent tout iusques à la terre, puis se releuans se laissent emporter où le vent les conduit, & dans la plus grande clarté du Soleil lors qu'ils volent, l'on ne voit pas plus clair que si le Ciel estoit couuert de gros nuages. En l'an 1646. au mois de Iuin ayant resté deux semaines en vne nouvelle ville /78/ nommée Nouogrod, cù ie faisois bastir vne citadelle, ie fus estonné d'y en voir vne si grande multitude, car c'estoit vne chose prodigieuse de les voir, parce qu'en ce quartier ils y estoient nez en ce Printéps là & ne pouant encor bien voller, la terre en estoit toute couuerte, & l'air si remply que ie ne pouois manger dans ma chambre sans chandelle, toutes les maisons en estant pleines,

mesmes les escuries, estables, chambres, garniers, voire iusques dans les caues où ceste vermine couroit, ie faisois brusler de la poudre à canon avec du snulphre pour les chasser : mais tout cela n'y seruoit de rien, car quand on ouuroit la porte vn nombre infiny entrpit, & l'autre sortoit tousiours voltigeant çà & là, & c'estoit chose importune lors que l'on alloit dehors de ce voir heurté de ces animaux en la face, tantost sur le nez, tantost sur les yeux & aux ioües, si bien que l'on n'auroit sceu ouvrir la bouche sans qui y en fust entre quelques vnes, mais cela n'estoit rien, car lors que l'on vouloit manger ces animaux ne vous donnoient aucun repos, car si on pensoit couper sur son assiette vn morceau de viande on coupoit aussi vne sauterelle en mesme temps, & à peine pouuoit-on ouvrir la bouche pour y porter vn morceau qu'il falloit aussi incontinent cracher vne sauterelle, en fin les plus entendus demeuroient confus dans celle multitude innombrable, & telle qu'il est impossible de la bien exprimer ; & pour cela bien représenter il faudroit l'auoir veuë comme moy, apres donc auoir tout gasté par l'espace de deux semaines en ce pays là, & estans deuenüs plus fortes pour voler plus loin, vn vent les enleua & les tira de ces quartiers, & furent ailleurs faire pareil rauage : ie les ay veuës le soir, lors qu'elles sont assises pour se gister, les /79/ chemins en estre couuerts de plus de quatre poulces d'espais les vnes sur les autres, de sorte que les cheuaux ne voulaient point marcher par dessus qu'à grands coups de foüet, les oreilles dressées, ronflants & ne passant qu'avec grande crainte, les roües de nos chariots & le pied de nos cheuaux escrasans ces animaux il en sortoit vne odeur si puante quelle offençoit noa seulement le nez, mais aussi le cerueau, pour moy ie ne pouuois souffrir ceste puanteur, sans mettre premierement laue le nez de vinaigre, & en tenir continuellement vn mouchoir mouillé pour le sentir. Les pourceaux y fondeurs orges & en mangent avec grande delicatesse & s'en engraisent, mais personne ne veut mager de cet engrais, seulement à cause que ceste vermine qui leur fait tant de mal esten horreur entre eux: au reste voicy comme ces animaux le procréent & multiplient, ils demeurent en la contrée où ils se rencontrent mois d'Octobre, & avec leurs queuës font vn trou en terre, & après auoir pondu dans leur trou chacun 300. œufs, & les auoir recouverts avec leurs pieds ils meurent, car ceste vermine ne veit iamais plus de six mois & demy, & encor que pour lors les pluyes vinffent, pour cela les œufs ne perissent point, ny mesme le froid pour grand & rigoureux qu'il soit ne leur apporte aucun dommage, ains s'y cóservent iusques au Printemps, qui est viron à la my Auril où le Soleil eschauffant la terre ils eselosent, & vont sautant par tout où ils peuuent, & sont bien six femaines sans pouuoir voler, & ne s'esloignent encor pas bien loin du lieu où ils sont nez: mais estans plus fortes & capables de voler ils préent l'essor où le vent les cõduit: Si au temps qu'ils commencent à voler le vent de Nordoüest regnoit, il les meneroit toutes abismer en la mer /80/ noire, mais si le vent est d'autre part, il les emporte dans le pays où ils font la ruine qu'auons dite, que si au temps qu'ils cõmencent à esclorre les pluy es arriuent, & durent seulement huit ou dix iours continuels tous leurs œufs perissent, & de mesme l'Esté s'il arriue huict ou dix iours de pluye continuelle toutes ces sauterelles meurent sur la terre, ils ne peuuent plus voler, & par ce moyen les habitans du lieu en sont garantis ; mais si l'Esté est sec (ce qui est le plus ordinaire) ils en sont tourmentez iusques à ce que ceste vermine meure qui est en Octobre, c'est ce que i'ay remarqué en ces contrées plusieurs années

touchant ces sauterelles qui sont grosses côme le doigt & longues de trois à quatre poulces. Il m'a esté rapporté eu ce pays par ceux qui sçauent bien les langues qu'il y a escrit sur leurs aisles en lettres Caldeennes, *Boze Gnion, en François fleau de Dieu*, ie m'en rapporte à ceux qui me l'ont dit & qui sçauent la langue: passons maintenant à ce que i'ay trouué de plus remarquable au de là du Dnieper où il y a deux riuiercs, l'vne delquelles s'appelle Sula & l'autre Supoy qui toutes deux se rendent dás le Nieper entre lesquelles riuieres se trouuent de petits animaux qu'ils appellent en leurs langues Bobaques, [*Bobaques, sont petits animaux qui sont faits comme lapins de Barbarie.*] qui approchent de la forme & hauteur des lapins de Barbarie qui n'ont que quatre dents, à sçauoir deux en haut & deux en bas, de poil & couleur de blereau, ils se retirent dans terre comme les lapins, & au mois d'Octobre ils font leurs retraites dans leurs taniers, dontils ne sortent qu'à la fin d'Auril, auquel temps ils courent la campagne pour chercher leur vie, & passent ainsi l'Hyuer dans terre & mangent ce que ils ont amassé l'Esté, ils dorment long temps, & sont fort œconomes, ayant vn certain instinct de faire leurs provisions; en sorte que l'on diroit qu'ils ont des esclaves parmy eux, car ceux qui sont paresseux ils les font coucher sur le dos, & leurs chargent sur le ventre vne grande poignée d'herbeseche que le Bobaque tient embrassée de ses pattes, & pour plus proprement parler de ses mains, car ces animaux s'en aident presque comme les singes des leurs, puis les autres la trainent par la queue iusques à l'entrée de leur tanier, & ainsi cet animal leur sert de traîneau, & de là luy font porter l'herbe dans leurs cachettes: ie les ay veuës plusieurs fois faire ce mesnage, & me fuis arresté par curiofué à les contempler des iournées entieres & mesme i'ay fait fouyr iusques dans leurs tanieres pour voir leurs appartemens, & i'ay trouué force trous, separez comme par petites chambrettes, les vnes sont leurs magasins, d'autres leurs seruent de cimetièrre & de sepulchres où ils retirent leurs morts, & les autres sont appliquez à quelque vsage particulier: ils logent huit ou dix mesnages ensemble, & ont chacun leur demeure à part où ils viuent avec grande police, & leur république ne cede en tien à celle des mouches & de fourmis dont on à tant escrit. I'adiousteray que ces animaux sont tous Hermaphrodites & estans pris ieune au mois de May sont faciles à appriuoiser, ils ne courent pas plus au marché d'vn fol ou six liarts, l'en ay nourry plusieurs, & sont iolis dans la maison & donnent autant de plaisir que feroit vn singe ou vn escureul, & mangent mesme pasture & mesme sorte de nourriture.

I'oublois à dire que ces animaux sont fort rusez, car ils ne sortent iamais qu'ils n'enuoyent vne sentinelle perduë qu'ils posent sur quelque eminence pour aduertir les autres pendant qu'ils sont à pasturer, & lors que la sentinelle /82/ apperçoit quelqu'vn, elle se dresse sur les pieds de derriere & siffle, par ce signal ils s'enfuyent tous dans leurs fort & elle apres, & y demeurent autant de temps qu'ils penseot que le monde soit passé auant que de ressortir, la distance de ses deux riuieres de la Sula & Supoy, n'est pas plus de six lieuës, & du Nieper iusques aux confins de Moscouie, n'est pas plus de quinze à vingt lieuës de distance, là où se trouuent ces animaux qui viuent comme i'ay dit, & ne s'en trouue point ailleurs, il ne fait pas bon galoper en ces quartiers la, parce que tout cela est plein de petits trous (comme est vne garenne) les cheuaux les rencontrant sous leurs pieds tombent & sont en danger de se rompre les iambes, & i'y ay esté pris plusieurs fois, les paysans les chassent en May & Iuin en

ceste façon ; Ils iettent cinq ou six sceaux d'eau dans leurs tanieres, ce qui les force de sortir & mettent vn sac ou vn filet à la gueulle du tesnier où ils se prennent; les petits tant priuez qu'ils sont ne peuuent oublier leur naturel, & au mois d'Octobre si on ne les tient attachez, ils se ternissent dans la maison, & se vont cacher pour dormir long temps, & peut estre qui les laisseroit faire ils dormiroient six mois entiers comme font les lerots & marmottes, les miennes y ont esté quelquefois bien deux semaines, & aptes les auoir bien cherchées on trouuoit vn trou que ie faisois fouyr pour les reprendre & ie les trouuoicnt comme toutes sauuages.

Il le voit aussi en ces quartiers là de certaines cailles qui ont les pieds bleus, & mortelles à ceux qui en mangent.

L'ay aussi rencontré dans les campagnes desertes vers les Porouys le long du Nieper, vne certaine beste de hauteur comme vne chévre, mais le poil fort delié & ras, & /83/ qua si doux comme du satin lors qu'elle a mué, car apres son poil deuiet plus grossier, & est de couleur chastain, non tant que la chévre, cet animal portedeux cornes blanches bien luisantes, il le nomme en langue Russe Sounaky il a les iambes & les pieds fort deliez , il n'a point d'os au nez & quád il paist il marche en arriere, & ne peut paistre autrement, i'ay mangé de cet animal dot la chair est aussi bonne que celle d'vn chévreil, & les cornes que i'en garde par rareté sont blanches, luisantes & polies.

En ces mesmes quartiers se trouuent des cerfs, biches, chévreux qui vont par bandes, comme aussi des sangliers d'vne monstreuse hauteur, des cheuaux sauuages [*Cheuaux legers.*] qui vont par troupes de cinquante ou soixante, & qui nous ont bien souuent donné l'alarme, car de loin nous les prenions pour Tartares, ces cheuaux ne valent rien au travailler, les ieunes estans appriuoisez, ne valent , non plus rien à travailler, mais seulement à manger, la chair en est fort delicate, plus tendre que du veau, mais à mon goust elle n'est pas si plaisante & est fade. Ces peuples qui mangent du poyure comme nous faisons des pois leur faisoient perdre cette douceur, avec leurs espiceries: pour les vieux comme ils ne se peuuent appriuoiser ils ne sont propres qu'à porter à la boucherie où s'y vend la chair aussi ordinairement que celle de bœut & de mouton: D'ailleurs ils ont les pieds gastez, car la corne leur serre si fort les pieds qu'il sont renfermez pour n'estre point parez, & pour ce suiet ne peuuent pas bien courir, ce qui monstre la prouidence de Dieu bien clairement, & que cet animal est tout a fait destiné pour le seruice de l'homme, & que lors qu'il est hors de ses mains il deuiet comme impuissant & inhabile à la course. /84/

Il se trouue aussi le long de ces fleuuee des oy seaux qui ont vne si grande gorge, que dedans ils y ont comme va estang où ils conseruent du poisson viuât afin de le manger au besoin: de cette mesme espece i'en ay veu aussi aux Indes: les autres oyseaux quiy sont plus remarquables & en plus grande quantité sont les gruës qui y sont en tres grand nombre ; pour les buffles & grandes bestes ils se trouuent sur les confins de Moscouie, comme aussi les lièvres blancs & les chats sauuages, il se voit aussi en ce pays, mais du costé de Valaquie des moutons à la grande laine, qui ont la queue plus courte que les ordinaires, mais aussi beaucoup plus large en forme de triangle, il s'en est trouué dont la queuë pesoit plus de dix liures, elle a d'ordinaire plus de dix poulces de diametre, & de longueur vn peu plus venante en pointe toute pleine d'excellente graisle: On y voit aussi chez les Seigneurs du pays des chiens des

chcuaux Tarantes, c'est à dire, marquetez comme des Leoparts, qui sont beaux & agreables à voir ils en font tirer leurs carrosses quand ils vont à la Cour.

Toute l'incommodité de ce pays d'Ocranie c'est que le sel y manque, & pour suppléer à ce deffaut on leur en apporte du Pocouche qui est vne contrée qui appartient aux Polonnois aux confins de Transiluanie de plus de quatre vingts ou cent lieuës loin, comme il se remarquera dedans la carte, auquel pays tous les puits sont d'eau salée qu'ils font bouillir comme nous faisons le sel blanc, & en font de petits pains gros comme le pouce & long de deux pouces, & en donnent 300. de ses petits pains pour vn sol, ce sel est fort agreable à manger, mais ne salle pas tant que le nostre, il en font d'autre avec du /85/ bois d'aulne & de chesne, qui est fort bon à manger avec le pain, il appelle ce sel Kolomey, ils ont aussi autour de Cracouic des mines de sel beau comme cristal, ce lieu ce nomme *Wieliczka*, il y a aussi manque en ce pays de bonnes eaux, ie croy en partie que c'est cela qu'il leur cause les goschets qui est la maladie dont nous auons parlé cy dessus.

Et outre que ces contrées soient par la mesme hauteur que la Normandie, neantmoins le froid ne laisse pas d'y estre beaucoup plus rigoureux & aspre, qu'ils ne sont icy comme nous allons entendre : Entre les choses qui sont en consideration en ces pays là, le froid qui en quelques années se fait ressentir si grand, si rigoureux & si violent qu'il se rend du tout insupportable, non seulement aux hommes, & principalement à ceux qui suiuent & composent les armées mais aux brutes mesmes, comme aux chouaux & autres animaux de seruice: & ceux qui sont attaquez de sa violence quand ils ne sont en danger de perdre la vie ils en sont quittes à bon marché, quand il ne leur couste que quelque partie de leur corps, & ne perdent que les doigts tant des mains que des pieds, le nez, les ioües, & les oreilles, & mesme le membre que par pudeur ie n'ose nommer, la chaleur naturelle desquelles s'esteint quelquesfois en vn moment, & meurent de gangrené, & quelque fois aussi se rencontre plus forte & guarantit les susdites parties de mortification subite, mais ne peust empescher n'estant point aidée qu'il ne leur arriue des chancres qui sont aussi cuisantes que ceux qui sont causes d'vne humeur bruslante & maligne, & qui me fist voir estant en ses pays là que le froid n'estoit pas moins cuisant ny puissant à destruire /86/ toute chose comme le feu à les consumer, le principe & commencement de ces chancres est si petit qu'à peine ce qui fait douleur esgale & vn pois mais en peu de iours, voire quelque fois en peu d'heure il se grandit & s'expand si fort qu'il perd toute la partie, & c'est de cette façon que deux personnes dont i'ay cognoissance perdirent à moins de rien par la gelée leur plus delicieuse partie.

Quelquefois & le plus souuent il saisit les hommes si fort & si viuement qu'il est du tout impossible d'en eschaper, mais particulièrement quand l'on n'a point vsé de precautions & internes & externes, & la maniere dont on en meurt est double : L'vne est tres prompte, parce quelle est violente, & qui neantmoins peut estre dite douce parce que l'on ne souffre long temps, & que l'on meurt en dormant : Car estant en campagne soi à cheuai, en chariot ou en carrosse, si l'om n'a les precautions necessaires, & que l'on ne soit bien vestu & fourré & mesme que l'on n'aye assez de force pour resister à des froidures si rigoureuses, le froid saisit les extremitez des pieds & des mains, & en suite tout le reste desdites parties de telle forte, qu'apres que l'on est tombe dans vne insensibilité d'icelle l'on est prins d'vn assoupissement qui

tient quelque chose de la Lethargie , & en cet estat l'on a des enuies extrêmes de vouloir dormir , laquelle si l'on vous laisse suivre vous dormez voirement, mais c'est d'vn dormir dont vous ne resueillez point: mais si vous ou ceux qui sont aupres de vous, faites vostre possible de vous esueillez vous euitez la mort & c'est de cette façon que m'en ayant veu fort prest ie l'ay euité par plusieurs fois : car mes seruiteurs qui estoient plus robustes & plus accoustumées à semblables iniures de l'air me /87/ voyans sommeiller me resueilloient: L'autre façon d'en mourir quoy quelle ne soit point si prompte est pourtant si cruelle & si difficile , voire si impossible à supporter quelle iette ceux qui la souffrent à deux doigts prests de la Rage. Voicy donc ce qui arriue & mesme aux plus robustes, le froid saisit le corps au droit des rains, & tout à l'entour de la ceinture, & aux Caualliers au dessous de la cuirasse, & les estraint & serre si fort en ces endroits qu'il leur gelle toutes les parties du ventre , mais principalement, l'estomach & les boyaux d'où s'ensuit que quoy qu'ils ayent tousiours faim, s'ils mangent voire les viandes les plus aisées à digerer comme bouillons & pressis, quand ils en peuuent auoir ; ils sont contraints de les reiettrr aussi tost qu'ils les ont eu prises avec des douleurs si violentes , & des coliques si insupportables qu'il est impossible de l'exprimer: car ceux qui en estoient saisis & malueuës estoient en continuelles plaintes qu'accompagnoient de frequenter, & fortes exclamations que l'on leur arrachoit & deschiroit tous leurs boyaux , & toutes les autres parties de leur venue. Je laisse aux plus doctes Medecins d'examiner la cause de si grandes & si horribles douleurs, & comme cela n'est pas de mon subiet ie me contenteray de rapporter ce que i'en ay veu à l'aide de la curiosité de quelques vns de ce pays là ; qui desireux de voir le produit d'vne si forte & si violente maladie en firent ouuir quelques vns des morts ausquels ils trouuerent la plus grande partie des boyaux noirs, bruslez & comme colez ensemble, ce qui leur fit voir que semblables maladies sont ordinairement sans remedes, & qu'à mesure que ces entrailles se gastoient & gangrenoyent à mesure aussi estoient-ils /88/ forcez se plaindre & crier iour & nuict sans repos, ce qui rendoit leur mort cruelle, longue & sans intermission.

Ce fust de ces extrêmes froids que nous fusmes attaquées l'an 1646. lors que l'armée Polonoise entra dans Maskouie à dessein d'y attendre le retour des Tartares, qui y estoient entrez pour les combattre & retirer de leurs mains tous les prisonniers qu'ils auoient faits, car le froid est si bruslant & si excessif que nous fusmes contraints de leuer le camp d'où nous l'auions planté , avec vne perte de plus de deux mil personnes, dont vne bonne partie en mourust , aussi cruellement qu'il est dit cy dessus & l'autre demeura estropiée, & non seulement se froid tua ainsi les hommes , mais aussi les cheuaux , quoy que sans comparaison bien plus robustes & plus forts: car en cette campagne il en demeura plus de mil qui ne peurent iamais marcher apres estre saisis de ce mal, & entre ceux là les six cheuaux de la cuisine de Monsieur le Lieutenant General Potosk, qui presentement est le Generalissime & Chastellain de Cracovie, & cette froidure surunt lors que nous estions proche de la riuierede Merlo qui se degorge dans le Boristhene, les remedes dont l'on se sert ordinairement ne regardent que la precaution, & ne consistent qu'à se bien couvrir & munir de toutes choses qui eschauffent & qui puissent empeschet vn froid si violent: quand à moy à cette fin estant en chariot ou Carrosse ie tenois vn chien sur mes pieds pour me les eschauffer, & ie les couurois ou d'vne grosse couuerture de laine ou d'vne peau de

loup , & lauois ma face avec de bon esprit de vin comme aussi mes mains & mes pieds, lesquels i'enuelopoïs d'vn chausson ou au-/89/tre instrument imbu de la mesme liqueur que ie laissois seicher destus, & par ces moyens & l'aide de Dieu i'ay euité tous les accidents dont il est fait mention cy dessus ausquels l'on est plus subiet quand l'on ne boit ou mange aucun aliment chaud comme est celuy qu'ils ont accoustumé de prendre trois fois le iour qui est composé de biere chaude avec vn peu de beurre, du poyure , & du pain qui leur tient lieu de potage , & qui leur munist les entrailles contre le froid.

[Comme l'on Estit le Roy.]

Le Roy Sigismond troisième, estant mort l'Archeuesque de Gnesne prend la place du Roy , pour presider & ordonner vne conuocation qu'il fait tenir à Varsouie; deux ou trois semaines apres la mort dudit Roy : tous les Senateurs ne manquent à s'y trouuer pour deliberer & conclurre du temps & du lieu ou se fera l'Eslection d'vn nouveau Roy. Ce qui estant arresté entr'eux , chacun Senateur retourne à son Palatinat pour y faire tenir sa petite Diette qui est dans Pestenduë d'iceluy, c'est à dire, qui fait assembler toute la Noblesse (qui est de la dependance de ton gouuernement) en vn certain lieu & temps precis, là où les Nobles ne manquent tous de se trouuer, & assemblées qui sont, traitent tous ensemble pour deliberer de la nomination d'vn nouveau Roy, là chacun trauaille à donner ses Raisons suiuant ses affections, & apres tous leurs debats & contestations, ils conuiennent de plusieurs Princes, l'vn desquels les deputez destinez pour ladite Eslection , choisent & non d'autre , apres qu'vn chacun a declaré le pouuoir qu'il a de ses Superieurs pour aller à l'Eslection, & consentir à l'vn des cinq ou six qui leurs auront esté nommés & non à autre, de sorte que dans ce mesme temps là, chacun Senateur en a /90/autant fait dans son Palatinat, comme dit est, ainsi donc tous les Deputez des Palatinats (ou Prouinces) sont les premiers & les plus Puissans , & plus forts en voix dans les Diettes, comme les Palatins, ils ne laissent pas pour cela de parler au nom de toute la Generalité , car deuant que d'entrer en l'assemblée ils se sont tous conferées & demeurez d'accord de ce qu'ils ont à resoudre sans en demordre aucunement, de manière qu'ils ont la force à la main seuls s'il faut ainsi dire, car on n'y peut conclurre ny arrester aucun article qui ne soit accepté de tous les Desputez, & s'il s'en trouuoit vn seulement qui y contredit & qui criast hantement *Nievolena* (qui signifie en nostre langue vous n'avez pas la liberté) tout ce seroit rompu , car ils ont non seulement ce pouuoir dans l'eslection du Roy, mais aussi en tout autre Diette peuuent rompre & biffer tout ce que les Senateurs auroient resolu; car ils ont dans leurs Etats ses maximas pour fondamentales.

1. Qu'aucun Gentilhomme ne pourra pretendre à la Couronne, ny aussi qu'aucun ne pourra nommer ny donner sa voix pour estre Roy.

2. Que celuy qui seroit nommé pour Roy doit eslire de la Religion Catholique, Apostolique & Roma ne.

3. Que celui qui seroit Esleu soit Prince Etranger, afin qu'il n'ayc nulle possession terrienne dans leurs Estats, & bien que les Fils des Roysde Polongne soient Princes & nais dans ces Estats, ils ne laissent pas pourcela d'estre tenus pour Estrangers parmy eux , & ne peuuent achepter des heritages & terres hereditaires, comme peut faire la Noblesse Originair , & c'est pourquoy ils peuuent estre Esleus Roys, comme cela est arriué au /91/ Roy Vladislaus quatriéme, qui pour lors estoit Prince Major, apres la mort du Roy Sigismond troisiéme, son Pere, auquel a succedé Iean Casimiere son frere, Roy presentement regnant, sans que cela puisse preiudicier ny tirer en consequence pour l'heredité de la Royauté.

Voicy l'ordre qu'ils tiennent en leurs Eslections laquelle se fait ordinairement en rase campagne à demie lieuë de Varsouie, qui est la ville Capitale de Masouie, ou le Roy fait ordinairement sa Residence, & dans le Chasteau de laquelle se tiennent tousiours les Diettes pour estre cette ville comme le centre de toutes les Prouinces, qui sont vnies à la Couronne de Polongne ; le lieu de l'Eslection fut à demie lieuë de ladite ville , du costé de Danzitz ou l'on sit vn petit parc de mille ou douze cens pas de tour, ceint d'vn meschant fossé de cinq à six pieds de large qui n'est seulement que pour empescher les cheuaux d'entrer dans ledit Parc, où il y a deux grandes tentes, l'vne pour l'élection ou s'assissent tous les Senateurs, & l'autre ou s'assemblent tous les Deputez des Prouinces qui conferent ensamble auant que d'entrer dans la grande audience du Senat chacun monstre sa Commission, & ce à quoy il peut consentir & dans leurs conferences ils s'accordent tous de ce qu'ils doiuent contester ou accorder, & chacun iour ils s'assemblent ainsi pour l'audience laquelle chaque fois dure bien six ou sept heures de temps, pendant lequel temps ils mettent en auant toutes les raisons possibles pour conseruer leurs libertez , en ladite Eslection dudit feu Roy Vladislaus, il se passa bien quinze iours pendant lesquels autour de ce petit Parc il y auoit bien quatre vingt mil hômes à cheual qui estoient tous soldats suiuant les Senateurs , car /92/chacon Senateur auoit vne petite armée , dont les vns en auoient moins, les autres en auoient plus, comme le Palatin de Cracouie qui auoit pour lors iusques a sept mille hommes, d'autre en auoit selon leur pouuoir, car vn chacun se fait accompagner par ses amis & par ses subiets au meilleur estat qui luy est possible en bon ordre & en resolution de se bien battre en cas de descotd : Notez que durant le temps de l'Eslection, toute la Noblesse du pays estoient aux escoutes ayans tous le pied à l'estrié pres de monter à cheual au moindre bruit de discorde & de mécontentement de leurs disputes, afin de pouuoir fondre sur ceux qui eussent voulu forcer & violer leurs libériez, en fin après plusieurs seances & audiences, ils demeurèrent d'accord d'vn Prince pour leur Roy, vn chacun y signa ou du moins des principaux tant des Senateurs que des Deputez , ce qui ne declarerent le mesme iour, mais seulement le lendemain, puis chacun estant retourné à son quartier donne ordre à sa troupe pour les mettre en bataille seion l'ordonnance que le grand General en auoit donné (car tous se mirent alors sous le grand Estandart de la Couronne,) & se tindrent tous pres à crier viue le Roy, lequel ils nommerent par son nom , & à faire salues apres auoir bien crié iusques à trois fois, toute l'artillerie & mousqueterie se fit entendre avec grand ioye & tesmoignage de plaisir de tous les assistans, qui recommencerent aussi iusques à trois fois en suite dequoy tout le Senat se leua & les principaux Senateurs furent trouuer le Prince Major qui fust nommé pour leur Roy qui estoit pour lors à vn

village esloigné de demie lieuë, apres l'auoir salué de la part de tout l'Estat, ils luy firent harangue à laquelle ils luy declare-/93/rent comme l'Estat l'auoit esseu pour leur Roy, le suppliant de l'agrèer & de les vouloir receuoir & gouverner par sa sage prudence, l'assurant qu'il aura des subiets tres fidèles & obeissans, ainsi le Roy acceptant : les Senateurs luy montrerent leurs statuts & loix (bien que ne les ignoroit pas) lesquelles il promit de leur garder inuiolablement, le lendemain le menerent à l'Eglise de S. Iean de Varsouie , où deuant l'Autel le Roy leur fit serment , & en voicy les conditions qui luy furent leües en la prescnce de toute l'assemblée.

1. Qu'il ne iouyra iamais du Domaine de la Couronne , que celui qui luy est affecté (ainsi nomment ils leurs Estats.)

2. Qu'il ne pourra achepter ny posseder vn pied de terre en toute l'estenduë d'iceux.

3. Qui ne donnera de Patentes ou Commissions pour leuer des gens de guerre, s'il n'ont esté arrestez à la Diette.

4. Qu'il ne pourra apres vingt quatre heures passées, pour quelque acte que ce soit, faire emprisonnet vn Gentilhomme Polonnois, si ce n'est pour va crime de leze Maiesté, ou d'Estat.

5. Qui ne pourra declarer la guerre à l'Estranger, ny mesme enuoyer Ambassadeurs pour affaire d'Estat, sans le consentement de ladite Republique.

6. Qu'il souffrira tousiours trois Senateurs proche de sa personne qui seront pour l'assister en son Conseil, & aussi qu'ils veilleront sur ses actions de peur qu'il ne medite ou machine quelque dessein à leur preiudice, ses trois Senateurs seruent par quartiers alternatiuement, par ce moyen le Roy ne peut effectuer aucune chose que /94/ elle ne soit aussi tost cogneuë.

7. Ledit Roy ne pourra se marier ny prendre alliance que par le consentement du Senat, ny mesme ne pourra sortir du Royaume.

8. Il ne pourra aussi auoir le pouuoir de donner'vne lettre de Noblesse à vn Roturier pour quelque seruice que ce soit , cy ce n'estoit pour le seruice de l'Estat & encor faudroit-il que le Senat y consentit.

Le Roy estant ainsi conditionné il a toutefois le pouuoir & Souueraineté non seulement à donner à qui luy plaist les benefices d'Eglise , mais aussi ceux du Domaine de la Couronne, pour lors qu'ils sont vacquans, mais il faut que ce soit seulement aux gentilhommes de la Couronne , & particulierement à ceux qui l'ont merité par leurs seruices tant à la guerre qu'aux Ambassades & autres affaires publiques , afin que cela leur soit vne recompense , & vne Emulation à tous autres de bien faire & se rendre vtiles & vertueux.

Il est aussi Souuerain pour permettre que dans les terres & Gouuernemens qu'il donc l'on brusle du bois pour faire des potaces & autres cendres qui sont d'vn tres grand reuenu , nonobstant que cela consomme beaucoup de bois.

Il a mesme la Souueraineté de donner tous les Offices depuis la plus petite iusques à la plus grande à vie seulement, & desquelles on ne peut deposseder aucune personne sans son consentemept ou bien que l'on luy fit son procez.

Il ordonne & prescrit le temps des Diettes qui se tiennent d'ordinaire de deux en deux ans ; Il peut aussi allant à la guerre en personne obliger toute la Noblesse de /95/ quelque Prouince quelle soit de l'accompagner par vn arriere ban, & qui máque

d'y aller perd la teste sa race est degradée de Noblesse, & son bien est confisqué en faueur de la Couronne , voila iusques où s'estend son pouuoir, & quoy qu'il soit Roy, il a les mains liez en beaucoup de choses ne faisant pas ce qui voudroit bien , mais qu'il faut qui consente & agrée à des choses qui luy sont repugnantes ; Il est toutefois le chef de la Republique & tout se fait en son nom, bien qu'il ne puisse rien deliberer ny arrester seul, comme nous auons dit.

[*De la liberté de la Noblesse.*]

La Noblesse Polonoise est toute esgale n'y ayant entr'eux aucune Superiorité comme en France, Allemagne, Italie, Espagne , & c. où il y a des Ducs, Marquis, Comtes, Barons, car il n'ont autre tiltre que de *Tarjsta*, qui sont gouuernements & terre du Domaine , que le Roy donne à la Noblesse; car toutes les terres des Nobles sont possedés sans tiltre de fiefs ny arriere fiefs, &: de façon qu'vn pauvre Gentilhomme ne s'estime pas moins qu'vn autre beaucoup plus riche que soy , mais bien respectent-ils ceux qui sont Officiers de la Couronne, tous pretendent tant petits qu'ils soient de pouuoir vn iour, estre Senateur sous le bon plaisir du Roy , pour cest effet ils apprennent tous dès leur tendre ieunesse la langue Latine , d'autant que toutes leurs Loix sont escrites en cette langue ; Ils pretendent aussi tous posseder quelque benefice du Domaine de la Couronne , & c'est ce qui leur donne de l'Emulation à la vertu & à paroistre dans les armées, & lors que l'occasion se presente de faire de belles & genereuses actions afin d'estre reconnus de leur General, & d'estre recommandez enuers le Roy qui les reconnoit en suite de quelque benefice vacquant; /96/ Elle en a en outre la liberté d'eslire leur Roy côme nous auons dit cy dessus, & n'est à la puissance du Roy vingt quatre heures passées de faire emprisonner aucun Gentilhomme quelque crime qu'il aye commis fort excepté le crime de leze Maiesté , nul d'eux ne peut estre aussi emprisonné que son procez ne soit fait & parfait & son Arrest prononcé , & si l'est par trois fois à comparoistre, de façon que la Noblesse a la liberté d'aller & venir & de solliciter ses luges & mesme estre present à l'exament des tesmoins qui deposent contre eux sans craindre d'estre arrestez auant que d'estre iugées, mais apres que l'arrestest prononcé ils se peuuent retirer promptement dans quelque cloistre qui est l'az ile, bien souuent des meschans qui n'ont pouuoir de se maintenir par leurs forces, car les grands Seigneurs se moquent de la Iustice, & chemine en campagne avec force assez bastante pour resister à ceux qui luy ont fait faire leur procez: [*Tels crimes sont ordinairement de meurtres de Gentilhomme à Gentilhomme.*] Leur arrest porte ordinairement d'auoir le col coupé & leur bien consisqué , puis on le proclame à haute voix pour vne 3. fois à Comparoistre & à se trouucr dans vne heure deuant la Iustice (mais ils ne sont pas si innocens de se venir rendre entre les mains d'vn bourreau, sçachant qu'ils sont iugées à mort) n'ayant donc point comparu on adioste à leur Arrest infamie, c'est à dire , qu'il est permis à vn chacun de le tuer où il est rencontré & est porté par le mesme Arrest que celuy qui boira ou mangera avec luy sera atteint de pareil crime, & alors la partie aduerse ne s'estimant assez puissante s'accorde avec le condamné & prenant vne somme

d'argent. acquiesse & quitte tous ses interests, après cela le criminel à le pouuoir de prendre vne lettre de remission du Roy qui luy couste deux ou /97/ trois mil liures, au moyen de laquelle il est absout de son crime , & de l'infamie &: rentre en la possession de tout son bien ; Mais quand le criminel n'est si puissant que sa partie, il faut qu'il abandonne le pays pour sauuer sa vie, & son bien est confisqué pour la Couronne, c'est ce qu'on appelle benefices que le Roy ne peut posseder , & qu'il donne à la Noblesse leurs vie durant ; mais comme l'on dit le crime amende à vieillir, car par apres plusieurs années ses amis travaillent à sa paix, soit que sa partie soit morte , où que le cœur luy ayc fleschy & qu'il luy face grace ou autrement, apres quoy il est facile de r'auoir son bien s'il est tant soit peu considerable.

Mais parmy les gens de guerres il n'en est pas de mesme, car au, moindre m'effait ils sont incontinent arrestez , & non considerez comme Gentilshommes , mais comme soldats on les fait passer par Conseil de guerre qui est aussi tost executé que iugé.

La Noblesse à la liberté de prendre des terres à ferme sans desroger, & vendre tout ce que leur terre produit, mais toutefois le commerce ne leur est non plus permis qu'en France.

Ils ne sont obligez dans leurs querelles particulieres de tirer raison à la pointe de leur espée de l'iniure qu'ils peuuent auoir receuë seul à seul , mais quand il pense auoir esté offensé ils assemblent tous leurs amis avec les plus courageux de ses suiets , & chemine avec plus de force qu'ils peuuent à la campagne , afin que s'il rencontre leurs ennemy ils le choque & battent s'ils peuuent, & ne mettent bas les Armes qu'ils ne se soient battus, où que quelques amis communs ne soient entreüeus & ne les aye mis d'accord, & au lieu d'un Sabre ne leurs aye mis /98/ en main vn grand verre plein de la liqueur Toquaye pour boire à la santé les vns des autres.

Il ont aussi la liberté de porter des Couronnes sur leurs Armes comme estant de petit Souuerains, de faire fondre tant d'Artillerie qui leur plaist, & de bastir des Forteresses tant puissante que leurs moyens le peuuent permettre, sans que le Roy ny la République les puisse empescher, il ne leurs teste qu'à battre de la monnoye pour estre Souuerain : aussi autrefois elle estoit batuë au nom de la Republique, à present on la bat seulement au nom du Roy; en fin l'on voit en la page 8. qu'ils ont domination Souueraine & entiere sur les paysans qui releuent d'eux, c'est à dire, qui sont leurs vassaux aux biens des hereditaires , car sur les Paysans qui occupent les biens de la Couronne dont il iouyssent seulement à vie, ils n'ont pas tant d'autorité, car ils n'en peuuent faire mourir aucun sans luy faire faire son procez ny prendre son bien sans raison , car les Paysans qui sont suiets de la Couronne estant molestez sont ouys en leurs plaintes deuant le Roy qui les protege & garde leurs droits.

On ne peut en outre iuger vn Gentilhomme à mort pour auoir tué vn Paysant d'un autre Gentilhomme, mais bien est ordonné par les Loix à payer 40. griuené aux heritiers du deffunt pour estre absout, (le griuené vaut trente deux sols) & en tel cas pour auerer le fait s'il le tesmoignage de deux Gentilshommes suffit pour condamner vn Paysant ; il faut quatorze Paysans pour conuaincre vn Gentilhomme.

Les Estrangers n'y peuuent achepter de terre ny mesme les Paysans naturels , qui n'en ont iamais en propre: mais ce qu'ils possedent à vie tant eux que leurs enfans, ils /99/ en font de grands reuenus à leurs Seigneurs , sans le pouuoir ny vendre ny engager, lequel Seigneur les peut reprendre quand il leur plaist ; Mais les Bourgeois

peuvent dans les villes acheter & posséder en propre des maisons & jardins autour desdites villes, qui sont privilèges & franchises des villes, par là on peut voir comme toutes les terres de ses États, sont possédées par les Nobles, qui en sont très riches, excepté dans les terres réunies à la Couronne (& non héréditaire comme celle dont est mentionné cy dessus) où il y a de certains villages qui en dépendent que le Roy a donné à des Boyarts qui sont de certaines personnes moindre que les Gentilshommes, & plus que ne sont les Bourgeois à qui le Roy a donné des biens, & pour leur postérité qui en hériteront à condition de servir à la Guerre à leurs dépens, toutes fois & quantes que le grand Général le requiert, & faire tout ce qui leur est commandé pour le service de l'État, parmi ces gens quoy que riches, la plus part ils s'en trouvent de bien pauvre, toutefois la Noblesse de Pologne est assez riche comme il a été dit cy dessus, mais dans la Mazovie où il y en a grande quantité, & qui font bien la sixième partie du peuple qui y habitent) ils ne sont si à leur aise, ce qui fait qu'une bonne partie d'icelle laboure, & ne tiennent point à honte de tenir le manche de la charuë ou d'aller servir de Gentilhomme suivant aux plus grands Seigneurs, l'employ leur est plus honorable que d'aller servir de cocher, comme sont contraints de faire les plus stupides d'iceux, tels estoient deux d'iceux qui m'ont servi de cocher plusieurs années, lors que j'estois en ce Pays là faisant la fonction de premier Capitaine de l'Artillerie & ingénieur du Roy, quoy qu'ils fussent Gentilshommes /100/ de bon lieu.

Le bien Patrimonial des Nobles est exempt des quartiers d'Hyver, & de la garnison des gens de Guerre; seulement il souffre la passade à l'armée lorsqu'elle chemine; l'armée ne peut jamais estre en garnison que sur les biens du domaine de la Couronne.

Lors que plusieurs freres sont héritiers l'aîné fait les partages, & le cadet choisit.

Une femme veuve se remariant peut donner tout son bien si elle veut à celui qui l'épouse, & par ainsi peut frustrer ses enfans, cette loy tient les enfans en obéissance & respect envers leurs peres & meres.

[Les meurs de la Noblesse Polonoise.]

La Noblesse Polonoise est assez humble & complaisante à ces Supérieurs, comme aux Palatins & autres Officiers de la Couronne, Courtoise & accorte à ses égaux & compatriote, mais très arrogante & insupportable à ses inférieurs, affable aux Étrangers, lesquels toutesfois ils n'ayent pas trop ny ne les communiquent volontiers, comme sont les Turcs & Tartares, qui ne se voyent guere qu'en Guerre, & l'épée à la main: Quand est des Moscovites à cause de leur brutalité, ils n'ont point d'association, ny ne veulent converser avec eux, non plus qu'avec les Suedois & Allemands, pour lesquels ils ont une forte aversion telle qu'ils ne s'aiment point du tout, ains haïssent très fort, & si les Polonois s'en servent quelquefois des Allemands; C'est par grande nécessité, au contraire ils appellent les François leurs freres, avec lesquels ils ont une affinité de meurs & de sympathie, tant en la liberté de parler sans dissimulation qu'en leur naturel franc & gay, qui les porte à rire & chanter sans

aucune melancolie, aussi les François qui conuersent avec /101/ cette nation les estiment & les honorent tres fort, car en general ils sont bons liberaux sans malice, nullement vindicatifs, sont beaux Esprits, & ceux qu'ils sont cultiuez reüssissent à de grandes choses, ils sont de grande memoires, magnifiques honorables sont somptueux en leurs habits, portant des fourreures de grand prix, dont l'en ay veu de martre zibline qui excedoit la valeur de deux mil escus, enrichis de gros boutons d'or garnis de rubis, d'emeraude, de diamant & autres pierres precieuses, ils menent quantité de valets apres eux, ils sont tres vaillans, courageux & adroits aux armes, en quoy ils surpassent tous leurs voisins, comme personnes qui s'y exercent ordinairement : Car il ne sont iamais sans guerre, qu'ils ont presque tousiours contre des puissans Princes de l'Europe , comme sont les Turcs, les Tartares, les Moscouites, Suedois, Allemans, & quelques fois contre deux ou trois d'iceux ensemble: Ce qui arriua l'an 1632. & 1633. qu'ils auoient la guerre contre les Turcs, Tartares & Moscouites, de laquelle il se demeslaire tres bien apres plusieurs combats, batailles qui gagnerent sur eux, qui fust suiuite de celle contre les Suedois, l'an 1635.

Dequoy par l'interuention de Monsieur Dauauy Ambassadeur du Roy , se fist la paix en Prusse entre les deux Couronnes de Polongne & Suede, au grand contentement des deux Roys; & au surplus outre leurs generositez ils sont tres honorables ils reçoiiét chez eux avec beaucoup de ciuilité leurs amis, lesquels les honorent & visitét mesme les Estrangers qu'ils n'auroient iamais veus, & les traitent avec les memes courtoisies que si les connoissoiét familièrement, & de longue main; Il y a dans ces pays des Seigneurs tres riches, iusques à posseder des huit cens mil /102/ liures de rente de patrimoine sans conter ceux qui possedent des benefices de la Couronne, qui constituent bien la sixième partie du Royaume, & ses grandes richesses ne viennent que de ce que les Paysans ne peuuent posseder de terres en heritage qui est cause que tout leur appartient , & se sont ainsi acreus, tant par conqueste que par confiscations, des rebelles & mutins desquels on a osté le bien & l'incorporé audit Domaine, mais d'autant que ladite Noblesse craint que le Roy possedant tels biens & ne se rende absolut, ils luy empesche la possession dont ils ne se trouuent point mal parce qu'ils en sont plus à leurs aise ; où quand ses gens vont à la guerre ils seruent d'une manière si estrange , que si l'on en voyoit de semblables dans nos Armées l'on auroit plus d'occasion à les regarder qu'à les beaucoup craindre encor qu'ils soient tous chargez d'armes qui toutes soient offensiuës, ie vous en vay faire vne description que i'ay veüe en la personne de Monsieur Deczeinsky *a* Rostemastre d'une Cópagnie de *b* Kosaque qui estoit ainsi armé, premierement il auoit son Sabre par sa chemise de mail, son couure teste qui est vne calotte de fer avec ses pendans tout de coste, que par derriere qui sont de la mesme matiere que sa chemise de mail qui luy couuroit toutes les espauls, sa carabine, & quand il ne l'auoit point son arc & son carquois, il auoit pendu à sa ceinture vne *c* czidela, vn *d* fuzil , vn couteau , six cueillers d'argent qui estoient accommodez l'un dans l'autre & posez dans vne bourse de maroquin rouge , vn pistolet à sa ceinture, vn mouchoir de parade, vne bourse de cuir bouilly qui se plie & qui peut bien contenir chopine, avec quoy ils en puisent de l'eau pour boire en campagne, vn *e* salbletas, d'une *f* Naïyque, /103/ deux ou trois brasses de cordelette de soye grosse comme la moitié du petit doigt propre pour lier les prisonniers lors qu'il en peuuent prendre, & toutes ses choses sont

pendues à la ceinture du costé opposite de son Sabre ; & outre celavne corne pour medeciner la bouchede tes cheuaux; Item à costé de sa selle du costé horsmótoir son cheual portoit vne grande gamelle de bois qui peut contenir demy sceau d'eau pour abreuer son cheual; Item trois g noganst de cuir pour tenir son cheual attaché lors qu'il paist ; De plus lors qu'il ne portoit point son arc il mettoit en sa place sa carabine en escharpe, il auoit vne *h* la donnequis, vne clé pour la carabine & vu poudrier, iugez vn homme chargé de la sorte s'il peut estre libre pour combattre.

^a C'est à dire Capitaine. ^b Sont Caualiers qui ont l'arc & la fléche. ^c C'est vne alesne. ^d Ce fuzil sert à enfile son sabre, son cousteau, & à barre le feu. ^e C'est vne grande bourse de drap rouge qui est plate en laquelle ils mettent des lettres & papiers leurs peignes , mesmede l'argent. ^f C'est vn petit foüet de cuir pour presser les cheuaux à marcher. ^g Sont des entraues de cuir qui tient les trois pieds du cheual lors qu'il le laisse aller paistre à la campagne. ^h C'est vn estuy de cuir plat où l'on met des cartouses pour tant pour sa carabine que son pistolet.

Les Housarts, qui sont lanciers & Gentilshommes de grands biens qui possèdent iusques à 50. mil liu. sont tres bien montez , &: le moindre de leurs cheuaux ne vaut pas moins de 200. ducats, estant tous cheuaux Turcs, qui viennent de la Natolie d'vne Prauince qui se nomme Carmenie, les lanciers seruent tous à cinq cheuaux, car vne compagnie de cent lanciers il n'y auroit que vingt Maistres, qui cheminent tout de frond de sorte qui sont chefs de files, & les quatre rangs suiuant sont leurs seruiteurs, chacun en sa file, leur lance est longue de 19. pieds, ils sont creuses depuis la pointe iusques à la pomme, & le reste est de bois solide , ils ont à la pointe de leurs lances vn guidon blanc & rouge , ou bleu & vert, ou noir & blanc, & est tousiours de deux couleurs, qui a bien de longueur 4. à 5, aulnes, ce qui doit estre pour effaroucher les cheuaux des ennemis, car comme ils ont baissé leurs lances courant de tout la vistesse de leurs che-~~104~~/uaux, ces guidons voltigent en rond & donnent espouuente aux cheuaux ennemis qu'ils veulent rompre ; Ils sont armez de cuirasses, brassars, tassettes, bourguignottes, & c. Ils n'ont que le sabre au costé, vn palache sous la cuisse gauche, & est attaché à la felle, à l'arçon droit, de laquelle est attaché vne longue espée large aupres de la garde qui vient en diminuant vers la pointe en forme quarré, afin que par cette arme ils puissent percer vn homme estat tombé à terre, qui ne seroit pas encor mort; & pour cet effect cette espée est longue de 5, pieds, & a le plummeau rond afin que l'on puisse mieux pousser contre terre & percer la chemise de mail, l'vsage du palache, est de couper de la chair, & le sabre pour chamailler & tailler les chemises de mail, ils portent aussi des marteaux d'armes qui pesent bien six liures qui sont de la figure de nos picois quarrez, bien asserez avec vn long manche, pour donner sur la bourguignotte, & sur la cuirasse des ennemis qu'ils percent avec tels instruments.

Que si leur armeure & façon de faire la guerre , nous semble bien differente de la nostre, nous auoient à vous faire voir par le discours qui suit, que leurs festins & ce qu'ils y obseruent, est tout autre que ce qui se pratique par la pluspart des autres Nations du monde: Car les Seigneurs qui sont ceux qui se piquent le plus en ce poinct

& les tres riches, & de moyens mediocres, se retraittent fort splendidement eu esgard à leur pouuoir, & peux asseuer auec verité, que leur repas ordinaire, surpassent de beaucoup en abondance de toutes choses, nos festins: Ce qui donne à iuger aux plus sensez, ce qu'ils peuuent faire lors qu'ils sont en desbauches, & qu'ils trainent extraordinairement ; mais sur tous les grands Seigneurs du /105/ Royaume & autres associez de la Couronne, les iours vacquans ausquels ils sont dispensez d'aller au Senat, lors qu'ils tiennent leur Diette à Varsouie, ou il s'est fait des festins dont la despence est montée iusques à cinquante voire soixante mil liures: despence qui est tres considerable eu esgard à ce qui y est serui & à la façon auec laquelle on le sert. Car tout n'y va pas comme aux pays ou le musc, l'ambre, les perles, & le somptueux aprest des viandes reuiennent a des sommes immenses : mais tout ce qui y est serui est tres commun grossierement appresté, & en quantité prodigieuse, encor que ce ne soit que pour peu de caues : mais le degast qu'ils en font, (voire leur domestiques & valets comme vous le verrez plus à plein cy apres) est-ce qui fait grossir la despence. Or afin que de l'eschantillon vous puissiez cognoistre la valeur de toute la piece, ie vous diray & en parle de certain, que plusieurs fois (suiuans les registres que i'ay veus) il s'y est trouué des articles qui faisoient mention en vn seul festin de 100. escus de verres, & si ils n'estoient point precieux, car ils ne varoient qu'vn sol piece. Or quand ils commencent ils ne sont le plus souuent que quatre ou cinq Seigneurs Senateurs , ausquels quelquefois se ioignent les Ambassadeurs qui sont en Cour, qui feroit vn bien petit nombre pour vne si grande despence , que celle qui a esté cettée cy dessus : mais qui est augmenté par la suite de leur Gentilhomme que chacun dit Seigneur aduenu au nombre de douze ou quinze, qui font en tout (bien fouuent) vne compagnie de 70. ou 80. personnes, qui se mertent a table, faites de trois tables iointes ensemble par le bout) & disposée en forme de double équerre, & longue en leur contenu de bien cent pieds, lesquelles sont ordi-/106/nairement couuertes de trois beaux doubliers fins, & d'vn seruire entier de vermeil doré, & sur chaque assiette , vn pain couuert d'vne seruiette tres petite, qui n'est pas plus grande qu'vn mouchoir, auec vne cueiller sans cousteau; & ses tables ainsi disposées sont ordinairement placez dans vne grande & spacieuse salle, au bout de laquelle est vn buffet orné d'vne quantité magnifique d'argentene, qui ess entourné de balustre en forme d'vn petit paraferme, & dans lequel personne ne peut entrer , que le sommelier, & ses seruiteurs: sur ce buffet se voit assez souuent huit ou dix piles de plats d'argent, & si grande quantité d'assiettes quelles esgalent la hauteur d'vn homme qui n'est pas de petite stature en ce pays là, vis à vis dudit buffet & ordinairement au dessus de la porte , il y a vn theatre sur lequel se mettent les Musiciens , tant ceux qui ioüent de toute sortes d'instruments que ceux qui chantent : lesquels ne se font pas ouyr tous ensemble & confusément, mais commencent par les violons qui sont suiuis de cornets en aussi grande quantité qu'il en faut, qui ayant acheué , sont suiuis de voix humaines, que poussant assez melodieusement des enfans gagez pour cela; & tous ces diuers sons recommencent alternatiuement, & durent iusques à la fin du festin: lesquels musiciens ont tousiours mangé & beu , auant que le festin commence, durant lequel , (puis qu'il est necessaire qu'ils s'attachent à ce qui est de leur deuoir) ils ne pourroient pas s'occuper à manger & à boire; Toutes ces choses ainsi disposées l'on met sur table, lesquelles on couure de toutes sortes de mets alors lesdits Seigneurs

sont introduits en ladite salle, au milieu de laquelle sont quatre Gentilshommes, deux desquels tiennent le bassin à lauer vermeil doré; /107/ qui a bien trois pieds de diametre, & l'esguiere à proportion aussi de mesme matiere, qui approchans desdics Seigneurs leur font lauer les mains, & apres auoir fait se retirent, & laissent approcher les deux autres, qui tiennent la seruiette à lauer longue enuiron de trois aulnes, chacun par vn bout qu'ils presentent ausdits Seigneurs, lesquels s'en essuyent leur mains: en suite deçucy le Seigneur & Maistre du logis raisant les honneurs de sa maison, donne à vn chacun c'eux la seance que son rang & dignité luy fait meriter. Ainsi assis & disposez, ils sont seruis par des Escuyers tranchants qui sont trois en chacune table, & Regaler des mets qui sont dessus accommodez, & assaisonnez a leur mode, c'est à sçauoir les vnes avec du saffran, dont la saulce est iaulne, les autres avec du suc de cerises qui fait la saulce rouge, d'autre avec le marc & suc de pruneaux, qui fait la saulce noire: & en fin les autres apres tressauces du suc d'oignons cuits & passez par le tamis, qui fait la saulce grise: laquelle est par eux nommée *Conchè*, toutes ces viandes (chacune à part dans leur saulce) sont coupées par morceaux gros comme vne Pelotte, afin que chacun puisse prendre son morceau suiuant son appetit, qui ne les porte iamais à manger du potage que l'on ne sert point sur table: parce que ladite viande est accompagnée de son boüillon dans lesdits plats parmy lesquels on entrelace quelques Patez de ces viandes, chacun des conuiez mange suiuant l'appetit qu'il a pour ces saulces, qui ne sont iamais que quatre, (comme nous auons dit) outre ces mets; l'on sert aussi du bœuf, du mouron, du veau, & des poules sans saulces, comme il se pratique en ce Pays fort bien assaisonnez de sel & d'espace, & si bien qu'il n'est be-/108/soin de saliere, aussi n'en seruent-ils iamais: & à mesure qu'vn plat est vuide ils en seruent vn autre, comme de choux salécs avec va morceau de lart salé, ou du millet ou de paste boüillie, qu'ils mangent par grande delicatesse, comme aussi vne autre saulce qu'ils font d'vne racine qu'ils appellent *Cresen*, laquelle ils ratissent & detrempe avec du vinaigre, qui est d'vn goust de moustarde tres friand & excellent., & propre à manger avec le bœuf tant frais que salé, & avec toute sorte de poisson. Ce premier seruice estant ainsi vsé, & les plats vuide ez: Dont la viande qu'ils contenoient n'est pas mangée par lesdits conuiez mais la plus grande part par leurs valets, comme nous le dirons plus amplement cydessous il est desseruy, ensemble le premier doublier: & puis on sert le second, qui est tout composé de viandes rosties, comme veau, mouton, & bœuf, dont ils seruent de pieces, qui sont plus grosses qu'vn demy quartier d'iceluy: des chapons, des poulets, poules, oylons, canards, lièvres, cerf, biche, chcureil, sanglier, & c. Si tout autre gibier, comme perdrix, alloüettes, cailles, & autres petits oy seaux qu'ils ont en abondance: quand aux pigeons ils n'en seruent iamais parce qu'ils sont rares en ces Pays, aussi bien que les lapins & les becasses: tous lesquels mets ils seruent en confusion, entremeslans les vns parmy les autres pour les diuersifier, avec plusieurs salades de diuerses façons: Ce second est suiui d'vn entremets composé de plusieurs & differentes fricassées de purée de poix, avec vn gros morceau de lart gras, dont chacun prend vne piece qu'ils coupent par petits morceaux gros comme des dez à ioüer, lesquels ils mangent avec leur cueiller dans ladite purée qui leur est vn mets tres friand, qui s'auale sans mascher, & /109/ leur est si considerable qu'ils ne croyent pas auoir esté bien traitez, s'ils ne leur en a esté serui & s'ils n'en ont mangé à

la fin de leur repas: comme aussi du millet avec le beurre, de l'orge mondé assaisonné de mesme qu'ils nomment *Cacha*, & les Hollandois *Cru*, des pastes fricassées avec du beurre en forme de macarrons remplis de fromage , & d'autres pastes de sarrazin en formes de petites galletes fort minces, qu'ils plongent dás le suc de graine de pauot blancs, choses qu'ils mangent à mon aduis pour les paremplir entierement, & pour les mieux disposer à dormir. Ce second seruice osté de la maniere & façon du premier on leur presente le dessert tel que l'occasion & la saison le peut permettre comme laict crespé, fromage, & autres choses que la memoire ne me fournist pas presentement, tous lesquels mets & friandises sont tellement esloignées de nos plus mediocres ragousts que i'en estimerois plus vn plat que ie ne ferois dix des leur: & est en quoy ils sont bié au dessus de nous: Mais pour le poisson ils y entendent à merueilles, car outre que làil s'en trouue de fort bon ils l'accommodent si bien & luy donne vne pointe si friande qu'elle fournist d'apetit aux plus degoustez, & est enquoy ils l'emportent sur toutes les autres Nations, non à mon aduis seulement & à mon goust, mais au iugement de tous les François & autres Estrangers qui ont par eux esté traitez, & qui sont de mesme sentiment, aussi n'est-ce merueille: puis qu'il n'y espargnent ny vin ny huile, ny espices ny raisins de corinthe, ny pignós, ny toute autre telle chose, avec lesquelles & vn peu d'industrie, on le peut bien & delicatement assaisonner pendant leur disner, ils boient peu, afin de faire vn bó & ferme fondement, ce qu'ils boient n'est que de la biere qu'ils font verser dansdes verres /110/ des verres long en forme de cylindre de la grandeur d'vn pot d'icy , pamy laquelle ils meslent des roties de pain arrousées d'huile : Nous vous auons fait remarquer cy dessus , qu'encor que du premier & second seruice les plats feussent tirez de dessus la table presque vuide les conuiez neantmoins n'en mangent pas le plus, ce qui est tres veritable : car vous obseruerez que ceux qui sont à table ont chacun vn ou deux valets , ausquels quand ils donnent leurs assiettes pour en auoir vne blanche, ils prennent de dedans les plats ce qu'ils trouuent plus à leur deuotion qu'ils mettent sur lesdites assiettes & ainsi chargées les donnent à leur valets qui se voyant bien garnis & munis de ses viandes, s'attroupent & vont la manger ou plustost deuorer en vn des coings de la salle, comme à la desrobée menant vn bruit deshonneste , & tres insolent lequel neantmoins n'est point empesché par les Maislres, qui en sont la cause parce que telle est leur coustume. Apres donc que lesdits Maislres ont bien mangé à table sans beaucoup boire , & les valets goinfré ce que leur Maistres leurs auoient donné , en vn ou plusficurs coings de la salle , ils commencent tout de bon à boire à la sante les vns des autres, non de la biere comme auparauant, mais de leur vin qui est le meilleur, & le plus genereux du monde: qui quoy qu'il ne soit que blanc ne laisse de leur bien rougir la trongne, & faire monter bien haut le prix de leur festins: attendu qu'ils en font grands degasts, & qu'il couste quatre liures le pot, puis qu'ils donnent plustost à bonté d'iceluy, qu'à sa rareté. Et après que l'vn a beu à la santé de son amy, il luy presente le mesme verre plein de semblable vin, afin qu'il luy face raison, ce qui leur est tres aisé & sans aucune aide de seruiteurs, puis que leur table /111/ sont couuertes de gros flacons d'argent, & de verres, lesquels sont aussi tost remplis que vuidez : ce qui est cause qu'vne heure ou deux apres que ce ioly exercice a commencé, il y a vn singulier plaisir auoir tant le nombre des verres, que chacun a deuant soy qui sont en vne si prodigieuse quantité

qu'il est impossible qu'il les boiue; que les formes & les figures qu'ils en font : car tantost on voit vn quarré, tantost vn triangle , tantost vne figure longue & tantost vne ronde : & ces verres sont meuës si diuerſement, & en tant de façons, que ie ne me peux persuader que les Planettes ayant en leur mouuement plus d'irregularité, & plus danomalie ce qui procede de la vertu inconceuable de ce bon & agreable vin blanc. Et apres auoir esté occupée quatre ou cinq heures en ce fameux & non laborieux travail , les vns trop ennuyez s'endorment, & les autres dans l'incontinence de retenir leur eau, sortent pour la rendre, & rentrer, puis apres plus dispos au combat, d'autres s'entretiennent de leur genereux faits en semblables cóbats & cóme ils en sont sortis glorieux par dessus leur cópagnons. Mais tout ce que ces Maistres font, n'est rien au prix de ce que font les valets; car s'ils ont bien fait des degasts en leur mágér ils en sont sans cóparaison de plus excessits en leur boire & dissipent dix fois plus de vin que leur Maistres , & ainsi s'y commettent des insolences inouys essayant les assiettes sales & grasses à la tapisserie (tant belle & rare sont elles) ou bien aux máches pendátes des robes de leurs Maistres sans respect ny d'eux ny de leurs beaux habits & pour couronner l'œuure, ils boiuent tous si bel & si bien que nul n'est exempt de l'effect du vin : car tant les Maistres que leurs domestiques, & Musiciens sont tous ynres: mais ceux qui /112/ ont la garde de la vaisselle d'argent, ne sont tousiours pas si saouls , qu'ils n'empelchent entant qu'ils peuuent que nul ne sorte de la maison, que toute la vaisselle d'argent ne soit ramassée, par ceux qui en ont la charge : mais ces Officiers ne s'estans non plus endormis que les autres se trouuent bien souuent peu capables de ce deuoir , ce qui est cause que la plus part du temps il y en a tousiours quelques pieces esgarées.

En fin voila ce que pour le present ma memoire a peu me suggerer de ce que i'ay veu & ouy en ce pays du Nort, touchant la scituation, les personnes qui l'habitent, leur Religion , meurs & façon de faire la guerre si elle qui m'a fourny iusques icy ce dont ie vous ay entretenu, me fait ressouuenir de quelque autre chose que i'estime digne de vous estre présenté, ie ne m'oublieray en mon deuoir, mais vous en feray part de grand cœur, sous esperance que si ce que ie vous ay présenté n'est à vostre goust, vous excuserez facilement mon peu de disposition à escrire plus poliemment que i'ay estimé indecent à vn Cauallier qui a employé toute sa vie à faite remuer la terre, fondre des canons, & peter le salpestre.

FIN.

Гійом Левассер де БОПЛАН

**ОПИС УКРАЇНИ,
КІЛЬКОХ ПРОВІНЦІЙ КОРОЛІВСТВА
ПОЛЬСЬКОГО, ЩО ТЯГНУТЬСЯ ВІД
КОРДОНІВ МОСКОВІЇ ДО ГРАНИЦЬ
ТРАНСІЛЬВАНІЇ, РАЗОМ З ЇХНІМИ
ЗВИЧАЯМИ, СПОСОБОМ ЖИТТЯ І
ВЕДЕННЯ ВОЄН,**

СІРА ДЕ БОПЛАНА.
В РУАНІ, У ЖАКА КАЙУЕ, ПРИ КОРОЛІВСЬКОМУ ДВОРІ.
MDCLX

Послання
До читачів
Читачеві від книговидавця
Опис України і річки Борисфен, званої в просторіччі Ніпром, або Дніпром, від Києва
до моря, в яке вона впадає
Ремесла, якими займаються козаки
Руська шляхта
Які повинності селян щодо панів
Про Крим, або край Татарії
Кримські татари
[Про козаків]
Як дівчата залицяються до парубків
Як селянин може одружитись з панночкою
Як відбувається весілля
Козацька медицина
[Про фауну України]
[Про клімат України]
[Про Польщу]. Як обирають короля
Про шляхетські вольності
Звичаї польської шляхти

Боплан. Опис України. Коментарі (1-199)
Боплан. Опис України. Коментарі (200-423)

Гійом Левассер де Боплан. Спеціальна карта України.

ПОСЛАННЯ

НАЙСВІТЛІШОМУ І НАЙМОГУТНІШОМУ ВОЛОДАРЕВІ **ЯНОВІ - КАЗИМИРУ** ¹,

з ласки божої королю польському, великому князеві литовському, руському, пруському, мазовецькому, жомойтському, лівонському та ін., шведському, готському і вандальському спадковому королю

Сір!

Безмежний простір земель, які нині відділяють мене від Ваших володінь, яким би великим він не був, не є достатньо міцною перешкодою, аби завадити витворові мого розуму схилитися до стій Вашої Величності, так само і роки, впродовж яких я перебуваю далеко від них, не змогли ні в чому зменшити ревність, з якою я Вам служив і продовжую час від часу писати деякі твори, які могли б справити /II/ приємність Вашому розумові і корисну розвагу Вашим очам. Щоб краще Вас упевнити в цьому вагомими, аніж слабкі слова, доказами, беру на себе сміливість з цілковитою покірністю і глибокою повагою піднести Вашій августійшій величності опис цього великого пограниччя — України [de cette grande lisiere d'Ukraine], розташованої між Московією [Moscovie] і Трансільванією ², яку Ваші попередники здобули для Вас п'ятдесят років тому ³ і розлогі рівнини \23\ якої стали настільки ж родючими, наскільки пустельними були досі.

Це — нове королівство, яке віднедавна значно зросло завдяки доблесті і розумному поступуванню великого і незрівняного Конєцпольського [Konęspolski], краківського каштеляна і верховного головнокомандуючого Ваших військ ⁴, хоробрість якого завжди супроводжувалась такою великою розсудливістю, що із усіх битв, якими б небезпечними вони не були, він виходив тільки переможцем.

Про це я можу говорити з цілковитою впевненістю, оскільки був очевидцем цього упродовж сімнадцяти років, протягом яких мав честь перебувати в даний час на службі двох останніх покійних королів: першого — батька, а другого — брата Вашої Величності ⁵. За цей час я заклав основи більше п'ятидесяти значних слобід [solobodes], що стали начебто колоніями ⁶, з яких за короткий час утворилося понад тисячу сіл внаслідок росту кількості нових поселень. Цей люд, спрямувавши всі свої турботи на благо Вашої держави, розсунув досить далеко її кордони і доклав стільки зусиль, щоб обробити неродючі /III/ землі, які він там зустрів, що тепер їх дивовижна родючість складає найбільший прибуток Вашого королівства.

Цей новоздобутий край є незборним захистом проти могутності турків та жорстокості татар, міцною перепорою, здатною зупинити їхні згубні і часті набіги, і вороги ці бувають дуже здивовані, зустрічаючи у провінції, яка [раніше] служила для них місцем переходу до завоювань, неспростовне свідчення своєї ганьби і свого занепаду.

Якраз на цій топографічній карті⁸ Ви можете за мить оглянути з будь-якої точки цю простору землю України, володіння якою є для Вас таким же славним, як і вигідним. З огляду на положення можна судити про її значимість, а з політичних і державних міркувань — спрямуватися більше, ані будь-коли до продовження важливого наміру щодо її розширення, втілення якого може помножити нескінченну кількість дорогоцінних оздоб Вашої королівської корони.

Я міг би ще багато сказати з цього приводу, якби не розумів, що корисніше промовчати про це, аніж відкриватися, \24\ бо побоююсь, що даючи Вам добродійні поради, даватиму і настанови Вашим ворогам, котрі стануть для них настільки ж корисними, наскільки зашкодять Вам.

Отож, я облишу цю мову, щоб сказати Вашій Величності, що великий воїн і державний муж, непереможний Конєцпольський, визнавши зусилля, труди і /IV/ тривалий час, які я витратив на складання цієї карти, був ласкавим так сповістити про це покійного короля, що його Величність мав намір вишанувати мене значною нагородою, але смерть разом з ним забрала в могилу і мої надії.

Нарешті Ваша гучна слава начебто воскресила їх, коли я дізнався, що Ви маєте не менше любові, аніж ці знамениті небіжчики, до достойних людей, і що Ваші щедроти ніколи не поминають тих корисних послуг, які були Вам виявлені. Це й дало мені підставу сподіватися, що Ваша Величність, володіючи не лише прадавніми польськими землями, а й цією великою провінцією України [de cette grande Province d'Ukraine], до придбання якої я значною мірою причетний, здійснила на ділі благовоління, яке покійний король, Ваш брат, справедливо задумав для мене, і що Ви прихильно поставитесь до цього дарунка, що його Вам підносить той, хто прагнув лише честі служити Вашим наказам і щастя могли називатись назавжди,

SIP,

Вашої величності

найпокірнішим, найсмирненнішим, і найвірнішим слугою.

ГЙОМ ЛЕ ВАССЕР ДЕ БОПЛАН /V/\25

ДО ЧИТАЧІВ

Панове, я пропоную вам карту⁹, складену не за чужими описами і не з чуток. Я склав її сам на основі точних вимірів, здійснених мною в усіх закутках краю, який вона зображає, що повинно переконати вас як у точності, так і правдивості моєї розповіді. Обмаль дозвілля, відпущеного мені при виконанні важливих доручень, якими я був зайнятий під час війни у тих краях, примусив мене присвятити не менше восьми років, щоб довести цю працю до досконалості, оскільки я міг трудитися над нею лише принагідно. Отож, насолоджуйтесь на дозвіллі плодами моєї праці, споглядаючи зі своїх кабінетів

цю гарну і рідкісну країну, найбільша частина якої була заселена за мого часу, міста й фортеці, плани яких я сам накреслив; знайте, що я буду вдячний за задоволення, яке отримає ваша похвальна цікавість. /VI/ \26\

ЧИТАЧЕВІ ВІД КНИГОВИДАВЦЯ

Любий читачу! Минуло десять років відтоді, як автор цієї книги доручив мені видрукувати сто примірників, які були подаровані лише друзям¹⁰. Та оскільки багато осіб, побачивши її, знайшли її не тільки приємною, але й дуже прихильно про неї відгукнулися як про книжку, що заслуговує на друге, повніше видання, то я подумав, що, задовольняючи їхню цікавість, я не завдам шкоди загалові, коли передрукую її у повнішому і точнішому вигляді. Це й змусило мене настійливо просити автора, щоб він мені дав, якщо має, ще якісь відомості, які може пригадати. Він залюбки зробив це, хоча й не без певної прикрості від того, що не зміг виконати даної в попередньому виданні обіцянки — додати генеральну карту Польщі¹¹: із зображенням людей, диких тварин, рослин та інших рідкісних речей, які можна побачити й оглянути у тих краях. Цієї можливості він був позбавлений через смерть свого гравера Віллема Гондіуса¹², який вигравіював усі дошки, котрі король Польщі одержав з рук його вдови; відтоді автор не зміг дістати жодних відомостей про них. Ось що є причиною того, що всі ці дорогоцінні відомості були поховані [разом з Гондіусом], не без великої шкоди для публіки, яка мала б від них надзвичайне задоволення. /VII/ \27\

ОПИС

УКРАЇНИ

і річки Борисфен [Boristhene], званої в просторіччі Ніпром [Niepper], або Дніпром [Dnieper], від Києва до моря, в яке вона впадає

Київ [Kiow], званий колись Кізовією [Kisovie]¹³, був раніше одним із найдавніших міст Європи, про що свідчать залишки старовини, а саме: висота і ширина укріплень, глибина ровів, руїни його храмів, стародавні поховання кількох королів, що в них знаходяться. З цих храмів лише два збереглися в цілості: Святої Софії¹⁴ і Св. Михайла¹⁵, а від решти лишилися тільки руїни, як від (церкви) Св. Василя¹⁶, стіни якої заввишки від 5 до 6 стіп¹⁷ зберігають грецькі написи на алебастрі, яким понад 1400 років, але вони майже стерлися від древності. Серед руїн цих храмів донині знаходять поховання кількох князів Русі [Russie]¹⁸. Храми Святої Софії і Св. Михайла відбудовані в їх давньому

вигляді¹⁹. Храм Святої Софії має гарний фасад і чудовий вигляд, з якого б боку на нього не глянути; її стіни прикрашені кількома мозаїчними фігурами та історичними сценами. Ця робота виконувалась з малесеньких різнобарвних камінців, що блищать, мов скло, і підібрані так добре, що не можна розпізнати, чи це живопис, чи ткання. /2/ Склепіння зроблене з самих глиняних глечиків, з усіх боків наповнених і покритих гіпсом. У цьому храмі є гробниці кількох королів; тут же резиденція архімандрита. Собор Св. Михайла називається Золотоверхим, оскільки він вкритий позолоченими листами. В ньому показують моці святої Варвари [Barbe], які, як кажуть, були перенесені сюди під час воєн у Нікомедії [Nicomedie]²⁰. \28\

Це стародавнє місто розмістилося на плато, на вершині гори, яка панує з одного боку над усією місцевістю, а з іншого — над Борисфеном, який протікає біля підніжжя цієї гори. Поміж нею і згаданою річкою знаходиться новий Київ²¹ — місто, яке тепер досить малозаселене і має не більше 5-6 тис. жителів²²; вздовж Борисфена воно тягнеться на 4 тис. кроків, а вшир від Борисфена до гори — на 3 тис. кроків. Його обнесено поганеньким ровом завширшки 25 стіп; воно має форму трикутника і обгороджене дерев'яною стіною з вежами з такого ж матеріалу²³. Замок знаходиться на узвишші гори, що височіє над нижнім містом²⁴, але над нею [самою] височіє стародавній Київ.

Римські католики мають в цьому місті чотири костьоли, а саме: кафедральний собор²⁵, храм домініканців на ринку²⁶, бернардини — попід горою²⁷, а з недавнього часу — єзуїти, які розмістилися між бернардинами і річкою²⁸; греко-русини мають близько десяти храмів²⁹, які вони називають церквами [cerkvils]. Одна з них, при якій є Університет або Академія, яку вони називають Братською церквою [Bracha cerkuils], знаходиться біля ратуші. Інша, збудована біля підніжжя замку, називається, якщо пам'ять мені не зраджує, Св. Миколая³¹; решта розміщені по різних дільницях міста, але зокрема я їх не пригадую. /3/

У місті є лише три гарні вулиці³², всі ж інші, не будучи ні прямими, ні правильно дугоподібними, звивисті на зразок лабіринта. Вважається, що місто немовби розділене на два міста, одне з яких, де кафедральний собор, називається містом єпископа, а друге — городян³³, де знаходяться три інших костьоли та грецькі церкви. Як на той край, то це місто — досить купецьке; його торгівля охоплює зерно, хутра, віск, мед, сало, солену рибу тощо. Воно має свого єпископа, воєводу, каштеляна, старосту [tarosta] і грод³⁴; [а також] чотири юрисдикції — юрисдикція єпископа, юрисдикція воєводи або старости, що одне й те саме, третя — вїта [wouyt] і остання — юрисдикція шевенів і консулів³⁵.

Житла тут побудовані на зразок московських, одноповерхові, досить низькі, рідко вище одного поверху³⁶. \29\

Використовуються свічки, зроблені з дерев'яних скалок, такі дешеві, що за два динари³⁷ їх іде більше, ніж треба для освітлення найдовшими зимовими ночами. Димарі продаються на базарі³⁸, що викликало б [у нас] сміх, як і їхній

спосіб приготування м'ясних страв, весільні обряди та інші церемонії, про що ми будемо говорити далі. Однак саме звідси пішов той благородний люд, який нині зветься запорозькими козаками [cosagues zarogousky]. Протягом багатьох літ вони заселяють різні місця по Борисфену і довкола; ще й тепер їх кількість сягає до 120 тис. чоловік³⁹, при звичаєних до війни і готових менш, як за тиждень, до виконання будь-якого наказу, що йде від імені короля⁴⁰. Це люди, які часто, майже щороку роблять набіги⁴¹ на Понт Евксінський [Pont Evxin]⁴² /4/ з великою шкодою для турків. Вони неодноразово грабували Крим, який належить Татарії [Tartarie], спустошували Анатолію [la Natolie]⁴³, розоряли Трапезунд [Trebisonde]⁴⁴ і досягали навіть гирла Чорного моря за три льє від Константинополя⁴⁵, де винищували все вогнем і мечем, повертаючись звідти з великою здобиччю і рабами, звичайно малими дітьми, яких вони залишають для послуг у себе або дарують вельможам свого краю. Літніх людей вони ніколи не залишають, хіба що тоді, коли вважають їх досить багатими, аби заплатили за свій викуп і відкупились. Кількість [козаків], які йдуть у походи, ніколи не перевищує 6—10 тис. чоловік. Вони чудом перепливають море на поганеньких човнах, виготовлених власними руками, форму і конструкцію котрих я опишу пізніше.

Ремесла, якими займаються козаки

Говорячи про відвагу козаків, цілком доречним буде розповісти і про їхні звичаї та заняття. Отож, ви дізнаєтесь, що серед цього народу зустрічаються люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці і т. д. \30\ Вони дуже вмілі у виготовленні селітри, якої в цих краях дуже багато⁴⁷, і виготовляють прекрасний гарматний порох. Жінки займаються прядінням льону і вовни, з яких роблять полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, робити брагу тощо. /5/ Немає також серед них жодного, якого б віку, статі чи становища він не був, хто б не намагався перевершити свого товариша у пиятиці і гульні. Немає серед християн і таких, котрі б настільки, як вони, при звичаїлися не дбати про завтрашній день.

Зрештою, правду сказати, вони взагалі розуміються на усіх ремеслах, хоча одні бувають більш вдатними, ніж інші у тих чи інших заняттях; трапляються й такі, чий знання у порівнянні з загалом значно ширші. Одне слово, всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному і необхідному, головним чином на тому, що пов'язане з сільським життям.

Родючий ґрунт дає їм зерно в такому достатку, що вони часто не знають, що з ним робити, тим більше, що немає судноплавних річок, які б впадали у море, за винятком Борисфену, але навігація на ньому припиняється за 50 льє⁴⁸ нижче Києва [Kiov] із-за 13 водопадів⁴⁹, що там є. Останній з них віддалений від першого на сім великих льє, що становить цілий день шляху, як це видно на карті⁵⁰. Це перешкоджає їм вивозити зерно в Константинополь, а звідси — і їхні лінощі: вони зовсім не хочуть працювати, хіба що при крайній потребі, коли їм немає за що купити необхідне. Вони воліють краще піти позичити усе потрібне у турків, своїх добрих сусідів, аніж потрудитися, щоб самим його надбати тощо, їм доволі, коли є що їсти й пити.

Вони сповідують грецьку віру, яку по-своєму називають /6/ руською [Rus], дуже шанують святкові дні і дотримуються постів, які у них тривають 8 або 9 місяців на рік⁵¹ і полягають в утриманні від м'яса. Вони настільки вперті в дотриманні цієї формальності, що переконують себе, ніби порятунок [їхньої душі] залежить від зміни їжі. Зате, я гадаю, навряд чи жоден інший народ у світі давав \31\ би собі стільки волі у питті, як вони, бо не встигають протверезіти, як одразу (як-то кажуть) починають лікуватися тим, від чого постраждали. Однак усе це тільки під час дозвілля, бо коли вони воюють або коли задумують якусь справу, то вкрай тверезі. Окрім одягу, в них немає нічого простацького⁵². Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя: саме через це вони такі схильні до бунтів та повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски. Тому рідко минає 7-8 років без того, щоб вони не бунтувалися і не піднімалися проти них. Поза тим усім це люди віроломні, зрадливі, підступні, яким довірятись можна, лише добре розваживши.

Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям. Де найбільше вони проявляють спритності та доблесті, так це б'ючись у таборі * під прикриттям возів⁵³ (бо вони дуже влучно стріляють з рушниць, які є їхньою звичною зброєю), обороняючи ці укріплення; вони непогані також на морі, але верхи на конях вони таки не найкращі. Пригадується, /7/ і я сам це бачив, як біля двохсот польських вершників змусили тікати 2000 їхніх найкращих воїнів.

* Табори — це вози, якими козаки прикриваються, коли рухаються по голому степу.
[Прим. авт.]

Однак правда й те, що сотня цих козаків під прикриттям табору не побоїться і тисячі поляків чи навіть [кількох] тисяч татар. Якби вони були такі ж доблесні верхи, як і на землі, то, гадаю, були б непереможними. Вони високі на зріст, жваві, енергійні, люблять ходити в гарному одязі, яким особливо хизуються, коли пограбують його у своїх сусідів, бо в інших випадках вдягаються досить скромно. Вони відзначаються міцним від природи здоров'ям, навіть мало схильні до такої пошесті, розповсюдженої по всій Польщі, яку медики

називають Віса, бо все волосся у тих, хто нею вражений, сплутується, жадливо переплітаючись до купи; місцеві жителі \32\ називають її гостець [gosches] ⁵⁴. Мало хто з козаків помирає від хвороби, хіба що в глибокій старості, бо більшість гине почесною смертю на війні.

Руська шляхта ⁵⁵

Шляхта поміж ними дуже небагаточисленна, наслідує польській і, схоже, соромиться того, що належить до іншої, аніж римська, віри, щоденно переходячи до неї, хоча вся знать і всі ті, що титулюються князями, вийшли з грецької віри.

Які повинності селян щодо панів ⁵⁶

Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кінями три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому залежно від наділу, який тримають, певну кількість буассо ⁵⁷ зерна, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею і Різдом. Крім того, [повинні] возити дрова для /8/ потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей, яких би й не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають, а також [забирають] десятину з баранів, свиней, меду, всіляких плодів, а кожного третього року — третього вола. Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть, так що немає нічого дивного, коли ці нещасні ніколи нічого не відкладають для себе, перебуваючи у таких тяжких умовах залежності. Але і це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни — ніби перебувають у чистилищі). Тому як трапляється, що ці бідні селяни потрапляють у повну залежність до злих панів, то опиняються у ще жалюгіднішому стані, ніж каторжани на галерах. Таке рабство і призводить до того, \33\ що багато хто тікає, а найвідважніші з них подаються на Запорожжя [Zaporouys], яке є місцем притулку козаків на Борисфені. Проживши там певний час і взявши участь у морському поході, вони вважаються запорозькими козаками. Завдяки таким втечам їхні загони

постійно і непомірно зростають, що з достатньою очевидністю підтверджується і нинішнім повстанням⁵⁸. Після поразки поляків ці козаки повстали у кількості 200 тис., які, завершивши кампанію, стали господарями території понад 120 льє завдовжки і 60 — завширшки⁵⁹. Ми забули додати, що в мирний час звичним заняттям козаків є полювання і рибальство. Ось що, ми і хотіли оповісти побіжно в загальних рисах про звичаї і заняття цього народу. /9/

Але повернемося до початку нашої розповіді. Переказують, що в ті часи, коли давній Київ перебував у повному розквіті, морської протоки, яка веде повз Константинополь, ще не існувало. Існують припущення, наважусь навіть сказати — певні докази, що рівнини по другий бік Борисфену, які тягнуться аж до Московії, були колись залиті водою. Це підтверджують якорі та інші сліди, знайдені кілька років тому довкола Лохвиці [Lofficza] над річкою Сулою [Sula]⁶⁰. Окрім того, всі міста, що збудовані на цих рівнинах, мають вигляд недавньої забудови, зведеної кількатороків тому. Мені захотілося дослідити історію русів, щоб дещо довідатися про давні часи цих місцевостей, однак намарне, бо, розпитавши кількох найученіших з-поміж них⁶¹, я дізнався тільки те, що великі і тривалі війни, які спустошували їхню землю з краю до краю, не помилювали і їхніх бібліотек⁶², котрі від самого початку винищувалися вогнем. Вони, проте, пригадували, ніби за давніми переказами море, як ми вже згадували, покривало колись усі ці рівнини, і це могло бути за 2 тис. років тому. Стародавній же Київ був повністю знищений близько 900 років тому⁶⁴, за винятком двох храмів, про які ми говорили раніше. Окрім цього, наводять ще один суттєвий доказ того, що море простягалось до Московії, а саме: усі руїни старовинних замків і древніх міст, які я \34\ зустрічав у цій місцевості, розташовані на підвищеннях та найвищих горах і жодної — на рівнинному місці. З цього можна припускати, що в давнину /10/ тут усе було затоплене. Додайте ще й те, що в деяких руїнах знайдені погребі, заповнені якимись мідними монетами з таким ось зображенням⁶⁵.

Як би там не було, скажу лише, що вся рівнина, яка простягається від Борисфена до Московії і навіть далі, є дуже низькою і піщаною місцевістю за винятком берегів Сули на півночі і берегів Ворскли [Worsko] та Псла [Psczol], як це можна краще роздивитись на карті. Зауважте також, що течія цих річок майже непомітна, ніби це стояча вода. Якщо ви співставите усі ці докази зі стрімким і швидким рухом у протоці Чорного моря, яка, проходячи повз Константинополь, впадає у Біле море [la mer Blanche]⁶⁶, вам неважко буде уявити, що колись ці місця були затоплені водою.

Продовжимо опис нашого Борисфена⁶⁷ і зауважимо, що на відстані одного льє вище Києва з протилежного боку в Борисфен впадає річка Десна [Desna], яка бере початок біля міста Москви⁶⁸ [Moscko] і має понад сто льє завдовжки.

У половині льє нижче Києва видніється поселення, /11/ що називається Печери [Piecharre]⁶⁹, а в ньому — великий монастир, звичайна резиденція митрополита [metropolitę], або патріарха [patriarche]⁷⁰. В горі, сусідній з монастирською, є багато печер, схожих на копальні, які заповнені великою кількістю тіл, що зберігаються тут понад 1,5 тис. років⁷¹ і подібні до єгипетських мумій. \35\ Розповідають, що перші християни-пустельники вирили ці підземні пристанища, щоб таємно молитися Богу, і спокійно жили в цих печерах під час переслідування від язичників. Тут показують якогось святого Іоанна, якого видно тільки до пояса, а нижче він у землі⁷². Тутешні ченці розповіли мені, що згаданий святий Іоанн, передчуваючи наближення смертної години, сам приготував для себе яму, але не в довжину, як звичайно, а в глибину. Коли ж настав його час, до чого він здавна був готовий, то, попрощавшись зі своїми братами, почав спускатися у могилу, але з ласки божої зміг увійти туди лише по пояс, хоча яма і була достатньої глибини. Тут можна також подивитися на якусь Олену, яку вони дуже шанують⁷³, і залізний ланцюг, яким, як кажуть, диявол бичував святого Антонія і який має силу проганяти злих духів з тіла [людей], ним прив'язаних. Є також три людські голови в посудинах, з яких постійно виділяється олія, дуже ефективна при лікуванні деяких хвороб⁷⁴. У цьому місці спочивають також тіла ряду визначних осіб, між іншим 12 будівничих, які спорудили [тутешню] церкву⁷⁵, їх бережуть, немов дорогоцінні реліквії, показуючи цікавим, що не раз траплялося і мені, коли якимось я стояв /12/ на зимових квартирах у Києві, маючи час знайомитися з цими подробицями. Щодо мене, то я зовсім не бачу (як уже казав) помітної різниці між цими тілами і єгипетськими муміями, хіба що ті не настільки чорні і тверді. Гадаю, що вони зберігаються так довго нетлінними завдяки природі цих печер чи копалень, виритих певною мірою у піску, які взимку теплі і сухі; а влітку прохолодні і сухі, без жодної ознаки вологості. У цьому монастирі є багато ченців, а також патріарх всієї Русі (ми про нього вже згадували), який проживає в цьому місці і підлягає лише константинопольському патріархові⁷⁶.

Перед цим монастирем стоїть інший, де живе багато черниць, числом до сотні⁷⁷; вони займаються шитвом і гаптують на ошатних хустинах прегарні вишивки, продаючи їх тим, хто приходить на огляд і відвідини. Вони вільно виходять з монастиря, коли хочуть, і звичайно йдуть на прогулянку до Києва, що віддалений від їхнього монастиря на половину льє. Всі вони вбрані в чорне, \36\ ходять лише попарно, як і більшість католицьких черниць. Пригадую, що доводилося бачити серед цих черниць обличчя таке гарне, яке рідко коли зустрінеш у самій Польщі.

Між Києвом і Печерами на горі, яка стоїть над річкою, знаходиться монастир руських монахів, розташований в дуже гарному місці і прозваний

монастирем Св. Миколая⁷⁸. Тутешні ченці харчуються лише рибою, однак вільно виходять, коли їм забажається, щоб розважитися і навідати знайомих.

В долині нижче Печерська збудоване поселення, яке називають Трипіллям [Tripoly]⁷⁹. /13/ Ще нижче, на вершині гори, видніються Стайки [Stayky]. Це давнє місто, де є пором для переправи через ріку⁸⁰. Далі лежить Ржищів [Richow], розташований так само на горі; це важливе місце і його варто було б укріпити, оскільки тут дуже легка переправа через річку⁸¹.

Ще далі йде Трахтемирів [Tretemirow]. — руський монастир [Cloistredes Roux]⁸², розташований серед урвищ і оточений неприступними скелями. Саме в цьому місці козаки ховають усе найцінніше; тут теж є пором для переправи через річку⁸³.

На відстані одного льє звідси на протилежному березі ви бачите Переяслав [Pereaslaw] — місто, яке видається не настільки древнім, бо воно лежить у низині⁸⁴. Однак завдяки своєму місцеположенню, укріпленому самою природою, воно є одним із найбільш значних [тутешніх] міст, де можна було б легко збудувати дуже вигідну фортецю, яка служила б арсеналом проти московитів і козаків. Місто може мати 6 тис. димів⁸⁵, тут же стоїть один козацький полк⁸⁶.

Ще нижче на руському боці⁸⁷ лежить Канів [Kaniew] — стародавнє місто і замок, де завжди як гарнізон стоїть один козацький полк⁸⁸; тут також є пором для переправи через річку⁸⁹.

На протилежному березі нижче бачимо Бубнівку [Bubunnska]⁹⁰, а далі Домонтів [Domontow]⁹¹, місця мало примітні. Ще нижче і знову на руському боці розміщені Черкаси [Cirkacze]⁹², дуже старе місто, добре розміщене і придатне для укріплення. Я бачив його у час розквіту, коли сюди звідусіль сходились козаки і навіть мав \37\ резиденцію сам їхній отаман⁹³. Але ми спалили його 1637 р. 18 грудня, через два дні після того, як здобули перемогу над згаданими козаками⁹⁴. У той час, як /14/ ми з ними воювали, вони теж тримали тут козацький полк. Є також пором для переправи через річку⁹⁵.

Нижче знаходяться Боровиця [Borowicze]⁹⁶. Бужин [Bougin]⁹⁷, Воронівка [Woronowka]⁹⁸, а з протилежного боку десь за чверть милі — Чигирин-Діброва [Czerehin d'Ambrowa]⁹⁹, а також Крилів [Krilow]¹⁰⁰, але вже з руського боку, розташований на річці Тясмин [Ytazemien] на віддалі одного льє від Борисфену.

Ще нижче, але на московському боці¹⁰¹ видно Кременчук [Kremierszow]¹⁰², де є зруйнована древня будівля і де я 1635 р. накреслив план замку¹⁰³. Це місце дуже гарне і зручне для проживання. Крім того, це — останнє місто [на Дніпрі], оскільки далі за ним тягнуться безлюдні степи.

На одне льє нижче знаходиться гирло Псла [Pseczol], дуже рибної річки; ще трохи нижче на руському боці є маленька річка, яку вони називають Омельник [Omelnik], котра впадає у Борисфен і наповнена раками. Нижче на тому ж боці є ще одна річечка, яку називають Другий Омельник [Drug Omielnik]¹⁰⁴, у ній, як і в першій, теж повно раків. Навпроти неї тече Ворскла, досить велика і дуже

рибна річка, яка впадає в Ніпро, а також з того ж самого боку річка Орель [Orel], де риби ще більше, ніж у попередніх. Якраз у гирлі цієї річки я бачив, як витягли понад 2 тис. риб за одним закиданням сіті, і найменша з них мала стопу ¹⁰⁵ у довжину. ,

На протилежному боці, що належить Русі, є кілька озер, настільки рибних, що незліченна кількість риби гине від надмірної тисняви у надто стоячій воді, викликаючи нестерпне гниття, від якого тхне навіть вода. Вони називають ці місця Самоткань [Zamokam] ¹⁰⁶. /15/ Довкола них я бачив вишні-карлики заввишки дві з половиною стопи або десь коло того, які родять солодкі плоди величиною зі сливу ¹⁰⁷, що дозрівають лише на початку серпня. Тут трапляються дуже густі гаї цілком з цих маленьких вишень, іноді понад два льє завдовжки, однак завширшки лише 200—300 кроків. Слід визнати, що в цю пору року \38\ такі невеликі вишневі гайки виглядають дуже привабливо, їх досить багато в полях, найчастіше — по видолинках. Зустрічається багато карликових мигдалевих дерев, але вони дикі і їхні плоди дуже гіркі. До того ж вони не ростуть у такій великій кількості, аби утворити маленький гайок, як згадані вишні, плоди [яких] настільки смачні, наче з культивованих дерев. При тім мушу зізнатись, що піддавшись цікавості, я пересадив декілька таких вишневих і мигдалевих дерев в Барі [Bar], місці мого постійного перебування ¹⁰⁸. Плоди стали більшими і смачнішими, а дерево, скориставшись перевагою, втратило свою природну низкорослість.

Вище цих місць видно маленьку річку, що зветься Домоткань [Demokant], дуже багату раками, які мають понад дев'ять дюймів ¹⁰⁹ у довжину. У ній збирають також водяні горіхи, які схожі на металеві колючки ¹¹⁰ варені, вони дуже добрі для споживання.

Спускаючись ще нижче, ви натрапляєте на Романів [Romanow], великий пагорб ¹¹¹, де козаки зустрічаються, збираючи військо і проводячи раду. Це місце було б дуже гарним і зручним для спорудження міста. /16/

Ще нижче знаходиться острів завдовжки півльє і завширшки 150 кроків, який весною заливається. Його також називають Романів; туди збирається багато рибалок, які прибувають з Києва та інших місць ¹¹². За островом річка розливається на всю ширину, не перепиняючись і не розділяючись у своїй течії жодними островами. Ось чому татари наважуються переходити її саме у цьому місці, не остерігаючись засідок, зокрема, вище острова.

Трохи нижче на руському боці видно місце, зване Теренський Ріг [Tarensky Rog] ¹¹³, що є одним із найкращих для проживання місць, які я коли-небудь бачив. Воно ж і найбільш вигідне для спорудження замку, який би перегородив річку, оскільки тут вона ще розливається на всю свою ширину, маючи не більше 200 кроків завширшки. Пригадую, як зробив постріл з карабіна ¹¹⁴ з одного берега на другий. Протилежний берег трохи вищий і називається Висока гора [Sokogura], [що й] складає додаткову зручність цього місця, оточеного багатьма протоками, багатими на рибу, які проходять також поміж островами. \39\

Нижче знаходиться Монастирський острів [l'île du Monastere], котрий дуже високий і весь зі скель і з урвищами довкола по 25—30 стіп, окрім верхньої частини, де він трохи нижчий. Це і є причиною того, що його ніколи не затоплює. Колись тут був монастир ¹¹⁵, який і дав йому назву, але тепер від нього немає жодних слідів. Якби над цим островом не височів суходіл, там було б добре жити; острів має до 1000 кроків у довжину і 80 або 100 — в ширину. Тут повно вужів та різних гадюк.

Далі бачимо Кінський острів [Konesky Ostro], що у верхній частині має майже три чверті льє в довжину і чверть — у ширину; він вкритий лісами /17/ й болотами, а навесні затоплюється водою. На цьому острові є багато рибалок, які за браком солі зберігають рибу в попелі, а також у великій кількості сушать її. Вони рибалють у річці Самарі [Samar], яка впадає в Дніпро з іншого боку, навпроти верхів'я Кінського острова. Згадана річка Самара зі своїми околицями має велике значення не лише через багатство риби, але і через віск, мед, дичину та будівельний ліс, чого тут багато, як ніде інде. Саме звідси було взяте все дерево, яке використовувалося при спорудженні Кодака [Kudac] ¹¹⁶, про який ще буде мова. Течія цієї річки дуже повільна через численні звивини. Козаки називають її святою річкою, можливо із-за її нечуваного багатства; я бачив, як навесні тут ловили оселедців і осетрів, яких у інші пори року немає.

Нижче за Кінським островом є Князів острів [Kniazow Ostro], цілком скелястий острівець до 500—600 кроків завдовжки і 100 — завширшки, котрий, як і Козацький острів [Kozacku Ostro], розташований ще нижче [за течією], не затоплюється повинню, так само скелястий, безлісий та повен змій.

Трохи нижче, на відстані гарматного пострілу, знаходиться Кодак, який є першим порогом [Pogoh], тобто грядою скель, що тягнеться впоперек річки, перешкоджаючи плаванню човнами. Тут є замок, який я заклав у липні 1635 р. ¹¹⁷, але наступного ж місяця серпня, якраз після мого від'їзду, якийсь Сулима [Soliman], отаман частини повсталих козаків, повертаючись з моря і побачивши, що замок заважає йому повернутися додому, зненацька \40\ захопив його і вибив доценту весь гарнізон ¹¹⁹, де могло бути до 200 солдат під командуванням полковника Маріона * [Marion] ¹²⁰.

* Цей полковник Маріон був французом. [Прим. авт.]

Захопивши і пограбувавши форт, згаданий Сулима /18/ повернувся з козаками на Запорожжя, недовго пробувши його господарем, бо він був взятий в облогу і здобутий іншими вірними козаками під командуванням великого Конєцпольського, краківського каштеляна. Згодом цей отаман бунтівників був схоплений разом з усіма своїми [людьми] і відвезений до Варшави, де його четвертовано.

Після цього поляки занедбали цей замок, що зробило козаків зухвалими і відкрило їм дорогу до бунту, який трапився 1637 р. ¹²¹ І коли ми 16 грудня цього ж року зустріли їх опівдні десь добрих 18 тис. у таборі під Кумейками [Komaiku], то хоча наша армія складалася лише з 4 тис. воїнів, ми негайно атакували і розбили їх. Битва тривала до півночі; з їхнього боку на полі

лишилося 6 тис. чоловік і п'ять гармат, а решта, поступившись нам полем бою, утекла під захистом ночі, яка тоді була дуже темною. Ми втратили близько 100 наших¹²³, а 1000 було поранених, і між ними — багато командирів. Там втратив життя пан де Морвей [Morveil] — французький дворянин, який був підполковником; там же вбито і його хорунжого, пана капітана Жулкевського [Iuskesky], пана поручника де ля Кротад [de la Crotade] і ще чимало іноземців¹²⁵.

Після цієї поразки війна з козаками тривала до жовтня наступного року, а після [укладення] миру¹²⁶ великий і благородний Конєцпольський особисто вирушив у Кодак з 4 тис. чоловік, де залишався доти, доки не був укріплений форт, що тривало біля місяця або близько того. Потім гетьман¹²⁷ від'їхав, забравши з собою 2 тис. чоловік, а мені наказав з кількома загонами /19/ і гарматами оглянути [місцевість] аж до останнього порога. На зворотному шляху він наказав підніматися по річці човнами разом з ясновельможним паном Остро'рогом [Ostrorok], великим шамбеляном¹²⁸; я мав нагоду оглянути падіння 13 водопадів¹²⁹ і нанести їх на карту¹³⁰ ту, що ви бачите. \41\

У цих краях 100 і навіть 1000 чоловік не бувають у повній безпеці, навіть цілі армії повинні переміщатися в строгому порядку, оскільки тутешні землі служать місцем перебування для татар¹³¹, які, ніде не зупиняючись постійно, тільки те й роблять, що нишпорять то тут, то там по цих великих просторах рівнинах; ходять вони купно, не менше як по 5-6 тис., а інколи навіть до 10 тис. разом.

Ми ще повернемося до опису їхніх звичаїв і того, як вони ведуть війну. Тут я лише скажу, що я бачив і відвідав усі 13 водопадів і пройшов через усі ці каскади лише в човні, піднімаючись вгору по річці, що на перший погляд видається неймовірним, бо висота деяких каскадів, які ми проминули, становить від 7 до 8 стіп. Судіть самі, чи там треба вправно володіти веслом. Серед козаків жоден не може вважатися справжнім козаком, якщо не піднявся через усі пороги. Отже, за їхнім звичаєм і мене можна визнати за козака, і саме в цьому — моя слава, яку я здобув під час цієї подорожі.

Щоб вам пояснити, що таке власне поріг, скажу, що це — руське [Russien] слово, яке означає «кам'яна скеля»; пороги утворюють, ніби кам'яну грядку, протягнуту впоперек річки: деякі з них знаходяться під водою, інші — на рівні води, ще інші виступають більш як на 8—10 стіп над водою. Вони такі великі, наче будинки, і розташовані так близько один до одного, що утворюють немовби греблю або дорогу, що перепиняє /20/ течію річки, яка за ними падає в одних місцях з висоти від 5 до 6, а в інших — від 6 до 7 стіп і т. д. залежно від рівня води в Борисфені. Навесні, коли тануть сніги, усі пороги вкриваються водою, окрім сьомого, названого Ненаситцем [Nienastites]¹³², котрий о тій порі року єдиний перешкоджає судноплавству. Влітку і восени, коли вода значно спадає, водопади мають іноді від 10 до 15 стіп. З цих 13 водопадів лише між Будилівським [Budilov]¹³³, десятим, і Таволжанським [Tawolzane]¹³⁴, одинадцятим, татари можуть переправлятися через річку уплав завдяки легкодоступності берегів. Від першого і до останнього порогу я зазначив лише

два острови, які не затоплюються водою. Перший лежить проти четвертого водопаду і називається Стрільчий [Strelczy] ¹³⁵: він увесь — із високих на 30 стіп скель з урвищами \42\ довкола себе, його довжина — близько 500, а ширина — від 70 до 80 кроків. Не знаю, чи там є якесь водоймище, бо ніхто, окрім птахів, туди не дістанеться. Поза тим, краї цього острова затінені диким виноградом. Другий [острів] набагато більший, має до 2 тис. кроків у довжину і 150 — в ширину, теж цілком скелястий, але урвищ тут менше, ніж на попередньому. Це місце укріплене самою природою і зручне для проживання. Кажуть, що на цьому острові є багато таволги [tavala], яка являє собою тверде, як самшит, червоне дерево і має властивості полегшувати сечовиділення у коней. Острів називається Таволжанським [Tawolzany] ¹³⁶, що одночасно є назвою, як ми вже сказали, одинадцятого водопаду. Тринадцятий поріг зветься Вільним [Wolny] ¹³⁷ і стоїть у місці, дуже зручному для будівництва міста або замку.

Вище на відстані гарматного пострілу видніється скелястий острівець, який козаки називають Кашоварницею [Kaszawanicze], що /21/ означає те саме, що «варити пшоно», ніби вони хочуть висловити цим радість, яку відчують, безпечно спустившись через пороги, і з цієї нагоди справляють на цьому маленькому острівці учту. Слід знати, що під час своїх подорожей вони харчуються якраз пшоном.

Трохи нижче Кашоварниці аж до Кічкаса [Kuczkosow] ¹³⁸ є гарні для проживання місця. Кічкас — це невелика річечка, яка з боку Татарії впадає у Ніпро, чи Борисфен. Від неї бере назву коса, оточена Борисфеном і двома неприступними урвищами, як це видно на карті; досягнути сюди можна лише зі сторони поля по досить низинній місцині, що має близько 2 тис. кроків [у довжину]. Досить було б тільки перекрити тут прохід, і мали б.прекрасно укріплене місто. Щоправда, поверхня тут нерівна, у формі горбів, так що в одному місці вищими є береги Татарії, а в іншому — протилежний берег підноситься над татарським. Місцевість тут дуже висока, річка протікає повною течією, не зустрічаючи жодних перепон, хоч і дуже вузька, особливо на південь, що, як ви бачите, позначено на карті цятками. Там знаходяться місця, які видались мені найвужчими. Я бачив, як поляки стріляли з лука з одного берега на інший, і стріла падала більш \43\ як на сто кроків далі за протилежний берег. Саме тут знаходиться найбільша і найзручніша переправа для татар, де вони зовсім не бояться засідок, оскільки в цьому місці русло має не більше 150 кроків, береги дуже доступні, а місцевість відкрита. Ця переправа також називається Кічкас ¹³⁹.

На півльє нижче починається верх Хортиці [Chortizca] ¹⁴⁰, та оскільки я далі цього місця не бував, то /22/ розповім вам лише те, що зміг дізнатися з оповідей інших, у зв'язку з чим не можу видавати це за чисту монету. Отже, кажуть, що цей острів дуже значний за своїми розмірами і майже весь оперезаний урвищами, а, відповідно, малодоступний. Має два добрих льє в довжину і півльє в ширину, переважно у своїй верхній частині, оскільки на захід звужується і понижується; повені його не затоплюють. На ньому росте багато

дубів, і він був би добрим місцем для поселення, яке служило б для спостереження за татарами.

Нижче цього острова річка тече, дуже розширюючись. Ще нижче знаходиться Великий Острів [Wielsky ostro]¹⁴¹ завдовжки у два льє, зовсім голий; великої вартості не має, тим більше, що навесні затоплюється водою за винятком середини, де лишається сухе місце до 1,5—2 тис. кроків у діаметрі. Навпроти цього острова з боку Татарії пливе річка, яка впадає в Ніпро і називається Кінська Вода [Konsekawoda]¹⁴². Вона дуже швидка і зберігає окреме русло протягом двох льє нижче острова Тавань [Tawan], протікаючи вздовж татарського берега і то відділяючись від [русла] Дніпра, то знову зливаючись з ним, від чого утворюються великі піщані гребені між її руслом і Ніпром.

Томаківка [Tomahowka]¹⁴³ — це острів до третини льє в діаметрі або біля того, майже круглий, дуже високий, здіймається у вигляді півкулі, геть покритої лісом. Якщо стати на його вершині, то видно увесь Ніпро від Хортиці аж до Тавані. Цей острів дуже гарний, я лише не зміг дізнатись, які у нього береги. Він знаходиться ближче до Русі, аніж до Татарії. Хмельницький [Skemislyk] обрав це місце для схованки, коли йому загрозувало оточення¹⁴⁴. /23/ Саме в цьому місці вони почали збиратися, \44\ коли піднялися для виступу у травні 1648 р., і виграли 26 травня битву під Корсунем [Korsum]¹⁴⁵.

Трохи нижче річки Чортмлик [Czertomelik]¹⁴⁶, десь посередині Ніпра, лежить досить великий острів з якимись руїнами¹⁴⁷. Цей острів отечений понад 10 тис. інших островів та острівців, розкиданих вздовж і впоперек цілком хаотично, заплутано і нерівномірно¹⁴⁸; одні з них сухі, інші — болотисті, до того ж усі вкриті великим, як списи, очеретом, який заважає бачити протоки, що їх розділяють. Саме в плутанині цих місць козаки мають свою схованку, яку називають «Військовою Скарбницею» [Scarbniza Woyskowa]¹⁴⁹, тобто скарбом армії. Усі ці острови навесні затоплюються водою, лише місце, де знаходяться руїни, залишається сухим. Ширина річки від одного берега до іншого близько одного льє. Саме в цих місцях нічого не змогли б вдіяти усі турецькі сили. Тут загинуло багато турецьких галер, що переслідували козаків, коли ті поверталися з Чорного моря. Запливши у ці лабіринти, вони [галери] не могли знайти дороги назад, а козаки, обстрілюючи їх зі своїх човнів, захованих за очеретами, завдали їм жару. Відтоді галери не піднімаються вище, аніж на 4-5 льє [від гирла]. Розповідають, що у Військовій Скарбниці [Skobnicza Woyskowa] в цих протоках козаки заховали багато гармат, і жоден поляк не може дізнатися, де саме. Бо окрім того, що поляки ніколи не бувають у цих місцях, козаки зберігають це у таємниці і не видадуть її. Зрештою, і поміж козаків мало хто це місце знає. Усі здобуті у турків гармати /24/ вони опускають на дно, навіть гроші свої там ховають і беруть їх лише тоді, коли виникає потреба. Кожен козак має свою окрему схованку, бо, захопивши здобич у турків, вони діляться нею, а повернувшись до цих місць, кожен ховає свій малий добуток, як уже говорилося, під воду¹⁵⁰, але, звісно, ті речі, які не зіпсуються від води.

Саме в цих місяцях вони роблять свої човни [cholna] *, тобто судна для морських походів, які мають у довжину до 60, у ширину 10 або 12, а в глибину 8 стіп, з двома стернами, як це видно на поданому далі рисунку ¹⁵¹.

* Cholna — човен або судно, на якому ходять в море. [Прим. авт.] \45\

Каір [Kair] ¹⁵² — це довгий острів на 5-6 льє, зовсім плоский, порослий частково очеретом, частково вербами; коли [основний рукав] русла проходить під руським берегом, то острів стає ширшим зі сторони Татарії; західний його край ніколи не затоплюється.

Великі Води [Wialesky Woda] ¹⁵³, тобто, велика водойма, що є навпроти Осокорівки [Skoroukae] ¹⁵⁴; тут мало островів, а посередині ріки є невизначене місце, де їх зовсім немає.

Носаківка [Nosokowka] ¹⁵⁵ — це довгий безлісий острів, що має понад два льє і навесні затоплюється. Татари переходять через цей острів, як і через Каір. Космаха [Kosmaka], має лише півльє [довжини]. Між цим островом і Руссю знаходиться канал, який називається Космаха ¹⁵⁶. У ньому козаки переховуються, коли виходять у море, побоюючись, щоб їх не помітила сторожа, виставлена над протокою Тавань, в руїнах давнього замку Іслам-Городка [Aslan-Korodicke] ¹⁵⁷, оскільки турок завжди пильно вартує це місце.

Тавань ¹⁵⁸ — це протока і велика переправа для татар, оскільки ріка тече тут одним руслом і має не більше 500 кроків завширшки, руський берег дуже високий і /25/ стрімкий, а протилежний — низький, який є островом Тавань, що у повінь не затоплюється. Це дуже підходяще місце для форту, щоб приборкати козаків і перешкодити їм виходити в море. Річка пливе нероздільно, тобто єдиним каналом на протязі двох льє і тільки нижче починає розливатися, утворюючи нові острови і канали.

Острів Тавань має у довжину до двох з половиною, а в ширину — до третини льє. Канал, що лежить між згаданим островом і Татарією, називається Кінські Води; ми про нього вже говорили. Коли ріка не в розлив, її можна перейти на конях; добра половина острова, зокрема на західному боці, затоплюється.

Козацький острів [Kosaky] ¹⁵⁹ має в довжину близько півльє, однак затоплюється.

Острів Бургунка [Burhanka] ¹⁶⁰ має також близько півльє і теж затоплюється водою. Це татарська переправа, в цьому місці треба перейти 3 канали, а саме: Кінські Води і двічі Дніпро; жоден з них не можна перейти на конях. \46\

Від Кічкаса [Kuczkasow] до Очакова [Orzakow] ¹⁶¹ є п'ять переправ ¹⁶², де можуть переходити татари; перша — Кічкас, друга — Носаківка. Ця переправа дуже незручна, бо тягнеться у довжину десь на три чверті льє, повна островів і очеретів, через які незручно переходити по багатьох каналах. Окрім того, татари остерігаються козаків, які звичайно знаходяться неподалік від цих місць і влаштовують їм засідки.

Третьою і найкращою [переправою] є Тавань, вона особливо зручна як через те, що знаходиться на відстані лише одного дня шляху від Криму, так і тому, що її легше переходити, бо має тільки два канали: перший — Кінські Води, який звичайно можна перейти на конях в цьому місці, а потім Дніпро, який треба долати вплав, але він не дуже широкий, хоча все-таки може мати до 500—600 кроків. /26/

Четверта переправа — Бургунка, вона менш зручна, ніж попередня, бо тут є три дуже широкі канали для переходу, а саме: Кінські Води і двічі Дніпро; усі три не можна подолати на конях.

П'ята і остання [переправа] — це Очаків [Oczasow], який є гирлом Дніпра, шириною на добре французьке льє. Татари переходять її таким чином: на свої плоскодонні човни вони кладуть упоперек жердини, до яких прив'язують в ряд коней один біля одного, з одного боку стільки ж, як і з іншого для підтримання рівноваги. Потім кладуть свою поклажу в човен і пускають його на воду; прив'язані коні йдуть за ним і таким чином повільно перетинають лиман. Коні геть засапуються, але оскільки вони коротко прив'язані до жердини, яка їх підтримує, а човен рухається повільно, то перепливають легко, звісно, якщо добра погода і все спокійно. За мого часу турки переправили таким чином свою кавалерію з 40 тис. коней, яку їхній Великий Пан¹⁶³ послав 1642 р. на облогу Озова [Ozow], або ж Азака [Azak]¹⁶⁴, міста на Дону, здобутого у турків козаками Московії рік тому, і відвоював його¹⁶⁵.

На три льє вище Очакова знаходиться гирло Богу¹⁶⁶, де лежить острів у формі трикутника¹⁶⁷ довжиною до пів-льє, навпроти Семенового Рогу [Semenwiruk]¹⁶⁸. \47\

Вище Семенового Рогу на Бозі знаходиться Виноградна Криниця [Winaradnakricza]¹⁶⁹ з джерелом прямо над проваллям, гарне і зручне для проживання місце завдяки лісу, який тут вигідно розміщений, і завдяки млинам, які можна було б тут поставити.

Андріїв острів [Andre Ostro]¹⁷⁰ може мати до льє у довжину і чверть льє в ширину, вкритий лісом.

Піщаний Брід [Piczane' Brod]¹⁷¹ /27/ зручний для переправи на конях, річка тут неглибока, до 3 стіп, і вузька, береги легкодоступні, так що можна було б переправляти навіть важку артилерію. Нижче цього місця річка судноплавна, а вище у багатьох місцях її можна переходити на конях, як це видно на карті.

Кременчук [Krzeminczow]¹⁷² — це острів завдовжки 1,5, завширшки 1 тис. кроків. З північного урвистого берега його висота 20—25 стіп, з південної сторони він низький. Лише на півльє далі, з боку Очакова, тут є будівельний ліс. На півночі острова є місце з твердим ґрунтом, досить вигідне для будівництва форту або замку, оточене долинами попід урвищами.

Усть-Саврань [Oucze Saugam], або Новий Конєцполь [Konespol Nowe] — останнє поселення поляків з боку Очакова, яке я заклав 1634 р., а 1635 р. збудував тут королівську фортецю; гадаю, що в цьому місці можна було б звести добрий арсенал проти турка.

Та повернемося до Очакова і скажемо, що це місто, яке належить турку, знаходиться у гирлі Ніпра і по-турецькому називається Джанкерман [Dziancrimenda]. Це місто є стоянкою для галер, які охороняють гирло Борисфена, щоб перешкодити виходу козаків у Чорне море. Порту тут немає, є лише добра якірна стоянка. Під замком лежать два міста, розташованих поруч на одному зі схилів гори, а другий — урвище. Вони добре захищені з південного до північного заходу. Стіни замку можуть мати до 25 футів у висоту, але міські стіни набагато нижчі. У місті може бути до 2 тис. жителів.

На південь від цих міст є ще один невеликий замок на зразок [артилерійської] платформи ¹⁷⁵, де розміщено кілька гармат, /28/ щоб стріляти через річку на протилежний берег Борисфена (лиман має добре льє). Там стоїть вежа, \48\ де турки тримають сторожу, яка здалеку помічає козаків на морі, щоб подавати звідтіля сигнал галерам ¹⁷⁶. Однак козаки з цього кепкують, бо уміють проходити туди й назад непоміченими завдяки способу, про який я розповів далі.

Приблизно на відстані одного льє на південний схід від Очакова є добрий порт, що зветься Березань [Berezan] ¹⁷⁷, його ширина в гирлі — до 2 тис. кроків; заплисти туди можна лише човном, але і для галер він достатньо глибокий. Вони можуть там підніматися на 2 льє по річці, яка утворює цей порт. Річка називається Анчакрак [Anczakrick] ¹⁷⁸.

Єзеро [Ezero], тобто озеро Тилігул [Teligol] ¹⁷⁹, має 8 льє завдовжки і від сьомої до восьмої частини льє в ширину; від берега моря тут є природна гребля, яка перешкоджає морю і озеру зливатися. Озеро настільки кишить рибою, що вода нею аж тхне. Ні припливу, ні відпливу води тут немає.

Озеро Куяльник [Kuialik] ¹⁸⁰ знаходиться не ближче, ніж 2 тис. кроків від моря і кишить рибою, як і попереднє. На рибну ловлю на ці два озера приїздять караванами більш як за 50 льє; тут трапляються коропи та щуки такої величини, що просто дивовижно.

Білгород [Bielegrad] ¹⁸¹ розташований на відстані 1 льє від моря на річці Дністрі [Niestre]; турки називають його Аккерманом [a Kierman]; це місто також належить туркам. .

Кілія [Killa] ¹⁸² — це теж турецьке місто, повністю оточене кам'яною стіною з контрескарпом ¹⁸³; замок стоїть вище міста на річці Дунай [Danube], на віддалі 1 льє від її гирла. На протилежному березі навпроти нього є Стара Кілія [le vieille Kilia], де ще й тепер видніються якісь руїни ¹⁸⁴. /29/

Буджак [Budziak] ¹⁸⁵ лежить між Білгородом і Кілією. Це — рівнина завдовжки до 12, завширшки від 5 до 6 льє, де збираються і переховуються татари-бунтівники, які не визнають ні хана [cham] ¹⁸⁶, ні турка, тут може бути 80 або 90 поселень. Повторюю, це з тих свавільних татар, які постійно чинять набіги на Дике Поле [les campagnes desertes] ¹⁸⁸, щоб захоплювати християн і продавати їх на галери, бо вони живуть лише з грабунку, немов хижі \49\ птахи. Іноді вони заходять на Україну [l'Ukraine] та Поділля [Podolie], але залишаються тут недовго і завжди готові до швидкої втечі, тим більше, що їх буває не більше 4-5 тис. Вони постійно тримаються поблизу кордонів і в

Дикому Полі; їхні поселення рухливі, а житла поставлені на двох колесах, як домівки пастухів у Франції, бо коли кінчається трава в одній долині, вони знімаються табором і переходять на інше місце; я опишу це в кінці [розповіді] .

Тендра [Tendra]¹⁸⁹ — це острів на відстані 4 льє від гирла Дніпра, завдовжки до 3-4 льє; голий, вкритий поодинокими чагарниками. Прісна вода тут надзвичайно смачна, а довкола — хороші місця для якірної стоянки.

За 2 льє від гирла Дунаю знаходиться низький острів до 2 льє в окружності, де також є прісна вода; турки називають його Ілланада [Ilanada], тобто острів змії¹⁹⁰.

Ізмаїл [Smil]¹⁹¹ — це турецьке місто, що зовсім не обнесене муром. За милю вище від Ізмаїлу знаходиться те місце, де Осман [Oseman], Великий Пан турків, наказав 1620 р. збудувати міст, коли він ішов на Поділля з 600-тисячним військом¹⁹². Це місце лежить на відстані гарматного пострілу нижче Облужиці [Oblizicza]¹⁹³. Йому не вдалося нічого іншого, тільки захопити злидений замок на річці Дністер у Волощині [Walachie]¹⁹⁴, що зветься Хотин [Kosin]¹⁹⁵. /30/ До того ж поляки здали його лише після укладення угоди з турком при умові, що той повернеться до Константинополя, що він і зробив, втративши понад 80 тис. чоловік як у битвах, так і внаслідок хвороб і голоду, які охопили турецьке військо. Річка у цьому місці дуже вузька, не більше 500—600 кроків завширшки, бо турки стріляють зі своїх луків з одного берега на другий. Нижче згаданого мосту Дунай розливається на декілька рукавів, а головний канал проходить повз Кілію.

Між Рені [Rene]¹⁹⁶ і Облужицею [Obliszica], як видно на карті, є два острови. Паллеко [Palleko]¹⁹⁷ — це острівець округлої форми, розташований між Дунаєм і Понтом¹⁹⁸; його величина — до 200 кроків. Він оперезаний урвищами і увесь покритий лісом. Щороку Дунай нищить потроху його береги своєю швидкою течією. До того ж, ґрунти на цьому острові лише піщані. \50\

Галац [Galas]¹⁹⁹ належить Волощині [Vallaquie]; його жителі — християни грецького віросповідання. Він розміщений на Дунаї між гирлами двох річок; Серету [Seretk] і Пруту [Prut].

На південь знаходиться Варна [Warna]²⁰⁰, порт на Чорному морі у Болгарії. [Далі] до Константинополя на морі немає ніяких значних місць, окрім чорноморських веж, розташованих у гирлі каналу²⁰¹ за три льє від Константинополя.

Про Крим, або край Татарії

Крим [Crime]²⁰² — це великий півострів на Чорному морі, розташований на південь від Московії. Острів густо заселений татарами [Tartars], які вийшли з Великої Татарії [la Grande Tartarie] Вони тут /31/ мають короля, якого

називають ханом і який підлягає Великому Туркові²⁰⁴. Це ті татари, які так часто вдираються у Польщу і Московію у кількості до 80 тис., палять і нищать усе, на що натрапляють, а потім виводять з собою до свого краю 50 і навіть 60 тис. руських [Roux] невільників і продають їх для служби на галерах. Цей бо народ живе тільки з грабунку.

Згаданий півострів має горловину завширшки лише з півльє, і якби її перетяти, утворився б острів. На перешийку цього півострова розташоване злиденне місто без мурів, оточене лише наполовину заповненим [водою] ровом завширшки 20, а завглибшки 6-7 стіп; його ж обнесено жалюгідним валом висотою у 6-7, а шириною — у якихось 15 стіп. Місто лежить за 300 кроків від східного берега; у ньому є кам'яний замок, замкнутий в інший замок, який його оточує. Відстань від цього міста до західного берега — півльє вздовж рову, який тягнеться до моря. У згаданому місті не може бути більш як 400 вогнищ²⁰⁵. Татари називають його Ор [Or]²⁰⁶, а поляки — Перекоп [Peresop], тобто нашою мовою — «перекопана земля». Ось чому географи називають цю частину Татарії *Tartaria Peresopensis*. \51\

Гезлеве [Kosesow]²⁰⁷ — це старовинне місто на сході, що належить ханові і може мати 2 тис. вогнищ; має порт.

Топе-Таркан [Topetarkan]²⁰⁸, або Херсонес [Chersonne] — це старовинні руїни. Бахчисарай [Bacieseray]²⁰⁹ — це [місто], де мешкає хан татарів; тут може бути до 2 тис. вогнищ.

Альма [Alma], або Фотсала [Foczola]²¹⁰ — це село, у якому є католицька церква Святого Іоанна; у ньому може бути біля 50 вогнищ.

Балаклава [Balucława]²¹¹ — порт і містечко, де будують кораблі, галери /32/ і галіони для Великого Пана. Вхід до порту має близько 40 кроків; порт має близько 800 кроків у довжину і 450 у ширину. Я не зміг довідатися ні про його глибину, ні про те, яким є дно — піщаним, мулистим чи скелястим. Однак вірогідно, що його глибина перевищує 15 стіп, бо сюди заходять судна, навантажені більш як 500 тоннами²¹³. У цьому містечку не більше як 120 вогнищ. Це місце — один із найкращих і найзручніших портів у світі, оскільки судно тут завжди на плаву. Який би не стався шторм, воно навіть не хитається, захищене від усіх вітрів високими горами, що оточують бухту.

Мангуп [Mancuro]²¹⁴ — це злиденний замок, розташований на горі, що зветься Баба [Baba]. Усі мешканці цього замку — євреї. Тут не більше як 60 вогнищ.

Кафа [Caffa] — це столичне місто Криму. Тут є [резиденція] турецького губернатора, поставленого Великим Паном. Татар у цьому місті живе мало, у ньому переважають християни, вони послуговуються купленими у татар невільниками, яких ті захопили у Польщі та Московії. У цьому місті є 12 грецьких церков, 32 вірменські і один костьол Св. Петра. Тут може бути 5—6 тис. вогнищ, але понад 30 тис. невільників, оскільки в цьому краї послуговуються лише слугами такого роду. Це місто дуже купецьке і торгує як у Константинополі, Трапезунді [Trebisonte]²¹⁶, Синопі [Sinope]²¹⁷, так і в інших містах, зрештою, в усіх місцях як на Чорному морі, так і по всьому

Архіпелагу²¹⁸, і на морі Левант [la mer du Levant]²¹⁹, і на цілому Чорному морі. \52\

Кріменда [Crimenda]²²⁰ — дуже старовинна; належить ханові і нараховує біля сотні вогнищ.

Карасу [Karasu]²²¹ також належить ханові і має близько 2 тис. вогнищ /33/
Тузла [Tusla]²²² — у цьому місті є солеварні; там може бути 80 вогнищ.

Карасу [Corubas] може мати 2 тис. вогнищ.

Керч [Kercy]²²³ — близько 100 вогнищ.

Ак-Мечет [Ackmacety]²²⁴ — близько 150 вогнищ.

Арабат [Arabat]²²⁵, або Орботек [Orbotec] — це кам'яний замок з баштою, розташований на перешийку півострова, що замкнутий між морем Лиман [la mer de Limen] і Тонкою Водою [Tineka Woda]²²⁷. Ця горловина не ширша за одну восьму льє, де від одного моря до іншого тягнеться частокіл. Наші козаки²²⁸ називають півострів Косою [Kosa]²²⁹, тому що він має вигляд коси. У цьому місці хан тримає свій табун, у якому, як кажуть, є до 70 тис. коней.

Тонка Вода [Tinkawoda]²³⁰ — це протока між суходолом і Косою. Має лише 200 кроків у ширину, і в штиль її можна перейти верхи на конях. Козаки переходять її табором²³¹, коли йдуть красти коней з ханського табуна, про що ми невдовзі напишемо.

Від Балаклави [Baleclawa] до Кафи берег моря дуже високий і стрімкий. Решта півострова уся низинна. На рівнині у південному напрямі до Ору є багато кочових татарських поселень, поставлених на двоколісних возах на зразок тих, що в Буджаку [Budziak].

Гори Балаклави і Карасу називають горами Баба [Baba]²³²; з них витікає 7 річок, що зрошують цілий півострів. Усі [гори] повністю покриті лісами.

Над річкою Кабартою [Kabats]²³³ є виноградники.

Над річкою Салгіром [Sagre] — багато городів і садів.

Протока між Керчю і Таманню не ширша 3—4 французьких льє.

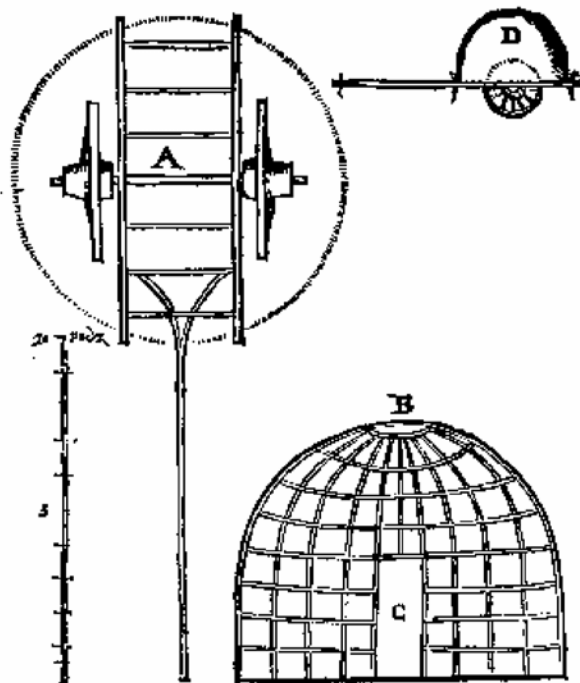
Тамань²³⁵ — це місто у краю черкесів [Circasaises]²³⁶, яке належить турку. У цьому містечку є злиденний замок, де /34/ несуть варту приблизно 30 яничарів [hanichares]²³⁷, так само, як і в Темрюці [Temruk]²³⁸, де охороняється \53\ перехід до Азаку [Azak], або Азова [au Zouf]²³⁹, важливого міста в гирлі річки Дону [Donnais]. На схід від Тамані лежить земля черкесів, котрі є татарами-християнами і вважаються найбільш віруючими.

Кримські татари

Оскільки ми вже знаходимося у татарському краї, мені здається, що не буде недоречним сказати дещо про їхні порядки, спосіб життя, те, як вони воюють,

якого порядку дотримуються у походах, вступаючи на ворожу землю, і як відступають назад у Дике Поле²⁴⁰.

Декілька днів після народження татари не можуть розплющити очей²⁴¹, як то буває у собак та, взагалі, в інших тварин. Вони невисокої статури, найвищі з-поміж них не більші за наших середніх. Швидше малого, аніж високого зросту, вони кремезні, з крупними членами [тіла], з високим і широким животом. Плечі у них міцні, шия коротка, голова велика, лице майже кругле, лоб широкий, очі ледь розплющені, але дуже чорні і з довгим розрізом, ніс короткий, рот досить малий, зуби білі, як слонова кістка, шкіра смаглява, волосся дуже чорне і жорстке, немов кінська грива. Одним словом, у них зовсім інший вид, ніж у християн. Поглянувши на них, їх можна відразу розпізнати. Своім зростом і виглядом вони скидаються на індіанців Америки [la Merique] з околиць Мараняну [Maragnan]²⁴² чи на тих, кого називають караїбами [Ca raibes]²⁴³./35/ Вони сміливі і витривалі воїни, не піддаються втомі, легко переносять зміну погоди, оскільки з 7-літнього віку, вийшовши зі своїх котарг [cantars]²⁴⁴, тобто осель чи халабуд на двох колесах, ніколи не сплять під іншим дахом, окрім відкритого неба. Починаючи з цього віку, їм завжди дають їсти тільки те, що вони самі собі вполюють з лука. Ось як вони навчають своїх дітей влучно стріляти. Після досягнення 12-літнього віку їх посилають на війну. Коли діти ще маленькі, їхні матері турботливо купають їх щодня у воді, де розчинено сіль, аби їхня шкіра загрубіла і вони стали менш чутливі до холоду, коли їм доведеться перепливати ріки в зимову пору./37/ \54\ \55\

Ми тут розглядаємо два різновиди татар: одні зветься ногайськими [Nahaysky], а інші — кримськими [Crimsky]. Останні, як ми вже згадували, походять з того великого півострова, що лежить над Чорним морем і загальноприйнято називається Таврійською Скіфією [Scythie Taurique]²⁴⁵. Ногайські [Nahaisky] татари²⁴⁶ діляться на дві [частини], а саме: великі ногаї [le grand Nahaisky] і малі ногаї [la petit Nahaisky]. Обидва [народи] проживають між річками Доном [Don] і Кубанню [Kuban], є кочовими і [в побуті] дикими. Одні з них частково є підданими хана, короля Криму, а інші — московитів. Є й такі, що підкоряються лише собі. Ці татари не такі відважні, як кримські, а останні не такі хоробрі, як буджацькі [Budzaik].

Ось як одягаються татари²⁴⁷. За одяг цьому народу служить коротка сорочка з бавовняної тканини, яка спадає лише на півстопи нижче пояса, шаровари і короткі, до колін, штани для верхової їзди з сукна або найчастіше з бавовняної тканини, вистрочені зверху. Найбравіші з-поміж них носять каптан з вистроченої бавовняної тканини, а зверху — сукняний халат, підбитий лисячим або благородним куничим хутром, шапка з такого ж хутра та чоботи з червоного сап'яну без острогів. Простолюд має на плечах тільки баранячі кожухи, вивертаючи їх вовною назовні під час спеки та в дощ²⁴⁸. Вигляд їх в такому одязі, коли їх несподівано зустріти в полі, викликає жах, оскільки їх можна прийняти за білих ведмедів верхи на конях. У часи холодів та взимку вони вивертають свої кожухи вовною всередину. Те саме роблять і з шапкою, виготовленою з такого ж матеріалу.

Вони озброєні шаблею, луком з сагайдаком із 18—20 стрілами; за поясом у них ніж, /38/ кресало, щоб добувати вогонь, шило і 5 або 6 сажнів ремінних шнурів для зв'язування бранців, яких їм вдається захопити під час походу. Кожен з них має в кишені нюрнберзький [de Nuremberg] годинник²⁴⁹. Лише найзаможніші носять кольчугу, інші ж, не маючи нічого, йдуть на війну вважай голими. Усі вони дуже сміливі і вправні на конях, але у них погана посадка, бо ноги надто зігнуті із-за коротких стремен, і сидять вони на конях так, як виглядала б мавпа, \56\ посаджена на хорта. Однак усе-таки вони дуже вправні на конях і настільки спритні, що на повному чвалі перестрибують з одного коня, який засапається, на іншого, котрого ведуть за вуздечку, щоб швидше тікати під час погоні. Кінь, не відчуваючи більше на собі господаря, одразу ж перебігає праворуч від нього, тримаючись весь час поруч з ним, щоб бути у зручному місці, коли вершник схоче пересісти на нього з тією спритністю, яка їм властива при перестрибуваннях. Ось як ці коні привчені служити своїм господарям. Зрештою, це особлива порода коней, поганої постави, негарних, але надзвичайно витривалих щодо втоми. Переходи по 20—30 льє без зупинок під силу лише цим бахматам [baquemates] (так вони називають цю породу коней)²⁵⁰. Гриви у них дуже густі і звисають аж до землі, а хвости волочаться позаду. Їжа більшості осілих жителів, а також тих, які кочують — зовсім не хліб²⁵¹, хіба що вони знаходяться серед нас. Конина для них смачніша, ніж волонина і овече та козине м'ясо. Що ж до баранини, то вона їм невідома. Крім того, коли /39/ ріжуть коня, то треба, щоб він був дуже хворий або щоб уже не

було надії його використати, перш ніж зважитися його забити. Навіть якщо кінь здиhaє сам по собі від якої б то не було хвороби, вони не утримуються від того, щоб його з'їсти, оскільки, слід гадати, цей народ не належить до найделікатніших. Навіть ті, що вирушають на війну, роблять так само. Об'єднані по десять чоловік, вони, зауваживши, що котрийсь кінь уже не може бігти, забивають його. Якщо у них знайдеться борошно, вони рукою перемішують його з кров'ю, як це робиться зі свинячою кров'ю при виготовленні кров'яних ковбас, потім доводять це до кипіння, варять у казані і споживають як великий делікатес. М'ясо ж готують таким чином: ділять його на чотири частини, три з них віддають тим з своїх товаришів, у яких м'яса немає, собі ж залишають лише задню чверть, яку нарізають на якомога більші кружала з найм'ясистішого місця, не товщі 1-2 дюймів; кладуть їх на спину коня, якого сідлають поверх них, підтягаючи якнайтісніше підпругу, потім сідлають на коня і скачуть дві або три години, продовжуючи похід у тому ж темпі, як рухається все військо. Потім зіскакують з коня, \57\ розсідлюють його і перевертають свій шматок м'яса, знімаючи пальцями піну з коня і змочуючи нею страву, боячись, аби вона не пересихала. Далі знову сідлають коня, як і раніше дуже міцно затягуючи підпругу, і знову скачуть дві-три години. Отоді вже м'ясо на їх смак вважається приготованим, ніби душенина²⁵². Ось такі їхні делікатеси і приправи. Що ж до інших частин чверті м'яса, які не можна порізати на /40/ великі кружала, то їх варять з дрібною солі, не знімаючи піни, оскільки вважають, що знімати піну з горщика — це викидати геть увесь смак і соковитість м'яса.

Ось так цей нещасний народ живе. Добру воду вони п'ють тільки тоді, коли трапиться, що буває дуже рідко. Впродовж усієї зими вони вживають лише розтоплений сніг. Ті з них, хто заможніший, як, наприклад, мурзи [morzas]²⁵³, тобто знать, та ті, у кого є кобиллиці, п'ють їхнє молоко, що заміняє їм вино й горілку. Пшоняну, ячмінну і гречану каші вони заправляють кінським жиром, бо у них ніщо не марнується. Зі шкіри вони виготовляють (бо володіють усіма цими ремеслами) паски, вуздечки, сідла, нагайки, якими підганяють своїх коней, оскільки зовсім не вживають острогів. Ті, що зовсім не ходять на війну, харчуються у залежності від пори року і можливостей м'ясом овець, баранів, козенят, курей та іншої птиці. (Що ж до свинини, то вони її не споживають, як і євреї.) Якщо їм вдається роздобути борошна, вони печуть з нього на попелі коржі, однак звичайною їхньою їжею є пшоно, ячмінна і гречана каші. Ці види злаків вони вирощують, споживають також рис, який їм привозять. Щодо фруктів, то їх у них небагато, зате у широкому вжитку є мед; вони його дуже люблять, а також виготовляють з нього напій, який не варять, тому він викликає страшенні різі [в шлунку].

Ті, що живуть в містах, більш цивілізовані: вони випікають хліб, подібний до нашого; їхнім поширеним напоєм є брага [breha]²⁵⁴, яку готують з вареного проса. Цей напій густий, як молоко, і все-таки п'яний. П'ють також горілку, яку їм привозять з Константинополя. Є ще й інший напій, який виготовляють бідняки, /41/ що не мають змоги купити браги. Ось як це робиться: у барильце \58\ наливають коров'ячого, овечого або козиного молока, збивають його і

одержують трохи масла, а те, що залишилось, зберігають в глеках, щоб використовувати як напій. Оскільки він скисає, то готують його майже щодня. Цей народ досить тверезий, вживає мало солі до наїдків, зате додає багато приправ, зокрема, червоного перцю. Готують вони ще один різновид напою, подібний до того, що роблять жителі Мадагаскара²⁵⁵. Відварюючи м'ясо з дрібною солі, вони, як ми вже говорили, не збирають піни; після того, як м'ясо звариться, вони зберігають оцей навар, який називають «чорба» [chourbe]²⁵⁶, а потім, коли хочуть пити, підігривають його. При смаженні м'яса на рожен насаджують цілу вівцю або барана, а коли м'ясо готове, ділять його на шматки завдовжки в 1 стопу, а завширшки в 4 пальці. Ось як харчуються ці люди.

Раз ми вже розповіли, як вони живуть у себе вдома, тепер розкажемо, як вступають на ворожу землю з наміром пограбувати її, спалити і захопити невільників²⁵⁷.

Хан, котрий є їхнім королем, одержавши наказ Великого Пана вступити в Польщу, починає докладати зусиль до підготовки війська. Якщо він особисто бере участь у поході, його армія складається з 80 тис. чоловік. У інших випадках їхнє військо нараховує, як звичайно, 40—50 тис., якщо очолує його в поході лише мурза [mogza]. Їхні набіги на ворожі землі відбуваються, звичайно, на початку січня, завжди о зимовій порі, щоб уникнути перешкод на шляху. Ні болота, ні ріки тоді не можуть перешкодити їх просуванню в будь-якому з тих напрямків, куди /42/ ведуть їхні шляхи. Отже, зібравшись і оглянувши військо, вони вирушають уперед. Нашому читачеві слід зауважити, що хоча Крим лежить між 46 і 47 паралелями, однак Дике Поле на північ від нього взимку аж до березня повністю вкрите снігом. Це додає [татарам], які пускаються у таку довгу дорогу, впевненості і зухвалості, бо хоча їхні коні зовсім не підковані, однак сніг оберігає їм копита. Цього б не було, якби землю не вкривав сніг, а затверділа від морозу земля нищила копита коням. Найвпливовіші і найбільш завбачливі з-поміж них кують своїх коней [підковами] з волового рогу, прикріплюючи їх до ніг чимось на зразок шкіряної дратви або цвяхами. \59\ Це, проте, тримається досить недовго і легко губиться. Ось чому вони так бояться безсніжної зими, а також ожеледиці, коли починають ковзатися навіть найкраще підковані коні.

Просуваючись уперед, вони роблять невеликі денні переходи, звичайно по б французьких льє, і так рухаються день за днем, розраховуючи свій час і дії таким чином, щоб мати змогу повернутися додому раніше, ніж скресне лід, і щоб їхнє повернення пройшло благополучно. Ось так вони наближаються до кордонів Польщі, обираючи собі шлях по балках²⁵⁸, яких шукають і які неначе переходять одна в одну. Це робиться для того, щоб сховатися в степу і не бути викритими козаками, які в різних місцях, тримають сторожу і, дізнавшись про появу татар та напрям їх руху, піднімають тривогу у своєму краї. Ось тому татари користуються згаданою мною хитрістю, тобто пересуваються лише по балках, а увечері, стаючи табором, /43/ не розпалюють вогнищ з тієї ж причини. [Також] посилають уперед розвідників, намагаючись упіймати кількох козаків, аби здобути «язика» від ворога. Зрештою, лише найбільш спритному і досвідченому вдається захопити противника зненацька.

Татари переміщаються по 100 коней у ряді, фактично по 300, оскільки кожен татарин, як ми вже говорили раніше, веде за вуздечку ще двох коней, що служать для запасу, їхній передній ряд може займати [вшир] від 800 до 1000 кроків, а вглиб вони мають десь від 800 до 1000 коней і займають понад 3, навіть 4 великих льє, якщо тримаються тісними рядами, бо інакше вони розтягаються більше, як на десять льє. Для того, хто цього не бачив [на власні очі], це буде дивне видовище, оскільки 80 тис. татар ведуть понад 200 тис. коней; не так густо дерев у лісі, як їхніх коней тоді у степу. Коли бачиш їх здаля, то здається, що це на обрії піднімається якась хмара, збільшуючись в міру того, як піднімається, і сповнюючи жахом найсміливіших, маю на увазі тих, хто не звик бачити таких полчищ водночас. Рухаються ці великі армії так: щогодини вони зупиняються на півчверті години, щоб дати можливість своїм коням помочитися, а ті настільки добре навчені, що роблять це відразу ж, як тільки їх спиняють. ⁶⁰ Одночасно татари злязять з коней і також мочаться. Потім негаючи сидають на коней і продовжують свій шлях. Усе це відбувається за єдиним сигналом свистка.

Наблизившись до кордону на відстань біля 3 або 4 льє, вони роблять зупинку на два-три дні у вибраному місці, яке, на їх думку, може служити за схованку. Там вони наводять порядок і дають собі перепочинок. Після того, як військо відпочине, його ділять на три [частини]: дві третини /44/ призначаються для основного складу, а третю ще раз ділять на дві [половини], кожна з яких утворює окремих фланг, а саме: правий і лівий. Розподілені таким чином, вони вступають до краю. Основний склад (який вони своєю мовою називають кошом [choche] ²⁵⁹) поволі, але безупинно, пересувається разом з флангами і вдень, і вночі, даючи війську не більше години на харчування аж доти, доки не заглибиться на 60—80 льє до краю, не заподіюючи при цьому жодної шкоди. Але коли вони починають повертатися назад, основний склад продовжує рухатися у тому ж темпі, а фланги за наказом воєначальника ²⁶⁰ віддаляються і скачуть кожен у свій бік на 8—12 льє від війська, але так, що половина вперед, а половина вбік. Я забув сказати, що кожний фланг може мати від 8 до 10 тис. чоловік і підрозділятися знову на 10—12 загонів по 500—600 татар у кожному. Розбігаючись повсюди по селах, вони оточують їх, виставляючи по чотири сторожові пости довкола і підтримуючи великі вогнища впродовж усієї ночі, побоюючись, щоб котрийсь із селян не втік. Потім грабують, палять і вбивають усіх тих, хто чинить їм опір, а тих, хто здався, забирають з собою, і не тільки чоловіків і жінок з немовлятами, але також і худобу, як, наприклад, коней, волів, корів, баранів, кіз та ін. Щодо свиней, то увечері їх всіх зганяють, замикають у клуні або в іншій будівлі, а потім з чотирьох кутків підпалюють у зв'язку з відразою, яку почувають до цих тварин. Ці фланги (як ми вже сказали), не маючи наказу віддалятися більше, ніж на 8—12 льє, повертаються зі своєю здобиччю до основного складу, який легко знайти, бо він залишає за собою помітний слід, оскільки там скаче понад 500 коней /45/ в ряд, так що їм лишається ⁶¹ тільки йти по сліду. Через 4-5 годин вони приєднуються до основного складу війська. Після їх прибуття відразу ж віддаляються два інших фланги такої ж чисельності, як і перші, один праворуч, другий ліворуч,

рушають чинити такий же грабунок, що й попередні, після чого, як і раніше, повертаються, а тоді знову від'єднуються від війська два нових свіжих фланги, аби зробити таке ж спустошення, що й перші. Ось так по черзі вони здійснюють свої набіги, в той час як основний склад ніколи не зменшується і постійно охоплює дві третини всього війська, яке рухається (як ми вже говорили) лише кроком, щоб бути завжди у формі і наготові до бою з польською армією, якби трапилося з нею зустрітися, хоча в їхні наміри така зустріч не входить, навпаки, вони б прагнули по можливості уникнути її.

Вони ніколи не повертаються тією дорогою, якою увійшли, а роблять щось на зразок кола, щоб певніше уникнути польської армії, оскільки ведуть виключно оборонні бої, та й то лише тоді, коли на них добре натиснуть. Навіть переконавшись, що їх десятеро проти одного, вони не наважуються напасти першими, оскільки ці розбійники (а саме так слід називати цих татар) приходять у Польщу зовсім не для того, щоб битися, а для того, щоб зненацька пограбувати і захопити здобич. Якщо ж поляки їх зустрічають, то завдають їм жару і примушують відступати швидше, аніж кроком. Нарешті, перебігши і пограбувавши [край], вони закінчують свій набіг і повертаються у Дике Поле на відстань 30-40 льє від кордону. Почуваючись у безпечному місці, вони роблять тривалу зупинку, отямлюються і приводять себе в порядок, якщо в сутичці з поляками виникло безладдя./46/

Під час цього перепочинку, який триває тиждень, вони збирають усю здобич, яка складається з бранців і худоби, і ділять її між собою. Ця картина може зворушити найбільш нелюдські серця, коли розлучається чоловік з жінкою, матір з дочкою без жодної надії ще колись побачитися, бо йдуть у жалюгідне рабство до безбожників-магометан, де зазнають безмежної наруги, їхня брутальність підштовхує їх до мерзенних вчинків, як наприклад: знеславлення дівчат, гвалтування жінок на очах їхніх батьків і чоловіків, навіть обрізання дітей перед батьками, аби навести їх до Магомета.

Словом, найбільш тверді серця здригнулися б, чуючи крики і співи, плач і стогони цих нещасних русинів, бо цей народ і співає, і голосить плачучи. Цих нещасних тепер поділено в різні сторони: одних — у Константинополь, других — у Крим, ще інших — в Анатолію [la Natolie] і т. д. Оце така коротка розповідь про те, як татари, напавши, за неповних два тижні захоплюють у полон людей у кількості понад 50 тис. душ, як обходяться зі своїми бранцями, поділивши їх, а потім, після повернення до свого краю, продають на власний розсуд.

А тепер ми розкажемо, як татари вступають до Польщі у літній час, коли звичайно їх буває не більше 10—20 тис., бо якби було більше, їх би надто швидко виявляли. Ось як вони вступають: опинившись за 20—30 льє від кордону, ділять свою армію на 10—12 загонів, у кожному з яких може бути до тисячі коней. Половина війська з 5-6 загонів вирушає праворуч /47/ на відстані 1-1,5 льє загін від загону; те ж саме робить друга половина загонів, що тримається ліворуч на такій самій відстані, утворюючи [в цілому] передню лінію, розтягнуту на 10—12 льє. Попереду на відстані більше 1 льє просувається сторожовий загін, щоб захопити «язика» і краще зорієнтуватися,

куди йти. Ось так вони простують навкіс, тісно тримаючись один одного, з тим, щоб у призначений день зустрітися на домовленому місці за якихось 2 або 3 льє від кордону так, як у центрі сходяться різні радіуси. Причиною того, що вони йдуть окремими розділеними загонами, є острах, аби їх не викрила козацька сторожа, яка постійно чатує в степах на відстані 2-3 льє одна від другої. Не розпізнавши, скільки насправді є татар, вона зможе повідомити лише про той загін, який побачила. Бо ці козаки, як тільки здаля помітять татар, негайно віддаляються, щоб зняти у краї тривогу. Коли вони бачать якусь тисячу чи біля того, така [незначна] кількість ворога їх не тривожить, а тому через декілька днів після одержання звістки про нього вони бувають дуже вражені [їхньою кількістю]. \63\

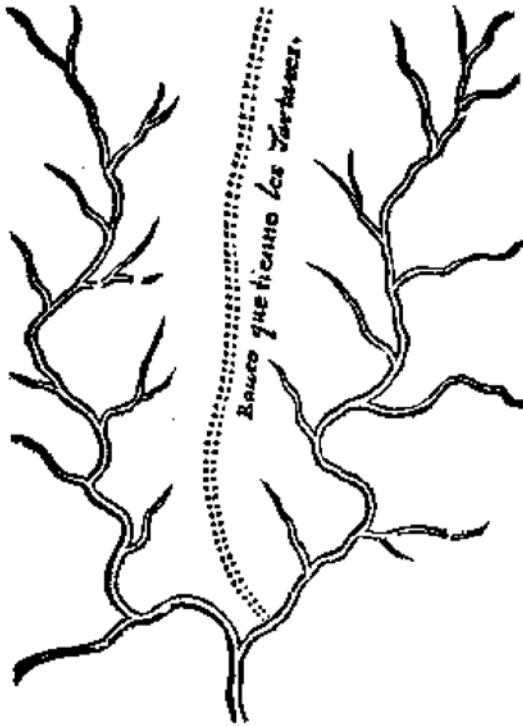
Татари перетинають кордон таким ось шляхом: вони йдуть, постійно тримаючись напряму між двома великими ріками, вибираючи весь час вищі місця і шукаючи витоків малих річок, які впадають у великі, одні — в одну з них, другі — в іншу²⁶². Завдяки цьому вони не зустрічають жодних перешкод у своїх набігах, грабують і спустошують, як і їх попередники, але не заглиблюються у край далі, як на 6—10 льє, і повертаються назад якнайшвидше, не залишаючись тут довше, ніж два дні. Після цього відступають так, як ми описували вище, діляться /48/ здобиччю, і кожен повертається до своєї домівки.

Це свого роду незалежні татари, які не підкоряються ні хану, ні турку; їхні поселення знаходяться в Буджаку²⁶³, який являє собою /47/ рівнину, розташовану, як ми вже зазначали, між гирлом Дністра і гирлом Дунаю. За моїх часів там було близько 20 тис. втікачів чи вигнанців. Ці татари хоробріші за тих, що мешкають у Криму, оскільки більш витривалі у військових діях, бо щодня мають нагоду в них вправлятися. Вони також є кращими, ніж інші, вершниками. На рівнинах, які лежать між Буджаком і Україною [l'Ocranie], перебуває звичайно від 8 до 10 тис. татар, розділених на загони по тисячі кожен, що віддалені один від одного на 10—12 льє в пошуках удачі. Внаслідок небезпечності переходу через ці степи козаки, наміряючись їх переходити, рухаються табором *, тобто в оточенні возів .

* Табір — це те, що ми називаємо караваном. [Прим. авт.]

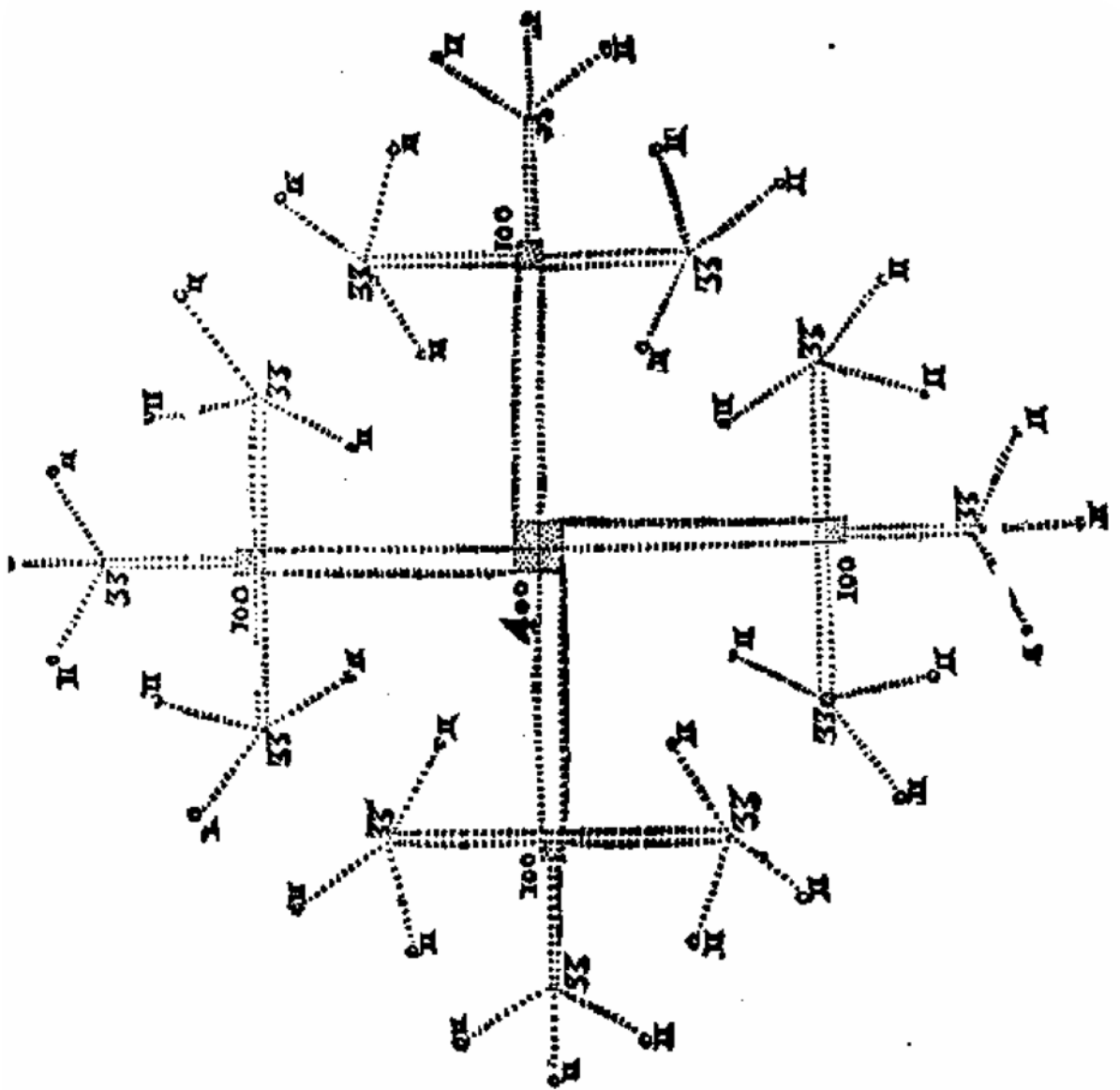
Вони ставлять свої вози у два ряди по вісім або десять возів попереду і стільки ж — позаду, а самі йдуть всередині з рушницями, короткими списами і косами, насадженими на довгі держала; найвправніші вершники йдуть ззовні табору. Попереду на віддалі чверті льє, позаду теж на віддалі чверті льє, а також на кожному з боків вони виставляють по одному вартовому для спостереження за татарами. І коли їх помічають, то подають сигнали, і табір зупиняється. Якщо татарів помічено [раніше], то козаки розпочинають з ними бій, і навпаки, якщо *татари* першими побачать козаків, то, несподівано нападши, атакують табір. Зрештою, мандруючи тими степами, слід приказувати, як італійці: «Bon piede, bon oche»²⁶⁵. \64\ Я зустрічав декілька разів у степу до 500 татар, які пробували напасти на наш табір, але нічого не

могли зробити, хоча мене супроводжувало лише 50—60 козаків. Так само \65\ і ми не могли їх подужати, оскільки вони не наближалися до нас на /50/ рушничний постріл, а лише кілька разів вдавали, що атакують нас, посилаючи хмари стріл на наші голови, а стріляють вони дугою, вдвічі далі, ніж наша зброя; потім відійшли.

А ось до яких хитрощів вони вдаються, ховаючись у степах, щоб зненацька напасти на якийсь караван, лишаючись непоміченими. Треба знати, що ця місцевість вкрита травою до двох стіп висоти, так що вони не можуть переміщатися, не потоптавши трави і не лишивши за собою стежки або сліду, завдяки чому відомо, скільки їх може бути і в який бік ідуть. Остерігаючись сильного переслідування, вони вигадали спосіб і на це, а саме: з групи в 400 осіб вони утворюють [немов би] чотири промені своїми [меншими] загонами, у кожному з яких може бути до 100 коней. Один прямує на північ, інший — на південь, а ще два інші — на захід і схід. Коротше кажучи, усі ці чотири невеликі загони їдуть кожен у свій бік на протязі десь із 1,5 льє, а там вказаний маленький загін із 100 чоловік ділиться ще на три, які вже нараховують приблизно по 33 особи і рухаються так само, як і попередні, якщо не натрапляють на річку. Через півльє вони знову розділяються на три частини і рухаються так далі доти, доки їх не стане, як ми вже зазначали, по 10—11. Це зрозуміліше на рисунку²⁶⁶, ніж на словах. Усе відбувається менш, ніж за якихось півтори години, і на повному чвалі, бо якщо їх помітять, то буде вже пізно для всякої моторності. Вони опанували цей маневр досконало і знають степ, немов лоцман свій порт. Кожен загін з 11 чоловік простує /51/ степом, як йому заманеться, не зустрічаючись у своєму колі [з іншим]. У призначений

день вони, нарешті, з'їжджаються на зустріч за 10—12 льє далі, у якійсь низині, де є вода і добра трава, бо саме у таких місцях переховуються. Кожен малий загін добирається на зустріч іншою дорогою, в одних дорога до місця зустрічі коротка, у других — дуже довга через те, що довелося робити багато обходів і поворотів. Слідів вони не залишають зовсім, бо трава, потоптана 11 кіньми, за день-два піднімається. Прибувши на згадане місце, вони декілька днів проводять у цій схованці, а потім виїжджають \66\ звідти вже усім військом, прямують до якогось прикордонного села, зненацька захоплюють його, грабують і відразу утікають, як уже описувалося.

Cette Figure se met au Cahier G ij

Татари придумали цей хитрий спосіб переховування у степах, щоб краще обманювати козаків, які їх завзято переслідують, знаючи, що їх не більше

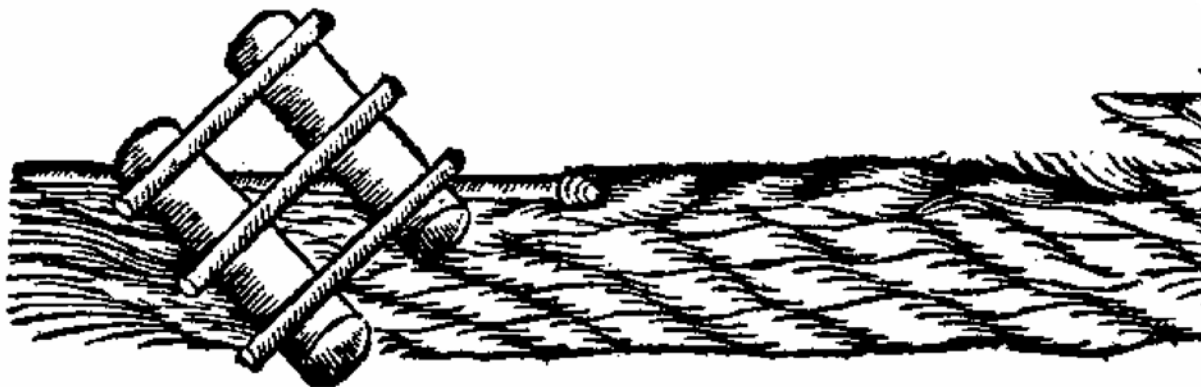
500—600. Отже, 10 або 12 сотень козаків сідають на коней і рушають у погоню, шукаючи слідів. Знайшовши їх, ідуть по сліду аж до описаного вище кола, там губляться, не знаючи, де шукати далі, бо сліди розбігаються на всі боки. Таким \67\ чином, змушені повертатися до своїх домівок і признаватися, що нічого не вистежили. Ось як важко перестріти цих татар, хіба що випадково, коли вони п'ють чи їдять або вночі під час сну. Однак вони завжди насторожі, а зір у них пильніший і гостріший, ніж наш, тим більше, що очі у них вузькі і, відповідно, вони мають сильніший візуальний промінь і бачать далі, ніж ми, помічаючи нас скоріше, як ми їх побачимо. Одним словом, перемагає хитріший, а не сильніший.

Якщо з ними /50/ трапиться зустрітися вранці або увечері, коли сходить чи заходить сонце, тоді змагаються за те, котра зі сторін виграє сонце, аби мати його позад себе; це схоже на [протиборство] двох кораблів у морі: котрий виграє вітер. Нарешті, коли поляки проникають у ряди татар, а ті не почуваються достатньо сильними, аби боронитися з шаблею в руці, то розлітаються, неначе мухи, хто куди. Відступаючи, вони стріляють з лука на повному чвалі, і то настільки влучно, що не промахуються у вершника на відстані 60—100 кроків. Поляки не в змозі їх догнати, бо їхні коні не такі витривалі, як татарські.

За чверть льє татари знову збираються до купи і розпочинають лобову атаку на поляків, а коли ті розтרוшують їх ряд, знову кидаються врозтіч і, відступаючи, весь час стріляють ліворуч, бо праворуч не можуть. Виснаживши таким способом поляків, татари змушують їх відступити, бо застосовують цей маневр лише тоді, коли, як я вже казав, мають перевагу вдесятьох проти одного. В інакшому випадку вони тікають, не обертаючись. Ось так цей народ воює у цих краях.

А тепер розповімо, як татари долають уплав ріки, більші від найбільших у Європі. Усі їхні коні вміють плавати, особливо [тут], у цьому холодному краї, де вода важча, ніж у Франції, оскільки не так добре очищається сонцем. Але я, наприклад, переконаний, що якби вони привезли своїх коней до Франції, то ті не перепливли б через Сену, як це роблять на Борисфені. Як я сказав, вода тут важча і, відповідно, важчі тіла стають у ній легшими, що я сам мав нагоду випробувати. Ось як вони це роблять: коли військо хоче перейти через Борисфен, /51/ найбільшу ріку в цьому краї, вони вибирають таке місце, \68\ де береги доступні з обох боків. Далі кожен запасається комишем або очеретом залежно від того, на що саме натрапить, і робить з нього дві невеликі в'язанки по 3 стопи завдовжки і від 10 до 12 дюймів ²⁶⁷ завтовшки. [На в'язанки], відстань між якими становить 1 стопу, зверху впоперек тісно прив'язують три палиці, а знизу — з кутка в куток — одну, яку прикріплюють до хвоста коня. Потім татарин, роздягнувшись, кладе на цей пліт сідло свого коня, на сідло одягу, а поверх неї лук, стріли і шаблю, усе добре зв'язане і прикріплене. Далі зовсім голий, з нагайкою у руці заходить у воду, підганяючи свого коня вуздечкою, [що лишилася в того] на шії, і тримаючись поперемінно одною рукою то за неї, то за гриву. Підганяючи коня, примушує його таким чином плисти, а сам теж пливе за допомогою однієї руки, бо другою весь час тримає,

не відпускаючи, гриву і вуздечку. Ось так він спрямовує свого коня, підганяючи його одночасно нагайкою, доки той не перейде річки. А коли /54/ кінь уже торкнеться ногами дна на протилежному березі і коли вода сягатиме йому лише по черево, татарин зупиняється, відв'язує пліт від кінського хвоста і відносить його на землю. Водночас з одним переходять усі інші, оскільки пливуть у ряд, розтягнувшись вниз по течії на півльє. Ось те, що я зумів дізнатися про татар. \69\

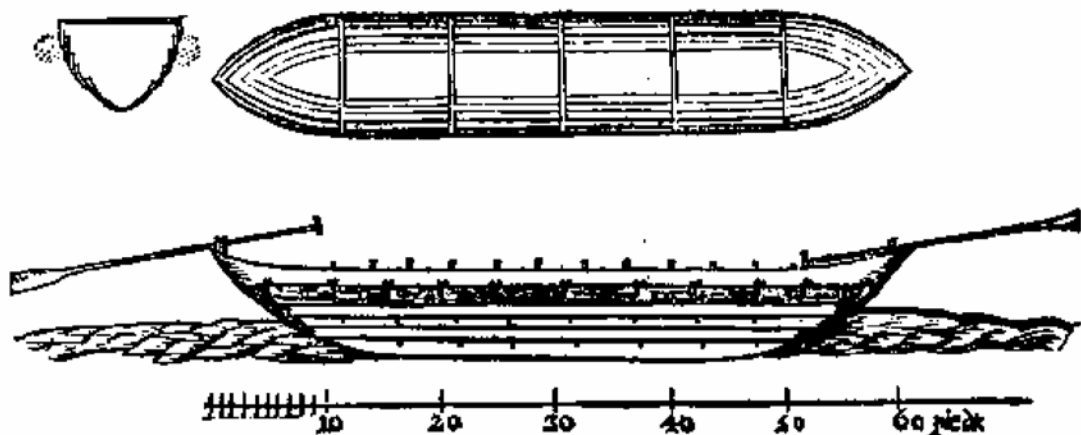

[Про козаків] ²⁶⁹

Нам ще залишається розповісти, як ми їй обіцяли раніше, про те, як козаки обирають свого старшого ²⁷⁰, а також як вони, пересікаючи Чорне море, здійснюють свої походи аж до Анатолії [Natolie], щоб воювати з турком. Ось як вони вибирають свого старшого: коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає. Відповідають лишень, що він дійсно не заслужив такої честі і тут же, не гаючись, одразу ж убивають його, як якогось зрадника ²⁷¹. Хоча самі при цьому чинять по-зрадницьки, та ви і пригадуєте, напевно, що я оповідав раніше, говорячи про їхні звичаї і звичні зради. Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча [додає, що] недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладє зусиль і старання, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плече в долоні,

/55/ вигукуючи: «Слава! Слава!»²⁷² і т. д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання. Ось так вони вибирають свого старшого, що часто відбувається серед Дикого Поля. Вони йому дуже підкоряються. Цей старший їхньою мовою називається гетьманом [hettman], його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих²⁷³, хто провинився. Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою [Ruds]. Немилість, якої може зазнати старший, змушує його бути дуже обачним у своїх діях, зокрема, щоб не трапилось жодної невдачі, коли веде їх у похід, і щоб він проявив себе хитрим і відважним під час непередбачених зіткнень [з ворогом], оскільки за виявлену малодушність \70\ його вбивають як зрадника. Негайно обирається новий отаман так само, як я розповідав вище. Керувати ними і вести їх у похід — нелегка справа, і нещасний той, кому це випадає. За сімнадцять літ, доки я служив у цьому краї²⁷⁴, усі, хто обіймав цей уряд, скінчили погано²⁷⁵.

Коли у них виникає намір піти в море, то, не маючи дозволу короля, вони беруть його у свого старшого, скликають Ruds, тобто Раду, і проводять вибори отамана²⁷⁶, котрий очолить їх у цьому поході, дотримуючись такого ж звичаю, про який ми розповідали стосовно виборів старшого, хоча отаман цей потрібен тільки на певний час. Далі вони вирушають до Військової Скарбниці [Sczabenisza Worskowa], місця свого збору і будують тут судно близько 60 стіп завдовжки, 10—12 стіп завширшки і 12 — завглибшки. Таке судно не має кіля; його основа — це човен з /54/ верби або липи, довжиною до 45 стіп. Збоку він обшивається і вивершується дошками від 10 до 12 стіп завдовжки і до однієї стопи завширшки, які прибиті [дерев'яними] цвяхами, причому кожен ряд унапуск на наступний, як і в звичайних річкових судах, і так доти, доки [човен] не досягне 12 стіп у висоту і 60 — у довжину, розширюючись у міру підвищення. Та це зрозуміліше на рисунку²⁷⁷, який я в загальних рисах накидав. На ньому можна бачити товсті, як бочки, в'язанки очерету, що щільно кріпляться одна до одної по всій довжині човна від одного краю до другого і міцно прикріплюються [до бортів] ликом із липи або дикої вишні. Будуються вони так, як звикли і наші теслі, з перегородками і поперечними лавами, а потім просмолюються. Користуються двома стернами по краях човна, як показано на рисунку, оскільки човни дуже довгі і треба було б забагато часу, щоб розвернутись, коли виникає потреба у розворотах під час втечі. Звичайно, з кожного боку від 10 до 15 весел, і швидкість більша, ніж у турецьких веслових галер. Є також і щогла, на якій вони [козаки] напинають досить невправно зроблене вітрило; використовують його лише в тиху погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати, їхні човни не мають верхньої палуби, і коли наповнюються водою, очерет, прив'язаний довкола човна, не дає йому затонути. \71\

Cette Figure se met au Cabier Н

Сухарі знаходяться у великій бочці заввишки 10 стіп, на 4 стопи в діаметрі, яку міцно прив'язують. Сухарі витягають через втулку. Беруть із собою також барильце з вареним пшоном і діжечку з борошном, розведеним на воді, яке їдять, змішуючи з пшоном, всі разом, що вони дуже цінують; цей наїдок служить їм і їжею, і питвом, він має кислуватий смак і називається /57/ «саламаха» [salamake]²⁷⁸, тобто, пречудова страва. Щодо мене, то я не знайшов у ньому вишуканого смаку, а коли й вживав його під час своїх мандрів, то лише тому, що не знайшлося нічого кращого. Під час походу ці люди дотримуються тверезості, і якщо між ними трапиться п'яниця, отаман наказує викинути його в море. Окрім того жодної горілки везти з собою не дозволяється, оскільки під час походів і експедицій вони високо цінують тверезість.

Коли вони вирішують йти війною на татар, щоб помститися за кривду і заподіяні грабунки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запорожжя [Zarogouys] усе, що необхідне для походу чи експедиції, для будівництва човнів і взагалі усе, що, на їх думку, буде потрібним. Потім 5-6 тис. відчайдушних, добре озброєних козаків вирушає на Запорожжя будувати човни. До будівництва одного човна приступає 60 чоловік, закінчуючи його через два тижні, оскільки вони, як я вже казав, майстри на всі руки. Таким чином, за два-три тижні у них готово 80 або 100 човнів такої форми, яку я описав. \72\ У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю; на човні є також 4—6 фальконетів²⁷⁹ і запас харчів, щоб вистачило на всіх. Одягнені козаки в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, блаженську свиту і шапку²⁸⁰, 6 ліврів²⁸¹ пороху, достатню кількість свинцю, запас ядер для фальконетів; у кожного є годинник. Так ось виглядає летючий козацький табір на Чорному морі, який безстрашно нападає на найзначніші міста Анатолії.

Спорядившись ось так, вони спускаються по Борисфену. Отаман²⁸² має /58/ на щоглі відзнаку²⁸³ і, звичайно, йде на третину корпусу попереду, їхні човни тримаються так близько один біля одного, що майже торкаються веслами. Турки, звичайно, бувають попереджені про похід і тримають у гирлі Борисфена напоготові кілька галер, щоб не дати їм вийти [з лиману]. Але козаки хитріші: вони виходять темної ночі незадовго перед молодиком і переховуються в очеретах, які тягнуться на 3-4 льє [вгору] по Борисфену, куди галери заходити не наважуються, бо колись там зазнали лиха. Отож задовольняючись чеканням на них [козаків] у гирлі, татари завжди опиняються перед несподіванкою. А оскільки козаки не можуть пройти так швидко, щоб їх не помітили [взагалі], то по всій країні здійсмається тривога, досягаючи [самого] Константинополя. Великий Пан розсилає гінців по всьому анатолійському узбережжю, в Болгарію і Румелію [Romanie]²⁸⁴, аби там кожен пильнував і був готовий до появи козаків з моря. Та все надарма, бо ті часу не гають і так доречно використовують пору року*, що уже через 36 чи 40 годин з'являються біля Анатолії.

* Зауважте, що вони вирушають лише після св. Іоанна²⁸⁵ з тим, щоб повернутись щонайпізніше на початку серпня. [Прим. авт.]

Прибувши туди, висаджуються на берег, кожен з рушницею в руці, залишаючи у кожному човні для охорони тільки двох чоловіків і двох хлопців. Потім зненацька нападають на міста, захоплюють їх, грабують, палять їх, заглиблюючись іноді на ціле льє в глиб краю, але одразу ж повертаються, знову вантажаться зі здобиччю і вирушають в інше місце, щоб не раз спробувати щастя. Якщо випадково \73\ натраплять [на щось підходяще], то атакують його, а якщо ні — то повертаються зі здобиччю додому. А коли вони наткнуться на якісь турецькі галери чи інші судна, то переслідують їх, нападають на них і беруть штурмом. Ось як це відбувається: їхні судна виступають з води не більше, як на 2,5 стопи, тому вони [козаки] помічають судно або /59/ галеру раніше, ніж можуть бути помічені самі. Далі вони опускають на своєму човні щоглу і визначають напрям вітру, намагаючись плисти так, щоб сонце до вечора було у них за спиною. За годину перед заходом сонця вони з силою гребуть до судна чи галери, доки не опиняться на відстані 1 льє і звідти стережуть їх, боячись втратити з поля зору. Потім десь біля півночі (подавши сигнал) вони щосили веслюють до судна, [причому] половина команди готова до бою, тільки й чекає, коли судно настільки наблизиться, щоб стрибнути на нього. Ті, що на судні, дуже дивуються, побачивши, що на них напало 80 чи 100 човнів, з яких сипляться люди, одразу ж захоплюючи корабель²⁸⁶. Зробивши це, козаки грабують усі знайдені гроші й товари малих розмірів, які не псуватимуться у воді, а також гармати й усе те, що, на їх думку, може знадобитися; потім пускають судно разом з людьми на дно. Ось яку користь мають з цього козаки. Якби вони вміли правити судном чи галерою, забрали б їх теж, але у них немає цього вміння.

Тепер слід повернутися у свій край. [Тим часом] варта у гирлі Борисфену подвоєна, щоб належно покарати їх за грабунки. Вони, одначе, кепкують з цього, хоча й ослабли. Адже не буває так, щоб у проведених битвах вони не втратили багатьох зі своїх, чи щоб море не поглинуло кількох човнів, бо не всі вони такі міцні, аби витримати. Козаки причалюють у затоці, яка знаходиться за 3-4 льє на схід від Очакова. В цьому місці за чверть льє від Великого моря [Grande Mer]²⁸⁸ у напрямку до Борисфена тягнеться майже на 3 льє дуже низька долина, яка інколи заливається на півстопи водою. Звідси козаки по 200—300 чоловік починають перетягати волоком один за одним свої човни, /60/ і [в такий спосіб] протягом двох-трьох днів дістаються до Борисфена з усією здобиччю. Ось так вони рятуються і уникають бою з галерами, що стережуть гирло \74\ навпроти Очакова. Наприкінці повертаються до своєї Скарбниці [Karbenicza], де ділять здобич, про що я вже розповідав.

Є у них ще один шлях повернення — повертаються вони через Донський лиман [le Limen du Don], перепливаючи протоку між Таманню і Керчу [Керсу] і піднімаючись по лиману аж до річки Міусу [Mius]²⁹⁰ доти, доки вона сплавна для човнів. Від її верхів'я до верхів'я Тачаводи [Taczawoda]²⁹¹ лише 1 льє, а Тачавода тече у Самару [Samare], котра в свою чергу впадає у Дніпро на відстані 1 льє вище Кодака [Kudak], як це видно на карті. Але козаки цим шляхом повертаються рідко, бо це задовга дорога до Запорожжя. Іноді вони використовують цей шлях, вибираючись у морський похід, коли вихід із Борисфена стережуть, щоб не дати їм вийти, великі сили, або ж у них є не більше 20—25 човнів.

Коли галери натрапляють на них у [відкритому] морі посеред дня, то завдають їм великої шкоди своїми гарматами, розполохуючи, немов шпаків, і немало човнів іде на дно. Приголомшені козаки, кому вдалося врятуватись, швидко утікають навсібіч, куди лиш можуть. Але коли вони самі йдуть на бій з галерами, то лишаяться на своїх лавах, прикріпивши весла до кочетів перев'яззю з лози. Поки одні стріляють з рушниць, їхні товариші набивають і подають їм інші, уже набиті, щоб знову стріляти, і таким чином ведуть вогонь безперервно і дуже влучно. Галера може зав'язати бій лише з одним човном, однак їхні гармати завдають козакам великої шкоди. У таких /61/ сутичках вони завжди втрачають до двох третин своїх людей. Рідко коли трапляється, щоб повернулася половина команди, зате привозять багату здобич, як-от: іспанські реалі²⁹², арабські цехини²⁹³, килими, парчу, бавовняні і шовкові тканини, інші цінні товари. Ось з чого живуть козаки і такі, [власне,] у них прибутки, бо якщо йдеться про працю, то вони не знають іншого, як тільки пити та гуляти зі своїми товаришами після повернення²⁹⁴. Виконуючи свою обіцянку, ми розкажемо дещо про їхні звичаї, яких вони дотримуються, зокрема весільні, а [також] про те, як вони інколи діють, закохавшись, що, безсумнівно, багатьом видасться новим і неймовірним. \75\

Як дівчата залицяються до парубків ²⁹⁵

Отже, на відміну від загальноприйнятого звичаю усіх народів, тут можна побачити, як дівчата залицяються до молодих людей, котрі їм сподобалися. Поширений між ними забобон, якого вони ревно дотримуються, призводить до того, що дівчата ніколи не зазнають невдачі і більш упевнені в успіхові, аніж чоловіки, коли б ті самі робили вибір. Ось як вони діють ²⁹⁶: закохана дівчина заходить до хати батьків парубка [якого любить], коли сподівається застати вдома батька, матір і самого обранця. Зайшовши до покою, вона каже: «Помагай Біг» [Pomagabog], що [по-нашому] означає: «Нехай благословить вас Господь». Це є звичним вітанням, яке промовляють, заходячи до чиєїсь господи. Сівши, вона вихваляє того, хто вразив її серце, і звертається до нього так: «Іване [Ivan], Федоре [Fedur], Дмитре [Demitre], Войтку [Woitek], Микито [Mitika]» і т. д., тобто, називає його одним із згаданих вище імен, які тут найбільш поширені. «Я помітила, дивлячись на твоє обличчя, певну доброзичливість [до мене], яка свідчить, що ти /62/ зможеш дбайливо опікати і любити свою жінку; твої чесноти дозволяють сподіватися, що ти станеш добрим господарем [gospodorge]. Ці твої хороші риси схилили мене уклінно просити, аби ти взяв мене за жінку». Далі вона каже те саме батькові й матері, покійно просячи їхньої згоди на шлюб. А якщо дістає відмову або якусь одговірку, що він надто молодий і ще не готовий женитися, то відповідає їм, що нікуди не піде звідси доти, доки він її не пошлюбить і вони не стануть жити разом. Промовивши це, дівчина наполягає на своєму і вперто відмовляється йти з хати, бо не одержала того, що їй належить по праву.

Через декілька тижнів батько й мати бувають змушені не тільки погодитись, але й намовляють сина поставитися до неї прихильно як до дівчини, котра має стати його жінкою. Так само і юнак, бачучи, що дівчина так наполегливо бажає йому добра, починає дивитися на неї як на ту, що колись стане володаркою його бажань. А тому \76\ починає наполегливо просити батьків, щоб дозволили йому покохати дівчину. Ось як закохані дівчата (у цім краї) можуть швидко досягти мети, змушуючи (своєю наполегливістю) батька, матір та обранця виконати те, чого хочуть. Бо, як я вже казав, [батьки] бояться накликати на себе гнів господній, щоб з ними не трапилось якогось страхітливого нещастя. Адже прогнати дівчину значило б зневажити увесь її рід, який затаїв би глибоку образу. Окрім того, у цій справі не можна вдатися до насильства, не накликавши на себе гніву і церковної кари, що буває при цьому дуже суворою, накладаючи, коли подібне трапляється, /63/ епітимію ²⁹⁷ і великий штраф, а це вкриває дім ганьбою. Із страху перед марними забобонами вони уникають, наскільки можуть, тих нещасть, котрі — а в це вони вірять, мов у догмат віри — повинні трапитися з ними через відмову їхніх синів дівчатам, що просили їх за чоловіків. Звичай, який я щойно описав, водиться тільки між людьми рівного стану, бо в цьому краї усі селяни однаково заможні і немає великої різниці у їхніх статках. Але трапляються і почуття [людей] нерівного стану, між

селянином і панночкою, котрі підлягають іншому звичаю і привілею, що тут теж зустрічаються.

Як селянин може одружитись з панночкою ²⁹⁸

У селах цього краю існує звичай, що по неділях та на свята селяни з жінками та дітьми збираються після обіду разом у певному місці, а саме у корчмі, де вони проводять решту дня, частуючи один одного. За цим заняттям проводять час тільки чоловіки та жінки, котрі п'ють, доки молодь розважається, танцюючи з дівчатами під звуки дудки [douda] (тобто волинки). Сюди звичайно приходять і місцевий пан з сім'єю, щоб подивитися на танцюючих. Іноді пан запрошує їх потанцювати перед своїм замком, що є [для цих забав] звичним місцем. Там він і сам танцює з дружиною й дітьми, і наступає [ніби] змішання панів з простолюдом. А слід зауважити, що всі села на Поділлі і на Україні здебільшого оточені лісами, де є схованки, у яких влітку селяни ховаються, коли надходить звістка про наближення татар. Ці ліси можуть тягнутися до півльє в ширину. І хоча селяни є підданими майже [на зразок] рабів, вони, однак, здавна мають право і привілей викрадати, якщо це їм вдасться /64/ під час загального танцю панночку ²⁹⁹, навіть коли вона донька їхнього пана. Треба лише, аби він [селянин] зробив це так кмітливо й спритно, щоб йому вдалося (бо інакше він загине) утекти звідтіля до сусіднього лісу. Якщо він зможе перебути там 24 години у схованці і його не знайдуть, йому прощається вчинене викрадення. Коли викрадена дівчина схотіла б вийти за нього заміж, він уже не може відмовитися від неї, не втративши голови; якщо ж [дівчина цього] не бажає, його звільняють від звинувачення у злочині, і ніхто жодним способом не повинен його за це карати. Та коли трапиться, що його спіймають раніше, ніж за 24 години, йому стинають голову відразу і без будь-якого суду. Щодо мене, то за 17 років мого перебування в цьому краї мені ніколи не траплялося чути, щоб сталося щось подібне. Зате я [сам] бачив, як дівчата сваталися до хлопців і це їм не раз удавалося, про що я написав вище. Бо у тому звичаї, про який ідеться, надто багато ризику. Силоміць викрасти дівчину, потім утекти з нею на очах усіх присутніх і не бути схопленим — а для цього треба мати добрі ноги — було б дуже складно без згоди і домовленості з дівчиною. До того ж селяни тепер більш пригнічені, ніж колись, а шляхта також стала чванькуватішою і гордовитішою. Очевидно, такий привілей був наданий селянам ще в ті часи, коли поляки, обираючи короля, вибирали того, хто наипрудкіше бігав босоніж ³⁰⁰, як наисміливішого і наиспритнішого, начебто сміливість і кмітливість розуму залежить від ніг і спритності тіла. Звідси, на мою думку, бере початок і те, що вельможі зобов'язують короля давати на наступний день після його обрання присягу перед вівтарем не ув'язнювати жодного шляхтича за будь-який злочин, за

винятком /65/ злочину проти держави та особи [пануючого], якщо мине 24 години [після \78\ його скоєння]³⁰¹. З цього видно, наскільки вони поважали тих, хто мав дар спритно бігати і швидко ходити. Це помітно ще й по тій надзвичайній оцінці, яку вони дають прудконогим коням. Власне, вони звертають увагу лише на це і платять за коня, що прудко бігає, будь-яку ціну, яку лишень правлять. Гадаю, усе це для того, щоб спритніше наздоганяти ворога, коли той утікає, і швидше утекти самому, коли переслідують тебе.

Після того, як ми поговорили про сватання у русинів [Rus], розповімо дещо і про весільні обряди та про особливості, що при цьому спостерігаються.

Як відбувається весілля³⁰²

Весільні церемонії такі: запрошується молодь як з одної, так і з іншої сторони, потім вони одержують наказ нареченого і нареченої запросити усіх спільних родичів бути присутніми на *весіллі* [*Wesellé*], тобто на їхній весільній учті. Кожному, хто виконує це доручення, дається як відзнака віночок з квітів, який вішають на руку³⁰³, і список усіх запрошених, до кого йдуть у переддень весілля, виступаючи парами. Перший, котрий промовляє, урочисто виголошуючи запрошення, тримає в руці паличку³⁰⁴. Я не спинятимусь на описанні страв і того, скільки сортів м'яса подається на стіл, розповім лише, що наречена вбрана за їхнім звичаєм так: на ній довга сукняна коричнева сукня, що тягнеться по землі, облямована зверху напівшовковою, напіввовняною тасьмою і підшита китовим вусом, який її розширює³⁰⁵. Голова [нареченої] не покрита, волосся розсипане по плечах, відкриваючи лише обличчя, на голові вінок із квітів залежно від пори року. У такому вбранні батько, брат чи близький родич /66/ ведуть її до церкви, а попереду — скрипка, дуда або цимбали. Після вінчання хтось із близьких родичів бере її за руку і відводить додому під таку ж мелодію. Я не торкатимуся опису забав під час весільної учті; вони, хоч і незвичні, нічим не поступаються [забавам] інших народів. Зауважу лише, що до гультьяйства, до якого вони схильні від природи, їх особливо підштовхує те, що з нагоди \79\ весіль, а також хрестин їхніх дітей місцевий пан дозволяє їм варити пиво. Завдяки цьому привілею його можна пити набагато дешевше і в більшій кількості, бо слід зауважити, що в інший час броварні належать панам, і всі піддані мусять купувати пиво там³⁰⁶.

Коли підходить час класти наречену на шлюбне ложе, жінки, родички нареченого, забирають її і відводять до покою, де роздягають догола і докладно оглядають її з усіх боків, заглядаючи навіть за вуха, у волосся, між пальцями ніг та інших частин тіла, щоб переконатися, чи ніде немає захованої крові, шпильки або шматини, просоченої якою-небудь червоною рідиною. Якби щось подібне знайшлося, весілля порушилося б і зчинилося б велике замішання.

Коли нічого не знаходять, на наречену одягають гарну бавовняну, зовсім білу нову сорочку, потім кладуть її у постіль між двома простирадлами і приводять потайки нареченого, щоб ліг разом з нею. Коли молоді опиняться разом, закривають завісу, а тим часом більшість присутніх на весіллі приходить до покою з сопілкою. [Чоловіки] танцюють з чаркою в руках, жінки підскакують і плещуть в долоні, /67/ аж доки шлюбний союз не звершиться. Коли під час щасливого поєднання наречена подасть якийсь знак втіхи, усі присутні одразу ж починають підскакувати і, плещучи в долоні, зчиняють веселий галас. Родичі нареченого, не відходячи, стоять на сторожі коло ліжка, прислухаючись, що там відбувається, чекаючи, щоб відслонити завісу, коли фарс буде закінчено. Тоді подають [нову] білу сорочку, а якщо на знятій з неї знаходять сліди невинності, наповнюють увесь дім гучними криками радості і вдовolenня, і вся рідня їх підтримує³⁰⁷. Потім [наречену] одягають і зачісують так, як водиться серед жінок, до числа котрих вона приймається, тобто покривають її голову, що дозволяється лише після набуття становища [заміжньої жінки]. Дівчата ж ніколи не носять іншого убору, окрім власного волосся, і вважали б це для себе ганьбою.

Наступного дня грають ще один не менш кумедний фарс, що повинен видатися неймовірним тому, хто цього ніколи не бачив. Робиться це так: в обидва рукави сорочки \80\ просовують палицю, її [сорочку] вивертають навиворіт і носять наче знамено вулицями міста з великою урочистістю, ніби це прапор з почесними слідами битви, аби весь народ переконався у невинності молодої і чоловічій силі її мужа. Усі весільні гості ходять слідом з музикою, співаючи і танцюючи ще завзятіше, ніж досі. У цій процесії кожен з юнаків веде під руку одну з присутніх на весіллі дівчат, обходячи місто. Увесь люд збігається на цей галас і проводить їх, аж доки вони не підійдуть до хати молодого.

Якщо ж, навпаки, слідів честі [нареченої] /68/ не виявиться, кожен кидає чарку об землю, жінки перестають співати, свято розладнується, а родичі дівчини збентежені і знеславлені. Словом, весілля припиняється. Потім [гості] чинять у домі тисячі збитків: дірявлять горщики, що служили для приготування м'яса, надбивають глиняні кубки, з яких пили. На шию матері нареченої натягають кінський хомут, садять її на почесному місці і співають їй грубі сороміцькі пісні, подаючи пити в одному з надбитих кубків та всіляко дорікаючи, що мало дбала про збереження честі дочки. Нарешті, висловивши усі ганебні образи, які тільки їм спали на думку, вони розходяться по хатах з відчуттям сорому за такий прикрий випадок. Зокрема, родичі молодої деякий час сидять вдома, немов ховаючись і не виходячи на люди через збентеження, якого завдала їм ця неприємна подія. Що ж до молодого, то він вирішує сам, чи залишати її, чи ні, але якщо відважиться на це, мусить бути готовим перенести всі образи, які йому з цього приводу робитимуть.

При цій нагоді додаю ще декілька слів про звичаї жінок. Віддам належне їхній цнотливості, коли вони тверезі. Та свобода, з якою вони п'ють горілку і мед, зробила б їх, безсумнівно, легкодоступними, якби вони не боялися накликати на себе публічне осміяння і ганьбу, яка падає, як розповідалося

вище, на дівчат, коли ті хочуть вийти заміж, втративши ознаки своєї невинності.

Перш, ніж завершити цю розповідь, скажу дещо про церемонії, що відбуваються на Великдень. У Страсну Суботу /69/ вони йдуть до храму (який називають церквою), аби взяти участь у церемонії, що там проводиться \81\ і полягає в тому, що у гріб кладуть образ³⁰⁸ нашого Господа, а потім з великими урочистостями виймають звідти. Після того, як цю виставу, або церемонію закінчено, усі, як чоловіки й жінки, так і хлопці та дівчата, опускаються навколішки перед єпископом (якого тут називають владикою [wladik]) і подають йому яйця, пофарбовані у червоний або жовтий колір, промовляючи так: «Христос воскрес» [Christos vos Christ]. Єпископ, приймаючи яйце, відповідає: «Воїстину воскрес» [Oystinos vos Christos] і при цьому цілується з жінками і дівчатами. Таким чином, єпископ менш, як за дві години, збирає 5 або 6 тис. яєць і має приємність цілувати найвродливіших жінок і дівчат, які є в церкві. Правда, йому певною мірою було б незручно, та й неприємно цілувати старих жінок, але він спритно і швидко розрізняє їх: коли бачить обличчя, яке йому не подобається, простягає для поцілунку лише руку³⁰⁹. Так, як я оце розповів, робив у Києві митрополит, що зветься Могила [Moquilla], який є главою усіх єпископів³¹⁰; так само робить і найбільш парافیальний священик, якого вони називають «господин» [dospodé].

Протягом [наступного] тижня не варто зовсім ходити по вулицях, не маючи запасу фарбованих яєць, щоб роздавати їх усім знайомим, кого зустрінеш, промовляючи до них ті самі слова, які говорять до владики або господина. Тоді знайомий або знайома відповідають так само, як вище, обнімаються і цілуються, а той чи та, кого привітали, повинен при цьому дати своє яйце, повторивши ту ж церемонію.

Ознайомтесь ще з однією розвагою, яка відбувається рано-вранці у великодній понеділок. /70/ Хлопці групами ходять по вулицях, ловлять усіх зустрічних дівчат і ведуть до цямрини колодязя, де обливають їх, виливши п'ять-шість відер води на голову, щоб ті стали зовсім мокрими. Така забава дозволяється лише до полудня. На другий день, у вівторок, настає черга за дівчатами, які роблять те саме, але більш лукаво. Кілька дівчат ховається у якійсь хаті, кожна з глеком, повним води. Тим часом на сторожі ставлять довірену дівчинку, яка умовним вигуком попереджає їх, коли бачить хлопця. Цієї ж миті \82\ усі дівчата вибігають на вулицю і з голосним криком хапають хлопця. Почувши їх, усі сусідські дівчата біжать на допомогу, і доки дві або три найсильніші тримають його, решта ллє воду з усіх глечиків йому за комір. І не дадуть утекти доти, доки не викупають як слід. Ось так проводять великодні дні хлопці й дівчата³¹¹.

Чоловіки у великодній понеділок мають іншу розвагу. Вранці вони гуртом рушають до замку, щоб побачити свого пана, який ласкаво чекає на них. Низько вклонившись, кожен підходить до нього і подає курчат або якусь іншу птицю³¹². З вдячності за ці дарунки пан частує своїх підданих горілкою. Для цього вибивають дно у бочки і ставлять її посеред двору. Селяни оточують її,

стаючи в коло, далі підходить пан з великим черпаком і, наповнивши його горілкою, п'є до найстаршого в гурті. Потім передає черпак /71/ тому, до кого пив. Так вони усі п'ють один за одним, а далі починають наново, аж доки в бочці нічого не лишиться. Якщо бочка спорожніє до настання вечора (що трапляється досить часто), пан наказує викотити ще одну повну замість порожньої, оскільки повинен частувати їх аж до заходу сонця, якщо селяни ще можуть триматися на ногах. Бо після заходу сонця дають знак розходитися, і ті, хто почувається добре, повертаються до своїх домівок. Якщо ж ні, то лягають на вулиці і сплять, доки не прокинуться, хіба що жінка чи діти змилося над ним, покладуть його на носилки і занесуть додому. А ті, хто надто багато випив, лишаються на подвір'ї замку, доки не проспляться. Вид цих нещасних п'яниць, які не з'їли жодного шматка хліба і валяються у своїх нечистотах, наче свині, відразливий. Я бачив одного такого бідолашу, якого [наче] мертвого везли на візочку, хоча була ще тільки друга година пополудні. Такі ось дивні звичаї, які, на жаль, гублять людей. А наскільки грубим є прислів'я, котре у них завжди на язиці: якщо не тямиш пити горілку, пий саму воду³¹³.

Ці люди насилу засинають після звичайного обіду, але коли п'яні, то сплять таким глибоким сном, що вранці нічого не пригадують з минулого дня. Сп'яніння настільки відбирає у них розум, що зберігають людську подобу хіба зовні. При такій нагоді той, хто має намір добитися \83\ чогось від них у подарунок, вдає, ніби п'є разом з ними, а коли побачить, що ті добре розвеселилися від /72/ випитого (оскільки в такому стані вони дуже щедрі), то просить від них те, чого хоче, і відразу ж одержує згоду. А відтак забирає уподобану річ з собою. Вранці вони дуже дивуються, нічого не пам'ятаючи і не знаходячи того, що віддали учора, їх охоплює сум і розкаяння у своєму марнотратстві, однак втішаються тим, що подібним же способом обмануть когось іншого, відшкодовуючи свою втрату.

Козацька медицина³¹⁴

Оскільки ми ведемо мову про наших русинів, або козаків, розповімо, що нам відомо про те, як вони чинять за деяких обставин та оказій. Я бачив козаків, хворих на лихоманку, які, щоб одужати, не вживали нічого іншого, окрім півзаряду гарматного пороху: розвівши його навпіл з горілкою, усе добре розмішували і випивали, а потім лягали спати, щоб уранці прокинутися цілком здоровими. У мене був візник, який не раз це робив і одужував завдяки цим лікам, про які не здогадуються ні лікарі, ні аптекарі. Я бачив також, як інші брали попіл і змішували його з горілкою, як говорилося вище, і випивали з таким же результатом. Теж неодноразово я бачив, як вони, поранені стрілою, перебуваючи далеко від хірургів, перев'язували себе жменею землі, замішаною

в долоні з дещицею власної слини, і це заліковувало так добре, як найкращий бальзам³¹⁵. Це свідчить, що у цій землі, як і будь-де, побутує дотепна винахідливість. Пригадую, як одного разу я зустрів на річці Самарі козака, котрий варив рибу у дерев'яному цеберку /73/ (яке поляки і козаки чіпляють позад луки до сідла, щоб напувати коней). Для цього він розпікав на вогні гальку, а потім кидав її на дно [цеберка], повторюючи це доти, доки вода не закипіла і риба не зварилася³¹⁶. На перший погляд така вигадка здається примітивною, однак вона не позбавлена глузду.

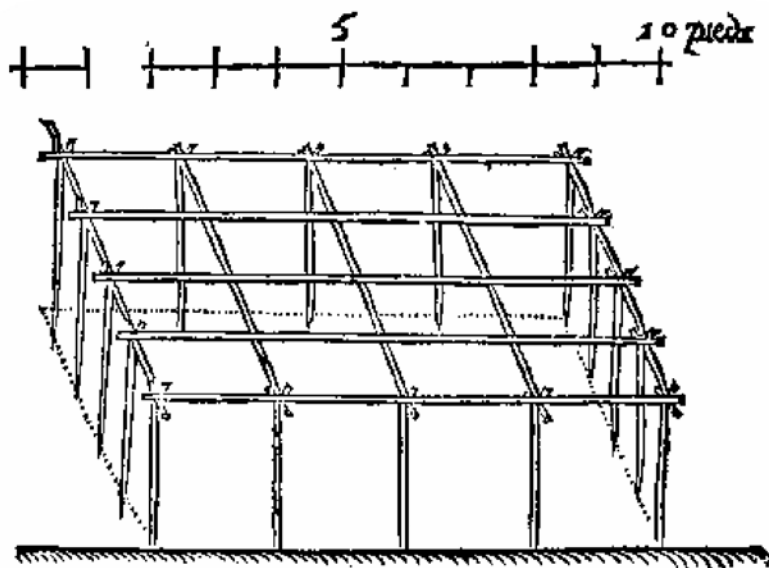
Я нагадав, що перед цим говорив про одну хворобу, яку вони називають гостець [goschest]³¹⁷ і на яку хворіють. \84\ Тут буде доречним сказати про неї кілька слів. Хворі на цю недугу (яку французи називають «ковтун») протягом року не володіють жодним членом, немов паралітики, відчуваючи такі сильні болі в усіх нервах, що безперервно кричать. Коли мине рік, якоїсь ночі у них так сильно пітніє голова, що вранці усе волосся виявляється склеєним в одне широке пасмо, схоже на хвіст тріски. З цієї миті хворий відчуває велике полегшення, а через кілька днів одужує і почуває себе здоровішим, ніж будь-коли, якби не гидке на вигляд волосся, яке не можна розчесати. А якби хотів його зрізати, то рідина, що виділяється через пори волосся, через два дні потрапила б на очі і [хворий] осліп би.

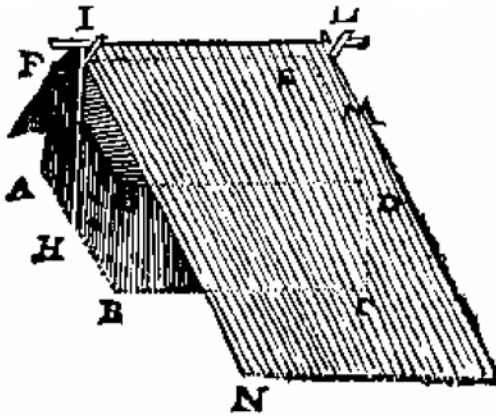
Вони вважають цю хворобу невиліковною, я ж кількох з успіхом вилікував, доглядаючи їх так, як у Франції лікують сифілітиків. Дехто, відчувши, що вражений цією недугою, проводить певний час у чужих землях, щоб змінити повітря, що дійсно сприяє повільному одужанню. А взагалі ця хвороба не передається, якщо пити з тієї ж посудини, але є заразною, коли /74/ мужчина спить із жінкою, що нею вражена; чоловік передає її своїй дружині, дружина чоловікові. Лікарі розрізняють чоловічу і жіночу хвороби. Кажуть також, що старі баби [baba], як вони називають [літніх жінок], отруюють людей і передають їм цю недугу, даючи їсти якісь короваї хліба, а інші — через запах гарячої води. Мозок того, хто вдихнув таку пару, вражається, і незабаром він захворює. Трапляються і діти, які народжуються із зліпленим волоссям, але це сприятливий знак, бо коли вони підрастають, волосся розклеюється, а діти пізніше уже не піддатливі на захворювання цією недугою.

[Про фауну України]³¹⁸

Розповім ще про одну примітну річ у цьому краї. Вздовж берегів Борисфена є незліченна кількість мух; вранці вони звичайні і не завдають шкоди, опівдні з'являються великі, завбільшки з дюйм, які так терзають коней і проколюють їм шкіру, що ті геть скривавлені. \85\

Але найгірше увечері понад річкою, де через мошву і комарів не можна спати без пологу [polné]. Так козаки називають щось на зразок маленького намету, у якому сплять, щоб захиститися від цих комах, бо без нього вранці вони вставали б із геть запухлим обличчям. Якось таке трапилося зі мною, тому можу підтвердити. Минуло три дні, доки моє обличчя набрало нормального вигляду. Я майже не міг бачити, ані розплющити очей, бо повіки цілком запухли, і на мене було страшно дивитися. Але, як я сказав, козаки мають полог [polné], який робиться так: вирубують 15 невеличких дерев'яних вилок з ліщини завтовшки в палець і завдовжки в 2,5 стопи /75/ або біля того, забивають їх у землю на відстані двох стіп один від одного, а вшир — на стопу, згори кладуть п'ять ліщинових поперечок, що спираються на вилки, і знову кладуть на них зверху ще п'ять жердин, які спираються на поперечні палиці ³¹⁹. Все це зв'язують мотузкою, а поверх \86\ накидають бавовняне напинало, викроєне і зшите за відповідним розміром, яке затуляє не лише верх, але й усі боки, звисаючи десь на стопу або й більше. Його підгортають під матрац або постіль, щоб комашня не проникала всередину. Тут легко вміщаються двоє, але так сплять лише старші офіцери, бо не всі можуть дозволити собі такий маленький намет. Коли бачать /76/ наближення дощу, вкриваються так, як це видно з наступного рисунка ³²⁰, де зображення дає більше уявлення, ніж розповідь. Одним словом, комахи у цьому краї настільки надокучливі, що доводиться постійно підтримувати вогонь, аби відганяти їх димом.

ABCDIFG — це полог [pollené], накритий напиналом, HI та LM — це дві вилки, на які кладуть перекладину IL, що тримає турецький килим, зроблений з крученої нитки, непроникної для дощу, який служить дахом для пологу.

Від мух перейдемо до сарани, її тут теж так багато, що вона змусила мене пригадати кару, яку господь наслав колись на Єгипет з наміром упокорити фараона. Я бачив тут це лихо кілька років підряд, зокрема у 1645 і 1646. Отже, ці комахи прилітають не просто полчищами, а цілими хмарами, розтягаючись на 5-6 льє в довжину і 2-3 в ширину. Звичайно, вони прилітають з боку Татарії; це трапляється після засушливої весни, а в Татарії і її східних [околицях], тобто Черкесії [Circassie]³²², Абхазії [Bazza]³²³ і Мінгрелії [Mangreline]³²⁴, рідко буває інакше. Цю нечисть жене східний або південно-східний вітер, який несе її у тутешні краї, де вона усе спустошує, поїдаючи посіви і траву навіть ще недозрілими. Таким чином, де лиш вона пролетить і сяде,— винищує усе швидше, як за дві години, через що потім виникає велика дорожнеча на харчі. Якщо ж сарана лишається у цьому краї до осені, до місяця жовтня, часу свого вимирання, то кладе кожна до 300 яєць, з яких навесні може вилупитися за сухої погоди, про що я вже згадував, в 300 разів /77/ більше комах на лихо населенню. Проте якщо на час її вилуплювання ідуть дощі, вона гине і цього року не з'явиться, хіба що звідкілясь прилетить, її кількість — це те, що нелегко описати, бо все повітря \87\ буває заповнене нею, аж довкола темно. Я не зможу краще передати вам її приліт, як [порівнюючи] з тим, що ви бачите у похмурий день, коли йде дрібний сніг, а вітер розносить його у різні сторони. Сарана сідає на землю, щоб попастися, і усі поля вкриваються нею; при цьому чутно якась шарудіння, яке піднімається, коли вона жере. Менш як за годину-дві, сарана пожирає усе до ґрунту, потім знімається і її несе туди, куди дме вітер. Коли вона летить, то у найясніший день сонце видно не краще, ніж якби небо було б затягнуте величезними хмарами. 1646 р. у місяці червні, перебуваючи протягом двох тижнів у новому місті, /78/ званому Новгород [Novogrod], де я будував фортецю³²⁵, я був здивований, побачивши її там у такій великій кількості. Це було дивовижне видовище, бо сарана в цих околицях виплодилася шойно навесні і ще не могла добре літати, повністю вкриваючи землю, а в повітрі її було стільки, що я у своїй кімнаті не міг їсти, не

запаливши свічки. Усі будинки були нею заповнені, ця нечисть заповзала в конюшні, хліви, кімнати, на горища і навіть у погребі. Я спробував палити гарматний порох із сіркою, щоб її відігнати, але усе це було ні до чого, бо як тільки відчинялися двері, незліченна кількість сарани залітала всередину, інша вилітала, безперервно кружляючи \88\ повсюди. Дуже неприємно було виходити на вулицю, коли ці істоти ударялися об твоє обличчя, ніс, очі і щоки, так що неможливо було навіть відкрити рота, щоб туди не залетіло кілька з них. Та це ще нічого, бо ці тварюки не давали жодного перепочинку і тоді, коли хотілося їсти, і надумавши розрізати на тарілці кусень м'яса, ти різав водночас і сарану, а заледве відкривав рота, щоб піднести до нього шматок м'яса, треба було одразу виплюнути сарану. Зрештою, найдосвідченіші втрачали рівновагу від такого громаддя. Це неможливо навіть точно висловити. Аби добре собі все це уявити, треба побачити самому, як довелося мені. Знищивши у цьому краї все протягом двох тижнів і набравшись сил, аби летіти далі, вона піднялась, і вітер поніс її звідтіля в іншу місцевість чинити таке саме спустошення. Я бачив її якось увечері, коли вона сіла на ночівлю /79/ і нею була вкрита дорога більше ніж на 4 дюйма завтовшки, одна на одній. Навіть коні ступали по ній з великим острахом, лише добре підхльоснуті нагайками, нашорошували вуха, хропли. Коли колеса наших возів і копита наших коней розчавлювали цих комах, від них ішов такий гідкий сморід, який вражав не тільки ніс, а й мозок. Щодо мене, то я цього смороду витримувати не міг, не промивши спершу носа оцтом, а далі не тримаючи і не нюхаючи постійно змочену ним хустинку. Зате тут розкошують свині, поїдаючи сарану з великим смаком і жиріючи від неї, однак ніхто не хоче їсти їхнього м'яса, оскільки ця нечисть, що завдає стільки шкоди, викликає [у людей] огиду. Нарешті, ось як ці комахи розмножуються і плодяться. Вони залишаються у тому краї, де їх застає жовтень, роблять своїми хвостами нірку в землі і кладуть у неї по 300 яєць кожна, а тоді, загрибши їх лапками, здихають, бо ця нечисть ніколи не живе довше шести з половиною місяців. Навіть якщо згодом починаються дощі, яйця не гинуть; їм не завдає жодної шкоди навіть мороз, яким би сильним і суворим він не був. Ось так вони зберігаються до весни, яка настає десь у середині квітня. Коли сонце пригріє землю, сарана вилуплюється і розлазиться, підстрибуючи, скрізь, де може. Протягом шести тижнів вона не може літати, тому далеко від місця, де вилупилась, \89\ не відходить. Після того, як зміцніє і стає здатною літати, піднімається, куди понесе вітер. Якщо на той час, коли починається їхній лет, панує північно-західний вітер, він заносить їх усіх на погибель у Чорне море. /80/ Але якщо вітер з іншого боку, то несе їх у ті краї, де вони чинять спустошення, про які вже йшлося. Коли ж у час вилуплення починаються дощі і тривають 8—10 днів підряд, усі їхні яйця гинуть. Так само влітку: якщо трапиться 8—10 днів безперервного дощу, уся сарана здихає на землі, бо не може більше літати, а отже, тутешні жителі гарантовані від неї. Але якщо літо сухе (що буває найчастіше), то ця нечисть мучить їх доти, доки у жовтні не виздихає. Ось таке я бачив у цих краях упродовж багатьох років. Щодо цих комах — то вони товсті, як палець, і мають по 3-4 дюйми у довжину. Тутешні [люди], які добре розуміються на мовах, розповідали мені, що на їхніх крилах

написано халдейськими літерами «Божий гнів» [Boze Gnion]³²⁶, по-французькому — «кара божжа». Посилаюсь на тих, які мені про це сказали і знають мову.

А тепер перейдемо до того, що мені здалося найбільш незвичним. За Дніпром протікають дві річки, одна з яких зветься Сула [Sula], а інша Супій [Supoy]; обидві впадають у Ніпро. Між цими річками водяться маленькі тваринки, яких їхньою мовою називають байбаками * [bobaques], а за будовою і розмірами вони нагадують кроликів Барбарії [Barbarie] .

* Байбаки — це маленькі тваринки, які збудовані, як барбарійські кролики. [Прим. авт.]

У них лише чотири зуби³²⁸, а саме: два — вгорі, два — внизу, шерсть, мов у борсука, вони ховаються в землю, немов кролики. У жовтні зариваються до своїх нір, звідки вилазять лише наприкінці квітня, починаючи бігати по полю в пошуках корму. Таким чином, проводять зиму під землею, харчуючись тим, що назбирали влітку, і довго сплять. Вони дуже ощадливі, інстинктивно дбають про харчування. /81/ Можна було б сказати, що серед них є раби, бо ті, котрі ледачі, примушують рабів лягати на спину, кладуть їм на живіт великий жмут сухої трави, яку байбак тримає, \90\ обнявши лапками, а зручніше б сказати — руками, ці тваринки допомагають собі ними майже так, як мавпи своїми. Потім інші [байбаки] тягнуть його за хвіст аж до входу в нору, використовуючи цю тваринку ніби санчата, а звідти примушують розносити траву по тайниках. Я декілька разів бачив, як вони так господарювали. З цікавості я зупинявся і спостерігав за ними цілими днями, навіть розкопав землю аж до нір, щоб побачити їхнє житло. Я побачив безліч ходів, розділених ніби на маленькі кімнатки, одні — це їхні комори, інші служать кладовищем і усипальницями, де вони ховають своїх мертвих, ще інші призначені для якихось особливих потреб. Вони селяться по 8—10 пар разом, кожна має окреме житло, де живуть у великій злагоді, їхня спільнота ні в чому не поступається спільноті бджіл чи мурашок, про яку стільки написано. Додам, що усі ці тваринки двостатеві³²⁹. Якщо їх зловити молодими у травні, вони легко приручаються. На базарі вони коштують не дорожче, аніж 1 су³³⁰ або 6 ліардів³³¹. Я кількох тримав, вони дуже гарно виглядають в домі і приносять стільки задоволення, ніби якась мавпа або білка, споживаючи той же корм і такий самий тип їжі.

Забув сказати, що ці тварини дуже хитрі, оскільки ніколи не виходять, не виславши далеко наперед дозорця, якого ставлять на якомусь підвищенні, щоб попереджати інших, доки ті зайняті харчем. Як тільки дозорець /82/ помічає чужака, піднімається на задні лапки і починає свистіти. За цим сигналом усі тікають до своїх схованок, а дозорець За ними, і залишаються там доти, доки не вирішать, що люди вже пройшли, перш ніж вийти. Відстань між цими двома річками, Сулою і Супоєм, не перевищує 6 льє, а від Ніпра до кордонів Московії — не більше 15—20 льє³³². Саме там водяться ці тваринки, котрі живуть так, як я описав, і більше ніде їх немає³³³. Немає нічого доброго в тому, що всюди повно маленьких нірок (як кролячий садок) : коні, потрапляючи в них копитом,

падають із загрозою поламати собі ноги. Зі мною самим таке траплялося декілька разів. У травні і червні селяни \91\ гаяють їх таким способом: виливають 5-6 відер води в нору, що примушує їх вискакувати, а на виході з нори тримають торбу або сітку, куди ті попадаються. Молодняк, яким би прирученим він не був, не може забути своєї природи: у жовтні, якщо їх не прив'язати, зариваються десь у будинку в схованці на довгу сплячку. Можливо, якщо їм не перешкодити, вони б спали повних шість місяців, як садові соні³³⁴ та суслики. Мої [байбаки] лишалися у цьому стані до двох тижнів. Після довгих пошуків знайшли нору, яку я розрив, щоб забрати їх, і побачив, що вони знову немов геть здичавіли.

У цих краях водяться також перепілки з блакитними лапками, отруйні для тих, хто їх їстиме³³⁵.

У Дикому Полі поблизу порогів вздовж Ніпра я зустрічав також якусь тварину завбільшки з козу, але з дуже тонкою і короткою шерстю, /83/ після лінки м'якенькою, майже як атлас. Пізніше її шерсть стає грубішою, коричневатого кольору, але не такого темного, як у кози. Ця тварина має два білих дуже блискучих роги, руською мовою її називають «сайгак» [sounaky]³³⁶. У неї дуже тонкі ноги і копита і зовсім немає носової кістки. Пасучись, вона ступає назад, бо не може пастися інакше. Я куштував м'ясо цієї тварини, воно таке ж смачне, як і м'ясо дикої кози, а роги, котрі я зберігаю як рідкість, білі, блискучі і гладенькі.

У цих же краях водяться олені, лані і дикі кози, які ходять стадами, а також вепри неймовірної величини і дикі коні *, що ходять табунами по 50—60 [голів].

* Легкі коні. [Прим, авт.]

Вони досить часто викликали у нас тривогу, оскільки ми їх здалеку приймали за татар. Ці коні нічого не варті в роботі. Навіть якщо їх приручати молодими, [також] не годяться до роботи, а тільки для їжі³³⁷: їхнє м'ясо дуже м'яке, ніжніше за телятину, але на смак, як на мене, не таке приємне, бо нудотне. Тутешній люд, який їсть перець, як ми горох, приправляє його так, що від прянощів ця приторність втрачається. Що ж до старих [коней], які \92\ не піддаються прирученню, то вони йдуть прямо на різницю, де їхнє м'ясо продається так само, як волovina і баранина. Зрештою, у них зіпсовані ноги, оскільки зроговіла шкіра так стискає їм копита, що вони зростаються, бо не розчищені, а тому [коні] не можуть швидко бігати. У цьому ясно видно провидіння боже, яке створило цю тварину цілком для служби людині, бо коли опиняється поза її опікою, стає немов би безпорадною і нездатною бігати. /84/

По берегах цих річок водяться також птахи з таким великим горлом, що в ньому немов би цілий ставок, у якому зберігається жива риба, яку при потребі вони їдять³³⁸. Я бачив птахів такої ж породи в Індії. Інші птахи, які тут найбільш примітні і водяться у великій кількості,— це журавлі, їх тут дуже багато. На кордонах з Московією водяться зубри³⁴⁰ та [інші] великі тварини, а

також білі зайці і дикі коти. В цім же краї ближче до Волощини [Valaquie]³⁴¹ трапляються барани з довгою вовною, які мають коротший, але набагато ширший, аніж звичайно, хвіст у формі трикутника³⁴²; зустрічалися і такі, у яких один хвіст важив понад 10 фунтів. Він має, звичайно, більше 10 дюймів у діаметрі, трохи більше в довжину, а до кінчика він звужується і увесь наповнений добірним салом. У місцевої шляхти можна також побачити шпакуватих, тобто крапчастих, мов леопарди, собак [і] коней, гарних і привабливих для ока. Вони їх запрягають у свої карети, коли вирушають до [королівського] двору.

Велика незручність у цьому краї на Україні — це відсутність солі. Щоб цьому зарадити, її привозять з Покуття [Pocouche]³⁴³, області на кордоні з Трансільванією³⁴⁴, що належить полякам; [воно знаходиться] за 80— 100 льє звідси, як видно на карті³⁴⁵. Там в усіх колодязях солоня вода, з якої вони випарюють, як і ми, білу сіль і роблять з неї ніби хлібинки³⁴⁶ завтовшки 1 і завдовжки 2 дюйми; 300 таких маленьких буханців віддають за 1 су. Ця сіль дуже приємна на смак, але не така солоня, як наша. Виготовляють тут ще одну сіль з /85/ [попелу] вільхового і дубового дерева, вона дуже смачна з хлібом. Цю сіль називають коломийською [Kolomey]³⁴⁷. В околицях Кракова є копальні гарної, як кришталі, солі, а місцевість зветься \93\ *Велічка* [Wieliczka]³⁴⁸. У цих краях також бракує доброї води; на мою думку, це є однією з причин захворювання на гостець—недугу, про яку ми говорили вище.

[Про клімат України]³⁴⁹

Хоча ці землі знаходяться на тій же широті, що й Нормандія³⁵⁰, однак холоди набагато сильніші й різкіші, аніж там, про що ми скажемо далі. Серед того, на що треба особливо зважати у цих краях, є мороз³⁵¹, який протягом декількох років був таким сильним, таким суворим і різким, що неможливо було витримати не тільки людям, навіть тим, хто супроводжує військо чи служить у ньому, але й худобі, як-от коням чи іншим свійським тваринам. Той, кого сповна настигне його лютість, вважає, що легко відбувся, якщо не наразився на небезпеку втратити життя, а відкупився лишень якоюсь частиною тіла, втративши тільки пальці на руках чи ногах, ніс, щоки, вуха або навіть той член, який через соромливість я не зважусь назвати, їхнє природне тепло гасне тоді за єдину мить, і вони відмирають від гангрени. Трапляються і міцніші [люди], кінцівки яких не піддаються омертвінню так раптово, але й вони без допомоги не можуть уникнути появи ран, настільки ж пекучих, як і рани від опіків та інфекційних хвороб. За час перебування у цьому краї я переконався, що мороз не менш пекучий і по-руйнівному всесильний, /86/ ніж вогонь. На самому початку ці виразки такі малі, що болячки схожі на горошинки, але за

декілька днів, а інколи навіть і годин, вони збільшуються і розростаються так швидко, що вражають увесь орган. Саме так двоє моїх знайомих втратили ні за що через мороз свої вельми делікатні органи.

Іноді, і найчастіше, мороз вражає людей настільки сильно і раптово, що неможливо нічим йому зарадити, а особливо тоді, коли не вжито запобіжних заходів, як внутрішніх, так і зовнішніх. Смерть, якою помирають від морозу, двояка: перша дуже швидка, тому що насильственна; її, однак, можна назвати легкою, бо страждають недовго і помирають уві сні. Коли знаходишся у полі чи ⁹⁴ то на коні, чи у візку або в кареті і не вжив необхідних запобіжних заходів, тобто не дуже добре одягнувся, не закутався в хутро або не маєш достатньо сили, щоб витримати такий суворий мороз, то холод охоплює кінцівки ніг і рук, а потім усі інші згадані частини тіла, так що поволі, впадаючи у нечутливість до холоду, піддаєшся млявості, яка чимось нагадує летаргію. У такому стані відчувається непереборне бажання спати, якщо ж ви так зробите, то дійсно заснете, але таким сном, від якого вже ніколи не прокинетесь. Однак якщо ви або ті, хто знаходиться біля вас, зробите усе можливе, аби прокинутись, ви уникнете смерті. Я саме таким чином, не раз буваючи дуже близьким до цього, уникав небезпеки, бо мої слуги, міцніші і більш при звичаєні до такої лютості клімату, ⁸⁷ будили мене, як тільки бачили, що починаю дрімати. Інший шлях померти від холоду не такий раптовий, однак настільки жорстокий, тяжкий і неймовірно нестерпний, що доводить того, хто від нього терпить, майже до нестями. І ось що трапляється навіть з найміцнішими: холод проймає тіло до крижів, перехоплюючи поперек, а у вершників проникає попід лати, здавлює і стискає їх так сильно, що відморожуються нутрощі, насамперед шлунок і кишечник, звідки усе верне назад. І хоча відчуватимуть постійний голод, але навіть якщо з'їдять найлегше для перетравлювання м'ясо чи вип'ють при нагоді бульйону або чогось подібного, відразу ж після їжі усе це вивертається з такими страшними болями і нестерпними різями, що неможливо висловити. Ті, кого це спіткало, безперестанно скаржаться, а при цьому часто і голосно кричать, [немов би] їм тягнуть і рвуть усі кишки та інші частини живота. Полишаю на вчених медиків досліджувати причину таких сильних страхітливих болей, оскільки це не складає мого завдання. Я обмежуюсь повідомленням про те, що сам бачив. Завдяки цікавості декого з тутешніх мешканців, які, бажаючи дізнатися про наслідки такої сильної і жорстокої недуги, провели розтин кількох покійників ³⁵², виявилось, що більша частина їхніх кишок почорніла, спеклась і начебто склеїлась до купи. Це переконало їх, що на таку хворобу немає ліків, бо в міру того, як псуються і відмирають від гангрени нутрощі, хворі ⁸⁸ не можуть не ⁹⁵ скаржитись і не кричати безперестанно і вдень, і вночі. Це й робить їхню смерть такою болючою і затяжною, а [страждання] безперервними.

Саме такі надзвичайні морози вразили нас 1646 р., коли польське військо вступило до Московії ³⁵³ з наміром очікувати повернення татар, які туди проникли, щоб зав'язати з ними бій і відбити усіх захоплених бранців. Однак мороз був настільки пекучим і лютим, що довелося зняти табір з того місця, де ми його розбили, втративши понад 2 тис. чоловік. Добра частина з них померла

з тієї ж причини і в таких же муках, як я оповів вище, а решта лишилася каліками. Мороз вибив не тільки людей, але й коней, хоча ті незрівнянно міцніші й витриваліші. У цій кампанії понад 1000 з них відморозили ноги і не змогли далі йти, а у тому числі 6 з кухні пана генерал-лейтенанта Потоцького, який нині є головнокомандуючим і краківським каштеляном ³⁵⁴.

Ці холоди настали тоді, як ми стояли неподалік від річки Мерла [Merlo] ³⁵⁵, що впадає в Борисфен. Найпоширеніший засіб протидії такому сильному морозу — це запобігти йому; він полягає тільки в тому, щоб добре одягтися і заpastися всілякими теплими речами. Щодо мене, то я, їдучи на возі або в кареті, завжди тримав на ногах собаку, щоб зігрівати їх, а також вкривав їх великою вовняною ковдрою або вовчою шкурою. Обличчя я протирав спиртом, як і руки й ноги, які потім закутував якоюсь теплою шматиною, /89/ просоченою цією ж рідиною, залишаючи її висихати на собі. Завдяки цим засобам і з божою поміччю я уникнув усіх пригод, про які згадував вище. На них швидше наражаються тоді, коли не п'ють і не їдять ніякої гарячої страви. Вони [тутешні мешканці], як правило, споживають її тричі на день; вона складається з гарячого пива з невеликим додатком масла, перцю та хліба, що заміняє їм суп і оберігає нутрощі від холоду. \96\

[Про Польщу] ³⁵⁶

Як обирають короля ³⁵⁷

Коли помер король Сигізмунд III ³⁵⁸, архієпископ гнєзненський зайняв його місце, щоб очолити і керувати конвокацією ³⁵⁹, яку він скликав у Варшаві через два чи три тижні після смерті короля. Усі сенатори негайно з'явилися сюди, щоб порадитись і прийняти рішення про час і місце виборів нового короля. Вирішивши це поміж собою, кожен сенатор повернувся до свого воєводства, щоб скликати там сеймик, який підлягає його віданню ³⁶⁰, тобто зібрати , усю (підпорядковану йому [сеймику]) шляхту, у визначений час і на певному місці, куди вона вся з'їжджається. Зібравшись, вони разом обговорюють своє рішення щодо виборів нового короля, причому кожен намагається навести докази відповідно до власних симпатій. Після усіх дебатів і суперечок приходять до згоди щодо певних князів ³⁶¹; депутати, послані на елекцію, обгрунтувавши там повноваження ³⁶², які мають від своїх виборців на участь у виборах і на згоду в обранні когось одного з п'яти чи шести запропонованих [кандидатів], а не іншого, будуть обирати серед них саме його, а не когось іншого. Таким чином, у один і той же час кожен сенатор /90/ робить у своєму воєводстві те, про що йдеться. Отже, послы ³⁶³ воєводств (або провінцій) є першими, найвпливовішими і найзначнішими при голосуванні на сеймах. Вони, як і

воєводи, виступають, однак, від імені загалу, бо перш ніж прийти на засідання, радяться і погоджують те, що мають вирішити, і від цього ні в чому не відступають. Таким чином, якщо можна так сказати, уся сила в їхніх руках, бо там не можна ні прийняти, ні затвердити жодного пункту, якщо на нього немає згоди усіх послів. І коли знайдеться хоч один, хто заперечить і голосно вигукне «*Nie Wolno*» [*Nievolena*] (що нашою мовою означає «Ви не маєте права»), усе зривається³⁶⁴. Таким правом вони користуються не лише під час виборів короля, а й на будь-якому іншому сеймі, який можуть припинити і перекреслити усе, що ухвалили сенатори. Основоположними у своїй державі вони вважають такі засади: \97\

1) жоден шляхтич не може претендувати на корону, а також жоден не може віддавати своє ім'я чи голос на те, щоб обиратися королем;

2) той, хто обирається королем, мусить належати до римсько-католицької апостольської віри;

3) той, кого обирають королем, повинен бути іноземним князем, який не мав би жодних земельних володінь у їхній державі.

І хоча сини польських королів є княжичами, народженими у цьому краї, вони, однак, вважаються серед них чужоземцями і не користуються спадковими землями і спадщиною, як місцева шляхта. Ось чому вони можуть обиратися королями, як це трапилося з /91/ королем Владиславом IV, котрий під час смерті свого батька короля Сигізмунда III був старшим княжичем. Потім [на трон] вступив його брат, теперішній володар Ян Казимир³⁶⁶. Але це жодним чином нічого не порушило і не призвело до зміни засад успадкування королівської влади.

Ось порядок, якого вони дотримуються під час елекції, що звичайно відбувається у відкритому полі за півльє від Варшави [Varsovie]³⁶⁷, столичного міста Мазовії [Ma sovie]³⁶⁸, де звичайно є резиденція короля. У тутешньому замку завжди відбуваються сейми, оскільки це місто є ніби центром усіх об'єднаних під польською короною провінцій. Місце елекції знаходиться у півльє від згаданого міста у напрямку на Гданськ [Danzitk]. Тут влаштовано невеликий майдан на 1000 або ж 1200 кроків в окружності, оточений незначним ровом завширшки від 5 до 6 стіп, який служить єдино для того, щоб на майдан не могли забігати коні. Тут є два великі намети³⁶⁹: один для самої елекції, де засідають сенатори, другий — для зібрань усіх послів від провінцій, котрі проводять наради, перш ніж увійти на велике засідання сенату. Кожен пред'являє свої повноваження і [викладає] те, на що може згодитися.

На своїх нарадах вони узгоджують усе, що треба прийняти або відхилити. Так вони збираються щодня на ці наради, котрі кожного разу тривають по 6-7 годин; саме тут висловлюються всілякі можливі докази на підтримку їхніх вольностей. \98\

Згадана елекція покійного короля Владислава тривала два тижні³⁷⁰, протягом яких довкола цього маленького майдану стояло понад 80 тис. вершників. Це були вояки, що супроводжували сенаторів, бо /92/ кожен сенатор має невеликий почет; у одного з них вояків більше, в іншого — менше.

Так, наприклад, краківський воєвода³⁷¹ мав тоді до 7 тис. чоловік, інші [сенатори] — відповідно до своїх можливостей³⁷².

Кожен прибуває [сюди] у супроводі друзів і слуг; [ці загони] є у найкращому, як тільки можна, стані, у доброму порядку і рішуче настроєні битися на випадок незгоди. Зауважте, що під час елекції шляхта усієї країни пильно вичікує, тримаючи ногу в стремені, щоб при чутті про найменші чвари чи незадоволення своїх послів приборкати усякого, хто б намірився посягати на їхні вольності чи порушувати їх.

Нарешті, після численних засідань і нарад вони приходять до згоди щодо [кандидатури] князя на місце їхнього короля. Кожен з них чи, принаймні, найповажніші з-поміж сенаторів і послів підписуються під цим. Звістку оголошують не того самого дня, а лише наступного. Потім кожен, повернувшись до свого загону, віддає йому розпорядження шикуватися у бойовий порядок згідно з наказом, виданим з цього приводу головнокомандуючим³⁷³ (оскільки усі стають тоді під великий штандарт корони)³⁷⁴, і триматися напоготові, щоб кричати: «Хай живе король!», називаючи його на ім'я, та салютувати. Після трикратного вигуку лунають залпи з усіх гармат та рушниць при великій радості і виявах задоволення присутніх, що також повторюється тричі. Після цього увесь сенат піднімається і найповажніші сенатори вирушають до старшого князя, якого обрали своїм королем. Він на той час перебуває у селі на відстані півльє. Привітавши його від імені усієї держави, вони виголошують перед ним урочисту промову, у якій повідомляють, /93/ що сейм обрав його королем, благають зволити на це, ласкаво прийняти їх і правити з мудрою завбачливістю, запевняючи, що він матиме дуже вірних і покірних підданих. Коли король погоджується і приймає обрання, сенатори показують йому свої статuti і закони (хоча [він] і так знає їх), а він обіцяє зберігати \99\ їх непорушними. На другий день короля везуть до костюлу Св. Іоанна у Варшаві, де він перед вівтарем складає присягу³⁷⁵.

А ось ті умови, які йому зачитуються перед усім зібранням³⁷⁶:

1) він ніколи не користуватиметься іншими землями Корони [Сонгоппе] окрім тих, що йому визначені [на утримання]³⁷⁷; (Короною вони називають свою державу);

2) не повинен ні купувати, ні посідати жодної п'яді з усіх [вищезгаданих] земель;

3) не видаватиме патентів та повноважень на рушення війська, якщо цього не ухвалив сейм;

4) йому не вільно ув'язнити польського шляхтича, якщо після скоєння будь-якого вчинку пройшло 24 години, хіба що йдеться про образу маєстату або злочин проти держави³⁷⁸;

5) не може оголошувати війну іншим [країнам], ані посилати туди послів у державних справах без згоди [сейму] своєї Речі Посполитої;

6) погоджується на постійну присутність при своїй особі трьох сенаторів, які складатимуть його Раду³⁷⁹, а також контролюватимуть його дії, перестерігаючи, щоб не задумав і не здійснив якогось плану їм на шкоду;

щокварталу служать три інших сенатори, так що король не зможе нічого зробити, попередньо цього не /94/ узгодивши;

7) згаданий король не може ні одружитися, ні укласти союз без згоди сенату; навіть не може виїхати з королівства;

8) не має права надавати шляхетство простолюдину, незважаючи на його заслуги, хіба що вони виявлені на державній службі, та й то тільки за згодою сенату.

Обмежений такими умовами, він має, однак, право і найвищу владу надавати бажаним йому особам не лише церковні бенефіції³⁸⁰, а й бенефіції з королівського домену³⁸¹, якщо ті незайняті. Однак потрібно, щоб це робилося тільки на користь коронної шляхти, особливо тих, хто заслужив цього послугами як на війні, так і у посольствах чи інших публічних службах, що стало б для них винагородою і сприяло б заохоченню решти до добрих вчинків і [до прагнення] стати корисними і добродіями. \100\

Він також має владу давати дозвіл випалювати на виділених ним землеволодіннях дерево для добування поташу та інших попелів³⁸², що дає дуже великий прибуток, незважаючи на те що поглинає багато лісу.

Він навіть користується найвищим правом роздавати різні уряди від найменшого до найбільшого, однак тільки пожиттєво³⁸³, жодну особу не можна відсторонити від них без його згоди або ж без суду.

Він зволяє і визначає час скликання сеймів, які звичайно відбуваються через кожні два роки³⁸⁴. Вирушаючи особисто на війну, він може зобов'язати усю шляхту /95/ будь-якої провінції супроводжувати його як ополчення³⁸⁵. Той, хто ухиляється від походу, позбувається голови, а його родина — шляхетської честі, маєток же конфіскується на користь корони. Ось як далеко сягає його [власна] влада. Однак хоча він і король, але багато в чому його руки зв'язані, і він робить не те, що хотів би, а те, що вимагається, погоджуючися і зволяючи на глибоко неприємні для себе речі. Та все ж таки він глава держави, і все чиниться від його імені, хоча сам він, як ми вже казали, нічого не може ні вирішувати, ні постановляти одноосібно.

Про шляхетські вольності³⁸⁶

Польські шляхтичі рівні у правах, поміж ними немає вищих³⁸⁷, яку Франції, Німеччині, Італії, Іспанії та інших землях, де існують герцоги, маркізи, графи і барони. У них немає іншого титулу, окрім [титулу] *старости* [*Tarosta*]³⁸⁸, в руках якого знаходиться адміністрація і землі королівського домену. Шляхетські землеволодіння тут не є ф'єфами чи ар'єр-ф'єфами³⁸⁹, тому убогий

шляхтич важить не менше, ніж той, хто багатший за нього, але особливою повагою користуються ті, що займають коронні уряди.

Кожен шляхтич, яким би незнатним він не був, сподівається, що колись зможе стати сенатором, якщо на це буде королівська ласка. Задля цього вони з юних літ вивчають латину, бо усі їхні закони написані цією мовою³⁹⁰. Крім того, усі вони хотіли б одержати якісь бенефіції з королівського домену, що підштовхує їх до змагання у \101\ доброчесності, у служінні у війську, а при нагоді — до здійснення великодушних і благородних вчинків, за які можуть бути поміченими своїм командиром і рекомендованими королю, який їх за це винагородить яким-небудь незайнятим бенефіцієм. /96/ Поза тим шляхта, як ми вже сказали, вільна у виборі свого короля, а король не владен ув'язнити жодного шляхтича за будь-який вчинений злочин, якщо після його скоєння минуло 24 години, за винятком злочину з образою маєстату. Жоден із них також не може бути ув'язненим доки не розглянуто і не вирішено його справу [у суді] з оголошенням вироку; до суду ж треба позивати трич³⁹¹. Таким чином, [оскаржений] шляхтич зберігає право лишатися на свободі, клопотатись перед суддями [у власні справі] і навіть бути присутнім на опитуванні свідків, що свідчать проти нього, не боячись ув'язнення до завершення процесу. [Навіть] після оголошення вироку він може квапливо вступити до якогось монастиря, котрі досить часто служать притулком для злочинців, що не мають змоги рятуватися власн ши силами. Велика знать насміхається над правосуддям і висилає чимале військо проти тих, хто розпочинає з неп процесу. У вирок, звичайно, оголошується смертна кара і конфіскація маєтку*.

* Так карають за вбивство шляхтичем іншого шляхтича. [Прим. авт.]

Потім це проголошують голосно, закликаючи тричі [злочинця] з'явитися і протягом години стати перед судом (та вони не настільки наївні, щоб здатися в руки ката, знаючи, що їх засуджено на смерть)³⁹². Коли ті не з'являються, до вироку додають інфамію³⁹³. Це означає, що кожен може убити його [злочинця] там, де зустрінє; за цим же вироком той, хто з ним питиме чи їстиме, вважається причетним до злочину. Якщо протилежна сторона, не відчуваючи себе достатньо сильною, доходить згоди із засудженим і, одержавши певну суму грошей, відмовляється від усіх своїх претензій³⁹⁴, то злочинець може взяти від короля лист про помилування, який обійдеться йому у дві або /97/ три тисячі ліврів³⁹⁵. Завдяки цьому його злочин прощається, інфамію відмінено і він знову вступає у володіння своїм маєтком. Але якщо злочинець не такий могутній, як протилежна сторона, він повинен, рятуючи \102\ своє життя, покинути край, а його майно конфіскується на користь корони. Це якраз і є [ті землі], що зветься бенефіціями; король сам ними володіти не може, а роздає шляхті у пожиттєве користування. Але, як то кажуть, і злочини старіються: уже через кілька років приятелі [засудженого] починають клопотатися про примирення; а ще до того помре протилежна сторона чи пом'якшиться її серце з жалості, чи ще щось інше. А тоді вже можна легко повернути назад свій маєток, якщо він хоч трохи чогось вартий.

Але серед військових — усе інакше, оскільки при найменшій провині їх негайно арештовують, вважаючи не шляхтичами, а солдатами; вони підлягають воєнному суду, і вирок виконується одразу ж після його оголошення. Шляхта може брати, не втрачаючи гідності, землю в оренду та продавати усе, що на ній родить, однак торгівля, так само, як і у Франції, їй не дозволена³⁹⁶.

Під час особистих сварок у них не треба вимагати відразу через поєдинок сатисфакції за образу, завдану наодинці³⁹⁷. Але коли вони вважають, що їх образили, то збирають усіх своїх приятелів з найхоробрішими підданими і виїздять з якомога більшою силою у похід, щоб зустрівши ворога, вдарити на нього і, якщо вдасться, розбити. Зброї ж не складають до тих пір, доки не закінчать бій або доки не втрутяться спільні друзі і не помирять їх, а замість шаблі вкладають їм /98/ до рук великий келих, наповнений токайським вином, щоб випити за здоров'я один одного.

Шляхта, що є ніби малим сувереном³⁹⁹, має право носити корону на своїх гербах і відливати стільки гармат, скільки схоче, та будувати фортеці настільки могутні, наскільки дозволяють статки, і ні король, ні держава не можуть їй у цьому перешкоджати, їм [шляхтичам] бракує хіба [права] карбувати монету, щоб стати [повними] суверенами. Раніше вона карбувалася від імені держави, тепер же її вибивають лише від імені короля⁴⁰⁰. Нарешті, як говорилося на сторінці 8, вони мають суверенну і цілковиту владу над підданими-селянами, тобто своїми васалами у спадкових маєтках. Але над селянами, що живуть у маєтках корони, якими шляхтичі користуються лише пожиттєво, \103\ вони не мають стільки влади, бо не можуть ні скарати жодного селянина, не подавши [на нього] в суд, ні забрати без причини його маєтність. Селяни, піддані Корони, зазнаючи утисків, можуть поскаржитися королю, який їх захищає і оберігає їхні права⁴⁰¹.

Окрім того, не можна засудити на смерть шляхтича за вбивство селянина, який належить іншому шляхтичу. Відповідно до закону, досить за вирокком сплатити 40 гривен [grivené] спадкоємцям покійного, щоб очиститися від злочину (гривна дорівнює тридцяти двом су). Щоб звинуватити шляхтича у злочині, треба свідчення 14 селян, тоді як для засудження селянина вистачає свідчення двох шляхтичів.

Чужоземці не можуть тут купувати землю, як і тутешні селяни, які ніколи не володіють нею безумовно. З того, що вони і їхні діти мають у пожиттєвій власності, /99/ надходять великі прибутки їхнім панам, а самі вони не мають права ні продати, ні заставити свій наділ, який власник може відібрати, коли йому заманеться. Але городяни у містах можуть вільно купувати і володіти будинками і садами довкола міст, що належать до міських привілеїв і вольностей. З цього можна побачити, що всіма землями у цій державі володіє шляхта, яка завдяки цьому є дуже багатою. Виняток становлять землі, належні Короні (не спадкові, як ті, що про них згадувалося вище), де є окремі села, що належать королю і надаються ним боярам [boyarts]⁴⁰². Це особливий стан, нижчий за шляхту, але вищий за городян, якому маєтки надає король. Нащадки бояр успадковують їх при умові виконання військової служби за власний кошт.

Усякий раз на вимогу великого гетьмана⁴⁰³ вони повинні виконувати все, що їм накажуть, на користь держави. Серед цих людей, хоча й заможних, більшість є досить бідною.

Загалом польська шляхта досить багата, як було сказано вище, але в Мазовії, де її дуже багато і де шляхтичі становлять шосту частину тутешнього населення⁴⁰⁴, вони живуть не в такому вже й достатку. З цієї причини значна її частина займається землеробством і не вважає ганьбою ходити за плугом або йти на службу в дворяни⁴⁰⁵ — почет найбільших вельмож. Це заняття більш почесне, ніж \104\ служити візником, що змушені робити найтупіші з-поміж них. Двоє таких служили у мене візниками протягом ряду років, коли я перебував у цьому краї на посаді першого капітана артилерії і королівського інженера, хоча вони й були шляхтичами /100/ з доброго роду.

Родові маєтки шляхти звільнені від обов'язку надання зимових квартир і військових постой, підлягаючи їм лише під час переходів армії. Військо може квартирувати тільки на землях королівського домену.

Якщо спадкоємцями є декілька братів, розподіл здійснює старший брат, а наймолодший вибирає [першим свою частину]. Вдова, одружуючись вдруге, може при бажанні віддати усе своє майно тому, за кого виходить заміж, позбавляючи таким чином [спадку] своїх дітей⁴⁰⁶. Цей закон тримає дітей у шанобливій покорі до своїх батьків і матерів.

Звичаї польської шляхти⁴⁰⁷

Польська шляхта досить покірна і послужлива перед вищими, як-от перед воєводами та іншими державними сановниками, люб'язна і привітна з рівними собі співвітчизниками, але дуже зверхня і нетерпима по відношенню до нижчих за себе. З іноземцями, яких, зрештою, не так і багато і з якими вона неохоче спілкується, привітна, зокрема з турками і татарами бачиться лише на війні, зі зброєю в руках. Щодо московитів, то через їхню брутальність не має з ними зовсім ніяких стосунків і не хоче спілкуватися з ними, так само як зі шведами та німцями, до яких відчуває таку сильну відразу, що не лише не люблять одне одного, але прямо таки ненавидять. Якщо поляки часом і звертаються за чимось до німців, то тільки при нагальній потребі. Французів, навпаки, називають своїми братами, мають споріднені з ними звичаї і схильності, як-от: свобода висловлюватися, не приховуючи думок; їм властива відверта й весела вдача, яка дозволяє сміятися і співати без усякої меланхолії. Французи, які спілкуються з /101/ цим народом, також дуже їх поважають і шанують, бо загалом поляки добрі, щедрі, нелукаві, зовсім не мстиві, дотепні. Ті, що здобули освіту, досягають великих успіхів \105\ у справах, мають добру пам'ять. Вони — пишні, величні й розкішні у своєму вбранні, носять коштовні

хутра. Я бачив вбрання з хутра соболя, вартість якого перевищувала 2 тис. екою⁴⁰⁸, його прикрашали великі золоті гудзики з рубінами, смарагдами, діамантами та іншим дорогоцінним камінням. Зі шляхтою завжди є багато слуг. [Поляки] дуже відважні, мужні і вправні у володінні зброєю, чим перевершують усіх своїх сусідів як люди, що постійно в цьому вправляються, бо завжди перебувають у стані війни, майже безперестанно ведучи її проти таких могутніх володарів Європи, як турки, татари, московити, шведи, німці, а іноді — і проти двох-трьох із них одночасно. Так, власне, було і в 1632 та 1633 рр., коли йшла війна проти турків, татар і московитів⁴⁰⁹, з якої вони успішно вибралися після ряду виграних битв. Невдовзі після неї, 1635 р. розпочалася війна проти шведів⁴¹⁰. Нарешті через посередництво королівського посла пана Даво [Davauy] у Пруссії на велике задоволення обох королів було укладено мир між цими королівствами — Польщею і Швецією⁴¹¹.

Окрім своєї щедрості, вони [поляки] дуже шанобливі люди і своїх друзів, які вшановують їх відвідинами, приймають з великою ввічливістю. Навіть чужоземців, яки'х [доти] ніколи не бачили, зустрічають з такою люб'язністю, ніби близько і давно їх знають. У цьому краї трапляються дуже багаті вельможі, [настільки багаті], що мають до 800 тис. /102/ ліврів прибутку зі спадкових маєтків, не кажучи вже про тих, що користуються бенефіціями від короля, які охоплюють майже шосту частину королівства. Ці величезні багатства виникають внаслідок того, що селяни не можуть володіти спадковими землями. Ось причина того, що цим [вельможам] належить усе: [їхні багатства] і далі зростають завдяки захопленню, а також конфіскації маєтків, відібраних у непокірних і бунтівників, що передаються до згаданих [коронних] володінь. Шляхта, побоюючись того, щоб король, володіючи такими [великими] маєтками, не став самодержцем, перешкоджає йому самому ними володіти, що виходить для неї непогано, оскільки завдяки цьому живе у більшому достатку

Коли ці люди йдуть на війну, то споряджаються настільки дивно, що якби щось подібне з'явилося у нашій \106\ армії, то їх би швидше роздивлялися, ніж боялися, хоча усі вони обтяжені зброєю, і то бойовою. Я спробую подати опис спорядження, яке особисто бачив на панові Дечинському [Deczemsky], ротмістрі^{1*} козацької корогви^{2*} ⁴¹², який був озброєний так: перш за все він поверх кольчуги носив шаблю; [на голові мав] шолом із залізним шишаком⁴¹³, з якого звисала з обох боків і ззаду сітка, зроблена з такого ж матеріалу, що й кольчуга, яка повністю закривала його плечі; карабін, а якщо його немає, то лук з сагайдаком; на поясі висіло шило [czidela]^{3*}, кресало^{4*}, ніж, шість срібних ложок, складених одна в одну і вміщених у футляр з червоного сап'яну, за поясом — пістолет, парадна хустина, торбинка з м'якої шкіри, яка згортається і може вмістити півлітра, нею черпають воду для пиття під час походу; ташка^{5*}; нагайка [naiyque]^{6*} /103/ 2-3 сажні шовкового шнура завтовшки з півмізинця, призначеного для зв'язування полонених, якщо вдасться їх захопити. Усі ці речі висять на поясі з протилежного від шаблі боку. Тут же — ріг, щоб доглядати за ротом коней. Окрім цього, праворуч біля сідла — велике дерев'яне цеберко

місткістю на піввідра води, щоб поїти з нього коня, а також троє ремінних пут ^{7*} для зв'язування коня, коли той пасеться. Крім того, коли немає лука, на його місце чіпляється рушниця на перев'язі; є ладунка ^{8*}, ключ для карабіна і порохівниця. Зважте самі, чи може людина, навантажена ось так, почуватися вільною у бою.

1* Тобто, капітан. [Прим. авт.]

2* Це вершники, що мають лук і стріли. [Прим. авт.]

3* Це шило. [Прим. авт.]

4* Таке кресало служить для нагострювання шаблі, ножа та для висікання вогню. [Прим. авт.]

5* Це — великий плоский мішок з червоного сукна, у який складають листи і папери, гребінці і навіть гроші. [Прим. авт.]

6* Це — маленький батіжок зі шкіри, яким підганяють коней іти швидше. [Прим. авт.]

7* Це — ремінні пута, якими триножать коня, коли пускають його пастися у поле. [Прим. авт.]

8* Це — шкіряний плоский мішок, куди кладуть патрони для карабіна і для пістолета. [Прим. авт.]

Гусари, що служать по-уланськи ⁴¹⁴, — це шляхтичі з чималим маєтком, які мають до 50 тис. ліврів [прибутку]. \107\

У них дуже гарні коні, найдешевший з яких коштує не менше 200 дукатів ⁴¹⁵. Це все — турецькі коні з Анатолії, з провінції, що зветься Караманія [Carmenie] ⁴¹⁶. Кожен улан служить на п'ятьох конях. Отже, у корогві зі 100 уланів є тільки 20 товаришів ⁴¹⁷, які рухаються в одній шерензі так, що кожен [з них] очолює ряд; наступні чотири шеренги — це їхні слуги, кожен у своєму ряду. Довжина їхнього списа 19 стіп, від вістря до держака він порожній, а решта зроблена з міцного дерева. На вістря своїх списів вони чіпляють прапорець завжди двоколірний: біло-червоний, синьо-зелений або чорно-білий, що має у довжину 4-5 ліктів ⁴¹⁸. Це, напевне, для того, щоб лякати ворожих коней, бо коли вони, опустивши списи, мчаться на весь кар'єр, /104/ ці прапорці тріпочуть довкола і лякають ворожих коней, шеренги яких вони хочуть прорвати. Озброєні вони у панцирі, наруччя, наколінники, шоломи і т. д. Збоку у них лише шабля, біля лівого стегна палаш ⁴¹⁹, прив'язаний до сідла. На праву луку [сідла] приторочено довгий меч у формі чотиригранника, широкий біля рукояті і звужений до вістря, щоб ним можна було проткнути людину, яка впала на землю, але ще жива. Задля цього меч має 5 стіп в довжину і круглу рукоять, щоб зручніше було притиснути до землі і пробити кольчугу. У них палаш призначений, аби рубати тіло [ворога], а шабля — битися [врукопашну] і рубати кольчугу. Носять також бойові сокири вагою до шести фунтів, схожі на наші чотиригранні піки. Вони добре нагострені, з довгим держакон; служать для нанесення ударів по ворожих шоломах і панцирях, які розбиваються від ударів такої зброї.

І якщо їх зброя, і спосіб воювати здаються нам відмінними від наших, то ми хочемо у подальшій розповіді показати вам, що їхні бенкети і звичаї, яких вони

на них дотримуються, зовсім не схожі на те, що побутує у більшості інших народів світу. Бо вельможі, які особливо хизуються, як дуже багаті, так і ті, що мають скромніший достаток, приймають [один одного] надто розкішно, відповідно до своїх можливостей. Можна впевнено стверджувати, що їхні звичайні обіди значно перевершують пишнотою наші урочисті бенкети. Це дає можливість, поміркувавши, уявити, на що вони здатні, коли влаштовують бенкети у тих \108\ випадках, які вважають урочистими. Це особливо [стосується] великих вельмож /105/ королівства та інших сановників Корони. У вільні дні, коли їм не треба йти до Сенату під час засідань сейму у Варшаві, влаштовуються учти, витрати на які досягають 50 і навіть 60 тис. ліврів. Це дуже великі видатки, якщо взяти до уваги, що там подається і в який спосіб. Бо тут усе робиться не так, як у землях, де мускус, амбра, перли чи вишукані приправи до страв коштують величезних грошей. Усе, що тут подається,— найзвичайніше, приготовлене грубо і в колосальних кількостях, хоча й для незначної кількості осіб. Витрати збільшуються від їхнього марнотратства (це стосується навіть слуг і лакеїв, що докладніше ви побачите пізніше). Так ось, щоб ви могли уявити вартість усього цього на якомусь прикладі, я вам скажу, і скажу напевно (на основі реєстрів, які сам бачив), що декілька разів натрапляв на записи, де згадувалося, що тільки на одному бенкеті було склянок на 100 еку, хоча і недорогих, бо коштували лише по 1 су за штуку.

Отже, коли розпочинається [такий бенкет], їх буває найчастіше не більше чотирьох-п'яти вельможних сенаторів, до яких іноді приєднуються присутні при дворі послы. Це становить досить невелику кількість гостей у порівнянні з тими великими видатками, що наводилися вище. Але надалі кількість гостей збільшується за рахунок дворян⁴²⁰, які супроводять кожного, хто називається вельможею, їх буває по 12—15 чоловік [при кожному], і загалом (і то досить часто) вони утворюють товариство від 70 до 80 осіб. [Отже], сідають за стіл, зіставлений з трьох столів, зсунутих один до одного у вигляді двох прямих кутів загальною довжиною до сотні стіп, їх, звичайно, /106/ застеляють [кожен] трьома гарними тонкими скатертинами, а вся сервіровка — із золоченого срібла; на кожній тарілці — шматок хліба, накритий дуже маленькою, не більшою за носову хусточку серветкою, і ложка; ніж відсутній. Приготовані таким чином столи звичайно розставляються у великій просторій залі, в кінці якої стоїть буфет, прикрашений численним і пречудовим срібним посудом і оточений стойкою у вигляді невеликого парапету, за який ніхто, окрім ключника і служебників, не може зайти. На буфеті \109\ досить часто буває по 8 або 10 стосів срібних тарелів, і така велика кількість тарілок, що вони височать у людський зріст, а він не такий і маленький у цім краї. Навпроти буфету, звичайно над дверима, розміщена сцена, на якій сидять музиканти: і ті, що грають на різних інструментах, і ті, що співають. Вони грають не усі разом і не безладно; спершу починають скрипки, за ними ріжки, їх стільки, скільки потрібно. Після того, як вони закінчать, звучать людські голоси: це досить мелодійно співають найняті для цього діти. Усі ці різноманітні звуки повторюються по чергово і тривають аж до закінчення бенкету. Музиканти завжди їдять і п'ють до бенкету, бо під час нього (оскільки повинні займатися

тим, у чому полягає їхнє завдання) не можуть відволікатись на те, щоб їсти й пити. Приготувавши усе ось таким чином, накривають на столи, заставляючи їх різноманітними стравами, а потім запрошують вельмож до зали. Посеред зали стоять четверо дворян: двоє з них тримають миску для миття із золоченого срібла, /107/ що має до трьох стіп в діаметрі, та дзбан відповідної величини з такого ж металу. Вони підходять до вельмож і дають їм помити руки, а, зробивши це, відходять і дають місце двом іншим, котрі тримають, кожен за свій кінець, рушник для витирання довжиною до трьох ліктів, подаючи його вельможам, які витирають руки. Після цього господар дому, гостинно їх припрошуючи, садить кожного на місце, якого той заслуговує відповідно до становища і достоїнства. А коли повсідаються і розмістяться, їх обслуговують стільники, по три на кожен стіл, пригощаючи стравами, що приготовлені і приправлені за місцевим звичаєм, а саме: одні з жовтою підливою із шафрану, інші — з вишневим соком, який робить підливу червоною, інші — з вичавками та соком [перетертих] слив, які надають підливі чорного кольору, ще інші, нарешті, приправлені соком вареної, протертої через сито цибулі, що робить підливу сірою; вони її називають *гонцем* [*Gonché*]. Усі ці види м'яса (кожен окремо у своїй підливі) нарізані шматками завбільшки з клубок, аби кожен міг взяти собі шматок відповідно до свого апетиту. Супи вони ніколи не їдять і зовсім не подають їх на стіл, бо кожне згадане м'ясо подається зі своїм бульйоном, а поміж ними — ще й різного виду паштети з цих же сортів м'яса. Кожен з гостей вибирає відповідно до свого смаку котрусь із цих підлив, яких завжди є лише чотири (як ми й казали). Окрім вказаних страв подають також яловичину, баранину, телятину та курей без підлив і, як прийнято у цьому краї, добре приправлених сіллю і прянощами, та так добре, що нема /108/ потреби у солонках, яких ніколи і не ставлять. В міру того, як тарелі порожніють, подаються інші, як-от: з квашеною капустою зі шматком солоного сала або з вареним пшоном чи тістом, що їдять як великий делікатес, так само як і іншу підливу, приготовлену з кореня, який вони називають *хроном* [*Cresen*], натираючи його і заправляючи оцтом. У нього смак гірчиці, він дуже вишуканий і смачний. Його можна їсти як зі свіжою, так і з солоною яловичиною та різною рибою. Коли перша переміна закінчена, а тарелі спорожніли, [причому] м'ясо, яке на них було, поїли головним чином не згадані гості, а їхні слуги, про що докладніше розкажемо трохи нижче, усе прибирається разом з першою скатертиною і подається друга переміна. Вона повністю складається зі смаженого м'яса, як-от: телятини, баранини і яловичини, які подають порціями більшими, ніж півчверті туші; далі [йдуть] каплуни, курчата, кури, гуси, качки, зайці, олені, лані, дикі кози і кабани та всіляка інша різноманітна дичина, як наприклад: куріпки, жайворонки, перепілки та інші дрібні пташки, чого тут дуже багато. Що ж до голубів, то їх ніколи не подають, бо вони трапляються у цих краях рідко, так само як і кролики та бекаси. Усі ці страви подаються без певного порядку, для урізноманітнення вперемішку одні з одними, з декількома різними салатами. За другою переминою йде закуска, що складається з декількох різних фрікасе з гороховим пюре і великим шматком товстого сала. Кожен бере від нього

шматок, розрізаючи на дрібненькі шматочки завбільшки з гральну кістку, які їдять ложкою зі згаданим пюре, і це для них — дуже смачна страва, її ковтають, не жуючи. /109/ Цей наїдок має таке велике значення, що, якби його не подали під кінець обіду, вони вважали б, що їх погано приймали. Те саме — з пшоняною [кашею] з маслом чи ячмінною крупною, приготовленою так само: вони їх називають *кашею* [*Cacha*], а голандці — *грю* [*Gru*]. \111\ [Теж подають] обсмажене на маслі тісто у вигляді макаронів, начинених сиром, а також ще один вид тіста з гречаного борошна у вигляді маленьких, дуже тонких коржиків, котрі вмочають у сік із зерен білого маку. На мою думку, вони їдять їх, щоб повністю насититися, а потім добре спати ⁴²¹.

Після того, як другу переїну прибирають таким же чином і способом, як першу, подається десерт, який дозволяють обставини та пора року, як-от: кисле молоко, сир та інші [страви], яких тепер уже не можу пригадати. Усі ці страви й ласощі настільки далекі від наших звичайнісіньких рагу, що я волів би одну нашу страву замість їхніх десяти, але в дечому вони переважають нас. От хоча б щодо риби, то вони на ній чудово розуміються, бо крім того, що тут водяться дуже гарні сорти, вони готують її так добре і надають їй такого приємного смаку, що збуджується апетит навіть у найбільш пересичених. У цьому вони переважають усі інші народи, і то не лише на мою думку і на мій смак, але і на думку всіх французів та інших іноземців, яких вони пригощали і які одностайно вважають, що це чудова страва, бо для неї не шкодується ні вино, ні олія, ні прянощі, ні родзинки, ні соснові горішки, ні тому подібне, з допомогою чого при певних навичках її можна добре і витончено приправити. Під час обіду вони п'ють небагато, щоб закласти хорошу і міцну основу; п'ють лише пиво, яке наливають у /110/ високі, циліндричної форми скляні посудини, вмістом з тутешній гарнець ⁴²². Туди ж кидають грінки з хліба, підсмажені на олії.

Вище ми звернули вашу увагу, що при першій і другій переїнах тарелі забирають зі столу майже порожніми, хоча гості не з'їдають багато, і це правда. Але ви зауважте, що кожен з тих, що сидить за столом, має одного або двох слуг. Віддаючи їм тарілку, щоб одержати чисту, вони [гості] беруть із тарелей те, що, на їх смак, більше підходить і кладуть на ці ж тарілки, а наклавши всього, передають їх повними своїм слугам. Ті, бачачи, що добре запаслися і забезпечили себе різним м'ясивом, збираються гуртом в одному з кутків зали і починають їсти, а вірніше, пожирати усе ніби крадькома, зчиняючи непристойний і дуже зухвалий галас, який, однак, їхні пани не перепиняють, \112\ бо самі його спричинили, і, зрештою, це такий у них звичай.

Після того, як пани, небагато випивши, добре попоїдять за столом, а слуги в тому чи іншому кутку зали зметуть усе, що їм дали їхні хазяї, вони починають по-справжньому пити за здоров'я один одного, але вже не пиво, як раніше, а своє вино — найкраще і найміцніше у світі. І хоча воно на колір біле, але червонить їхні пики і набагато підвищує вартість бенкетів, оскільки випивають його дуже багато, а коштує воно по 4 ліври за гарнець; оцінюють його швидше за якістю, а не за поширеністю. Після того, як хтось вип'є за здоров'я приятеля, то подає йому свій келих, наповнений таким самим вином, щоб і той відповів

тим же. Це дуже легко робиться і без допомоги слуг, бо їхні столи /111/ заставлені великими срібними карафками і кубками, які наповнюються одразу, як тільки спорожніють. А відтак через годину-другу після початку такого милого заняття не без задоволення дивишся як на кількість кубків, що стоїть перед кожним, а їх стільки, що випити усі неможливо, так і на форми та фігури, які вони утворюють: квадратні, трикутні, видовжені, овальні, ці посудини переміщаються у таких різноманітних напрямках і стількома способами, що мене б не переконали, що планети у своєму рухові мають більше неправильностей і відхилень. А йде усе це від незбагненої сили цього смачного і приємного білого вина. Провівши 4 чи 5 годин за такою славною і неважкою працею, дехто, переситившись, засинає; інші, неспроможні втримати такої кількості рідини, виходять, щоб звільнитися від неї і повернутися після цього ще більш готовими до битв; ще інші розповідають про свої геройські вчинки у таких самих битвах, з яких вони вийшли як переможці над компаньйонами. Але все те, що роблять пани, не йде у порівняння з тим, що роблять їхні слуги. Бо якщо і вчинили спустошення, коли їли, то незрівнянно більші чинять, коли п'ють, вихиляючи у десять разів більше вина, ніж їхні хазяї. Тому поводяться з нечуваною зухвалістю, витираючи брудні і масні тарілки об шпалери (такі гарні і рідкісної краси) або об звисаючі рукави одягу своїх панів, без поваги і до них самих, і до їхнього гарного вбрання. \113\ На довершення всього вони усі п'ють так завзято і так багато, що ніхто не уникає дії вина: як пани, так і їхні слуги та музиканти — усі п'яні. Однак той, хто /112/ пильнує срібний посуд, не завжди такий п'яний, щоб це завадило йому, наскільки він зможе, стежити, аби ніхто не вийшов з дому, доки ті, кому це доручено, не зберуть усього срібного посуду. Проте вони теж не дримають, як і інші, і тому досить часто не в змозі виконати це завдання, а вже після бенкету у більшості випадків завжди виявляється, що не вистачає кількох речей.

Ось, нарешті, і все, що нині підказує мені пам'ять з того, що я бачив і чув у цьому північному краї стосовно його розташування, людей, які там живуть, їх віри, звичаїв та способу ведення війни. Якщо моя пам'ять, яка зберегла до цього часу усе те, про що я вам розповів, дасть мені можливість пригадати ще дещо гідне, на мою думку, вашої уваги, я не ухилюсь від свого обов'язку і поділюся з вами від усього серця. Сподіваюсь, що коли те, що я вам розповів, прийдеться не до смаку, ви великодушно вибачите мені невміння писати більш гладенько, ніж, як я вважаю, личить шевальє⁴²³, котрий усе своє життя провів, перекопуючи землю, відливаючи гармати і палячи порох.

КІНЕЦЬ

[Примітка *litopys.kiev.ua*. Позначка \100\ означає початок сторінки паперового видання, а /100/ — номер сторінки французького оригіналу.]

Переклад Я.І.Кравця, З.П.Борисюк

Видання: Боплан Г.Л. де. Опис України. — К., 1990.

DESCRIPTION
D'VKRANIE,
QUI SONT PLUSIEURS
Provinces du Royaume de
Pologne.
CONTENUES DÉPVS
les confins de la Moscovie, iusques
aux limites de la Transilvanie.
ENSEMBLE LEURS MOEURS,
façons de vivre, & de faire la Guerre.
Par le Sieur de BEAUVLAN.

A ROYEN,
Chez JACQUES CAYLLOUX, dans
la Cour du Palais.
M. D. C. L. X.

¹ *Ян II Казимир* (21.03.1609—16.12.1672) — польський король (1648— 1668) зі шведської династії Ваза, яка правила у Швеції з 1523, у Польщі — з 1537 р. За часів правління Яна Казимира Річ Посполита намагалася придушити Визвольну війну українського народу 1648—1654 рр., вела війни проти Росії (1654—1667) та Швеції (1655—1660). Внаслідок викликані війнами соціально-економічної кризи та ослаблення королівської влади Ян Казимир у 1668 р. зрікся престолу; помер у Франції.

² *Трансільванія* (Семигород) — історична область у Східних Карпатах; з XI ст. належала угорським королям. Після розгрому угорських рицарів турецькою армією під Могачем (1526) і втрати Угорщиною незалежності Трансільванія як васальне князівство з 1541 р. перебувала під сюзеренітетом турецького султана. За рішенням Карловицького конгресу 1698—1699 рр. була передана Габсбургам. Тепер — автономна область на півночі Румунії. Цифра заокруглена: Боплан, очевидно, має на увазі вступ на польський престол династії Ваза, до якої належав Як Казимир. Його батько Сигізмунд III Ваза був обраний королем Речі Посполитої у 1587 р. *Н. Я.*

⁴ *Станіслав Конєцпольський* (бл. 1592—1646) — покровитель Боплана, відомий військовий і політичний діяч, краківський каштелян, сандомирський воєвода, польний (з 1616), великий коронний (з 1632) гетьман. Брав участь в облозі Смоленська (1611), поході на Москву (1612), битвах зі шведським військом у Тридцятилітній війні (під Гомерштейном 1627 і Тщяною 1629), війні з Туреччиною. У Цецорській битві (1620) потрапив у полон. Очолював придушення селянсько-козацьких повстань на Україні 1625, 1630, 1637—1638рр. (Podhorodecki L. Stanislaw Koniecpoiski, ok. 1592—1646.— Warszawa 1978). Один з перших польських магнатів, які здобули великі земельні латифундії на Україні. Комплекс володінь Конєцпольських почав складатися тут на початку 30-х років XVII ст. Широко розповсюджену досі версію, згідно з якою Станіславу Конєцпольському вже 1629 р. належало 18548 димів-дворів, тобто близько 120 тис. підданих в Брацлавському воєводстві, новітні дослідження не підтвердили (Anusik Z. Struktura społeczna szlachty braclawskiej w świetle taryfy podymnego z 1629 roku // Przegląd Historyczny.— 1985.—Т. 76, з. 2.— С. 234). Зростання його земельних володінь почалося з надання Савранського ґрунту, який належав до Брацлавського староства; тут у 30-х роках XVII ст. виник Конєцпіль (Źródła dziejowe.—Т. 22.—С. 612). На території Київського воєводства землеволодіння С. Конєцпольського започатковане купівлею 1633 р. так званої Радивонівщини на Черкащині (Мгліїв, Орловець, Ленчинці, Тясмин, Балаклій, Городище) у останньої спадкоємиці давніх черкаських бояр Зубриків і придбанням 1646 р. селища Лебедина (Słownik geograficzny.— Т. 2.— С. 118; Т. 3.— С. 146). На Лівобережжі 1640 р. він виступає як державця Переяславського староства, власник 1382 димів-дворів, тобто понад 8 тис. підданих (Яковенко Н. М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. // Феодалізм на Україні.—К., 1990). В цілому напередодні Визвольної війни 1648—1654 рр. Конєцпольським належало на Київщині і Брацлавщині 740 сіл і 170 містечок (Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych. 1646, 1648.— Lwów, 1865.— Т. 1.— С. 17). *Н. Я.*

⁵ ...першого — батька, а другого — брата...— Йдеться про польських королів з династії Ваза Сигізмунда III (1587—1632) і Владислава IV (1632—1648).

⁶ ...слобід [solobodes], що стали начебто колоніями ...— Слободами називалися нові поселення, мешканці яких на певний час зовсім або майже зовсім звільнилися від виконання феодальних повинностей. Оголошуючи слободи, феодали при визначенні їх строків виходили з конкретних умов, у яких перебували мастки: розмірів спустошеності,

інтенсивності припливу новопоселенців, відстані від небезпечних «татарських доріг» тощо. У часи Боплана основна концентрація слобід на Правобережній Україні припадала на малозаселені території: Лівобережжя, Південну Київщину, Східну Брацлавщину. Ініціаторами організації нових поселень слобідського типу виступали, як правило, магнати українського і почасти польського походження, в руках яких на другу чверть XVII ст. зосередилися \118\ великі земельні латифундії, що утворилися внаслідок скуповування земель розореної дрібної шляхти та королівських пожалувань з фондів державного домену, якими уряд купував підтримку всевладних «окраїнних королев'ят» у боротьбі з опозицією середньої шляхти. Створення тієї чи іншої слободи публічно розголошувалося на торгах і ярмарках, інколи декларувалося на спеціальних стовпах, поставлених на людних роздоріжжях, на місцях майбутніх поселень і т. ін. Уповноважені магнатів — осадчі — переманювали підданих дрібніших феодалів, організовуючи за допомогою так званих викотців масові переселення селян на неосвоєні чи спорожнілі землі, де останні протягом певного часу перебували у значно вигідніших умовах і зазнавали меншого феодалного визиску. Свідчення Боплана про виконання ним функцій осадчого у маєтках С. Конєцпольського є цікавим фактом біографії військового інженера, якому, \119\ як бачимо, довелося займатися не лише своїми безпосередніми інженерно-фортифікаційними обов'язками. Варто зауважити, що цей факт додатково підтверджує вірогідність спостережень Боплана над побутом і звичаями українців, оскільки розширює гіпотетичне коло його контактів з простонароддям. *Н. Я.*

⁷ ... утворилося понад 1000 сіл ...— Підкреслюючи свої заслуги перед польським королем, Боплан, очевидно, вдається до перебільшення. Однак його твердження вказують на активні колонізаційні процеси в Середньому Подніпров'ї наприкінці XVI — у другій чверті XVII ст. Осадження нових слобід, містечок і сіл, особливо на Південній Київщині і Брацлавщині, відбувалося надзвичайно інтенсивно. Цьому сприяв ряд обставин соціально-економічного і політичного характеру. З міркувань зовнішньої політики це було захистом південно-східних кордонів Речі Посполитої від турецько-татарської агресії, з точки зору внутрішніх інтересів держави — забезпечувало економічні гарантії панування польської шляхти на Україні. Щодо кількості поселень, то лише на картах Боплана в Брацлавському воєводстві зафіксовано 348 населених пунктів, у Київському — 727. За даними статистичних джерел, у середині XVII ст. тут нараховувалося відповідно 766 і 1200 поселень. Осадництво, що повністю перебувало в магнатсько-шляхетських руках, існувало завдяки значному припливу селян-втікачів, які мігрували в південно-східному напрямку з Волинського, Руського, Белзького і Подільського воєводств. Зокрема, лише в документах Кам'янецького земського суду за 1603—1624 рр. засвідчені втечі 9502 родин підданих з вказаних-регіонів (Крикун М. Г. Документи ЦДДА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення міграції населення України I пол. XVII ст.// Архіви України.— 1985.— № 5. — С. 55 {друкарська помилка, має бути: всього 9502 родин). *М. К.*

⁸ На думку відомого знавця картографії України В. Кордта, тут йдеться про 8-аркушеву спеціальну карту України (*Delineatio specialis et accurata Ucrainae*) (Кордт. Матеріали. — Вып. 2.— С. 20—21). Існує, однак, твердження, що *топографічною картою* Боплан називав Генеральну карту України (*Deiineatio generalis camporum desertorum, vulgo Ucraina*), додану до другого видання його «Опису України» (Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy.— S. 176). Ця невідповідність, очевидно, пояснюється тим, що автор мав труднощі з гравіюванням карт (пор.: Buczek. Dzieje kartografii polskiej. — S. 55—57). *М. В., Г. Б.*

⁹ Див. попередню прим.

¹⁰ Див. передмову, с. 8.

¹¹ Згадка про *Генеральну карту Польщі* міститься лише у передмові книговидавця до 2-го видання «Опису України», сама ж карта довго лишалася невідомою. У свій час В. Кордт вважав, що йдеться про недатовану карту Польщі, складену близько 1651 р., яка

вперше вміщена у книзі Шимона Старовольського «Польща», виданій у Вольфтенбюттелі 1651 р. (Кордт. Материали. — Вып. 1.— С. 24); репродукція карти наведена у Кордта, № 35. 1933 р. польський дослідник історії картографії і, зокрема, життя і діяльності Боуплана К. Бучек опублікував виявлену ним Генеральну карту Польщі, гравійовану В. Гондіусом у Гданську 1652 р. (Buczek K. Ze studiów nad mapami Beauplana // Wiadomości Służby Geograficznej. — 1933.— Zesz. 1, — S. 31—33). Карта має заголовок: «Nova totius Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae cum suis Palatinatibus ac Conliniis Exacta Delineatio per G. le Vasseur de Beauplan S. R. M-tis Architectum militarem et Capitaneum Gs. Hondii S. R. M. Chalcogtaphus sculp. Cum privil. S. R. M-s triginta Armos, Gedani MDCLII» («Новий план всього Польського Королівства і Великого князівства Литовського з їхніми 122 воєводствами і суміжними землями, виготовлений Г. Левассером де Боупланом, військовим архітектором і капітаном його королівської величності. Гравіював В. Гондіус, гравер його королівської величності, за привілеєм його королівської величності на 30 років. У Гданську, 1652»). Формат карти (19x 14 см) нашоствив дослідника на думку, що вона призначена для ілюстрування «Опису України». 1952 р. у фондах Гданської міської бібліотеки було виявлено 11 унікальних карт такого ж формату, гравійованих В. Гондіусом 1652 р. (Herbst S. Prace kartograficzne Beauplana-Hondiusa z r. 1652 // Przegląd Historyczny. — 1952.— Т. 43, z. 1.— S. 124—128). Зміст карт (дві загальні карти України, карти Київського, Брацлавського і Подільського воєводств, карта Покуття, дві карти течії Дніпра, дві карти земель Північного Причорномор'я і карта Криму) свідчить про те, що вони призначалися для ілюстрування «Опису України», але не могли бути до нього додані через те, що частина їх лишилася незавершеною у зв'язку зі смертю гравера. Згадана карта Польщі, опублікована у книзі, Ш. Старовольського, на думку польського дослідника К. Бучека, є збільшеною копією карти-ілюстрації (Buczek. Dzieje kartografii polskiej. — S. 54—58). *М. В.*

¹² *Віллем Гондіус* (1601 —1660, інші дати — близько 1597—1652) був за походженням голландцем. Придворний гравер польських королів Владислава IV і Яна Казимира. До приїзду у Польщу працював разом з Антонісом ван Дейком. У 30-х роках XVII ст. виконував граверні роботи на замовлення короля і придворних вельмож, гравіював карти, панорами битв, портрети. Зокрема, Гондіус виконав портрет гетьмана Б. Хмельницького (у двох варіантах: достовірному і пасквільному). Бібліографію праць про Гондіуса див.: Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy. — S. 117. *Т. Г.*

¹³ ... *Кізовією*...— Можливо, це друкарська помилка і йдеться про латинську назву Києва *Kiioyia*; термін «Кізовія» в інших джерелах не засвідчений. *Н. Я.*

¹⁴ ... *Святої Софії*...— Час заснування Софійського собору, головного митрополичого храму Русі, дискусійний. Софіївський, Воскресенський та Никонівський списки «Повісті временних літ» відносять закладення храму (за зразком собору Святої Софії у Константинополі) до 1017 р.; Лаврентіївський, Кенігсберзький, Іпатіївський та Архангельський списки датують вказану подію 1037 р., пов'язуючи закладення собору з перемогою Ярослава Мудрого у 1036 р. над печенігами; Іоакимівський список ототожнює цей храм з дерев'яною церквою Св. Софії, збудованою княгинією Ольгою близько 957 р. (ПСРЛ.— Т. 9/10.— С. 75). Нещодавно відомий слов'янознавець А. Поппе висунув гіпотезу, що фундатором храму був кн. Володимир близько 966 р. (Porre A. Państwo i kościół na Rusi w XI wieku.—Warszawa, 1968.— S. 40). Зі значної літератури, присвяченої проблемі виникнення собору, можна виділити праці: Закревский. Описание Киева.— С. 760—830; Максимович М. А. О времени основания Киево-Софийского собора // Собр. соч.: В 3 т.— Киев, 1877.— Т. 2.—С. 132—140; Лебединцев П. О святой Софье Киевской.—Киев, 1878; Лебединцев П. Описание Киево-Софийского собора.— Киев, 1882; Завитневич В. К. К вопросу о времени сооружения храма Св. Софии в Киеве // Сборник статей к 300-летнему юбилею Киевской духовной академии.— Киев, 1917.— Вып. 1.—С. 403—409; *Lukomski G. K.* La ville sainte de Russie Kiev.—Paris, 1929.— S.

41—43). Про відбудову Софійського собору в часи митрополита Петра'Могили див. прим. № 19. *Т. Г.*

¹⁵ ... *Св. Михайла...*— Михайлівський собор був споруджений на кошт князя Святополка Ізяславича (1093—1113) у 1108—1113 рр. на території \123\ заснованого ним одноіменного монастиря. Стіни собору прикрашали мозаїки і фрески на зразок софійських, частково пошкоджені вогнищем, розведеним у вівтарі монголо-татарськими завойовниками 1240 р. Реставрований на початку XVI ст. (див. прим. № 19). Містився на сучасній вул. Героїв революції. У 1934 р. підірваний під приводом реконструкції центру міста. Частина фресок і мозаїк збереглася і експонується в Софійському соборі, Третьяковській галереї у Москві та Російському музеї в Ленінграді. Ширше про собор див.: Києво-Златоверхий Михайловський монастирь. Исторический очерк от основания его до настоящего времени. — Киев, 1889 Титов Ф. Киевский Златоверхо-Михайловский монастирь в его прошедшем и настоящем состоянии.— Киев, 1885. Найстаріший малюнок собору див.: Ісаєвич Я. Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції.— К., 1982.— С. 126. *Т. Г.*

¹⁶ Йдеться про храм Св. Василя, споруджений первісне з дерева кн. Володимиром 988 р. після повернення з Корсуня, де він прийняв християнство під іменем Василя, на тому місці, де стояв ідол Перуна та інших язичницьких богів. 1184 р. (1183?) кн. Святослав Всеволодович збудував на цьому місці кам'яну церкву, розорену в часи монголо-татарської навали 1240 р. її руїни, за які протягом багатьох років (1596—1638) точилася суперечка між православними і уніатами, бачив Боплан. З 1638 р. церква передана Братському монастиреві; відбудована у середині XVII ст. і освячена під назвою Трисвятительської; знищена \124\ пожежею 1660 р., повторно відбудована у 1695—1697 рр. (Ляскоронский. Гильом Левассер-де-Боплан.— С. 2). Містилася на початку сучасної Десятинної вулиці; зруйнована 1934 р. під час реконструкції міста разом з Михайлівським монастирем. На місці церкви сьогодні розташована будівля міському КПУ, міському ЛКСМУ та ЦК ЛКСМУ. Що стосується написів на стінах, згаданих Бопланом, то їм тоді могло бути не понад 1400 років, як твердить автор, а близько 600. *Т. Г.*

¹⁷ "Стопа — див. прим. № 48.

¹⁸ ... *поховання кількох князів Русі.*— Храми Св. Софії, Св. Михайла, так само, як і Десятинна церква, яка в часи Боплана лежала в руїнах, а також Успенський собор Києво-Печерського монастиря було традиційними усипальницями представників князівського дому Рюриковичів. Так, у Софійському соборі поховано київських князів Ярослава Мудрого (його саркофаг зберігся до нашого часу), Всеволода Ярославича, Ростислава Всеволодовича, Володимира Мономаха та ін., у Михайлівському соборі — Святополка Ізяславича і туровського князя Гліба Юрійовича, у Десятинній церкві — кн. Володимира Святославича і т. д. *Т. Г.*

¹⁹ ... *відбудовані в давньому вигляді.*— Софійський собор (див. прим. № 14) зазнавав пошкодження тричі: при захопленні Києва ордами Батия (1240) і при татарських набігах у 1416 і 1482 рр. Часткова відбудова у середині XVI ст. не повернула храму його колишньої величі. Не проводилися відбудовчі роботи і в період перебування Київської митрополії з її головним митрополичим храмом, Св. Софією, в руках уніатів (1596—1632). Його тодішній вигляд, на думку \125\ М. Петрова, відображений на одному з малюнків голландського художника Я. Вестерфельда, виконаному близько 30-х років XVII ст. (Петров Н. М. Новооткрытый альбом видов и рисунков достопримечательностей Киева 1651 г.— Киев, 1905.— С. 42). На пізнішому малюнку цього ж художника 1651 р., виконаному при в'їзді до Києва війська гетьмана Великого князівства Литовського Януша Радзивілла, собор постає відбудованим, з банями і двома дзвіницями: мурованою і дерев'яною. Реконструкція храму проводилася за ініціативою київського митрополита Петра Могили (див. прим. № 310), який залучив до

реставраційних робіт італійського архітектора Октавіана Манчіні (Київ: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького.— К., 1981.— С. 564). Саме цей варіант споруди бачив Боплан; у 1685—1707 рр. собор був перебудований у формах українського барокко, що зберігся в основних рисах до нашого часу. Михайлівський Золотоверхий собор, як і Св. Софія, був пошкоджений 1240 р. (див. прим. № 15). Відбудований на початку XVI ст. з поліпшенням економічного становища Михайлівського монастиря, соборним храмом якого він був. За ігуменства Іова Борецького (з 1618 р.), згодом київського митрополита (1620—1631), тут була споруджена дзвіниця. У заповіті Борецького засвідчено, що будував її «муляр Петро Німець, обиватель київський» (Закревский. Описание Киева.—С. 518—520). *Т. Г.*

²⁰ *Мощі святої Варвари... перенесені сюди під час воєн у Нікомедії.*— Мощі св. Варвари-великомучениці, котра загинула в Нікомедії (суч. м. Зміт у Туреччині) близько 306 р. під час гонінь на християн, зберігалися у Царгороді. Перевезені до Києва на початку XII ст. дочкою візантійського імператора Олексія Комніна Варварою, дружиною київського князя Святополка II Ізяславича (1093—1113). Мощі зберігалися у Михайлівському монастирі до 1934 р.; напередодні зруйнування храму перенесені до Андріївської церкви, згодом до Володимирського собору, де знаходяться досі. Культ св. Варвари був надзвичайно розповсюдженим на Україні. Що стосується згаданих Бопланом воєн у Нікомедії, то тут, очевидно, автор допустив неточність. Якщо йдеться про завоювання турками-сельджуками Віфінії, столицею якої була Нікомедія, то воно сталося у XIV ст., тобто вже після вивезення мощей з Царгорода. *Т. Г.*

²¹ *...Новий Київ...*— Йдеться про Поділ, який називали Новим, або Нижнім Києвом на відміну від Верхнього Києва, тобто давноруського князівського міста.

²² Під «новим Києвом» Боплан розумів Поділ. Він подає занижену чисельність населення цієї найбільшої частини Києва, яка в XVII—XVIII ст. була досить стабільною: бл. 10—11 тис. чоловік. В цілому чисельність населення міста в XVII—XVIII ст. коливалася в межах 15—20 тис. чоловік, її відносна стабільність пояснюється тією обставиною, що в той час великі міста Європи відрізнялися високим рівнем смертності, яка в багатьох випадках урівнювала наплив мігрантів. Такі деструктивні фактори, як військові напади, великі пожежі, епідемії підтримували негативні акценти цієї демографічної рівноваги. *А. П.*

²³ *...обнесене поганеньким ровом... обгороджене дерев'яною стіною...*— Тут і далі укріплення українських замків оцінюються як «поганенькі», «злиденні», бо вони не відповідали тій французькій фортифікаційній доктрині, згідно з якою будував замки на Україні сам Боплан (пор. прим. № 195). Що стосується фортифікацій Києва, то у 30—40-х роках XVII ст. вони склали систему, що відокремлювала три міських райони: Поділ, Старе Місто, Печерськ. Печерський монастир був обнесений дерев'яним парканом, який з боку Дніпра розміщувався над високим природним урвищем, а в іншій частині стояв на штучно насипаних валах. Їх зображення передане на плані А. Кальнофойського 1638 р. (Древнейший план г. Києва 1638 г./ Изд. Ханенко. — Киев, 1913.— Табл. 1). Старе Місто частково охороняли укріплення давноруських часів, зокрема рови, що розділяли місто Ярослава, Володимира і Ізяслава. Рештки цих укріплень збереглися до кінця XVII ст.; зображені на плані Києва І. Ушакова 1695 р. (Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII ст. — Киев, 1982.— Реконструкция). Поділ був найменш укріпленим, оточувався дерев'яною стіною з кількома хвіртками-брамами, що виходили до Дніпра. Зображення цих фортифікацій передає малюнок Я. Вестерфельда близько 1651 р. (Смирнов. Рисунки Киева.— Табл. 2). *Т. Г.*

²⁴ Київський замок збудований наприкінці XIV ст. в часи київського князя Володимира Ольгердовича на горі, піднесеній на 70 м над Подолом, яка з того часу стала зватися Замковою (у середині XVII ст. за іменем останнього польського воєводи Адама Киселя гора отримала назву Киселівка; ще пізніше з переходом у власність Флорівського монастиря — Флорівська). Неодноразово горів і відбудовувався. Остання пожежа перед

часом, коли його бачив Боплан, сталася 1605 р. від удару блискавки; відбудовчі роботи почалися лише 1616 р. коштом київських міщан. Збереглося декілька урядових описів Київського замку, у тому числі таких детальних, як ревізії 1552 і 1571 рр. (Архив Юго-Западной России.— Ч. 7, т. 1.— С. 106—122; Ч. 7, т. 3.— С. 1—7). Згідно з цими описами, замок був дерев'яним, мав 15 триярусних оборонних веж, 133 городні \127\ і двоє воріт: Воєводські з боку Щекавиці і Драбські, обернуті на суч. Андріївський узвіз. Зберігся інвентар замку 1619 р., котрий востаннє зафіксував замкові будівлі, оглянуті Бопланом, які 1651 р. були спалені козаками і пізніше не відновлювалися. За інвентарем 1619 р., замок був «оточений дубовими палями, з однією дубовою вежею біля мосту, друга давня вежа ... згнила; будівлі в замку... такі: три світлиці в одному місці з двома сіннями, одна з бічною кімнатою і коморою, а решта дві теж мають комори... Пекарня, дім для гостей, стайня, криниця і дві шопи для зброї розташовані окремо. Біля однієї — башта для схову різного майна усяких міщан та багатьох інших людей. Лямус [приміщення для зберігання цінностей.— *Н. Я.*] новий, дерев'яний, обмазаний глиною» (Яковенко Н. М. Нове джерело про Київський замок // *Архіви України*.— 1980.— № 2.— С. 65—68). Найбільш достовірне зображення замку подане на рисунках голландського художника Я. Вестерфельда близько 1651 р. (їх репродукції див.: Смирнов. Рисунки Києва.— Табл. 2). *Т. Г.*

²⁵ ...*кафедральний собор*...— Католицьке єпископство з кафедрою запроваджене у Києві Владиславом Ягайлом 1412 р., хоча римсько-католицька місія існувала тут раніше, ймовірно, з другого десятиріччя XI ст. З першої чверті XIII ст. у Києві з'являються ченці домініканського (див. прим. № 26) і францисканського орденів. Що стосується будівлі кафедрального собору, то вона вперше згадується (як дерев'яна) лише в часи київського єпископа Юзефа Верещинського (1595—1599), хоча, безперечно, мусила існувати раніше. Кам'яний храм, згаданий Бопланом, почав будуватися за єпископату Криштофа Казимирського (1599—1618), вірогідно, 1614 р.; завершений при наступникові Казимирського Богуславі Окші-Радошевському (1618—1633). Стояв на Подолі в районі суч. вул. Щекавицької. ([*S. Okolski*]. *Illustrissimorum et reverendi-ssimorum d. d. Episcoporum Kijoviensium in Russia Australi Ordo et Numerus*. — Cracoviae, 1833; *Iwanicki K. Kościoły i kaplicy w Kijowie*. — Warszawa, [1920]; *Długosz T. Z dziejów biskupstwa kijowskiego*. — Lwów, 1932.) Після Визвольної війни 1648—1654 рр. був розібраний на відбудову пошкоджених пожежею 1651 р. православних церков. *Т. Г.*

²⁶ ...*храм домініканців на ринку*...— Ченці домініканського ордену з'явилися у Києві як місіонери 1216 р.; закладення домініканського костюлу і монастиря в ім'я Діви Марії (над Дніпром на Оболоні) датується 1288 р. і пов'язується з іменем місіонера Яцька Одровонжа. Спалений під час татарського набігу 1482 р.; швидко відновлений як дерев'яний не на старому місці, а поблизу Житнього торгу під замком (суч. вул. Лівера) і посвячений в ім'я Св. Миколая. Як діючий, згадується уже 1495 р. (Описание КСС. — Прил., с. 18). Кам'яна будівля, згадана Бопланом, споруджена на цьому ж місці між 1618 і 1640 рр. на кошт київського земського судді Стефана Аксака, першого католика в старовинному роді київських зем'ян Аксаків. Після Визвольної війни 1648—1654 рр. припинив діяти; наприкінці XVII ст. перетворений на православну церкву Св. Петра і Павла. Знищений між 1934 і 1938 рр. під час розташування військової частини на місці Петропавлівського монастиря, влаштованого з кінця XVII ст. (Развидовский П. О Киевском доминиканском монастыре // *Описание КСС*. — Прил.; *Rawita-Gawronski F. Zakon oo. dominikanów w Kijowe* // *Rawita-Gawronski F. Studia i szkice historyczne*. — Warszawa, 1915.— *Seria 3*). *Т. Г.*

²⁷ ...*бернардини попід горою*...— Йдеться про монастир бернардинського ордену" який з'явився у Києві за єпископату Богуслава Окші-Радошевського (1618—1633). Згаданий Бопланом костюл споруджений 1623 р. на ґрунті і коштом \128\ Криштофа Сулимирського; містився під Андріївською горою. Згорів під час Визвольної війни 1651

р. (Петров Н. И. Историко-топографические очерки Древнего Киева.—Киев, 1897. — С.219). Т. Г.

²⁸ ... *Єзуїти ... між бернардинами і річкою...*— Єзуїтська резиденція з'явилася у Києві 1620 р. з ініціативи єпископа Богуслава Окші-Радошевського; 1623 р. переміщена до єпископського м-ка Фастова, де з 1625 р. почала діяти колегія середнього типу зі школами граматики, поетики і риторики. Після 1633 р. єзуїти знову повертаються до Києва, розмістившись в будинку, купленому для них Янушем Тишкевичем, тодішнім київським воєводою. Де конкретно знаходився двір і костюл єзуїтів, згаданий Бопланом, невідомо. Незважаючи на те, що 1646 р. Адам Кисіль і Петро Могила, тодішній київський митрополит, порушували на сеймі клопота.шя про заборону відкриття у Києві єзуїтських учбових закладів, тут у вересні 1647 р. була відкрита колегія, аналогічна Фастівській. На подвір'ї єзуїтів 1646 р. відбувся знаменитий триденний публічний диспут католицьких теологів С. Смялковича і М. Ціхоцького з ректором Києво-Могилянської колегії І. Гізелем. Єзуїти покинули Київ на початку Визвольної війни \129\ 1648—1654 рр., дальша доля будівель, які належали їм, невідома (*Zaleski S. Jezuiti w Polsce: Kolegia i domy zalozone w drugiej dobie rządów Zygmunta III i za rządów Władysława IV. 1608—1648.*—Kraków, 1905.—Т. 4 cz 3 — S. 1439—1443). Н. Я.

²⁹ *Греко-русини* — православні. На Подолі в часи Боплана дійсно існувало, враховуючи Братську (див. прим. № 30), 10 церков. Київський літопис першої чверті XVII ст., наприклад, згадує 8 священників, що в серпні 1614 р. по черзі правили службу в нововідбудованій соборній церкві Успіння Богородиці на ринку: «Василей матеробозкий, Мина притиский, Иоан Воскресенский, Никита спаский, Климентей наберезский, Михайло борисоглібский, Климентий ржественский, Матфей доброниколский» (Київський літопис першої чверті XVII ст.// УІЖ.— 1989.—№ 5.—С. 108). Н. Я.

³⁰ *Одна з них, при якій є Університет або Академія, яку вони називають Братською церквою...*— На місці споруди, яку бачив Боплан, 1693 р. була збудована Богоявленська братська церква, знесена у 30-х роках XX ст. Джерелом, що доносить уявлення про зовнішній вид старого храму, є малюнок Яна Вестерфельда \130\ 1651 р. (Смирнов. Рисунки Києва.— Табл. 2). Прийнято вважати, що Київське Богоявленське братство утворилося наприкінці 1615—на початку 1616 р., хоча існує і інша гіпотеза, підтримана киевознавцями минулого століття Є. Болховітіновим, М. Булгаковим, В. Аскоченським, М. Закревським, М. Петровим. На їх думку, братство виникло у 80-х роках XVI ст. З часом виникнення братства безпосередньо пов'язується і час виникнення Братської школи — предтечі Києво-Могилянської академії. Документально її існування засвідчене вперше дарчим записом Єлизавети Гулевичівни, дружини мазирського маршалка Стефана Лозки, від 14 жовтня 1615 р. Братському монастиреві на садибу в Києві для будівництва шкільного приміщення. Зміцненню авторитету школи сприяло отримання братством привілею на ставропігію (безпосереднє підкорення патріарху, а не місцевим церковним властям), наданого ієрусалимським патріархом Феофаном 1620 р. Значну політичну і матеріальну підтримку забезпечив гетьман Війська Запорозького Петро Конашевич-Сагайдачний, записавшись цього ж року до Київського братства «з усім військом». До 1632 р. Братська школа була училищем середнього типу з вивченням традиційних «семи вільних мистецтв» тогочасної школи: граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики, її ректорами у цей час були відомі культурно-освітні діячі Іов Борецький (1615—1619), Мелетій Смотрицький (1619—1620), Касіян Сакович (1621—1624), Фома Ієвлевич (1628—1631). Восени 1631 р. у Києві виникла ще одна школа, заснована київським митрополитом Петром Могилою,— Лаврська, організована за зразком єзуїтських колегій з посиленою орієнтацією на західноєвропейські освітні структури. Після тривалих переговорів обидві школи об'єдналися: новостворена об'єднана школа діяла на Подолі при братстві, отримавши назву колегіуму, який згодом почав зватися Києво-Могилянським. Його першим ректором став професор філософії Ісайя Трофимович-Козловський, префектом

— Сильвестр Косов, майбутній київський митрополит. У часи Боплана колегіум формально не був учбовим закладом вищого типу (академією), оскільки не одержав привілею на викладання богослів'я. Була також накладена заборона на читання курсів поетики, риторики і філософії латинською 'Мовою, що вважалось прерогативою вищих учбових закладів і теж мало затверджуватися спеціальними привілеями. Однак, незважаючи на опір правлячих кіл, Київський колегіум фактично функціонував як вищий учбовий заклад, де читалися відповідні учбові курси аж до окремих розділів богослів'я включно. Сучасники сприймали колегіум як університет, що підтверджується, зокрема, і коментованим уривком з Боплана. Історія Києво-Могилянської академії має велику і різноманітну літературу, бібліографія якої представлена в праці: *Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. 2-е вид.*— К., 1981. Я. Я.

³¹ *Св. Миколая* — церква Миколая Притиска поблизу Житнього торгу згадується в джерелах з 1631 р. Є версія, за якою споруджена на кошти київського міщанина Петра Залізного Гроша, її назва легендарного походження, пов'язана з переказом про злодія, котрий, тікаючи з награваним церковним начинням через вікно, зачепив ікону Миколая-Чудотворця, та впала й «притисла» його. Мурована церква, що збереглася до наших днів, збудована наприкінці XVII — на початку XVIII ст. *Т. Г.*

³² *У місті є лише три гарні вулиці...*— можна припускати, що першою з названих Бопланом була вулиця вздовж р. Глибочиці, що текла між Замковою горою і Щекавицею, впадаючи в гирло Почайни. Друга, вела від церкви Різдва (на розі суч. вул. Петра Сагайдачного і Поштової пл.) до ринку, третя — від \132\ ринку в напрямі Кирилівського монастиря. Моделюючи топографію давньоруського Києва, М. К. Гупало припускає, що формування його планувальної структури відбувалося на ландшафтній основі, і що, зокрема, на створення вуличної сітки міста впливав напрям потоків Глибочиці, Киянки, Борисоглібського ручая та ін., які перетинали Поділ. Запропонована ним реконструкція розташування садиб X—XIII ст. уздовж водотоків співпадає з напрямками вулиць, відзначеними вище, а саме: вздовж суч. вул. Петра Сагайдачного і Волоської та біля Житнього торгу, тобто вздовж Глибочиці (Гупало К. Н. Подол в древнем Киеве.— Киев, 1882.— С. 49, 50). Давня структура Подолу частково відбита на плані Києва 1695 р. І. Ушакова (див.: Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII в.— Киев, 1982.— Реконструкция). *Т. Г.*

³³ *...місто ... ніби розділене на два міста, одне ... є єпископа, а друге — городян...*— Під містом єпископа Боплан має на увазі юридику католицького єпископа (див. прим. № 35), або так звану Біскупщину — північну частину Подолу в районі Щекавиці за р. Глибочицею (пор. прим. № 25), яка почала заселятися підданими єпископа і католицької капітули, вірогідно, з середини XVI ст. В офіційних міських документах єпископські піддані, протиставлені міщанам магістратського підпорядкування, вперше згадуються 1555 р. (Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст./ Упор. Г. В. Боряк, Н. М. Яковенко.— К., 1982.— № 39). *Місто городян* — тут: узагальнене поняття, яке охоплює міщан і магістратського, і замкового присуду, які живуть по правий бік Глибочиці (до суч. вул. Верхній і Нижній Вал). *Н. Я.*

³⁴ *...воеводу, каштеляна, старосту і грод...*— Боплан не зовсім точний. Київ як центр Київського воєводства дійсно мав воєводу; з 1566 р., як і в кожному крупному державному замку, тут був каштелян, тобто заступник воєводи, що наглядав за станом укріплень і постачанням фортеці. Однак Київського староства, а відтак і старости не існувало, а грод — замковий судово-адміністративний орган — підлягав безпосередньо воєводі. Боплан міг прийняти за київського старосту підвоеводу, тобто намісника воєводи, який здійснював судово-адміністративну владу в межах юрисдикції Київського гроду, однак, на відміну від старости, призначався не королем, а воєводою і підпорядковувався йому як безпосередній слуга. У 1630—1649 рр., тобто якраз тоді, коли тут міг бути Боплан, посаду київського воєводи обіймав Януш Тишкевич. Підвоеводами при ньому виступали в різний час Ян Ліплянський, Ян Вітвинський,

Максиміліан Бжозовський і Олександр Ленкевич-Іпогорський (дані подаються за картотекою, складеною автором прим.). *Н. Я.*

³⁵ ...чотири юрисдикції — юрисдикція єпископа... воєводи... війта... шевенів і консулів.— Київські юридики, тобто території, підпорядковані у судово-адміністративному відношенні конкретним владам, охарактеризовані Бопланом неточно. Місто поділялося не на 4, а на 6 юридик: єпископську (див. прим. № 33); 2 монастирські, підлеглі Києво-Печерському та Михайлівському монастирям; замкову, залежну від Київського замку і підпорядковану воєводи, а фактично — підвоєводи; зем'янську, тобто приватновласницьку; магістратську, яка об'єднувала міщан, що користувалися магдебурзьким правом. Останню Боплан безпідставно ділить на дві інституції — війта і лавників та радників, яких він за традицією німецької муніципальної термінології називає шевенами і консулами. Насправді ж у Києві, як і в більшості тогочасних міст Речі Посполитої, війт і лава (виборна міська судова колегія), склали єдиний орган, очолюваний війтом. *Н. Я.* \134\

³⁶ Московський тип житла, за Бопланом,— це, очевидно, тип одноповерхових дерев'яних двокамерних житлових будівель, спільних для усіх східнослов'янських народів.

³⁷ *Динар* — дрібна польська монета; на початку XVII ст. 6 подвійних динарів дорівнювали 1 шелягу, 18 динарів склали 1 гріш. *Димарі продаються на базарі...*— Боплан з властивою чужинцям спостережливістю зауважив те, що у них «викликало б сміх». Продаж димарів на базарі видався йому надзвичайним явищем, проте нічого незвичного у цьому не було. Димарі (бовдури, виводи), виготовлені з обпаленої глини — кераміки, нерідко навіть полив'яні для міцності й для краси, виліплювалися гончарами й продавалися на базарах. За допомогою глиняної обмазки вони з'єднувалися потім з димоходом хати і служили не одному поколінню її мешканців. Звичайно, бідні селяни не витрачалися на куповані димарі, а плели їх з лози чи вистругували з дерева самі, а потім обмазували глиною з обох боків. Проте ці димарі були більш пожежонебезпечні й менш довговічні, ніж зазначені Бопланом керамічні. *Л. А.*

³⁹ ...їх кількість сягає 120 тис. чоловік...— Цифра, подана Бопланом, документально не підтверджена. За підрахунками О. Яблоновського, населення Київщини і Брацлавщини, тобто територій локалізації козацтва, на 1625 р. становило 545 280 чоловік, враховуючи людей усіх станів обох статей і різного віку (*Źródła dziejowe.*— Т. 22.— С. 509). Навіть якщо Боплан мав на увазі не лише запорозьких і реєстрових козаків, але й усе чоловіче населення, що визнавало себе козаками і могло носити зброю, ця цифра видається перебільшеною. Для порівняння можна зазначити, що загальна кількість козацького війська під час Хотинської битви 1621 р. сягала 41 520 чоловік. (Жере л а до історії України-Руси.— Львів, 1908.— Т. XIII: Матеріали до історії української козащини. Т. 1. Документи по рік 1631 / Зібрав і видав їв. Крип'якевич.— № 151). *Т. Г.*

⁴⁰ ...готових... до виконання будь-якого наказу, що йде від імені короля.— Боплан має на увазі реєстрове козацтво, яке, користуючись певними економічними і судово-адміністративними привілеями, повинно було відбувати власним коштом королівську військову службу. Боротьба реєстрових козаків (найбільш заможної і професійно-сталі частини українського козацтва) за збереження своїх станових привілеїв (особливо військового самоврядування) і розширення реєстру була найбільш репрезентативним проявом соціальної кризи, яка 1648 р. розрядилась Визвольною війною (Голобуцький. Запорозьке козацтво. — С. 173, 196, 247). *В. С.*

⁴¹ ...майже щороку роблять набіги...— Хронологія чорноморських козацьких походів першої половини XVII ст. ще остаточно не з'ясована. Так, наприклад, за свідченням Львівського літопису, лише 1635 р. було здійснено 5 таких походів «на море» (Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець.— К., 1971.— С. 115). Однак, на думку М. Грушевського, ця цифра перебільшена, оскільки на той час польський уряд

вживав суворих заходів до припинення козацьких нападів на чорноморське узбережжя; цій же меті, зокрема, було підпорядковане і спорудження Кодацької фортеці (Грушевський. Історія України-Руси.—Т. 8, ч. 1.—С. 214—215). *Т. Г.*

⁴² *Понт Евксінський* — давньогрецька назва Чорного моря, дослівно — «Гостинне море».

⁴³ *Анатолія* — одна з провінцій Османської імперії, розташована на заході Малої Азії; переносно — Мала Азія. \135\

⁴⁴ *Трапезунд* (суч. Трабзон) — місто і порт на чорноморському узбережжі Малої Азії; 1461 р. завойоване турками-османами і включене до складу Османської імперії.

⁴⁵ Йдеться про Босфорську протоку.

⁴⁶ Заголовок поданий у вигляді авторської помітки на полі.

⁴⁷ ...селітри... якої в цих краях дуже багато...— Азотнокисла сіль калію, натрію, кальцію та ін.; застосовувалась при виготовленні пороху. Виробництво селітри, у якому використовувався перегній із могил і старих валів городищ, було надзвичайно поширеним на Україні. Особливо численні селітряні майдани існували на Задніпров'ї, де діяла згадана під 1636 р. урядова «Адміністрація селітряних маєтків», якій підпорядковувалися міста Березань, Биків, Яблунів, Миргород, а також маєтки Полтава, Зигмунтів, Краснопіл, Крукпіль і Чумгак (*Źródła dziejowe.*— Т. 22.— S. 350). Селітряне виробництво на Україні 1621 р. було передане королівському коморнику Бартолеому Обалковському «у всій землі Київській і по всій тамтешній Україні, у Білгородських, Очаківських і Путивльських Диких полях, коло Муравських татарських шляхів, ...де б легше знайшлися придатні для вироблення селітри городища, могили та інші місця» (Грушевський. Історія України-Руси.— Т. 6.— С. 219—220). За дещо пізнішими свідченнями, виробництво пороху із селітри, сірки і вугілля мало масовий характер; його вмів виготовляти майже кожен козак. З кінця XVII ст. Лівобережна і Слобідська Україна стали основними постачальниками селітри для Росії (Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст.— К., 1969.—С. 76—81). *Т. Г.*

⁴⁸ *Льє* — міра довжини (фр.). Боплан всюди має на увазі тогочасне французьке льє (милю), часом чергуючи терміни «льє» і «французьке льє». Давнє французьке льє 1/25° меридіану становило 4 км 444 м (*Larousse. Grand dictionnaire universel.* — Т. 10.— P. 500). З порівняння лінійних масштабів, які подає Боплан на своїх картах України, виходить, що 10 українських миль відповідало приблизно 19 французьким льє. Боплан вживає ще такі лінійні міри: 1 сажень (в оригіналі туаз) = 1 м 94 см. Він поділявся на 6 футів (п'є); 1 п'є = 32,5 см (п'є в нашому перекладі передається як «стопа»). Сажень мав 72 дюйми (пус); 1 пус = 2,7 см. *Larousse. Grand dictionnaire universel.* — Т. 15.— P. 260). *Я. Д.*

⁴⁹ Тобто порогів. Див. прим. № 129.

⁵⁰ Тут Боплан посилається на Генеральну карту України. Детально дніпровські пороги зображені також на карті течії р. Дніпра у трьох відтинках, складеній, очевидно, 1639 р. і опублікованій в атласі Блау 1662 р. у Амстердамі (повторно — 1665 р.) без зазначення імені картографа. Надрукована в натуральну величину, можливо, з рукопису Боплана (*Buczak K. Ze studiów nad mapami Beauplana // Wiadomości Służby Geograficznej.*— 1933.— Zesz. 1.— S. 42—43). Репродукції див.: Кордт. Матеріали.— Вып. 2.— №X, XXXVIII. Серед карт-ілюстрацій до «Опису України» є дві завершені карти течії Дніпра: від Кодака до о-ва Хортиці і від о-ва Хортиці до впадіння в Чорне море. Ці карти відрізняються від тих, що опублікував Блау, а також від зображення цієї частини Дніпра на Генеральній карті великою деталізацією, повністю відповідаючи текстовій частині «Опису України», у якій характеризується цей відрізок ріки. *М. В.*

⁵¹ Постів дотримувалися на Україні не так суворо, як, наприклад, у Росії. У записах В. Кравченка знаходимо: «Як дуже слаба людина, то хто з рідних піде до батюшки й попросить слабому дозволу їсти, слабкий їсть скором, \137\ а батюшка за його одмолиться. Малій дитині, яка ссе материнську грудь, теж можна їсти скором: ссати, можна давати коров'яче молоко, масло, все молошне» (Фонди Інституту

мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР.— Ф. 15/156.— Арк. 118). Однак стверджуючи, що в козаків пости тривають 8-9 місяців на рік. Боплан не дуже відходить від істини. Лише обов'язкові пости тривали в середньому 19 тижнів: Великий піст — 7 тижнів, Петрівка — від 3 до 6 тижнів, Спасівка — 2 тижні, Пилипівка — 6 тижнів (Левченко М. Несколько данных о жилище и пище южноруссов // Зап. ЮЗОРГО за 1874г.— Киев, 1875.— Т. 2.— С. 135—150). Якщо додати середу й п'ятницю в м'ясоїд, то виходить у середньому 27 пісних тижнів, або 189 днів. Крім того, існували так звані «зарічні пости», тобто постування за зарокон, який брали на себе окремі особи для спокутування гріхів чи у сподіванні майбутніх благ. *Л. А.*

⁵² Зустрічаємо те саме у Д. Яворницького: «Одяг у запорозьких козаків перший час був надто простий... тоді убогість і козак були синоніми; до тих часів цілком можуть бути застосовані до стану козака слова малоросійської пісні — «сидить козак на могилі та й штани латає», або слова козацьких віршів: «козак — душа правдива — сорочки не має». З плином, однак, часу, з одного боку, багаті удачі на війні, з другого, і сам розвиток життя багато змінили в поняттях і обстановці запорозьких козаків... Відомості, що дійшли до нас, показують, що саме з одягу добували собі запорозькі козаки на війні — шуби, каптани, шаровари, сорочки, шапки, чоботи, чекмені, овечі шкури й т. п.; тоді задоволення здобиччю виявлялося в тім, що запорожці рвали й китайчату матерію на шматки й обертали цими шматками замість онуч ноги...» (Эварницький. Очерки. — С. 92, 95). Недбало-зверхнє ставлення козацтва до одягу зафіксоване і в думі про Феська Ганжу Андибера: «На козаку, бідному летязі, / Три серомязі, / Опанчина рожежая, / Поясина хмельовая... / На козаку, бідному летязі, сап'янці — / Видні п'яти й пальці, / ...шапка-бирка — / Зверху дірка...» (Украинские народные думы / Подг. Б. П. Кирдан. — М., 1972. — С. 298). *Л. А.*

⁵³ ...у таборі під прикриттям возів... — Козацький табір (тур., крим.-тат. tabur) становив укріплення з возів, поставлених одним чи декількома рядами у вигляді каре; застосовувався під час тривалої стоянки в поході, а також для організації оборони. Всередині табору розміщувався загін, захищений від стріл, снарядів і куль. Для піхоти противника возове укріплення не було серйозною перешкодою, але проти кінноти застосовувалося досить ефективно. Табірний метод захисту такого типу сягає в глибокі віки. Відомі возові укріплення гуннів, угрів, печенігів; у новіші часи був поширений серед чехів під час гусистських воєн. Сам термін «табір» виник, як припускають, на початку I тис. н. е. в середовищі кочовиків. Багатовікова боротьба русичів зі Степом стала підставою використання цієї оборонної традиції українськими козаками у XVI—XVII ст. (Голубовский П. В. С какогo времени можно проследить на юге Руси способ защиты табором // Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве. 1889 г.— М., 1902.— Т. 2.— С. 72—79). *В. Щ.*

⁵⁴ Йдеться про хворобу під назвою «колтун» (plica polonica або tricho-sisplіca). Див. прим. № 317.

⁵⁵ Заголовок поданий у вигляді авторської помітки на полі.

⁵⁶ Заголовок поданий у вигляді авторської помітки на полі.

⁵⁷ *Буасо (boisseau)* — старовинна французька і бельгійська міра збіжжя; дорівнювала 13 л. \138\

⁵⁸ Боплан говорить про Визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. під приводом Богдана Хмельницького.

⁵⁹ Визвольна війна 1648—1654 рр. охопила Правобережну Україну, Волинь, Поділля та Галичину, сягаючи на півночі Полісся і Холмщини. Згодом звільнена територія України, яка перебувала під контролем Війська Запорозького, займала близько 200 тис. км². Щодо кількості повсталого люду, то така цифра справді подавалася в різних джерелах, однак, на думку І. П. Крип'якевича, її не можна вважати підставою для визначення справжньої кількості боєздатного війська (Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— К., 1954.— С. 207). *В. С.*

⁶⁰ Поблизу Лохвиці (тепер районний центр Полтавської обл.) за даними археології фіксується ранньосередньовічне городище, що датується VIII—XIII ст. (Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — Киев, 1984. — С. 144—145). Очевидно, у гавані цього заснованого давніми слов'янами і розбудованого у давньоруську епоху населеного пункту і були знайдені згадувані Бопланом якорі. Цим повідомленням підтверджується судноплавність Сули, яка у давнину була жвавою торговельною артерією, що сполучала населення степового Посулля з басейном Дніпра. В. Р.

⁶¹ Ймовірніше, що Боплан міг спілкуватися з членами київського вченого гуртка під час свого тривалого перебування у Києві, про що оповідає далі. Основу гуртка склали вчені і письменники-полемісти, згуртовані Єлисеєм Плетенецьким докола створеної 1615 р. Києво-Печерської друкарні: Тарасій Земка, Ісайя Трофимович-Козловський, Захарія Копистенський, Софроній Почаський, Іов Борецький, Мелетій Смотрицький, Памво Беринда, Філофей Кізаревич, Лаврентій Зизаній та ін. З приходом на митрополію Петра Могили і створенням Києво-Могилянського колегіуму (див. прим. № 30) лаврський гурток поповнився такими визначними письменниками й культурно-освітніми діячами, як Сільвестр Косов, Касіян Сакович, Афанасій Кальнофойський. Літературна і видавнича діяльність представників лаврського гуртка стала вагомим внеском у розвиток історичної думки на Україні (Кашуба М. В. Истолкование отечественной истории деятелями Киево-Могилянской академии в борьбе против унии // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов. — Киев, 1987. — С. 140—147; Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія і розвиток історичної науки // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. — К., 1988. — С. 42—49). Т. Г.

⁶² ...не помилували і їхніх бібліотек... — Припускають, що одна з перших бібліотек на Русі знаходилася при Софійському соборі і належала Ярославу Мудрому, її втрата під час монголо-татарського нашествия породила чимало легенд, одна з яких стверджує, ніби бібліотека Ярослава Мудрого вціліла і захована в лаврських печерах. Історично українська книжково-культурна традиція дійсно формувалася у великих монастирях. Зокрема, у Києві (бо саме про Київ тут йдеться) чимало книго- і архівосховищ існувало при Києво-Печерському, Михайлівському Золотоверхому, Пустинно-Микільському, Кирилівському та інших монастирях. На початку XVII ст. бібліотеки почали поповнюватися виданнями українських друкарень. У 1600—1630 рр. список їхніх видань налічував близько 200 позицій. Зокрема Києво-Печерська друкарня видала за цей час 53 книги, Острозька — 28, друкарня Михайла Сльозки у Львові — 13, друкарня Успенського братства — 27 (Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків, 1399 виданих на Україні. — Львів, 1981. — Кн. 1 (1574—1700). — С. 32—53). Т. Г.

⁶³ ...за давніми переказами, ...море покривало колись ці рівнини... — Переказів з таким сюжетом виявити не вдалося.

⁶⁴ Очевидно, автор допустив опіску. Київ зруйнований під час монголо-татарського нашествия 1240 р., тобто за 400 років до Боплана, що, безумовно, було відомо «найученішим» людям, з якими він спілкувався, розпитуючи про історію міста.

⁶⁵ Боплан подає неточне зображення візантійської монети (див. рис. в оригіналі, с. 10) часів імператора Юстиніана I (527—565) (Мемуары. — Вып. 2. — С. 305). Знахідки аналогічних монет його попередника Анастасія (491—518) на Замковій горі у Києві свідчать про контакти з Візантією уже в часи князя Кия, з іменем якого пов'язується виникнення Києва (Чтобы вовек едины были / Сост. Я. Д. Исаевич. — М., 1987. — С. 278—479). Я. К.

⁶⁶ Біле море — Мармурове море, з'єднане з Чорним Босфорською протокою.

⁶⁷ Для порівняння з описом Дніпра Боплана важливе значення має опис, виготовлений 1696 р. за розпорядженням гетьмана І. Мазепи. Публікації цього опису (два варіанти): Беляев. Описание реки Днепра // ЗООИД. — Т. 3. — С. 571—580; Реестр

рѣчок и прикмет, по обоих сторонах реки Днепра остающих от города Переволочной починающихся // Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.— Киев, 1855.— Т. 3.— С. 471—486. Сам Боплан спускався Дніпром вниз лише до рівня Хортиці. Відомості про дальшу течію ріки одержав (також для своїх карт) від козаків, що проходили цей шлях. *Я. Д.*

⁶⁸ р. Десна бере початок на Смоленській височині поблизу м. Єльні (суч. Смоленської обл.).

⁶⁹ ...поселення, що називається Печери...— Йдеться про Печерське містечко — поселення, що підлягало юрисдикції Києво-Печерського монастиря. За часів Боплана територія містечка охоплювала й колишню великокнязівську резиденцію — літописне сільце Берестове (Етимологічний словник.— С. 19). Тут знаходилася спочатку дерев'яна церква Апостолів, згодом кам'яна церква Спаса, де була князівська усипальниця (поховані: Гліб Юрійович (1170), Єфимія Володимирівна (1139), Юрій Володимирович Долгорукий (1157) та ін.). Слобода навколо Києво-Печерського монастиря, очевидно, виникла одночасно з монастирем, хоча знайдені монетні скарби VIII ст. свідчать про поселення ще з долітописних часів (Петров Н. Й. Историко-топографические очерки древнего Киева.— Киев, 1892.— С. 51; помилково ототожнював Печерськ з літописною горою Хоревцею). Див. також: Істомін М. Печерське та його старовина // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського.—К., 1928,—Т. 1.—С. 144—152).

На картах Боплана Печерськ показаний як укріплене містечко (*urbs munita, oppidum*). У літописних, актових та інших джерелах з першої половини XVII ст. фігурує як «містечко», «городок», повз яке проходив Переяславський шлях з Києва (починався від Печерських воріт, обминав Пустинно-Микільський монастир і через Неводницький перевіз вів на лівий берег Дніпра). Більш ранні картографічні джерела (наприклад, відома карта Литви Миколая-Христофора Радзивілла (1613), не позначають Печерськ як містечко (Кордт. Материалы.— Вып. 2.—№ 6, 9, 16, 38).

Вигляд Печерська на час перебування Боплана в Києві передає план-панорама міста 1638 р. А. Кальнофойського. Зображення пояснює опис цієї \140\ частини міста: «В ньому (76) церква св. Феодосія Печерського. (77). Повз неї до башти Васильківської через вулицю. (78) У тому ж містечку церква Воскресіння Ізбавителя нашого Ісуса Христа; також ліворуч (79) колодязь навпроти брами низько. (80) Від нього дорога до монастирської хвіртки між загорожею і городним тином» (Древнейший план города Киева 1638 года / Изд. Б. И. Ханенко.— Киев, 1896.— Табл. 2). *Т. Г., Г. Б.*

⁷⁰ ...резиденція митрополита, або патріарха.— В часи Боплана православних патріархів було п'ять: константинопольський, єрусалимський, антиохійський, александрійський і московський. Таким чином, Київ був резиденцією не патріарха, а митрополита. Однак не виключено, що до Боплана доходили чутки про урядову ідею створення на Україні самостійного патріархату з метою зменшення впливу на українське церковне життя константинопольського і московського патріархів. Ця ідея знайшла підґрунтя у прагненнях митрополита Петра Могили (див. прим. № 310) створити незалежну церковну ієрархію на Україні, обмежити діяльність Львівського ставропігійного братства, досягти централізованої церковної дисципліни. Підтриманий королівською владою, П. Могила титулував себе патріархом (Грушевський. Історія України-Руси.— Т. 8, ч. 1.— С. 170—171, 183—187; Andrusiak M. Sprawa patjarchatu kijowskiego za Wladyslawa IV // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrewskiego.— Lwów, 1934.— S. 271—285). *Т. Г.*

⁷¹ ...понад 1,5 тис. років...— Боплан перебільшує: вік печерських мощей на його час становив близько 600 р. Перші датовані поховання, описані у «Патерику» і «Гератургеми» А. Кальнофойського (див. прим. № 74),— це поховання засновників Києво-Печерського монастиря Антонія (1073) і Феодосія (1074). *Т. Г.*

⁷² *Св. Іоан-чудотворець* — його мощі знаходяться в Ближніх (Антонійових) печерах Києво-Печерського монастиря. За іншою, ніж подає Боплан, легендою,— прожив 30

років, закопаний по плечі. Помер 18 липня 1160 р. (Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— СПб., 1894.— Т. 13.— С. 672). *Т. Г.*

⁷³ ...якусь Олену, яку вони дуже шанують...— Швидше за все, йдеться про мощі кн. Юліани Юріївни Гольшанської, похованої у 16-річному віці на Ближніх печерах. Була сестрою луцького старости кн. Семена Юрійовича Гольшанського (1490—1505), дочкою одного з фундаторів Києво-Печерського монастиря кн. Юрія Семеновича, який помер 1457 р., підтвердивши дарчі записи свого діда, київського намісника 1396—1401 рр. Івана Ольгимунтовича, монастиреві на володіння в Білорусії. (Wo lff. Kniaziowie.— S. 95—99). *Н. Я.*

⁷⁴ Йдеться про так звані мироточив і голови. Вперше це явище описав видатний діяч української культури першої половини XVII ст. А. Кальнофойський у творі «Тератургема або Чуда»... (Teratourgema lubo Cuda, które były tak w samym święto cudotwornym Monastyrze Pieczarskim Kiiowskim jako u w obudwu świętych pieczarach...), виданому 1638 р. Києво-Печерською друкарнею як продовження опублікованого трьома роками раніше «Патерикону» С. Косова. Вважалося, що речовина, яка виділяється з голів окремих печерських мощей («свята олія»), має цілющі властивості при лікуванні паралічу. *Т. Г.*

⁷⁵ ...12 будівничих, які спорудили тутешню церкву.— Так Боплан називає 12 візантійських зодчих, які у 1073—1078 рр. спорудили головний монастирський храм Києво-Печерського монастиря — Успенський собор, їх поховання описані вперше в «Патерику» і «Тератургемі» А. Кальнофойського. *Т. Г.* \141\

⁷⁶ Див. прим. № 70.

⁷⁷ Йдеться про Печерський Вознесенський жіночий монастир, заснований на початку XVII ст. Елисеєм Плетенецьким (Голубев. Т. 1.—С. 281). Був розміщений навпроти Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерського монастиря, на місці збудованого тут 1711 р. арсеналу. Зображення його дерев'яних споруд передане на плані Києва, доданому до книги А. Кальнофойського 1638 р. (див. прим. № 74). У 1640-х роках ігуменею Вознесенського монастиря була Магдалена Білецька (Закревский. Описание Киева.— С. 868—870). На початку XVIII ст. монастир у зв'язку зі спорудженням Старої Печерської фортеці перенесений на Поділ і об'єднаний з Флорівським Вознесенським; ігуменею останнього стала мати гетьмана Івана Мазепи (Маниковский Ф. Историко-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского монастыря.— Киев, 1894). Діє дотепер. *Т. Г.*

⁷⁸ Миколаївський Пустельний Слупський (Пустинно-Микільський, Миколаївський Пустинський) монастир знаходився в Угорському урочищі, де, за легендою, 882 р. був убитий київський князь Аскольд (християнське ім'я — Миколай). Якимсь Ольмою в XI ст. тут була поставлена церква Св. Миколая, при якій існували чоловічий монастир з печерами і Миколаївський жіночий монастир. Черницею останнього, як подає «Патерик», була мати Феодосія Печерського. Рештки будівель давньоруського монастиря описані в «Патериконі» С. Косова, виданому Києво-Печерською друкарнею 1635 р. Пустинно-Микільський монастир у нові часи починає згадуватися з кінця XV ст. у зв'язку з \142\ формуванням комплексу його феодальних землеволодінь, які згодом склали один із найбільших церковних маєтків на Україні, охоплюючи численні селища по Дніпру аж до Канева, землі на Лівобережжі до території Переяславського староства, окремі села поблизу Києва (Княжичі, Борщагівка, Гвоздів та ін.), а в межах самого міста — Труханів острів, рибні лови на Чорторії тощо. У новітні часи особливо відомий своїм кладовищем, розміщеним на місці теперішнього парку Аскольдова Могила, яке з другої половини XIX ст. стало місцем поховання привілейованої частини населення Києва. Тут, наприклад, були поховані Соловцови, Г. Нестеров та ін. Будівлі монастиря, шедеври української архітектури XVII ст., були знищені в 30-х роках XX ст. *Т. Г., Н. Я.*

⁷⁹ *Трипілля* (літописний Треполь) — одне з найдавніших міст України, перша літописна згадка про яке датується 1093 р. (Етимологічний словник.— С. 159). У числі

київських згадане у відомому «Списку руських міст» XIV ст. (ПСРЛ.— Т. 7.— С. 240). У XV ст.—село Київського повіту (Акты Литовской метрики / Собр. Ф. И. Леонтовичем. — Варшава, 1896—1897.— Вып. 2.— с. 49), належне Київському замку, з 1500 р.— власність київських зем'ян Дідовичів (Дідовичів-Трипольських). З 90-х років XVI ст. згадується як містечко (згадка 1592 р.: *Źródła dziejowe*.— Т. 21.— S. 6; подимний реєстр 1628 р.: *Ibidem*.— 1. 20.— S. 88). За свідченням Еріха Лясоти (1594), Трипілля — «містечко і замок над Дніпром» (Мемуары.— Вып. 1.— С. 155). Павло Алеппський (1656) називає Трипілля «великою неприступною фортецею на вершині гори, з двома стінами і двома ровами» (Алеппский. Путешествие.— Вып. 3.— С. 38). На картахБоплана позначене як укріплене місто, містечко (*urbs munita, oppidum*) (Кордт. Материали.— Вып. 2.— № 6, 38). Ширше див.: Шамрай С. Містечко Трипілля на Київщині // *Іст.-географ. зб.*— К., 1931.— Т. 4.— С. 9—27; Ляскоронский В. Г. Прошлое м. Триполья — Киев. 1906). Нині — село Обухівського р-ну Київської обл. *Г. Б.*

⁸⁰ *Стайки... де є пором для переправи через ріку...*— Деякими дослідниками походження поселення пов'язується з літописним містом Святополч, зведеним кн. Святополком на «Вытечеве холму» 1095 р. (Етимологічний словник.— С. 140). Перша документальна згадка — в заповіті кн. Богуща Корецького (1576), за яким маєток Стайки в першій половині XVI ст. належав кн. Богдану Володимировичу Глинському (Архив Юго-Западной России.— Ч. 1, т. 1.— С. 108). На початку XVII ст. фіксується як містечко (*Źródła dziejowe*.— Т. 21.— S. 86). Подимний реєстр Київського воєводства 1631 р. називає два поселення під такою назвою: село і містечко (Архив Юго-Западной России.— Ч. 7, т. 1.— С. 370, 373). На картах Боплана Стайки подані як укріплене містечко (Кордт. Материали.— Вып. 2.— № 4, 38). Нині — село Кагарлицького р-ну Київської обл.

Поромна переправа, як і в інших місцях — Трахтемирові, Каневі, Черкасах — на картах не показана. До кінця XVI ст. Стайківський перевіз на відтинку Дніпра від Києва до Канева залишався основним на магістральному шляху з Волині на Лівобережжя (через Житомир, Ходорків, Фастів, Переяслав і далі на Путивль). Друге важливе місце переправи через Дніпро — під Трахтемировом, де сходилися північний шлях з Києва, західний — з Волині, південний (відгалуження Чорного шляху) — з-під Звенигорода. На лівому березі від Трахтемирівського (Зарубського) перевозу шляхи розходилися: один прямував до Путивля, інший, перетинаючи в нижній течії Супій і Сулу, через Санчарівський перевіз на Ворсклі з'єднувався з Муравським шляхом у верхів'ях Орелі.

Згодом зростає значення Ржищівського перевозу, більш зручного, ніж два попередніх. На Спеціальній карті і карті течії Дніпра Боплан підкреслює стратегічне значення Ржищева, фіксуючи тут перевіз через Дніпро (*transitus*) на шляхах з Волині, Поділля і Півдня через Паволоч, Фастів, Германівку, а також через Білу Церкву, Германівку до Переяслава і далі на північний схід (Кордт. Материали.— Вып. 2.— № 4, 38).

Вірогідно, менш зручною була переправа під Трипіллям, де перетиналися подніпровський шлях з Києва на південь, волинський — з заходу на схід (через Ліщин, Котельню, Ходорків, Фастів, Красне) і подільський — з південного заходу через Білу Церкву і Германівку. Досить ретельно відтворюючи мережу основних шляхів в цьому районі, Боплан однак не фіксує на карті Трипільську переправу і не згадує про неї в тексті (Кордт. Материали.— Вып. 2.— № 4, 38; порівн. свідчення XVII ст. про трипільський перевіз: *Памятники*.— Т. 1.— С. 316; про Стайківський перевіз: *Памятники*.— Т. 2, отд. 1.— С. 229, 230, 234, 235). *Г. Б.*

⁸¹ *Ржище... тут легча переправа через ріку.*— Сучасне смт Ржищів Кагарлицького р-ну Київської обл. ототожнюється зі згадуваним у літописах під 1151 р. Іван-городом (Етимологічний словник.— С. 63). Під сучасною назвою (варіанти: Ържищов, Irzyszczow як містечко фігурує в документальних джерелах з кінця XVI ст. (*Źródła*

dziejowe,—Т. 21.—S. 19, 41, 96, 98 та ін.). Не виключена, однак, ймовірність ототожнення поселення зі згадуваним у найдавнішій ревізії Київської землі (бл. 1471 р.) с. Ртищевом (Архив Юго-Западной России.— Ч. 7, т. 2— С. 3). В акті 1588 р. частина Ржищева зафіксована під назвою Городище (Słownik geograficzny.— Т. 10.— S. 171). За свідченням Е. Лясоти, Ржищів — «укріплене містечко і замок» (Мемуари.— Вып. 1.— С. 161). На картах Боплана — укріплене місто, містечко (urbs munita, oppidum) (Жордт. Материали.— Вып. 2.— № 4, 38). Г. Б.

⁸² ...Трахтемирів — руський монастир...— Трахтемирівський (Терехтемирівський) Успенський монастир, з 1618 р.— архимандрія. Знаходився неподалік одноіменного перевозу (див. прим. № 83) на південь від сучасного с. Трахтемирова Канівського р-ну Черкаської обл., поблизу зниклого на поч. 70-х років ХХ ст. с. Монастирка. Під цією назвою був відновлений на місці давнього Зарубського Пречистенського монастиря, історія якого разом з м. Зарубом сягає початку ХІ ст. (Етимологічний словник.— С. 61). За привілеєм Стефана Баторія, 1576 р. при Трахтемирівському монастирі створено шпиталь для старих і німецьких козаків, монастиреві надано прибутки з перевозу і місцевих кам'яних кар'єрів, де добували камінь на млинові колеса (Słownik geograficzny.— Т. 12.— S. 453). Монастир був місцем зібрання селян і козаків під час повстань під проводом Криштофа Косинського (1593) та Северина Наливайка (1595). Тут зберігалося збіжжя, сіль та інші запаси повсталих. За рішенням сейму 1596 р., права Війська Запорозького на монастир були скасовані (Voluminalegum.— Т. 2.— S. 364), а Трахтемирів разом з монастирем переданий як королівщина у держання Героніму Гуляницькому. 1601 р., заграючи з козацтвом, уряд приймає рішення про відновлення козацького патронату (Voluminalegum.— Т. 2.— S. 401), але тільки після смерті Гуляницького. Тому фактично Військо Запорозьке вступило у володіння Трахтемировом лише з 1617 р. на підставі Ольшаницької угоди, де застерігалося, що монастир повинен обмежитися функціями шпитального (Niemcewicz I. U. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce— Warszawa, 1840.— Т. 4.— S. 122). Особливого розквіту монастир набув за ігуменства Іезекіяля Курцевича (1616—1620), \145\ представника старовинного князівського роду Булиг-Курцевичів, вихованця Падуанського університету, в каталогах якого 1600 р. він підписався українською мовою. Є припущення, що в цей час тут відбувалися козацькі ради за участю найвищого духовництва, переховувалася скарбниця і клейноди Війська Запорозького. Після придушення селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр., коли монастир знову виступив у ролі одного з центрів народного руху, Трахтемирів, згідно з Ординацією Війська Запорозького 1638 р., визначено місцеперебуванням урядового комісара за наглядом над реєстровими козаками (Volumina legum.—Т. 3.— S. 440). Монастир зруйнований під час придушення народних повстань на Правобережній Україні 1662—1665 пр. Т. Г., Н. Я.

⁸³ ...с пором для переправи через ріку.— Див. прим. 80.

⁸⁴ Переяслав, місто... не настільки древнє, бо воно лежить у низині.— Перша літописна згадка про Переяслав датується 907 р.; 1239 р. місто було зруйноване монголо-татарами (Етимологічний словник.— С. 99). Локаційно-магдебурзький привілей Переяславу, виданий київському воєводі кн. Костянтину Острозькому 1585 р., фіксує «за Днєпром городище, местце пустое, называемое Переясловль» (Архив Юго-Западной России.—Ч. 7, т. 3.— С. 284—288). В останні десятиліття ХVІ ст.— один із центрів активної козацької колонізації. Із запровадженням військово-адміністративного поділу реєстрового козацтва — центр Переяславського полку. Г. В. \146\

⁸⁵ Димів — в оригіналі — *feu*, тобто дослівно — вогнищ. Переклад узгоджений з усталеною в Речі Посполитій одиницею оподаткування — димом, яка відповідала одному двору-господарству. Боплан вірно визначає чисельність населення в Переяславі. За найближчою до часів його перебування на Україні люстрацією 1616 р. (пізніші люстрації кількість жителів Переяслава не вказують) у місті було 300 дворів «послушних» міщан, зобов'язаних службою «конно оружно» при старості, і 700

козацьких «непослушних» дворів, тобто, рахуючи пересічно по 6 осіб на двір (загальноприйнятий коефіцієнт), якраз близько 6 тис. чоловік (Архив Юго-Западной России,— Ч. 7, т. 1.— С. 312; Źródła dziejowe.— Т. 20.— S. 54). Я. Я.

⁸⁶ ...тут же стоїть один козацький полк.— Йдеться про Переяславський полк реєстрових козаків. За Куруківською угодою 1625 р., реєстrove козацьке військо ділилося на 6 полків, що іменувалися за назвами полкових міст: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський, Чигиринський. В. Щ.

⁸⁷ ...на руському боці...— Руським (тобто українським) Боплан називає правий берег Дніпра на відміну від лівого, що в «Опису України» зветься «московським», тобто належним Російській державі. Насправді у першій половині XVII ст. Лівобережне Подніпров'я (від Дніпра до середніх течій рік Сули, Псла, Ворскли, Орелі, а також Муравського шляху на сході і басейну Самари на півдні), входило до складу Київського воєводства і належало Речі Посполитій (за Поляновським мирним договором 1634 р., до цієї території приєдналася Чернігово-Сіверщина, з початку XVI ст. належна Російській державі; південний кордон останньої (згодом — Чернігівського воєводства) проходив по лінії Любеч — Остер — Прилуки — Варва — Ромни). Цілком очевидно, що поняття «московський берег», «московська сторона» стосовно території лівобережної частини Київського воєводства за часів Боплана несло не політико-адміністративне, а територіальне навантаження; йшлося не про адміністративну належність регіону, а про його перебування у сфері впливу Російської держави. З півночі і зі сходу лівобережну смугу Київського воєводства завширшки у 100—200 км оточувала підвладна їй територія, що тяглася далеко на південь уздовж важливих стратегічних артерій: Муравського, Ізюмського, Кальміуського шляхів, а також басейну Сіверського Донця. Про усталення традиції іменування всього Лівобережжя «московським» не лише в тогочасній літературі, але й у документальних джерелах, зокрема в офіційному російському діловодстві першої третини XVII ст. свідчить «Книга Большому чертежу» (Книга Большому чертежу.— С. 107—108). Для порівняння можна навести аналогічні назви стосовно територій: правобережного Нижнього Подніпров'я від Чигирини до Микитинської переправи — «руська сторона» (Е. Лясота); лівобережного степу в районі Кінських Вод — «татарська сторона» (Е. Лясота), «кримська сторона» (Книга Большому чертежу); правобережного Середнього Подніпров'я та правобережного Запорожжя — «литовська сторона» (Книга Большому чертежу) (Мемуари.— Вып. 1.— С. 184—185; Книга Большому чертежу.— С. 107, 108, 111). Г. Б.

⁸⁸ ...Канів — стародавнє місто і замок, де завжди... стоїть один козацький полк...— Вперше згаданий у Києво-Печерському патерику під 80-ми роками XI ст. (Києво-Печерский Патерик // Памятники литературы Древней Руси. XII в.— М., 1980.— С. 427). Вже в XII ст. являв собою добре укріплене місто-фортецю, що охороняло південні кордони Давньоруської держави. Під Каневом неодноразово збиралися великі князі київські «на снем» для переговорів з половцями \147\ звідси руські полки виступали в Степ для відсічі кочовикам (ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 345, 346, 399; Т. 2.— Стб. 480, 481, 490, 673, 675). 1144 р. у Каневі великим князем київським Всеволодом Ольговичем була збудована кам'яна церква святого Георгія (ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 312; Т. 2.— Стб. 317). Вірогідно, Канів був центром Канівської (Пороської?) єпархії (літописи згадують єпископа канівського Дем'яна (ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 344; Т. 5.— С. 161; Т. 9.— Стб. 201—202). Будучи порубіжною фортецею, Канів одночасно являв собою важливий транзитний пункт на торговельному шляху «из варяг в греки» (нанесений на знамениту карту Ідрісі) — ще в XIX ст. зберігалася пам'ять про якесь «грецьке місто» (Киевские губернские ведомости.— 1851.— № 1, часть неофициальная.— С. 2—3), а гора Московка раніше називалася Грецькою (Іщенко М. Є. Канів.— Дніпропетровськ, 1972.— С. 2). Тут великі київські князі з своїми дружинами зустрічали торговельні валки з півдня: «й стояша оу Канева долго веремя, дондеже взиде Гречник и Залозник» (ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 528, 541; Т. 7.— С. 79, 83; Т. 25.— Стб. 74, 78). Нерідко серед руських князів спалахували суперечки і

ворожнеча через Канів (ПСРЛ — Т. 2.—Стб. 521, 683—685; Т. 7.—С. 77, 103; Т. 25.—Стб. 72, 96). Серед вбитих руських князів на Калці 1223 р. згаданий і «князь Святослав Каневський» (ПСРЛ.—Т. 15.—Стб. 342; Т. 25.—Стб. 121). Останній факт дає підстави вважати Канів удільним князінням у складі великого князівства Київського. Після татаро-монгольської навали Канів втратив своє оборонне значення і перетворився на резиденцію баскака — збирача данини (Татищев.— С. 284). З входженням до складу Великого князівства Литовського в XIV ст. Канів стає «пригородном киевским», «замком» (ПСРЛ.— Т 32 — С. 38, 43, 71, 137, 147; Т. 35.—С. 96, 153, 200, 221). До нього повертаються функції прикордонного міста-фортеці; протягом XV—XVII ст. він неодноразово зазнавав нападів татар, турок і польських феодалів. Канів — одне з перших козацьких міст; з кінця XV — початку XVI ст. стає центром одноіменного староства, резиденцією канівського старости (як правило, цю посаду обіймав староста черкаський і канівський). «Черкаси канівські»—неодмінні учасники походів на Крим. 1578 р. у Канівському Успенському монастирі був похований знаменитий гетьман Іван Підкова (Л[євицький] О. К истории Каневской соборной церкви // КС.— 1903.— № 10: Документы, известия, заметки.— С. 13). Виключно цінну інформацію про Канів і староство містять описи 1552, 1570, 1616, 1622, 1765 рр., інвентар 1789 р. (Архив Юго-Западной России.—Ч. 7, т. 1.— С. 91—105, 307—312; Ч. 7, т. 3.— С. 13, 15, 42—57, 275—300). За люстрацією 1622 р., яка" передає вигляд міста, баченого Бопланом, воно розташовувалося «на високому місці над Дніпром, частина на горі, частина в низині. Довкола обнесене палями». У місті нараховувалося 140 дворів «послушних» міщан, зобов'язаних до кінної служби при старості, і 150 козацьких «непослушних», тобто, рахуючи пересічно по 6 осіб на двір, близько 1700 жителів (Źródła dziejowe. — Т. 5.— S. 130). Жителі Канева брали участь, зокрема, в повстаннях 1536, 1625, 1630—1631 рр. - (История Украинской ССР.— С. 178, 426, 428—429). Займаючи вигідне географічне положення на перехресті торговельних і військово-стратегічних шляхів, Канів привертав увагу багатьох мандрівників, місіонерів, дипломатів. Зокрема, про нього писали: П. Карпіні, С. Герберштейн, Е. Лясота, М. Литвин, А. Гваньїні та ін. (Путешествие в восточные страны Платона Карпини и Рубрука.— М., 1957.— С. 67—68; Герберштейн С. Записки о Московии.—М., 1988.—С. 59, 78, 185; Мемуары. — Вып. 1.— С. 51, 162; Сборник материалов для исторической \148\ топографии Киева и его окрестностей. — Киев, 1874. — Отд. 2. — С. 13). За свідченням Евлія Челебі (1657), Канів — «це чудова, міцна фортеця. Всього за її стінами 5 тис. будинків, п'ять церков з із дзвонами, торгові ряди, базари, сади. Правителем її є гетьман Дорошенко, підвладний польському королеві. Всього війська у фортеці 3 тис. козаків з рушницями» (Эвлия Челеби.— С. 81). Після усталення військово-адміністративного поділу реєстрового козацтва (див. прим. № 86) місто стало центром Канівського полку, згаданого Бопланом. За ординацією 1638 р., у ньому мала бути 1 тис. реєстрових козаків (История Украинской ССР.— С. 427). Згодом Канів стає повітовим містом Київської губернії. Нині — районний центр Черкаської обл. *Ю. М.*

⁸⁹ ...е пором для переправи через річку...— пором з'єднував правобережні подніпровські шляхи (в першу чергу з Києва на південь) з лівобережним подніпровським шляхом, що йшов від Черкас до Києва через Золотоношу, Гельмязів, Переяслав, Бориспіль (порівн.: Алеппский. Путешествие.— Вып. 4.— С. 192; Багров. Чертеж украинским и черкасским городам.— Карты) . Подібно до інших поромних переправ, канівська не показана на картах Боплана (порів. прим. № 80; нижче Ржищева по Дніпру переправи, пороми, броди взагалі не нанесені на жодну карту автора), хоча відігравала важливу стратегічну роль (порівн. прим. № 88). *Г. Б.*

⁹⁰ *Бубнівка* (Бубнів) —згадується в джерелах початку XVII ст.; входить до складу Переяславського староства... За даними на 1618 р. містечко належало Федору Богушу (Źródła dziejowe.— Т. 21.— S. 293); 1628 і 1631 рр.— Яну Балакиру, який сплачував подимне з 8 димів (Zródła dziejowe. — Т. 20.— S. 71. Архив Юго-Западной России. — Ч.

7, т. 1. — С. 368). У «Книге большому чертежу» (1627) — «город Дубков, на Московской стороне Днепра» (Книга Большому чертежу. — С. 108); на картах Боплана — укріплене містечко. 1638 р. Бубнівка призначена на утримання відкритого в Переяславі єзуїтського колегіуму (Słownik geograficzny. — Т. 1. — S. 430). За свідченням Евлія Челебі (1657) «фортеця Бубново — це невелика дерев'яна паланка, огорожена частоколом. Вона розташована на березі Дніпра і перебуває під владою польського короля. У ній 500 будинків [бл. 3000 мешканців.— Г. Б.] і дві церкви» (Эвлия Челеби.— С. 80). 1960 р. затоплена водами Кременчуцького водосховища. Сліди назви містечка збереглися в найменуванні поселення с. Бубнівська Слобідка Золотоніського р-ну Черкаської обл. Г. Б.

⁹¹ *Домонтів* — містечко, засноване вірогідно у середині XVI ст. У джерелах згадується з другої половини XVI ст., належить кн. Василю Домонту (Słownik geograficzny. — Т. 2. — S. 118; Ляскоронски й. Гильом Левассер-де-Боплан.— С. 10). За свідченням Е. Лясоти (1594), Домонтів — «містечко і замок на лівому березі Дніпра на відстані однієї милі [бл. 7 км.— Г. Б.] від берега» (Мемуары.— Вып. L— С. 161). На початку XVII ст. входить до складу Черкаського староства, належить удові кн. Григорія Домонта кн. Григоровій Полонії Тишанці Домонтовій (Źródła dziejowe. — Т. 21.— S. 108, 165 та ін.). За подимними реєстрами 1628 та 1631 рр. у Домонтові нараховувалося 20 димів (Źródła dziejowe.—Т. 20.— S. 70; Архив Юго-Западной России.—Ч. 7, т. 1.— С. 367). На картах Боплана — укріплене містечко. Нині — с. Домантове Золотоніського р-ну Черкаської обл. Г. Б.

⁹² *Черкаси* — виникли у другій половині XIII ст. Вперше згадані під 1282 р. (Татищев. — С. 284). З першої третини XIV ст. входять до складу Великого князівства Литовського як «пригородок киевский» \149\ (ПСРЛ.— Т. 32.— С. 38, 137; Т. 35.— С. 96, 153, 200, 221). Неодноразово згадуються протягом XIV—XV ст., в тому числі і як порубіжний замок (ПСРЛ.— Т. 32.— С. 43, 71, 147; Т. 35.— С. 65, 138, 159, 206, 228; Коцебу А. Свитригайло, великий князь Литовский. — Спб., 1835.— Прибавления. — С. 8, 11). Можна припускати, що Черкаси з часу входження до складу Великого князівства Литовського виконували виключно оборонні функції прикордонного із Степом форпосту. З кінця XV ст.— центр староства (Яковлів А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI ст.— К., 1907.— С. 1). Один з основних центрів формування козацтва, одне з перших козацьких міст; «черкаси» або «черкаські козаки» постійно беруть участь у війнах і сутичках з кримськими татарами, виступають захисниками руських і московських порубіжних областей. 1532 р. Черкаський замок витримав облогу кримського хана Саадат-Гірея, військо якого нараховувало кілька тисяч яничарів і 50 гармат (Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець.— 2-е вид.— К., 1971.— С. 126; Малиновский И. История пановрады Великого княжества Литовского.— Томск, 1901.— С. 185—189). Черкаськими і канівськими старостами були такі видатні за своїми військовими і дипломатичними здібностями люди, як Остафій Дашкевич і кн. Дмитро Вишневецький. Після багатоденної облоги Черкаського замку військами Саадат-Гірея виникла потреба в його укріпленні й ремонті. 1549 р. він був відновлений; крім того, раніше було закладено новий замок, однак, вірогідно, його розташування у стратегічному відношенні було невдалим (мешканці відмовилися переселятися туди зі старого замку), тому він так і не був закінчений (Архив Юго-Западной России.—Ч. 7, т. 1.— С. 77, 90—91; ЦДАДА СРСР.—Ф. 389, оп. 1, спр. 563.— Арк. 16—17 зв.). Значний фактичний матеріал про замок містить ревізія 1552 р. (Архив Юго-Западной России.— Ч. 7, т. 1.— С. 77—91). Збереглися і наступні описи Черкаського староства: 1570, 1616, 1622, 1765, 1789рр. (Архив Юго-Западной России.— Ч. 7, т. 1.— С. 313—316; Ч. 7, т. 3.— С. 1—8, 10—13, 236—253 та ін.), що дає можливість простежити розвиток даної території на значному хронологічному відрізку. За люстрацією 1622 р., у місті нараховувалося 120 дворів «послушних» міщан, зобов'язаних до кінної служби при старості, і понад 1000 козацьких

«непослушних» дворів (разом з хуторами), тобто, рахуючи пересічно по 6 осіб на двір, понад 6700 жителів (Źródła dziejowe.— Т. 5.— S. 134). Черкаси пам'ятають виступи мешканців замку проти старости В. Тишкевича (1536) і селянсько-козацьке повстання під проводом К. Косинського (1593), а пізніше — участь «черкасців» у Визвольній війні 1648—1654 рр. (История Украинской ССР. — С. 172—173, 356—357). Саме звідси 8 червня 1648. Б. Хмельницький писав до царя Олексія Михайловича про майбутній союз України з Росією (Касименко.— С. 89—90). Восени 1657 р. Черкаси були знову спалені польськими військами (Мыщук Ю. А. «Летописец» Дворецких — памятник украинского летописания XVII в.// Летописи и хроники.— М., 1984.— С. 227). Черкаський полк, утворений 1625 р. як військово-адміністративна одиниця, бере активну участь у польсько-козацьких війнах другої половини XVII ст. За свідченням Евлія Челебі (1657), Черкаси — «це міцна кам'яна споруда, а паланка, оточена насипним земляним валом з частоколом з колод, яка стоїть на березі Дніпра. У фортеці близько тисячі критих тесом будинків [бл. 6 тис. мешканців.— Г. Б.], монастир з трьома дзвонами, її лавки, гармати, арсенал чудові... У цій фортеці 3 тис. війська. І невірні саме ціє фортеці, користуючися придатними для цього човнами, грабують і руйнують прибережні землі Чорного моря». (Эвлия Челеби.— С. 80—81). \150\

Завдяки вдалому стратегічному положенню (вигідна висота, поромна переправа, броди) Черкаси знаходилися в центрі військово-політичних подій: тут призначалися переговори і проходили традиційні посольські дороги (Акты ЮЗР.— Т. 6.— С. 243, 245; Санин Г. А. Русско-польские отношения 1667— 1672 гг. и крымско-турецкая политика в Восточной Европе // Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв.— М., 1979.— С. 281; Касименко.— С. 244, 256, 328); у місті перебували татарські і турецькі гарнізони, його брали в облогу війська гетьманів П. Дорошенка та І. Самойловича, обороняли російські полки (Акты ЮЗР.— Т. 6.— С. 33, 147, 158, 173; Т. 7.— С. 154; Т. 9.— Стб. 33, 41, 623, 628, 969, 970; Т. 11.— Стб. 372, 380, 445, 487, 531, 533, 544, 601, 607, 608, 609, 637, 640, 653, 655; Т. 12.— Стб. 86, 87, 241, 279, 280, 333, 369, 536, 587, 608). Місто переходило з рук у руки. Черкаський воєвода І. Вердеревський 1674 р. писав: «малой де городок в Черкасах... весь худ, строить будет вновь» (Акты ЮЗР.— Т. 11.— Стб. 608). У зв'язку з цілком обгрунтованою підозрою, що черкаські жителі підтримують гетьмана П. Дорошенка, царський стольник, полковник А. Карандеев 1677 р., незважаючи на те, що «тот полк Черкаской старинной, отнял было есьм от них ту честь полковническую и привратил их к полку Черниговскому» (Акты ЮЗР.— Т. 13.— Стб. 392). Після Прутського миру 1711 р. Правобережжя перейшло до Речі Посполитої, а Черкаси знову стали центром одноіменного староства; після 1795 р.— у складі Росії— стають невеликим повітовим містом Київської губернії (1797) (История міст і сіл Української РСР. Черкаська область.— К., 1972.— С. 92—93). Нині — обласний центр УРСР. Ю. М.

⁹³ ...їхній отаман (в оригіналі *general*). — Тут— старший Війська Запорозького, тобто гетьман реєстрових козаків. Кого саме має на увазі Боплан, сказати важко, оскільки він не окреслює точніше часу свого перебування в Черкасах. У 30-х роках, про які, найімовірніше, йдеться, реєстровими гетьманами були Григорій Савич Чорний, Тиміш Михайлович Орендаренко, Іван Петражицький-Кулага, Сава Кононович, Василь Томиленко, Ілляш Караїмович. Я. Я.

⁹⁴ Йдеться про битву під Кумейками за 15 км нижче Канева, у якій козацькі загони під проводом Павла Михновича Бута (Павлюка) 6 грудня 1637 р. (за н. ст.) зазнали поразки від польсько-шляхетського війська: із значними втратами козаки відступили під м. Боровицю (див. прим. № 96), а Черкаси як військово-адміністративний центр Черкаського полку були спалені (див. також прим. № 121).

⁹⁵ Є також пором для переправи...— Крім згаданих вище подніпровських шляхів (див. прим. № 89), до поромної переправи під Черкасами вів важливий шлях з Поділля і Брацлавщини на Подніпров'я і Лівобережжя; під Звинигородом він перетинав Чорний

шлях (див. також прим. № 80). Зручність переправи відзначав 1656 р. Павло Алеппський (Алеппский. Путешествие. — Вып. 4.— С. 192). Г. Б.

⁹⁶ *Боровиця* — укріплене поселення, своєрідний передовий форт, який захищав Черкаси з півдня. За люстрацією Черкаського староства 1616 р., слобода і містечко Боровиця заснована бл. 1613 р.; нараховувалось 500 «послушних» міщанських і 100 «непослушних» козацьких дворів, загалом бл. 3600 мешканців (Архив Юго-Западной России.— Ч. 7, т. 1.— С. 314). У «Книге Большому чертежу» (1627) — «город Бобровица» (Книга Большому Чертежу. — С. 108). Розташовувалася ближче до Дніпра, ніж сучасне с. Боровиця Чигиринського р-ну Черкаської обл. Г. Б. \151\

⁹⁷ *Бужин* — поселення; засновано (ймовірно, повторно) бл. 1639 р. підданими Київського Пустинно-Микільського монастиря і запорозькими козаками на ґрунті, належному до м. Крилова, на місці уходу і урочища Вужина. Після виділення Чигиринина з Корсунського в окреме староство відійшло до останнього (Słownik geograficzny.— Т. 1.— S. 486). На картах Боплана — укріплене містечко на березі Дніпра (Кордт. Материали.— Вып. 2.— № 9, 39). 1960 р. затоплене водами Кременчуцького водосховища. Г. Б.

⁹⁸ *Воронівка* — поселення; виникло, очевидно, не раніше 30-х років XVII ст.; принаймні, статистичні джерела першої половини XVII ст., а також «Книга Большому чертежу» його не фіксують. На картах Боплана — укріплене містечко (Кордт. Материали.— Вып. 2.— № 9, 39). Подібно до Боровиці і Вужина (прим. № 96, 97) — один з південних форпостів Київського воеводства; містечко входило до складу Чигиринського староства. З 1960 р. не існує. Г. Б.

⁹⁹ *Чигран-Діброва* — укріплене містечко на лівому березі Дніпра в гирлі р. Сули (Кордт. Материали.— Вып. 2.— № 39). Час заснування не встановлений; з кінця XVI ст. належало Вишневецьким (Ляскоронский. Гильом Левассер-де-Боплан.— С. 10). Зображене на «Чертеже украинским и черкасским городам» першої половини XVII ст. (Багров. Чертеж украинским и черкасским городам.— Карты). 20 березня 1636 р. отримало від Яреми Вишневецького привілей на магдебурзьке право (ІДНБ.—Ф. 1.—№ 54623/Лаз. 33/). Тепер не існує. Г. Б.

¹⁰⁰ *Крилів* — містечко; за свідченням люстрації 1616 р., засноване 1615 р. в Корсунському старостві: «Крилів — нова осада. Це містечко рік тому осіло в гирлі Тясьмина, що впадає в Дніпро, на переправах татарських». Люстрація фіксує в місті 200 дворів, відповідно, населення становило не менше 1200 чоловік (Zródła dziejowe.— Т. 5.— S. 115). 1616 р. місту було надане магдебурзьке право. Як слобода, воно на 30 років звільнялося від податків (Архив Юго-Западной России.— Ч. 5, т. 1.— С. 125—132). Подимний реєстр 1631 р. засвідчує 50 «осілих димів» і 200 огородників (Архив Юго-Западной России.— Ч. 7, т. 1.— С. 404). Тепер не існує. Г. Б.

¹⁰¹ ...на московському боці...— Див. прим. № 87.

¹⁰² ...Кременчук, де є зруйнована древня будівля...— Йдеться про Кременчуцький перевіз на шляху з Дикого Поля на Лівобережжя до Путивля. Під кременчуцькими руїнами, як справедливо вважає З. Вуйцик, слід розуміти рештки фортеці, спорудженої в часи Вітовта для охорони переправи через Дніпро; саме цю фортецю під назвою «Вітовтової» згадує М. Литвин у своїй книзі «Про звичаї татар, литовців і московитів», написаній у середині XVI ст. (Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy.— S. 183). Традиційна версія про спорудження за королівським універсалом від 25 липня 1591 р. ротмістром Свірчовським фортеці в Кременчуці (Ляскоронський. Гильом Левассер-де-Боплан.— С. 11) не відповідає дійсності. Королівський наказ не було виконано (Грушевський. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 178—179). Е. Лясота 1594 р. бачив тут «старий земляний замок або городище» (Мемуари.— Вып. 1.— С. 163). За люстрацією 1636 р., Кременчук «раніше колись був містечком, зараз лежить пустим полем з іншими прилеглими до нього урочищами» (Zródła dziejowe.— Т. 5.— S. 225—226). Очевидно, фортеця в Кременчуці була споруджена між 1636 і 1638 рр., принаймні, в щоденнику

Шимона Окозького під 1638 р. вже згадується королівський гарнізон, розташований в Кременчуці. (Ширше про час заснування міста і спорудження фортеці див.: Николайчик Ф. Д. Город Кременчук: Исторический очерк.— СПб., 1891.— С. 9—29). \152\ Вперше фортеця описана в щоденнику Евлія Челебі (1657) — «... стоїть на землі польського короля і підвладна козаку Дорошенку. Це красива невелика фортеця, збудована з тесаного каміння. Всього війська в ній 3 тис. Всередині фортеці.. лише один монастир...»; (Евлия Челеби. — С. 81 Після Зборівської угоди 1649 р. — сотенне містечко Чигиринського полку Нині м. Кременчук — районний центр Полтавської обл. Г. Б.

¹⁰³ ...де я у 1635 р. накреслив план замку.— План укріплень Кременчука складений Бопланом, не виявлений. М. В. Кременчука,

¹⁰⁴ Другий Омельник - Омельничок, права притока Дніпра навпроти гирла Ворскли.

¹⁰⁵ Стопа — див. прим. № 48.

¹⁰⁶ Йдеться про гирло р. Самоткань, правої притоки Дніпра (пор. с. Самоткань Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.)

¹⁰⁷ На відміну від усталеної думки, що Боплан описує тут терен (Мемуары. — Вып. 2, — С. 320; Ляскоронский. Гильом Левассер-де-Боплан. — С. 11), можна припускати, що йдеться про карликові вишні, релікти яких, за свідченням місцевих жителів, досі є в урочищі Вишнева Гора між селами Городком і Зозовим Ровенського р-ну Ровенської обл. Т. Г.

¹⁰⁸ ...в Барі, місці мого постійного перебування.— йдеться про м. Бар Летичівського повіту Подільського воєводства, у якому розміщалася штаб-квартира гетьмана С Конєцпольського; 1631 р. під керівництвом Боплана був реконструйований Барський замок, споруджений у середині XVI ст. з ініціативи королеви Бони, дружини Сигізмунда I. Н. Я.

¹⁰⁹ Дюйм - міра довжини; дорівнював 2,54 см.

¹¹⁰ ...металеві колючки...— В оригіналі *chausses-trapes*, тобто «їжаки» які кидали під ноги коней противника для утруднення наступу Н.Я.

¹¹¹ ...Романів, великий пагорб...- В. Г. Ляскоронський ототожнював це місце з с. Романковим Катеринославського пов. (Ляскоронский Гильом Левассер-де-Боплан. - С. 11). Тепер у межах м. Дніпродзержинська Дніпропетровської обл.

¹¹² Романів Острів завдовжки 2 км, завширшки 450 м. Наприкінці XVII ст належав Лубенському Мгарському монастиреві; тут знаходилися монастирські рибні лови (Еварницький. Очерки. — С. 63). Останній факт перегукується з відомостями, що подає Боплан.

¹¹³ Теренський Ріг (Таранський Ріг) - В. Г. Ляскоронський ототожнював з с. Таранським (Тарамським) Катеринославського пов. (Ляскоронский) Тепер - смт. Таромське, підпорядковане Дніпропетровській міськраді.

¹¹⁴ ...з карабіна...— В оригіналі *carabine*, тобто рушниця з укороченим стволом, яка з XVI ст. увійшла у вжиток західноєвропейської кінноти

¹¹⁵ ...колись тут був монастир.— За переказами, Монастирський острів в IX ст. був місцем притулку грецьких ченців, вихідців із Царгороду, чим і пояснюється його назва. У XVI ст. існував Самарський патронажний монастир Війська Запорозького, згаданий у привілеї Стефана Баторія 1576 р. на дозвіл створити при ньому шпиталь і школу (Dubiecki. Kudak — S 83—84) Де саме був розташований — невідомо, не виключено, що на Монастирському острові; з розквітом Трахтемирівського монастиря (див. прим. № 82) вірогідно припинив своє існування. У 1650 р. на Монастирському острові знову почали мешкати ченці (Еварницький. Очерки. — С. 66) , появу яких, очевидно, можна співставити з відновленням у 80-х роках XVII ст. Самарського Пустинно-Миколаївського \154\ військового монастиря, розташованого поблизу сл. Самарчук (тепер м. Новомосковськ Дніпропетровської обл.); закритий у 80-х роках XVIII ст. Т. Г., Н. Я.

¹¹⁶ ...при спорудженні Кодака... — Запобігаючи морським походам козаків, сейм 1635 р. ухвалив рішення про спорудження на Дніпрі фортеці і розташування в ній пішого і кінного гарнізону (*Volumina legum.* — Т. 3.— S. 404). Місце для фортеці було вибрано біля першого (Кодацького) порогу; керівництво інженерними роботами здійснював Боплан. Будівництво розпочалося навесні, завершилося в липні 1635 р. Кодацька фортеця була споруджена у формі чотирикутника з бастіонами загальною довжиною по периметру біля 1800 м. З трьох боків її оточував оборонний рів, у дно якого були вбиті дубові загострені палі; з заходу вона круто підносилася над Дніпром. Навпроти єдиних воріт був перекинутий підйомний міст; хідник до Дніпра, яким носили воду, йшов по північному схилу урвища. З півдня, де підступ до фортеці не мав природного захисту, перед нею розкидали металеві колючки (пор. прим. № 110). У внутрішніх приміщеннях укріплення могло розміститися бл. 1000 чоловік. Опис фортеці див.: *Dubiecki. Kudak.*— S. 72—77. Сліди фортечних укріплень збереглися донині біля с. Старі Кодаки Дніпропетровської обл. Я. Я.

¹¹⁷ План кодацької фортеці Г. Боплана дійшов до нас у атласі Ф. Гетканта (німця за походженням, що перебував на службі у Польщі, знавця фортифікації, артилерії, механіки; будував укріплення на балтійському побережжі Польщі; помер 1666 р.) під назвою «*Torographica practica conscripta et recognita per Fridericum Getkant Mechanicum. Anno 1638*» («Практична топографія, написана і звірена Фрідріхом Геткантом, механіком. Року 1638»). Вперше опублікований О. Чоловським (*Czotowski A. Kudak: Przyczynki do zalozenia i upadku twierdzy // Kwartalnik Historyczny.*— Lwów, 1926.— Rocz. XL.— S. 184—185), репродукований В. А. Голобуцьким (Голобуцкий. Запорожское казачество. — С. 217); інтерпретувався як праця Ф. Гетканта. Як показав аналіз атласу, проведений К. Бучеком (*Buczec K. Beauplaniana.*— Warszawa, 1934.— S. 7—14), він має компілятивний характер. Крім власних праць Гетканта, тут перемальовані й праці інших його сучасників, зокрема Г. Боплана. Розшифрування умовних позначень, вжитих на плані, зокрема згадка імені Маріона, першого коменданта Кодацької фортеці (1635), та Я. Жолтовського — її другого коменданта, який перебував на цьому посту після відбудови фортеці у 1639 р., дає підставу твердити, що план був перемальований в атлас Гетканта не раніше серпня 1639 р. і не пізніше призначення комендантом Кодака К. Гродзицького в 1640 р., після смерті Жолтовського. На врізці до однієї з картілю-страцій Боплана до його «Опису України», присвячених зображенню течії Дніпра (див. прим. № 50), поміщений план Кодацької фортеці під назвою «*Delineatio Fortalitii Kudak ad primam Cataractam seu Limen Borysth. extructum per Yladsislaum IV. Reg. inyictiss. 1635*» («План фортеці Кодак біля першого водоспаду або порога Борисфена, спорудженої непереможним королем Владиславом IV, 1635»). М. В.

¹¹⁸ Сулима Іван Михайлович (р. н. невід.— 12.XII. 1635) — гетьман запорозьких козаків. Народився у с. Радогощі на Чернігівщині у родині дрібного шляхтича. Служив помічником Яроша Глоговського, урядника Баришівського і Бориспільського маєтків Софії Данилович, пізніше — переяславським урядником Станіслава Жолкевського, від якого отримав у держання села Сулимівку, Кучаків і Лебедин. Між 1615 і 1621 рр. вийшов на Запорожжя, брав участь у походах запорожців проти турків і татар 1621, 1628, 1633 рр. У 1635 р. 156 очолив похід під Азов, повертаючись з якого 3 серпня 1635 р. захопив щойно побудовану фортецю Кодак; виданий до рук польського гарнізону реєстровцями, четвертований у Варшаві (Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— Киев, 1914.— Т. 4.— С. 803; Сергійчук В. Козацький гетьман Іван Сулима // УІЖ.— 1987.— № 5.— С. 122—128). На думку М. Грушевського, знешкодження Кодацької фортеці не було пов'язане з походом запорожців на море: винищення гарнізону, про яке Боплан говорить далі, здійснили самі реєстровці, а видача І. Сулими владам стала результатом зради (Грушевський. Історія України-Руси.—Т. 8, ч. 1.— С. 216—225). Т. Г.

¹¹⁹ Див. попередню прим.

¹²⁰ *Жан Маріон* — перший комендант Кодацької фортеці; убитий козаками в серпні 1635 р.

¹²¹ Йдеться про селянсько-козацьке повстання під керівництвом Павлюка у серпні — грудні 1637 р.; після поразки під Кумейками (див. прим. № 94) повстанці відступили до Боровиці, де після арешту Павлюка та деяких інших \157\ керівників 14 грудня змушені були прийняти вимоги уряду (Боровицька угода): очистити реєстр від «самовільних» козаків, визнати владу встановленої урядовими комісарами старшини, ліквідувати Січ. Вказані вимоги не були виконані, оскільки уже в лютому 1638 р. на Запорозжжі почали збиратися нові загони повстанців. Військові дії, пов'язані з повстанням Павлюка, детально висвітлені у мемуарах безпосереднього учасника каральної експедиції Ш. Окольського (Okolski. *Diariusz*). Я. Я.

¹²² ...іх... *десь добрих 18 тис. ...наша армія складалася лише з 4 тис. ...*— В історіографії ustalені інші цифри: у битві під Кумейками повстанська армія становила близько 10 тис., у тому числі до 4 тис. реєстрового козацтва, а військо польного гетьмана Миколая Потоцького нараховувало до 15 тис. (Голобуцкий. *Запорожское казачество*.— С. 228—229). В. Ш.

¹²³ ...з їхнього боку на полі лишилося 6 тис. чоловік... *Ми втратили близько 100 наших...*— За поіменним підрахунком Ш. Окольського, втрати польського війська дорівнювали 88 воякам (Okolski. *Diariusz*.— S. 57—60). Співставлення цієї цифри з кількістю загиблих козаків, названою Бопланом, підкреслює очевидну гіперболізацію останньої. В. Ш.

¹²⁴ *Хорунжий* — командир корогви, військового підрозділу у польсько-литовській армії та козацьких військах XVI—XVII ст.; охоплювала від 50 до 100 осіб у кінному війську, від 100 до 200 — у піхоті.

¹²⁵ ...*чимало іноземців*.— У польсько-литовському війську з другої половини XVI ст. перебували на службі численні загони іноземних найманців: рейтарів і аркабузерів (важка кіннота), гайдуків (угорська піхота), мушкетерів і пікінерів (так звана чужоземна піхота). Серед найманців переважали німці, особливо серед офіцерів, хоча не бракувало і представників інших народностей: французів, шведів, шотландців, ірландців, угорців та ін. (Baranowski. *Organizacja wojska polskiego*.— S. 116—120, 123—131, 134). Я. Я.

¹²⁶ ...*після укладення миру*...— Боплан має на увазі, очевидно, Маслоставську «заключну комісію з козаками», проведену 24 листопада 1638 р. після остаточного придушення селянсько-козацького повстання під проводом Якова Острянина (Остряниці) і Дмитра Гуні. У постанові, підписаній козацькою старшиною в урочищі Маслів Став, козацтво визнавало Ординацію Війська Запорозького, ухвалену сеймом навесні 1638 р., яка скасовувала козацьке самоврядування і обмежувала реєстр шістьма полками по 1000 козаків у кожному. Замість гетьмана реєстрових козаків мав очолювати обраний сеймом комісар, резиденцією якого був визначений Трахтемирів (див. прим. № 82). Для поселення реєстровцям надавалися тільки три староства: Черкаське, Чигиринське і Корсунське. Запорозька Січ оголошувалася поза законом; одним із спрямованих на її ліквідацію заходів стало рішення про відбудову Кодацької фортеці і зміцнення її посиленням гарнізоном (*Volumina legum*.— Т. 3.— S. 440). У наступному реченні Боплан розповідає, як це здійснювалося на практиці. Н. Я.

¹²⁷ *Гетьман* — в оригіналі *le General*.

¹²⁸ *Остророг* Миколай — коронний підчаший з 1638 р. (в оригіналі *chambelan*); згодом разом з кн. Владиславом-Домініком Заславським та Олександром Конєцпольським — один із трьох регіментарів польського війська, розгромленого Богданом Хмельницьким у вересні 1648 р. під Пилявцями. Іронічно оцінюючи військові здібності згаданих полководців, Б. Хмельницький назвав їх «периною», «латиною» і «дитиною» (під «латиною» якраз і мався на увазі Остророг). \158\

¹²⁹ Тобто, порогів. Серед 13 порогів, про які говорить Боплан, лише 10 були власне порогами, що повністю перекривали річище Дніпра: Кодацький, або Кайдак; Сурський;

Лоханський; Дзвонецький, або Звонець; Ненаситець, або Ревучий; Вовнизький, або Внук; Будилівський, або Будило; Таволжанський; Лишний; Вільний. Крім порогів, ріку перекривали забори — несутільні виходи кристалічних порід, що загороджували річище неповністю. У порогах існував природний Козацький хід, де з небезпекою могли пропливати невеликі судна. Очевидно, саме ним вдалося пройти Боплану, про що він розповідає далі. Після збудування Дніпрогесу (1932) пороги були затоплені водосховищем (див. також прим. № 132—134, 137). *Н. Я.*

¹³⁰ Наслідком цієї подорожі стала карта течії Дніпра (див. прим. № 50). Нанесення на карту течії Дніпра з його порогами дало можливість Боплану скласти тоді ж перший варіант Генеральної карти України (див. прим. № 8). *М. В.*

¹³¹ Боплан послідовно пише «тартари» (*Tartares*), згідно з західноєвропейською традицією, започаткованою ще в XIII ст., відповідно до якої «тартари» — це колишні мідійці, які проживали над р. Тартар; від неї пішла назва народу (пор.: Dóttie H. Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Julianus O. P. ins Ural gebiet (1234/35) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Petei über die Tartaren // Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen.— Göttingen, 1956.— Bd. 1. Phil.-hist. Klasse.— Nr. 6.— S. 181). Етнонім «тартари» зберігався в літературі до XVIII ст. включно, хоча Дж. Плато де Карпіні ще 1247 р. говорив, що правильна назва «таттари» (пор.: Salim bene de Adam. Chronica // Monumenta Germaniae historica. Scriptores.— Hannoverae, 1905.— Vol. 32.— P. 213). Написання «тартари» зберігалось так довго також через аналогію з Тартаром — відомою з давньогрецької міфології безоднею під землею, де містився потойбічний світ: жахливі «тартари», здавалося, вийшли саме з такого страшного місця. *Я. Д.*

¹³² *Ненаситець* — найбільший із дніпровських порогів; тягнувся у довжину понад 2 км з висотою падіння води біля 5 м і швидкістю течії до 4 м на секунду. Мав 12 лав під назвами: Рвана, Служба, Гостренька, Одинцовська, Рогіжна, Буравлена. Булгарська, Богатирська, Довгопола, Казенцова, Мокрі Кладі, Рогата. Фарватер Дніпра нижче порога називали Пеклом і вважали найбурхливішою частиною порогів. Ненаситець у різні часи носив декілька назв. Так, у К. Багрянородного, який вперше описав дніпровські пороги у трактаті X ст. «Про управління державою», зазначалося, що цей поріг зветься по-слов'янському Неясить (тобто, пелікан), а по-варязькому Айфар. У листі С. Жолківського 1600 р. цей же поріг названо Ревучим; місцеві мешканці називали його також Дідом. (Еварницький. Вольности.— С. 39—43; Максимович. Днепр.— С. 243, 245; Яворницький Д. І. Дніпрові пороги.— Х., 1928.— № 30—34). *Т. Г.*

¹³³ *Будилівський* поріг (Будило) тягнувся у довжину на 500 м, падаючи двома лавами: Тириною і Сазовою. К. Багрянородний подав дві його назви: слов'янську Беручі (яку перекладає як «вирування води»), і варязьку Леанті (Еварницький. Вольности.— С. 43).— *Т. Г.*

¹³⁴ *Таволжанський* поріг у кінці XIX ст. став заборою, тобто на відміну від порогів перекривав річище неповністю (Еварницький. Вольности.— С. 52).

¹³⁵ *Стрільчий* острів знаходився за Лоханським порогом; мав біля 500 м довжини і 79—80 ширини. У кінці XIX ст. істориком-археологом К. М. Мельник-Антонович тут була знайдена майстерня кам'яного віку, де первісною людиною вироблялися кам'яні знаряддя. Був пов'язаний з легендами про козацькі кладі (Еварницький. Вольности.— С. 23—24). *Т. Г.*

¹³⁶ *Таволжанський* острів наприкінці XIX ст. мав у довжину 3,2 км, у ширину 210—410 м. Вказані Бопланом розміри, очевидно, відносяться до періоду весняної повені. Найвище місце острова носить назву Голубиної Скелі (Еварницький. Вольности.— С. 75—76). Згадана Бопланом *таволга*, що дала найменування острову,— це чагарникова рослина родини розоцвітих, відома в ботаніці під назвою спірея (*Spiraea*). З колючого пруття таволги робили різки, звідси — емоційне фольклорне забарвлення цього поняття, що пов'язувалося з перебуванням у татарсько-турецькій неволі: «То турки-нечари добре

дбали./ по три пучки тернових у руки червоної таволги набирали, / од ряду до ряду заходжали, / та по три рази в одно місто бідного невольника затинали» (Украинские народные думы / Подг. Б. П. Кирдан.— М., 1972.— С. 107). *Т. Г.*

¹³⁷ *Вільний поріг* знаходився нижче Лишнього; тягнувся на 840 м завдовжки, висоту падіння води мав біля 2 м. Через нагромадження підводного каміння становив одне з найскладніших місць для проходження човнів; його найвужче місце називалося Вовчим Горлом (Максимович. Днепр.— С. 246—247). *Т. Г.*

¹³⁸ Йдеться про р. Кічкас, ліву притоку Дніпра (пор. с. Кічкас Олександрівського пов. Катеринославської губ.; тепер у складі м. Запоріжжя). \160\

¹³⁹ *...переправа... називається Кічкас.*— Кічкаський перевіз був відомий ще К. Багрянородному (див. прим. № 132), який називає його Крарійським. Назва Кічкас, вірогідно, походить від тюркського «коч-коч», що значило «проходь». Під назвою «Коч-кос» про нього згадує М. Литвин у XVI ст. та інші мандрівники. Це було одне з найвужчих місць на Дніпрі шириною близько 150 м (Еварницький. Вольности. — С. 254—255; див. прим. 162). *Т. Г.*

¹⁴⁰ Це — острів Мала *Хортиця*, розташований дещо вище Великої Хортиці. Мав близько 13 га площі; східна частина була скелястою, піднесеною над рівнем річки на висоту коло 15 м (Еварницький. Вольности.— С. 90—94). З Малою Хортицею пов'язане ім'я легендарного козака — князя Дмитра Івановича Вишневецького, оспіваного в народній думі під іменем Байди. В. О. Голобуцький помилково вважав кн. Вишневецького черкаським і канівським старостою (Голобуцький. Запорожское казачество.— С. 71), що не підтверджується джерелами. Бездоказовою здається і одностороння негативна оцінка у цій же праці (с. 71—87) діяльності Вишневецького. Вийшовши з власним загоном восени 1553 р. на Запорожжя, він здійснив декілька успішних нападів на турків і татар; з 1554 р. отримав звання «стражника в Хортиці» (тобто, на о-ві Мала Хортиця, де за його ініціативою було споруджене укріплення, очевидно, дерев'яне, бо в часи Боплана від нього не лишилося навіть слідів). У 1556—1557 рр. очолював козацькі походи на Волом-Кермен, Очаків і Іслам-Кермен; останній був спалений, а гармати вивезені на Малу Хортицю, що стало приводом для нападу взимку 1557 р. на тутешню фортецю хана Девлет-Гірея. Незважаючи на 24-денну облогу, захопити укріплення татарам не вдалося. Можна припускати, що фортеця на Малій Хортиці занепала з від'їздом кн. Дмитра Вишневецького до Російської держави, де він перебував на службі у царя Івана Грозного з осені 1558 до осені 1561 р. Після повернення брав активну участь у династичній боротьбі, що точилася у Волооському князівстві, виступаючи в ролі родича господарського дому Деспотів і одного з претендентів на князівський стіл. Захоплений у полон, зрадницьки відісланий до Стамбула. З наказу султана Сулеймана I Пишного 22 жовтня 1563 р. був почеплений на гаки в одному з кварталів Стамбула — Галаті (Чередарик М. Елегія Йоганна Зоммера про Дмитрія Вишневецького // Обрії.— Бухарест, 1982.— С. 151). Під час триденних тортур йому було відтято ногу й руку, а потім, оскільки в'язень безперервно глузував з мусульманської віри, забито стрілами. Про Д. Вишневецького див.: Wolff. Kniaziowie.— S. 565—567; Грушевський М. С. Байда Вишневецький у поезії і історії // ЗУНТ.— 1909.— Т. 3.— С. 108—139; Стороженко А. Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий // КС.— 1897.— № 1.— С. 519—524. *Н. Я.*

¹⁴¹ *Великий Острів* — так Боплан називає Велику Хортицю (пізніше — Хортиця), острів на Дніпрі, площа якого становить біля 300 га. Згаданий у творі К. Багрянородного у X ст. (див. прим. № 132) під назвою о-в св. Георгія. У літописах згадується, починаючи з 1103 р., під назвами Хортиця, Кортицький, Городецький, Ортинський, Інтрський о-в (Етимологічний словник.— С. 172). Рельєф острова різноманітний, від плавнів до степової рівнини; острів мав 12 балок і 2 скелі: Думну та Вошову. Північно-східна його частина називалася Вищою Головою; на східному березі знаходилася Змійова печера (Еварницький. Вольности. — С. 88—92). Острів входив до складу володінь Запорозької

Січі. За свідченням Е. Лясоти (1594), козаки тримали в зимку тут своїх коней (Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy. — S. 67). *Т. Г. \161*

¹⁴² *Кінська вода* — річка Кінські Води, також Кінка (тур. Yilki Su — «Вода Диких Коней»), ліва притока Дніпра, що впадала нижче Хортиці, а далі утворювала окреме ліве русло Дніпра. Ним Кінські Води текли паралельно з основним руслом ріки. В складі Дніпра Кінські Води 8 разів відділялися від основного русла, а потім з ним з'єднувалися. На різних відрізках течії Кінські Води мали окремі назви, про які згадує Боплан, наприклад, Кічкас, Тавань. Вода Кінки, навіть протікаючи в складі Дніпра, відзначалась особливим синім кольором, прозорістю, смаком (пор.: А[ндрієвський] Й. Путевые заметки при объезде Днепровского и Мелитопольского уездов в 1835 г // Листки Общества сельского хозяйства Южной России.— Одесса, 1838.—№ 5.— С. 294). *Я. Д.*

¹⁴³ *Томаківка* — о-в Томаківка на Дніпрі (інші назви — Бучка, Буцький, Дніпровський, Городище). Острів мав численні озера й річки, його загальна площа досягла 383 га (Еварницький. Вольности.— С. 98—104). Тут, за свідченням польського хроніста Мартіна Бельського, у 30-х роках XVI ст. з'явилося перше укріплення, яке поклало основу Запорозької Січі. Томаківська Січ проіснувала до кінця XVI ст. (1593 р. була захоплена татарами й зруйнована). Острів, проте, не перестав бути постійним місцем перебування козацтва. Так, саме сюди наприкінці 1647 р. з в'язниці, що у Вужині, втік Б. Хмельницький зі своїм сином Тимошем. *Т. Г.*

¹⁴⁴ Див. попередню прим.

¹⁴⁵ Йдеться про переможну битву селянсько-козацького війська Богдана Хмельницького з польсько-шляхетськими загонами 16 травня 1648 р. в урочищі Горіхова Діброва під Корсунем.

¹⁴⁶ *Чортотлик* — річка, права притока Дніпра, гирло якої знаходиться нижче суч. м. Нікополь Дніпропетровської обл.

¹⁴⁷ Боплан, можливо, має на увазі Чортотлицький о-в, інакше — Базавлук, розташований при впадінні в Дніпро річок Чортотлика, Підпільної і Скарбної. Тут після зруйнування Томаківської Січі (див. прим. № 143) була створена нова Чортотлицька Січ або Січ на Базавлуці, яку влітку 1594 р. відвідав Е. Лясота, залишивши перший опис козацької ради, або Кола (Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy.— S. 67—73). Руїни, про які згадує Боплан, описуючи Чортотлицький о-в, могли бути рештками січових укріплень. 1652 р. Чортотлицька Січ відновлена кошовим отаманом Федором Лютаєм; знищена за наказом Петра I у травні 1709 р. *Т. Г.*

¹⁴⁸ Боплан описує західну частину Дніпрових плавнів, відомих під назвою Великого Лугу, розташованих нижче порогів.

¹⁴⁹ *Скарбниця Військова* — Скарбний о-в неодноразово згадується в опису Дніпра 1696 р. (див.: Беляев. Описание реки Днепра. — С. 572, 573, 580). В кінці XIX ст. відома р. Скарбна (притока правого рукава Дніпра — Підпільної, нижче Чортотлицької Січі), назву якої пояснювали скарбами, захованими козаками в цих місцях (Еварницький. Вольности.— С. 180). *Я. Д.*

¹⁵⁰ *...ховає свій малий здобуток... під водою...* — Козаки дійсно інколи переховували здобич у щільно закритих діжках під водою.

¹⁵¹ Див. малюнок в оригіналі, с. 55.

¹⁵² Йдеться про о-в *Kaır* (тур., крим.-тат. Kaır — «Піщана Мілина»). В кінці XVIII ст. Каїрська плавня, також Мілова плавня (Еварницький. Вольности.— С. 112—113). *Я. Д.*

¹⁵³ *Великі Води* — озеро (розлив, деколи також лиман), яке утворювали \162\ рукави р. Базавлука, впадаючи справа у Дніпро (Семенов. Географическо-статистический словарь. — Т. 1.— С. 229, 414). *Я. Д.*

¹⁵⁴ *Осокорівка* — річка, ліва притока Дніпра (Словник гідронімів.— С. 405). *Я. Д.*

¹⁵⁵ *Носаківка* — острів, переправа. Острів існував ще в кінці XVIII ст.; в кінці XIX ст. це плавня між основним руслом Дніпра та його лівим рукавом — Кінськими Водами (Еварницький. Вольности. — С. 111 — 112). Див. переклад, с. 43; також прим. 162. Я. Д.

¹⁵⁶ *Космаха* — острів та рукав Дніпра. Острів між основним руслом Дніпра та його правим рукавом такої ж назви (це частина русла Підпільної). Острів відомий також під назвою Козмацького (Еварницький. Вольности. — С. 112, 179—180; Словник гідронімів. — С. 275). Внаслідок невдалого перекладу до літератури потрапив острів Каїр-Козмак, якого насправді не було (див., напр.: Описание Украины. Сочинение Боплана / Пер. Ф. У[стрялова]. — СПб., 1832. — С. 28, 173). Я. Д.

¹⁵⁷ *Іслам-Городок* — замок. Відомий також під подібними назвами Іслам-керман, Аслам-Городок, Асланкерман, Ослам-Городок, Гаслан-Город (тур. Islam Kirman ~ Kerman — «Замок ісламу») тощо. Іслам-Городок — одна з 4 турецьких фортець, збудованих на Таванській переправі. Нижче Іслам-Городка, на правому березі Дніпра (на місці суч. Берислава), 1596 р. було збудовано замок Казакерман, а на о-ві Тавань (див. нижче) після 1627 р. — замки Мустридкерман та Мюбареккерман. Така система з 4 замків мала перешкодити виходові козаків на море, тим більше, що від Ісламкерману до Казакерману протягали ланцюги, щоб перешкодити козакам прориватися вночі (про 4 фортеці див.: Бертьє-Делагард А. Л. К вопросу о местонахождении Маврокастропа «Записки» готского топарха // ЗООИД. — Одесса, 1919. — Т. 33. — С. 5; дата «1626 р.», яку як рік будівництва замків на Тавані подає автор, не підтверджується). Друге завдання системи замків — охорона Гаванської переправи. Викликає здивування, чому Боплан не подав відомостей про цілу систему турецьких замків. Козаки неодноразово нищили фортецю (кн. Дмитро Вишневецький в 1556 р., кн. Богдан Ружинський після 1575 р.). Незадовго до прибуття Боплана на Україну хан Мухаммед Гірей III, 1627 р., відбудував замок, але вже весною 1628 р. гетьман М. Дорошенко його зруйнував (Гру шевський. Історія України-Руси. — Т. 8, ч. I. — С. 38, 41). Збереглося зображення фрагмента фортеці 1695 р. в кн.: Terlecki P. Slawa heroicznych dzieł jaśniewielmożnego je mca pana Borusa Petrowicza Szeremety, carskiego przeświętnego maiestatu bliźnego boiarzyna u wojewody kazańskiego rozradów, u namięśnika wiatskiego przy szczęśliwym nad czterma oraz tureckimi miasiy Kazikiermenem, Mubarekkermen, Mustritkiermen, u AsTam horod, triumfie. — [Czerniów], 1695. — S. 13; репродукція в кн.: Степовик Д. В. Леонтій Тарасевич і українське барокко. — К., 1986. — С. 183. Я. Д.

¹⁵⁸ *Тавань* — рукав, острів, переправа, протока (тур., крим.-тат. Taban ~ Tavan — «Підошва», «Плоске Місце»). Лівий рукав Дніпра (частина Кінських Вод) між лівим берегом Дніпра та о-вом Тавань, також Товань). В кінці XIX ст. рештки о-ва поблизу м. Берислава відомі, мабуть, під назвою Денисенкового о-ва (Еварницький. Вольности. — С. 114, 118, 187, 257—258). Переправу до останньої чверті XV ст. використовували італійські купці на шляху на Україну. Після турецьких завоювань 1475—1484 рр. — переправа для кримських татар в їх походах за ясиrom на Правобережну і Західну Україну. Турецька назва переправи Діван-Гечіт (тур. Divan Gecit — «Судова переправа»). Я. Д. \163\

¹⁵⁹ *Козацький острів* відомий до кінця XVIII ст. (Еварницький. Історія. — Т. 3. — С. 337; Еварницький. Вольности. — С. 118). Я. Д.

¹⁶⁰ *Бургунка* — острів, переправа (тур. Burgu — «Свердло», від рогу, тобто мису над Дніпром, з гострою, як свердло, скелею). Еварницький. Історія. — Т. 1, — С. 47, 67. Я. Д.

¹⁶¹ *Очаків* — місто, переправа. Див. прим. № 174.

¹⁶² *Від Кічкаса до Очакова є п'ять переправ...* — Названі Бопланом п'ять переправ на татарських шляхах на відтинку Дніпра від Кічкаса до Очакова — Кічкаська, Носаківська, Таванська, Бургунська, Очаківська — досить широко зафіксовані в документальних, наративних і картографічних джерелах XVI—XVIII ст. (Еварницький. Вольности. — С. 252—259). Найдавніші свідчення стосуються Кічкаської переправи: під назвою Крайської вона була відома ще візантійському імператору Костянтину Багрянородному

(913—959) (Эварницкий. Вольности. — С. 254—255; див. прим. 139). Топографія переправ ретельно передана на карті течії Дніпра Боплана (Кордт. Материалы. — Вып. 2. — № 39, 40; порівн. карту Дніпровських порогів по Боплану Я. Сандрара (1687): Кордт. Материалы. — Вып. 2. — №32). При цьому Носаківська і Очаківська не позначені як переправи, натомість між Таванською і Бургунською, навпроти острова Козацького, зображено шосту, відому з джерел XVII—XVIII ст. як Дремайлівську або Козацькокам'янську (Эварницкий. Вольности. — С. 258). Кічкаська і Таванська названі «Великими переправами татарськими». До вказаних переправ слід додати ще три, опущені Бопланом: між Кічкаською і Носаківською — Микитинську або Кам'язозатонську (вперше описана Еріхом Лясотою 1594 р.; розташовувалася поблизу суч. м. Нікополя Дніпропетровської обл.); між Носаківською і Таванською—Кам'янську (поблизу устя р. Кам'янки у Нововоронцовському р-ні Херсонської обл.); між Бургунською і Очаківською — Тягинську (згадана Михайлом Литвином у середині XVI ст.; розташовувалася поблизу устя р. Тягинки і с. Тягинки Бериславського р-ну Херсонської обл.) (Эварницкий. Вольности. — С. 256—258). Див. також: прим. 50; Сыроечковский В. Е. Пути и условия сношений Москвы с Крымом на рубеже XVI века // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. Сер. 7. — Л., 1932. — № 3. — С. 217—222. Г. Б.

¹⁶³ *Великий Пан* — в оригіналі *le grand Seigneur*. Згідно з західноєвро-ейською традицією Боплан називає так турецького султана; він вживає також титул «Великий Турок» (див. оригінал, с. 31). Я. Д.

¹⁶⁴ *Озов або ж Азак* — див. прим. № 239.

¹⁶⁵ Султан Ібрагім послав 1642 р. військо, щоб відбити Азов, турецьку фортецю неподалік від гирла Дону, захоплену донськими козаками. До донських козаків 1638 р., після розгрому польсько-шляхетським військом козацького повстання на Україні (свідком придушення якого був також Боплан), приєдналися і запорозькі козаки. Козаки утримували Азов в своїх руках до 1642 р., відбиваючи напади турецько-татарських військ (так зване Азовське сидіння). Вони залишили фортецю, дізнавшись про наближення великих турецьких сил, що переправилися через Дніпро. Описуючи ці події, Боплан підкреслює різницю між «запорозькими козаками» (див. переклад, с. 29, 33), тобто козаками з України, та «козаками Московії», на що свого часу звернув увагу А. Скальковський (Скальковский А. Очерки Запорожья // ЖМНП. — СПб., 1840. — Ч. 25, март. — С. 197). Цифрові дані, які тут (40 тис. коней), а також у багатьох інших місцях (наприклад, 4-5, 20 тис. буджацьких татар — переклад, с. 43, 63; 600, 80 тис. турків — с. 49; 80 тис. — двічі, 40—50 тис., 10—20 тис. ~~164~~ кримських татар — с. 58, 59, 62; 50—60 тис. українських бранців — с. 62) подає Боплан, треба сприймати, без сумніву, критично (інколи вони значно перебільшені), але не знецінювати їх цілком, як це стало звичним після публікації праці польського історика О. Гурки (Górka O. Uwagi orientacyjne o Tatarach polskich i obcych // Rocznik Tatarski. — Zamość, 1935. — Т. 2. — С. 1—54). Існуючий стереотип, що всі відомості про кількість військ чи ясиру у джерелах XV—XVIII ст. неправдиві, не має під собою реального ґрунту. Великі цифри в кожному випадку говорять про значну кількість військ — корективи можна вводити після глибокого вивчення кожної конкретної згадки. Я. Д.

¹⁶⁶ *Бог* — р. Буг. — Боплан вживає назву «Бог» згідно з тогочасною українською та західноєвропейською географічною номенклатурою (на картах українських земель XVI — першої половини XVII ст., наприклад, гідронім «Бог» вживався для позначення теперішнього Південного Бугу, а гідронім «Буг» для теперішнього Західного Бугу). На Побожжі Боплан не проникав в степи далі від Усть-Саврані (див. переклад с. 43), а черпав відомості про цю територію з інших рук. Я. Д.

¹⁶⁷ *...острів у формі трикутника...* — Вважається, що насправді йдеться про берег між рогом Аджиголь і озером такої ж назви, який мав вигляд трикутника (Б р у н Ф. Донесение о поездке к устьям Буга и Днепра в 1862 г. // Брун. Черноморье. — Ч. 1. — С. 154—155). "Я. Д.

¹⁶⁸ *Семенів Ріг* — коса при з'єднанні лиманів Богу і Дніпра. Назву пов'язують (див. примітку В. Антоновича до перекладу Боплана в кн.: Мемуари. — Вып. 2.— С. 321) з легендою про козацького отамана Семена, який поселився там зі своїми людьми у XIV ст.: [Мышецкий С. И.] История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися и откуда свое происхождение имеют. — М., 1847.— С. 3-4; 2-е вид. — Одеса, 1851.— С. 1—4. Насправді йдеться про людей київського князя Симеона Олельковича (50—60-ті роки XV ст.), які вартували тут, на південній межі Київського князівства. *Я. Д.*

¹⁶⁹ *Виноградна Криниця* — джерело, розташоване на місці теперішнього Миколаєва (Петрунь. Степове Побужжя.— С. 102). *Я. Д.*

¹⁷⁰ *Андріїв острів* — острів на Бозі. У XVIII ст. поблизу острова було с. Андріївна (Петрунь. Степове Побужжя.— С. 101—102). *Я. Д.*

¹⁷¹ *Пищаний Брід* — місце, де татарський Кучманський шлях перетинав Бог (Петрунь. Степове Побужжя.— С. 97—98; тут підбір джерельних відомостей XVI—XVII ст.) Місце броду тепер не визначається. *Я. Д.*

¹⁷² *Кремінчук*—острів на Бозі. Відомий в джерелах з середини XVI ст. під назвою Керменчук (тур. Kirman.~Kerman— «Замок»; пор. L[ubomirski]. Bernard Pretwicz.— S. 54; Broniovii M. de Biezdzfede. Tartariae descriptio, ante hac in lucem nunquam edita: Reichersdorff G. A. Transsylvaniae ac Moldaviae, aliarumque vicinarum regionum succincta descriptio; Werner G. De admirandis Hungariae aquis hypomnemation. — Coloniae Agrippinae, 1595.— P. 1; переклад: Броневский. Описание Крыма.— С. 334; згадка про Керменчук перевернена). Правда, автори XVI ст. говорять про місцевість з такою назвою, а не про острів. *Я. Д.*

¹⁷³ *Усть-Саврань, або Новий Концполь* — місто при усті р. Саврані, де Боплан збудував замок та мешкав у 1634—1635 рр. Тепер — м. Саврань, районний центр Одеської обл. В літературі неправомірно ототожнюється (див., напр., примітку В. Антоновича до перекладу Боплана в кн.: Мемуари.— Вып. 2.— С. 322) з поселенням Саврань, відомим за джерелами XVI ст.; воно було розташоване на р. Саврані вище. *Я. Д.*
\\166\\

¹⁷⁴ *Очаків* — місто, переправа. Давнє українське м. Дашів на території Київського воєводства Великого князівства Литовського. Кримський хан Менглі Прей I збудував тут 1491 р. замок Езі (Ozi, Ozii — тур., крим.-тат. назва Дніпра), відомий в українських джерелах як Очаків. 1538 р. захоплений турками. Тоді замок увійшов до складу Аккерманського санджаку (пор.: Berindei, Yeinstein. L'Empire ottoman.— P. 217). Відомий також під назвою Джанкерман (тур. Sankerman — «Новий Замок») та ін. Опис Боплана доповнюють реляція Халіл-паші й мемуари мандрівника Евлії Челебі середини XVII ст. (пор.: Ostapchuk V. Five Documents from the Topkapı Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks 1639 // Journal of Turkish Studies.— Cambridge; Mass., 1987.— Vol. 11.— P. 57— 58). Очаків входив тоді до складу Кульбурунського санджаку, частини еялету (провінції) Езі, утвореного 1593 р. Замки Очакова і Кильбуруну мали не допускати виходу козаків у море. Очаків неодноразово облягали козаки, а також польські й російські війська. (Див. також: Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы.— М., 1969.— Т. 2.— С. 79—80; 85, 90—91). Боплан перелічив п'ять переправ через Дніпро (див. прим. № 162), дав характеристику чотирьох із них та згадав найпівденнішу — Очаків. Опису Очаківської переправи Боплан не дав, хоча від неї, за авторами кінця XVI ст., наприклад, С. Сарніцьким 1585 р. починалися татарські Чорний і Кучманський шляхи. (Sarnicii S. Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteris et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, iuxta revisionem commissariorum regionum. Et Livoniae iuxta hodoeporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia // Historiarum Poloniae et Magni ducatus Lithuaniae scriptorum quotquot ab initio Reipublicae Poloniae ad nostrasque tempora extant omnium Collectio

magna ordine chronologicodigesta. Ed L Mizlerus de Kolof.— Varsoviae, 1761.—Т. 1.—Р. 268). *Я. Д.*

¹⁷⁵ ...*Замок на зразок платформи...*— На думку В. Антоновича (Мемуары.—Вып. 2.—С. 323), яку підтримали інші автори, це Кильбурун (тур. Kilburun — «Ріг Волосок»), теперішній Кінбурун. Див. також: Orhunlu S. Kilburun (Kinburun) // The Encyclopaedia of Islam.—Vol. 5, fasc 79—80 — Р. 103. *Я. Д.*

¹⁷⁶ *Галера* — гребне військове судно на 16—25 пар весел; вміщало до 200 осіб, розвивало швидкість до 13 км/год.

¹⁷⁷ *Березань* — порт, розташований в лимані р. Березань (тур. Borı Ozon — «Вовча Річка») на південний захід (а не на південний схід, як пише Боплан) від Очакова (пор. Семенов. Географическо-статистический словарь.— Т. 1.—С. 238—239). *Я. Д.*

¹⁷⁸ *Анчакрак* — річка (тур., крим.-тат. Yan Sokrak — «Бічне Джерело»), впадала до Березанського лиману, пізніше висохла. В другій половині XIX ст. згадується балка Янчакрак (Шмаков И. Одесские лиманы // Труды Одесского статистического комитета.— Одесса, 1867.— Вып. 2.—С. 49). В літературі висловлювалися безпідставні припущення, що Анчакрак — це давніша назва річок Сасик або Березані (див., напр., З. Вуйцік в кн.: Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy. — S. 185). *Я. Д.*

¹⁷⁹ *Тилігул* — озеро (тур. Deli Göl — «Сказане озеро»), закритий пересипом лиман річки аналогічної назви. Боплан описує лиман з пересипом; пізніше вода перервала пересип, на початку XIX ст. лиман був відкритий до моря \167\ (Загоровский Н. А. Лиманы Северного Причерноморья на картах прошлых столетий // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН.— Одеса, 1929.—Ч. 4-5 / Секція вивчення природних багатств.—С. 43—44). В середині XIX ст. пересип знову був таким, як його описував Боплан (пор. Лагус Ф. Карл XII в Южной России // ЗООИД.— Одесса, 1853.— Т. 3.—С. 324). *Я. Д.*

¹⁸⁰ *Куяльник* — озеро (можливо від тур. Kogahk — «Очерет»), також Малий Хаджібейський лиман біля теперішньої Одеси (Семенов. Географическо-статистический словарь.— Т. 2.—С. 888). *Я. Д.*

¹⁸¹ *Білгород* — місто (тур. Ak Kirman~Kerman — «Білий Замок»), захоплене турками 1484 р. Входило до складу Сілістрійського санджаку, з 1538 р. стало центром Аккерманського (часом Бендерського) санджаку, з 1593 р.— центром еялету Езі (інколи столиця була в Сілістрі). Великий порт і купецький центр, зокрема, для торгівлі ясирем з України. Пор. Beldiceanu N. Kilia et Cetatea-Alba a travers les documents ottomans // Revue des Etudes islamiques.— Paris, 1968.— Т. 36, fasc. 2.— Р. 216—266; Veinstein Q. Les «ciftlik» de colonisation dans les steppes du nord de la mer Noire au XVIe siecle // Istanbul Oniversitesi İktisat Fakultesi Mecmuasi.— Istanbul, 1984.— С. 41, S. 1—4 (1982/1983).— Р. 117—210. *Я. Д.*

¹⁸² *Кілія* — місто (тур. Kili), невеликий порт над кілійським рукавом дельти Дунаю. Захоплений турками 1484 р.; в складі Сілістрійського, потім Аккерманського (Бендерського) санджаку. В першій половині XVII ст. не раз здобувався запорозькими козаками (Alexandrescu M. M. Date asupra cetatii si orajiiului Chilia sub stapanirea otomana (sec. XV—XVII) // Рейсе.— Bucuresti, 1977.— Vol. 6.— Р. 247—257). Тепер місто Одеської області. *Я. Д.*

¹⁸³ *Контрескарп* — схил рову, довготривалого чи тимчасового укріплення, що використовувався як протиштурмова перепона.

¹⁸⁴ ...*видніються якісь руїни.*— Місце не ідентифіковане.

¹⁸⁵ *Буджак* — країна (тур. Вусак, читається «Буджак» — «Кут»). Низинна рівнина, покрита степом, розташована між долішньою течією Дністра та дельтою Дунаю і берегом Чорного моря (від цього й назва «Кут»). Основні міста Аккерман (Білгород) та Кілія, захоплені турками 1484 р. Решта Буджаку була завойована турками 1538 р. Тоді кримський хан розселив тут кілька татарських родів, що кочували по Буджаку і часто нападали на Поділля. Формально буджацькі татари підпорядковувалися кримському

ханові як васалові султана. Хан надсилав до Буджаку своїх намісників, але переважно татари були фактично незалежні. У 20-х роках XVII ст. підпорядковувалися султанові, 1637 р.— знову ханові (Inalcik H. Budjak // The Encyclopaedia of Islam.—Vol. 1, fasc. 21.— P. 1286—1287). Про Буджак і буджацьких татар див. у Боплана у цьому ж перекладі далі. Він вважав, що буджацькі татари найхоробріші з усіх та що в Буджаку мешкало їх близько 20 тис. *Я. Д.*

¹⁸⁶ *Хан* — титул володарів Криму, а також інших тюркських держав, що виникли у Східній Європі після розпаду Золотої Орди, пануючі якої також носили цей титул. В тогочасних українських джерелах титул передавався переважно словом «цар». Боплан прирівнює титул хана до титулу короля (пор. переклад, с. 50, 58). Він зберігає написання «хам», яке вживалося в західноєвропейській літературі до кінця XVIII ст. (пор.: Ma tuz J. Eine Beschreibung des Khanats der Krim aus dem Jahre 1669 // Acta Orientalia.— Havniae, 1964.— Vol. 28, fasc. 1 — 2.— P. 135). На титулі «хам» відбився також зневажливий відтінок (за Біблією, Хам, син Ноя, — це символ грубощів та бруталності). *Я. Д.* \169\

¹⁸⁷ Тобто, султана.

¹⁸⁸ *Дике Поле, Дикі Поля* — в оригіналі *Campagnes Desertes*, традиційна латинська назва — *Campi Deserti*. Дикі Поля — термін, що увійшов у другій половині XV ст. до західноєвропейської літератури на позначення незаселених (осілим населенням) напівпустельних степів Північного Причорномор'я (літописне Поле, в період кочування половців — Половецьке поле, *Dest-i-Kircak*, у часи Боплана рідко вживаний стилістичний анахронізм турецької і кримськотатарської літератур). Крим.-тат. назва степу *Neuhat* (її часто вживав Евлія Челебі). Боплан дав правдивий опис Диких Піль (пор. 49, 53, 58 та ін.), що й спростовує намагання представити географічний термін Дикі Поля видумкою польських дворянських та буржуазних істориків, бо, мовляв, степи давно були освоєні (Сергієнко Г. Я. Прогресивна роль Запорізької Січі в історії України // Вісник Академії наук УРСР.— К., 1985.— № 8.— С. 45). *Я. Д.*

¹⁸⁹ *Тенора* — острів, коса (тур. *Tintere-Tentere*) біля устя Дніпра. Вигляд Тендри у XVI—XVIII ст. мінявся, часом це були 2-3 нез'єднані острови (Ostapchuk V. Five Documents from the Topkapı Palace Archiye on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks 1639 // Journal of Turkish Studies.—Cambridge, Mass., 1987.— Vol. 11.— P. 79, 82). *Я. Д.*

¹⁹⁰ *Зміїний острів* — навпроти дельти Дунаю (тур. *Yılan Ada* — «Острів Змій»). Пор.: Брун Ф. Остров св. Еферія // Брун. Черноморье.— Ч. 1.— С. 18. Важливий навігаційний орієнтир для середньовічних моряків (Todorova E. More about Vicina and the West Black Sea Coast // Etudes balkaniques.— Sofia, 1978.— Vol. 13.— N 2.— P. 133—134). Тепер належить до СРСР. *Я. Д.*

¹⁹¹ *Ізмаїл* — місто (тур. *Ismail*), розташоване над кілійським рукавом дельти Дунаю. Перша достовірна згадка 1588—1589 р., коли тут було засноване невелике укріплення. Порт, в якому велася жвава торгівля. Тепер місто на території Одеської обл. (Menzel T., Parry V. J. isma'il // The Encyclopaedia of Islam.—Vol. 4, fasc. 63—64.— P. 185—186). *Я. Д.*

¹⁹² ...ішов на Поділля з 600-тисячним військом. — Йдеться про невдалий похід 1621 р. султана Османа II (1618—1622) на Україну; закінчився поразкою турецьких військ під Хотином. У перемозі над турками, поряд з польськими військами, значну роль відіграли козацькі загони гетьмана П. Сагайдачного.

¹⁹³ *Облущиця* — слов'янська назва порту, відомого одночасно під назвою Ісакча (тур. *Isakca*, рум. *Isakcea*). Фортеця великого стратегічного-значення, місце, біля якого турки часто будували мости для переходу військ на лівий берег Дунаю (наприклад, у 1484 р. для захоплення Білгорода і Кілії, в 1621 і 1672 рр. для походів на Україну). Боплан подає неправильну дату зведення моста (1620 р. замість 1621). Тепер м. Ісакча на території Румунії. Див.: Berindei, Veinstein. L'Empire ottoman.— P. 217—218; Cvetkova B. Isakca // The Encyclopaedia of Islam.— Vol. 4, fasc. 61—62.— P. 92. *Я. Д.*

¹⁹⁴ Згідно з географічною номенклатурою, прийнятою в цей час на Україні та в Західній Європі, Боплан називає Волощиною Молдавське князівство. *Я. Д.*

¹⁹⁵ *Хотин* — місто і замок. Бої під Хотиним велися в основному у вересні 1621 р. Замок в Хотині, а також багато інших, зокрема татарських і турецьких замків (наприклад, замки в Перекопі: пор. переклад, с. 50; Мангулі — с. 51; Тамані — с. 52), Боплан називає «злиденними», бо вони не відповідали тій французькій фортифікаційній доктрині, згідно з якою будував замки на Україні сам Боплан. *Я. Д.* 170\

¹⁹⁶ *Рені* — місто недалеко впадіння Пруту до Дунаю. Захоплене турками 1621 р.; відтоді відоме під назвою Томарово. Тепер на території Одеської обл. *Я. Д.*

¹⁹⁷ *Паллеко* — острів на долішній течії Дунаю. Тепер не ідентифікується.

¹⁹⁸ Тобто Понтом Евксінським (Чорним морем).

¹⁹⁹ *Галац* — місто (рум. Galati, тур. Kalas) у Молдавському князівстві, великий торговельний центр і порт на кордоні між Молдавією та Туреччиною. Тепер місто на території Румунії.

КОМЕНТАРІ (200-423)

²⁰⁰ *Варна* — приморське місто, великий турецький порт на західному побережжі Чорного моря. В першій половині XVII ст. неодноразово був метою морських походів запорозьких козаків. Тепер місто в Болгарії. *Я. Д.*

²⁰¹ *Гирло каналу* — північна частина Босфорської протоки.

²⁰² *Крим* — півострів (тур., крим.-тат. Kırım), який Боплан називає також Тартарією, Перекопською Тартарією (переклад, с. 50) або й, за давньою літературною традицією, Таврійською Скіфією (с. 55). Як і інші тогочасні автори, Боплан часом називає Крим островом, бо рів, що пересікав Перекопський перешийок, практично перетворював півострів на острів. Відомості Боплана про Крим ще не були джерелом окремого дослідження, хоча вони цього заслуговують. Сам Боплан ніколи не був у Криму (як і в цілому в Північному Причорномор'ї), черпав свої відомості від інформаторів-козаків, що бували в Криму: не випадково він згадує назву Коса для Арабатської Стрілки, яку почув від «наших козаків», а також описує переправу козаків через Тонку Воду, протоку між Азовським морем та Сивашем. Можна встановити певні аналогії (цифрові дані, правопис географічних назв) між описом Боплана та реляціями домініканських монахів, що мали свою місію у Кафі 1635—1665 рр. Можливо, що Боплан зустрічався з кимось із місіонерів, тому звернув особливу увагу на католицькі церкви у Кафі та Фот-сала. Про домініканську місію та її матеріали, які частково вже давно використовуються українською історіографією, див.: Loenertz R. J. Le origine della missione secentesca dei Domenicani in Crimea // AFP.— Roma, 1935.— Vol. 5.— P. 261—281; Eszer A. Giovanni Giuliani de Lucca O. P. // AFP.— Roma, 1967.— Vol. 37.— P. 353—468; застаріла публікація перекладу реляції Дж.-Дж. да Люка не з оригіналу, а з французького перекладу: Люка Ж. де. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин 1625 / Пер. П. Юрченко // ЗООИД. — Одесса, 1879.— Т. П.—С. 473—493; Eszer. Neue Forschungen.— P. 181 — 183; Eszer Die «Beschreibung». — P. 199—249 (нова критична публікація реляції, відомої давніше за текстом з помилками та неправильним прізвиськом автора: Дашкевич Н. П. Описание Черноморья, составленное Эмидием д'Асколи в 1634 г.// ЧИОНЛ.— 1891.— Кн. 5.— С. 172—182, с. 1—46; Дортелли д'Асколи. Описание. — С. 89—180). Вплив літературних джерел XVI ст. (мемуари М. Литвина, М. Броневського) на Бопланів опис Криму не простежується. Крім домініканських матеріалів, Бопланів опис варто порівнювати з описом подорожі Евлії Челебі, який бував у Криму в 1641—1642 та 1665—1667 рр. та писав про нього з типово східною гіперболізацією (пор. Eyliya Celebi. Seyahatname. — С. 2, 7, 8.— Istanbul, 1896/7, 1928; неповний вибір у перекладі: Ewliya Czelebi. Księga podróży // red. Z. Abrahamowicz. — Warszawa, 1969.— S. 171—369, 416—458). Відомості, подані Бопланом про Крим,

відповідають приблизно середині 40-х років XVII ст., тобто, як для свого часу, були дуже свіжими і, наскільки можна ствердити шляхом порівняння з іншими джерелами, \172\ достовірними. В часи Боплана Кримський півострів поділявся в політико-адміністративному відношенні на дві частини: північну, що входила до складу Кримського ханства, та південну, підпорядковану Турецькій імперії, що мала тут свій еялет (провінцію) з центром в Кафі (пор. переклад, с. 51). Боплан не дуже чітко розмежовує приналежність місцевостей, про які він пише. В межах Кафського еялету були Херсонес (с. 51), Балаклава, Мангуп, Кафа (с. 51), Керч (с. 52) в Криму, а за його межами Тамань (с. 52), Темржж, Азов (с. 53). Всі інші місцевості Криму, які згадує Боплан, були розташовані на території Кримського ханства. Я. Д.

²⁰³ Велика Татарія — азійська частина євразійських степів.

²⁰⁴ ...ханом і який підлягає Великому Туркові.— В часи Боплана кримськими ханами були: Джанібег Прей II (червень 1628 — березень 1635), Інайат Прей I (квітень 1635 — червень 1637), Багадур Гірей I (червень 1637— жовтень 1641), \173\ Мухаммед Гірей IV (жовтень 1641 — червень 1644) та Іслам Гірей III (червень 1644 — липень 1654). «Великими Турками», тобто султанами, були: Мурад IV (10 вересня 1623 — 8/9 лютого 1640) та Ібрагім (9 лютого 1640 — 8 серпня 1648). Хронологія за кн.: Bennigsen A., Veratav P. N., Desaiive D., Lemerrier-Quellejeay Ch. Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı.— Paris, The Hague, 1978.— P. 334—342, 364. Я. Д.

²⁰⁵ Боплан вживає термін *вогнище*, який найчастіше відповідає термінові «дим» тогочасних фіскальних документів, що склалися на Україні. Під «вогнищем» треба розуміти будинок (в Криму вони тоді бували й 2-3-повер-хові) або садибу, в якій мешкала одна, часто так звана «велика» родина разом з прислугою. Цифри «вогнищ», які подає Боплан, орієнтовні, їх слід порівнювати з іншими даними з мемуарів, з турецьких фіскальних документів. Такі спроби зроблено (Fish er.-The Ottoman Crimea.— P. 215—226). На Україні для обліку кількості населення пропонувалися індекси 6—6,5 осіб на сім'ю (Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воеводство.— К-, 1930.— С. 16—17; Птуха М. В. Очерки по истории статистики в СССР.— М., 1955.— Т. 1.— С. 159; Lowmiański H. Popisy wojska Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI jako źródło do dziejów zaludnienia // Mediaevalia w 50 rocznicę pracy naukowej J. Dąbrowskiego.— Warszawa, 1960.— S. 433), а для густіше заселених місцевостей 7,5 для села та 8 для міста (Dachkevitch Y a. Les Armeniens a Kiev de la deuxieme moitié du XIIIe au XVIIe siecle // Armenian Studies. Etudes armeniennes / In memoriam H. Berberian.— Lisboa, 1986.— P. 198). Для Криму з багатоженством мусульман та широким застосуванням праці рабів (за Евлією Челебі на кожного татарина припадало 4 невільники; рабів тримали також християни) такий індекс повинен становити не менше 10—11 осіб на будинок, садибу, «вогнище». Для 1783 р., тобто для моменту приєднання Криму до Росії, коли кількість невільників значно зменшилася, запропоновано на практиці індекс 7-8 осіб на один двір (див. підрахунки в ст.: Дашков Ф. К вопросу о количестве населения Таврической губернии в начале XIX ст. // Известия Таврической ученой архивной комиссии.—Симферополь, 1916.—№ 53.—С. 159—160). До речі, П. Кеппен, використовуючи матеріали Боплана про кримські міста, переклав Бопланів термін «feux» як «вогнища», так як це робимо і ми в даному виданні (Кеппен. Крымский сборник.— С. 28—29, 267, 290, 343). Я. Д.

²⁰⁶ *Ор* — місто і замок (крим.-тат. *Ог* — «Рів», «Перекоп» — калька з української назви Перекоп; також тур. *Ог Карі* — «Брама Перекопу», *Ог Kale* — «Замок Перекопу», крим.-тат. *Ferahkerman* — «Замок Радощів» та ін.), що мали боронити Крим з суші. Опис подано також: *Evliya Ceiebi. Seya-hatname*. С. 7.— P. 505—518; переклад: С. 215—231. Місто і замок не збереглися. (Пор. також: Дмитров Д. Д. Перекоп. Ров и вал. — Киев, Львов, 1940). Я. Д.

²⁰⁷ *Гезлеве* — місто (крим.-тат. *Gözleve*, нібито від *gozlu ev* — «будинки з отвором у даху»; в дусі народної етимології назва змінена на укр. Козлів), відоме з античних часів.

Султан дозволив у 1539/1540 р. збудувати порт (Смирнов. Крымское ханство.— С. 415). Пишучи про те, що місто розташоване на сході, Боплан, мабуть, мав на увазі розміщення по відношенню до України, бо сучасне місто Євпаторія є на західному узбережжі Криму. (Докладніший опис див.: Evliya Celebi. Seyahatname. — С. 7.— Р. 563—570; переклад: с. 238—246). *Я. Д.* \176\

²⁰⁸ *Херсонес* — руїни античного і середньовічного міста. Назву *Топетар-кан* подає лише Боплан і деякі автори кінця XVII — початку XVIII ст. (Н. Ві-тсен, митрополит Мелетій). Може, це перекручене тур. San Kirman~Kerman — «Жовтий Замок», як називали Херсонес у східних джерелах. Руїни Херсонесу розташовані поруч з сучасним Севастополем. *Я. Д.*

²⁰⁹ *Бахчисарай* — столиця Кримського ханства (тур. Bahce Saray — «Садовий Палац»). Спершу одна з багатьох польових ставок хана (слово «бахче» значило також «ставка»). Після збудування палацу (1503—1519 рр.) перетворюється у постійну столицю (Смирнов. Крымское ханство.—С. 118; опис Е. Портеллі д'Асколі див.: Eszer. Die «Beschreibung».— Р. 233—234; переклад: С. 119—120). *Я. Д.*

²¹⁰ *Альма, або Фот-сала* — Альма (тур. Elma — «Яблуко») це річка, що впадає в Каламітську затоку Чорного моря. В Криму були місцевості Альма Кермен, Альма Тамак, з першою намагався ідентифікувати Фочолу В. Антонович (Мемуары.—Вып. 2.— С. 326), а за ним В. Ляскоронський і З. Вуйцік (Ляскоронский. Гильом Левассер-де-Боплан.— С. 18; Егукя Lassoty і Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy.—S. 186). Насправді, як визначив П. Кеппен, а пізніше А. Бертъе-Делагард, йдеться про с. Фотсала (Кеппен. Крымский сборник. — С. 547—548; Дортелли д'Асколі. Описание.— С. 175), також Фоті-сала (крим.-тат. Foti-sala, можливо, від араб, імені Fatih — «Завойовник» та сх.-слов. sala «село»; пор.: Бушаков В. А. Термины, обозначающие селения и крепости, в топонимии Крыма // Советская тюркология.— Баку, 1985.— № 2.— С. 29). У Фот-салі проживали потомки ге-нуезців та черкесів християн, яких 1653 р. примусили перейти у мусульманство (Loenertz R. J. Le origine della missione secentesca dei Domenicani in Crimea // AFP,— Rome, 1935.— Vol. 5.— Р. 269—275, 278—282, 284—285; Eszer. Neue Forschungen.— Р. 209; Eszer. Die «Beschreibung».— Р. 243—244; переклад: с. 127—129). *Я. Д.*

²¹¹ *Балаклава* — місто і порт (тур. Baliklava, за народною етимологією — «Риб'яче Місце», імовірноше від античної грецької назви м. Палакіон). Значний торговельний порт. За турецькими фіскальними даними, 1638 р. тут було 126 будинків немусульман, 1649 р.— 127 будинків немусульман та 24 будинки мусульман (Fisher. The Ottoman Crimea.— Р. 220), що приблизно відповідає відомостям Боплана («не більше 120 вогнищ»). Про кроки (туazi) і фути (п'є) див. прим. № 48. *Я. Д.*

²¹² *Галіон* — гребне судно з висунутою наперед носовою надбудовою.

²¹³ *Тонна* — тут: міра об'єму при вимірах місткості торгових суден; дорівнювала 2,83 м³.

²¹⁴ *Мангуп*—місто і замок (тур. Mangor, Menkiib, походження назви неясне), колишня столиця грецько-готського князівства Теодоро, яку турки здобули 1475 р. Назва гори Баби (тур. Baba — «Батько», «Шейх», тобто релігійний провідник; про цю назву див. прим. № 232) зберігалася у XIX ст. (Семенов. Географически-статистический словарь.— Т. 1.— С. 175—176). За турецькими фіскальними даними, в Мангупі 1638 р. було 76 будинків «євреїв» та 41 будинок греків; 1649 р.—68 будинків «євреїв», греків немає (Fisher. The Ottoman Crimea.— Р. 221), що приблизно відповідає відомостям Боплана («не більше 60 вогнищ»). Під євреями у Боплана та в турецьких джерелах слід розуміти караїмів. Мангуп був одним з їхніх центрів у Криму. Докладний опис міста у Евлії. Evliya Celebi. Seyahatname.— С. 7.— Р. 582—586; переклад: с. 260—264. *Я. Д.* \177\

²¹⁵ *Кафа* — місто і порт (тур. Kefe), столиця турецьких володінь у Криму та на Азовському морі, великий центр чорноморської торгівлі, зокрема невільниками. Захоплений турками від генуезців 1475 р., спершу центр санджаку, а з 1602 р.—столиця

еялету (провінції), очолюваної беглербегом — намісником султана. До складу еялету входило 7 або 8 кадилаків (потім — санджа-ків), серед них — Мангуп, Кафа, Судак, Керч, Азов, Тамань (всі ці міста, крім Судаку, Боплан згадує). За іншими даними, в першій половині XVII ст. у Кафі було 3200 дворів (Orhunlu C. Kefe // *The Encyclopaedia of Islam*.— Vol. 4, fasc. 73—74.— P. 868—870), що значно менше кількості, поданої Бопланом (5-6 тис. вогнищ). З турецьких фіскальних документів видно, що 1638 р. у Кафі нараховувалось 820 будинків християн (585 будинків вірменів — з них 40 вірменів з України, а також 193 будинки греків, 30 черкесів, 12 українців; пор.: Fisher. *The Ottoman Crimea*.— P. 222—223), так що християнських мешканців, всупереч Бопланові, була меншість. Кількість будинків мусульман у 1638 р. невідома. Е. Портеллі д'Асколі відзначив, що 1634 р. турки мали в Кафі 70 мечетей, греки 15 церков з митрополитом, вірмени 28 церков з єпископом, католики 1 церкву (Св. Петра), яку їм 1624 р. передали для користування вірмени, а караїми та євреї по 1 синагозі (Eszer. *Die «Beschreibung»*.— P. 231 — 233; переклад: Дортеллі д'Асколі. *Описание*.— С. 117—119; Eszer A. *Emidio Portelli d'Askoli O. P.*— 1972.— P. 180—181). Бопланові відомості в дечому відрізняються (у греків 12, у вірменів 32, у католиків 1 церква), але вони, мабуть, більш як на десять років пізніші. Докладний опис Кафи у Е. Портеллі д'Асколі (див. вище) та Евлії Челебі (Evliya Celebi. *Seyahatname*.— С. 7.— P. 666—684; переклад: С. 317—324), а також див.: Balard M., Veinstein G. *Continuite ou changement d'un paysage urbain. Caffa genoise et ottomane // Le paysage urbain au Moyen age*.— Lyon, 1981.— P. 79—181. *Я. Д.*

²¹⁶ *Трапезунд*—див. прим. № 44.

²¹⁷ *Синоп* — турецьке місто і порт на чорноморському узбережжі Малої Азії.

²¹⁸ *Архіпелаг* — острови Грецького архіпелагу.

²¹⁹ *Море Леванту* — східна частина Середземного моря.

²²⁰ *Кріменда* — місто Старий Крим, колишня столиця намісника Золотої Орди на півострові, мабуть, з первісною монгольською назвою Хэрэм («Замок»), що вживалася одночасно з італійською назвою міста Солгат, Солхат. З монгольської утворилася крим.-тат. назва Кпт, тур. Кіпт, яка й дала назву цілому півострову (Бушаков В. А. Термины, обозначающие селения и крепости, в топонимии Крыма // *Советская тюркология*.— Баку, 1985.— № 2.— С. 35). Згодом місто, щоб відрізнити від півострова, почали називати Старий Крим (тур. Eski Kırım); ця назва збереглася досі. Назву «Кріменда» вжив, крім Боплана, також домініканець Дж.-Дж. да Люка 1625 р. (Люка Ж. де. *Описание*.— С. 475). *Я. Д.*

²²¹ *Карасу* — місто (назва від сусідньої річки тур., крим.-тат. Kara Su— «Чорна Вода», в дусі народної етимології назва міста змінена в українських джерелах того часу на Карасів), великий торговельний центр ханства, також невідільний ринок. Засноване, можливо, на початку XVI ст. 1629 р. було знищене донськими козаками, 1630 р. витримало козацьку облогу. Боплан помилково повторив відомості про Карасу двічі — перший раз як Карасу, вдруге, двома рядками нижче, як Корубас. Описи Карасу дали Е. Портеллі д'Асколі та Евлія (Eszer. *Die «Beschreibung»*.—P. 234—235; переклад 1902: с. 120; Evliya Celebi. *Seyahatname*. — С. 7. — P. 644—650; переклад: С. 303—310). Тепер м. Білогірськ, *Я. Д.* \179\

²²² *Тузла* — село (крим.-тат. Tuzla — «Солеварня») ; найбільший центр видобутку солі в Криму на південь від Ору (Перекопу), з якого вивозили сіль також на Україну. *Я. Д.*

²²³ *Керч*—місто (тур. Kerc, читається «Кердж», Kers, Kerc), відоме в давньоруських джерелах під назвою Къръчевъ (тоді було в складі Тмуторокан-ського князівства). Захоплене турками у генуезців 1475 р. *Я. Д.*

²²⁴ *Ак-Мечет* — місто (тур. Ak Mescid, читається «Ак Месджід», «Білий Мечет»), засноване на початку XVII ст. для захисту Бахчисараю від нападів кочовиків. Резиденція калги-султана, наслідника ханського престолу. Докладний опис міста в Евлії (Evliya

Celebi, Seyahatname.— С. 7.— Р. 638—641; переклад: С. 299—302). Замість зруйнованого Ак-Мечету було засновано м. Сімферополь. Я. Д.

²²⁵ *Арабат* — замок-башта (тур. Arabat, може, від тюрк. araba, arba — «віз»), збудований для того, щоб перешкодити козакам вриватися в Крим, пройшовши Арабатську Стрілку. Поблизу замку був вал, що проходив через шийку півострова. Назва Орботек, яку наводить Боплан (мабуть слов'янізована назва Арабату), з інших джерел невідома. Пор. також: Семенов. Географическо-статистический словарь.—Т. 1.— С. 111, 112. Тепер с. Кам'янське. Я. Д.

²²⁶ *Море лиману* — Азовське море, у Боплана також Донський лиман. Згідно з тогочасними географічними уявленнями, Азовське море вважали лиманом Дону. Я. Д.

²²⁷ *Тонка Вода* — див. прим. № 230.

²²⁸ *Наші козаки* — козаки з України, для відрізнення від донських козаків (див. прим. № 165).

²²⁹ *Коса* — півострів між Азовським морем і Сивашем, давніше Тонка Коса, тепер Арабатська Стрілка.

²³⁰ *Тонка Вода* — вузька протока (тур., крим.-тат. Yeni[^]i, Sencige, читається «Дженджіге», Seniske, Sengiğe; походження назви невідоме) між Азовським морем і Сивашем, тепер Генічеська протока (Семенов. Географическо-статический словарь. — Т. 1.— С. 623—624). В. Антонович неправомірно ототожнював Тонку Воду з Сивашем або Генічеською затокою (Мемуары.— Вып. 2.— С. 327, 328), що повторили інші дослідники Боплана. Я. Д.

²³¹ *Табір* — див. прим. № 53.

²³² *Баба* — гори (тур. Baba Dag — «Гора Батька», «Гора Шейха»), за Бопланом, біля Балаклави та Карасу, а також Мангупу (див. прим. № 214). Як частина назви місцевості слово «Баба» вказує на те, що там був монастир дервішів (баба — титул шейха, настоятеля монастиря). Я. Д.

²³³ *Кабарга* — річка; під назвою Бельбек (Кабарта — назва верхів'я річки Бельбек) впадає до Чорного моря північніше Севастополя. Долина Бельбека славилася виноградниками і садами. Перекручену назву річки у Боплана («Кабац») В. Антонович намагався пояснити як назву р. Качі (Мемуары. — Вып. 2. — С. 328), а В. Ляскоронський — як назву р. Карасу-біюк (Ляскоронский. Гильом Левассер-де-Боплан. — С. 19). Я. Д.

²³⁴ *Салгир* — річка (тур. Selgir, можливо від тур. sal — «та, що розливається», або від sal та kir — «вода, що витікає з гірського схилу, з печери» (пор.: Филоненко В. И. К вопросу этимологического анализа тюркских гидронимов Крыма // Уч. зап. Пятигорского гос. пед. ин-та ин. языков. — Ставрополь, 1963.— Т. 28. — С. 132); найбільша в Криму, впадає до Сивашу. Я. Д. \180\

²³⁵ *Тамань* — місто і замок (тур. Tapan) на східному березі Керченської протоки на місці стародавньої Тмуторокані. Захоплена турками 1482 р. Опис міста у Евлії (Evliya Celebi, Seyahatname.— С. 7.— Р. 699—701, переклад: С. 339—344). Тепер станція Таманська Краснодарського краю. Я. Д.

²³⁶ *Черкеси*. — Боплан пише про черкесів-християн, тобто про західних черкесів (зікхів), які в XII—XV ст. приймали християнство православного і католицького обрядів. Мешкали на Таманському п-ові, а розпорошено також в містах та селах Криму. Черкеси у XVI ст. підпорядковувалися Туреччині й були залежні від губернатора в Кафі. Всупереч твердженню Боплана, вони не були тюрками («татарами», як він пише), а користувалися діалектами черкеської \181\ мови — однієї з іберо-кавказьких мов. Сучасні адигейці частково потомки зікхів, яких у другій половині XVII ст. змусили прийняти іслам (пор.: Richard J. La Pape et les missions cTOrient au Moyen age (XVIIIe — XVe siecle).— Roma, 1977). Я. Д.

²³⁷ *Яничари* — турецьке військо (тур. *yeniçeri*— «нові війська»), що формувалося згідно з інститутом девшірме, за яким п'яту частину християнських хлопців забирали на примусову військову службу з насильственным вихованням в ісламі. *Я. Д.*

²³⁸ *Темрюк* — місто і замок (тур. *Temruk*), збудований між 1602—1607 рр. (Смирнов. Крымское ханство.— С. 460) біля устя Кубані. Тепер місто в Краснодарському краї. *Я. Д.*

²³⁹ *Азов* — місто і замок (тур. *Azak*), стародавнє поселення біля устя Дону, захоплене турками у італійців 1475 р. (Berindei M., Yeinstein G. *La Tana — Azaq de la presence italienne a l'emprise ottomane (fin XIIIe — milieu XVIe siecle)* // *Turcica*.— Paris, Strasbourg, 1976.— Vol. 8, fasc. 2.— P. 110—201). Порт, купецький центр, зокрема для торгівлі рабами. 1559 р. Азов брав в облогу кн. Дмитро Вишневецький з козаками. В 1637—1642 рр. місто утримували донські і запорозькі козаки (пор. прим. № 165). Боплан фіксує тогочасну українську назву міста, що починалася на «о» (Озов, пор. прим. № 165) та вплинула також на польську форму (*Ozów*, читається «Озув», «Озуф»). Тепер місто в Ростовській області. *Я. Д.*

²⁴⁰ *Дике Поле* — тив. прим. № 188.

²⁴¹ Це фальшиве уявлення, поширене в тогочасній західноєвропейській літературі, наприклад, у Дж.-Дж. да Люка, Е. Дортеллі д'Асколі (пор.: Люка Ж. де. *Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин. 1625* / Пер. П. Юрченко // ЗООИД.— Одесса, 1879,— Т. П.— С. 487; Eszer. *Die «Beschreibung»*. — P. 249; переклад: С. 130), а також серед турків (пор. примітку А. Бертъе-Делагарда до перекладу: С. 177), викликане вузькоокістю татар. Немає підстав вважати таке уявлення спеціально придуманою насмішкою (пор., наприклад, примітку В. Антоновича в кн.: Мемуары.— Вып. 2.— С. 328). На цю вузькоокість Боплан звертає увагу далі (переклад, с. 67), вважаючи, що завдяки ній татари мають гостріший зір. *Я. Д.*

²⁴² *...індіанців Америки з околиць Мараньяну*.— Мараньян (порт. *Maranhao*), прибережна країна в північній Бразилії, яку Боплан міг бачити під час своїх мандрівок. Припускати, що йдеться про верхів'я Амазонки, відоме під назвою Мараньон (ісп. *Marañón*), що витікає на західних схилах Кордильєрів, на території сучасного Перу, важко. *Я. Д.*

Караїби — індіанці північної частини Південної Америки та островів Караїмського моря. Ще на початку ХХ ст. В. Кордт поставив питання про те, чи згадки Боплана про індіанців та караїбів не можна розглядати як свідчення перебування його в цих краях (див.: Кордт. Матеріали. — Вып. 2.— С. 16). *Я. Д.*

²⁴⁴ *Котарга* — в оригіналі *cantares*; хатина з повсті, яку татари-кочовики возили на візках. Від цього крим.-тат. слова походить укр. катрага (катрига, катряга) — «курінь», «повітка», зокрема на пасіці, а не від болг. «плану будівлі» (Етимологічний словник української мови / Гол. ред. О. С. Мельничук.— К., 1985.— Т. 2.— С. 405). Боплан подає малюнок котарги (див. оригінал, с. 36), а також описує котаргу в Буджаку (переклад, с. 52), не вживаючи, однак, цієї назви. М. Броневський описав котаргу в 1578 р. (*Broniovii Tartariae descriptio*. — P. 3; переклад: С. 337—338). *Я. Д.*

²⁴⁵ *Таврійська Скіфія* — див. прим. № 202.

²⁴⁶ *Ногайські татари* — Ногайська орда (назва від золотоординського полководця темника Ногая, що загинув 1300 р.) виникла з розпадом Золотої Орди на окремі ханства. В середині ХV ст. конфедерація племен, що стала відомою під назвою Великої ногайської орди, захопила територію від Аральського моря на сході до Приазов'я на заході. Мала ногайська орда виділилася в Приазов'ї 1549 р., формально підпорядковувалася султанові та кримському ханові; частина орди після 1560 р. пересунулася до Дністра. На початку ХVІІ ст. Велика ногайська орда під натиском калмиків також пересунулася на захід; близько 1640 р. частина її визнала зверхність кримського хана та злилася з Малою ногайською ордою. Одночасно відбулося розділення на окремі менші орди \183\ (Bennigsen A., Lemercier-Quelquejay Ch. *La*

Grande Horde Nogay et le probleme des Communications entre l'Empire Ottoman et l'Asie Centrale en 1552—1566 // *Turcica*.— Paris, Strasbourg, 1976.— Vol. 8, fasc. 2.— P. 203—236; Bennigsen A., Veinstein G. La Grande Horde Nogay et le commerce des steppes pontiques (fin XVe siecle — 1560) // *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071 —1920)*.— Ankara, 1980.— P. 49—60). Сучасні ногайці Північного Кавказу — потомки Великої та Малої ногайських орд. *Я. Д.*

²⁴⁷ Опис одягу є цінним джерелом для дослідників. Особливо важливо, що він збігається з описом А. Олеарія (XVII ст.) і інших мандрівників (Олеарий А. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию. — СПб., 1906.— С. 404, 405) та підтверджується дослідженнями радянських етнографів (Гаджиева. Материальная культура ногайцев. — С. 95—165 та ін.). *Л. А.*

²⁴⁸ Про подібний спосіб носіння кожухів згадує і А. Олеарій (див. попередню прим.). Спосіб носіння хутряного одягу під час дощу хутром назовні, що викликав здивування Г. Боплана, не є унікальним. Українці Карпат і донині носять влітку хутряні кептарі, вивертаючи їх під час дощу. *Л. А.*

²⁴⁹ Звістка Боплана, що кожний татарський воїн має годинник,— істотне перебільшення. Воно давно викликало сумніви (Kraszewski J. I. Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budzaku.—Wilno, 1845.— Т. 2.— S. 151). \184\ Годинники західноєвропейського виробництва були дуже бажані на Сході — вони не раз входили до складу подарунків, які передавали султанам та кримським ханам. *Я. Д.*

²⁵⁰ *Бахмати* — порода коней, якими користувалися татари (крим.-тат. з персько-тюркського *rehnat*), дуже витривалих, переважно непідкованих або погано підкованих рогом бика, тренованих, щоб добре перепливати ріки (про це говорить Боплан в інших місцях, пор. переклад, с. 67). На Україні бахматів вважали також турецькими кіньми (Грушевський. Історія України-Руси.— Т. 8, ч. 1.— С. 31). *Я. Д.*

²⁵¹ Кочові народи внаслідок напряму господарства мало споживали борошняно-круп'яних страв, з хлібних злаків ногайці знали здебільшого просо. С. Ш. Гаджиева повідомляє, що основною стравою ногайців, особливо кочівників, аж до початку XX ст., як і раніше, були молочні й м'ясні продукти (Гаджиева. Материальная культура ногайцев.— С. 197). Багато відомостей про харчування татар подає Евлія (Evliya Qelebi. Seyahatname. — С. 7.— P. 508—510; С. 8.— P. 51; переклад: С. 219—224, 368). *Л. А.*

²⁵² Опис подібного способу приготування конини не зустрічається в інших джерелах. Проте нерідко згадується в'ялене м'ясо (пастырма), наявність якого характерна для народів, що займалися переважно скотарством. Таку ж страву вживали й козаки у походах (Гаджиева. Материальная культура ногайцев. — С. 197; Курылев В. П. Хозяйство и материальная культура турецкого крестьянства. Новейшее время. — М., 1976.— С. 111; Скальковский. История Новой Сечи.—Ч. 1.— С. 338—339). *Л. А.*

Мурза — аристократичний титул (тур. *mirza*, крим.-тат. *miirza*, *murza* з арабсько-перського *emir-zade* — «син князя») старійшин родів, вождів племен. Мурза міг командувати також великими з'єднаннями татарського війська (пор. переклад, с. 57). *Я. Д.*

²⁵⁴ *Брага* — напій з проса (тур., крим.-тат. *boza*, з цього укр. буза). *Я. Д.*

²⁵⁵ *Мадагаскар* — питання про те, чи Боплан бував на Мадагаскарі, не вирішене.

²⁵⁶ *Чорба* — юшка з пшоном під назвою *щерб*, *сорпа*, була однією з найпоширеніших страв у ногайців і у пізніші часи (Гаджиева. Материальная культура ногайцев.— С. 195, 197). *Л. А.*

²⁵⁷ Про тактику татарських нападів писало багато авторів XVI—XVIII ст., наприклад, Бернард Претвич, 1550 р. (L[ubomirski]. Bernard Pretwicz.— S. 48—50; Tomczak A. Memorial Bernarda Pretwicza do króla z 1550 r. // *Studia i materiały z historii wojskowości*.— Warszawa, 1960.— Т. 6, zes. 2.— S. 328—357); Михайло Литвин, 1550 р. (Michalonis Lituani. De moribus Tartarorum, Lituorum et Moschorum fragmina X. multiplici historia referta. Et I. Lascii Poloni De diis Samagitarum, caeterorumq. Sarmatarum

et falsorum Christianorum, item De religione Armeniorum, et De initio regiminis Stephani Batorii. Ed. I. I. Grasserus. — Basileae, 1615.— P. 5—6; переклад: Михайло Литвин. Извлечение из записок // Мемуары.— Вып. 1.— С. 11 —12); Марцін Бельський, 1569 р. (Bielski M. Sprawa rycerska według postępku y zachowania starego obyczaju rzymskiego, greckiego, macedońskiego y innych narodów pierwszego y niniejszego wieku, tak pogańska iako y krześcijańska, z rozmaitych ksiąg wypisana ku czytaniu y nauce ludziom rycerskim pœwteczna.— Kraków, 1569; передрук: Wojciek i K. W. Archiwum domowe do dziejów literatury krajowej.— Warszawa, 1856.— S. 330); Блез де Віженер, 1573 р. \185\ (Vigener B. de. La description du royaume de Poloigne, et pays adiacens; avec les statuts, constitutions, moeurs, et facons de faire d'iceux.—Paris, 1573.— P. LXV—LXVI; переклад: Блез де Віженер. Извлечение из записок // Мемуары.— Вып. 1.— С. 80—81); Марцін Броневський 1578 р. (Broniovii. Tar-tarie descriptio.— P. 19; переклад (1867): С. 361), анонім 1620 р. з переробкою М. Броневського (Pogrom Tatarów przez wielmożnego hetmana koronnego Stanisława Żółkiewskiego, których 30000 legło od siedmi tysięcy rycerstwa polskiego w Wołoskiej ziemi, 6 Octobris w roku 1620. Przy tym Ordynek wyprawy tatarskiej na woynę M. Broniowskiego. Y zaś edykt Kozaków niżowych, [s. 1., 1620] (передрук: Wójcicki K. W. Biblioteka starożytnych pisarzy polskich. Wyd. 2-e.— Warszawa, 1854.— Т. 3.— S. 239—245); Павло Алеппський, 1654 р. (Radu B. Voyage du patriarche Macaire d'Antioche. Texte arabe et trad. fran9. // Patrologia Orientalis.—Paris, 1949.— Т. 26, fasc. 5.— P. 395—396; переклад: Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в. / Перев. Г. Муркоса.— М., 1897.— Вып. 2.— С. 18—19), Крістоф-Герман фон Манштейн, 1737 р. (Манштейн Х.-Г. Записки о России 1727—1744.— СПб., 1875.— С. 101 — 103). Опис Боплана відрізняється від замальовок його попередників та пізніших авторів докладністю викладу та сумлінним врахуванням усіх моментів воєнної тактики татар. Я. Д.

²⁵⁸ По балках — в оригіналі *ualongs*.

²⁵⁹ *Kosh* — татарський табір (крим.-таг. *kos*, з цього укр. кіш, наприклад, запорозький), зокрема військовий під час походу. Я. Д. *Военачальник* — в оригіналі *le General*.

²⁶¹ *Анатолія* — див. прим. № 43.

²⁶² Напря́м татарських походів між ріками Дніпром і Дністром показаний Бопланом на рисунку в оригіналі, с. 48.

²⁶³ *Буджак* — див. прим. № 185.

²⁶⁴ Див., прим. № 53.

²⁶⁵ *Bon piede, bon oche* (італ.) — «добрі ноги, добрі очі» (прислів'я).

²⁶⁶ Див. рисунок в оригіналі, с. 50.

²⁶⁷ Див. прим. № 109.

²⁶⁸ Див. рисунок в оригіналі, с. 51.

²⁶⁹ Назва розділу в оригіналі відсутня.

²⁷⁰ *Старшого* (в оригіналі *le General*) — йдеться про кошового атамана.

²⁷¹ Інформація Боплана про вбивство за відмову прийняти виборну посаду є перебільшенням. Автор гіпертрофує звичай, за яким особа, обрана на козацький уряд, мусила двічі відмовлятися від виявленої честі, приймаючи знаки влади тільки після третього запрошення, супроводжуваного тривалими умовляннями, ритуальною лайкою і погрозами. Церемонія виборів закінчувалася тим, що старі козаки клали жменю землі на голову новообраного. Цей символічний жест означав, що обранець — лише слуга товариства, яке наставило його своїм володарем, але може перетворити на прах (Голобуцький В. Гомін, гомін по діброві.— К., 1968.— С. 62). Я. Я.

²⁷² В оригіналі: *Vivat! Vivat!*

²⁷³ Боплан доміляєється: звичаєве право Січі знало смертну кару, але не через посадження на кіл.

²⁷⁴ Див. передмову, с. 5—6.

²⁷⁵ Спостереження Боплана відповідає дійсності, однак причину загибелі козацьких ватажків він тлумачить однобічно. З 1630 по 1638 р. за рішенням \186\ козацької ради були страчені як зрадники інтересів козацтва реєстрові гетьмани Григорій Чорний (1630), Іван Петражицький-Кулага (1632), Сава Кононович (1637). У ці ж роки загинули, закатовані шляхетськими властями, ватажки народних повстань нерєстрові гетьмани Іван Сулима (1635) та Павлюк (1638). Див. також прим. № 93, 118, 121. Н. Я.

²⁷⁶ ...отамана, що очолить похід...— В оригіналі *le General*. Йдеться про наказного отамана.

²⁷⁷ Див. рисунок в оригіналі, с.,55.

²⁷⁸ Про широке розповсюдження *саломахи* (інша назва *тетеря*) є свідчення й інших авторів — у книзі Й.-Г. Георгі, літопису Григорія Граб'янки, згаданій праці А. Скальковського, пізніше у М. Сумцова. Борошняна каша «соломаха» («саламах», «саламета») була широко розповсюджена на Україні до початку ХХ ст. Відома ця стг/ава й у інших слов'янських і тюркських народів (Артюх. Українська народна кулінарія.— С. 41—42). Л. А.

²⁷⁹ *Фальконет*— малокаліберна гармата, вживана у XVI—XVIII ст.; стріляла свинцевими ядрами.

²⁸⁰ У походах козаки відзначалися суворим аскетизмом. А. Скальковський, користуючись документальними свідченнями XVIII ст., з похідного козацького одягу теж називає каптан, а також черкеску «з вильотами», суконні шаровари й шапку-кабардинку, а з їжі — круто зварену пшоняну кашу й сухарі (Скальковський. История Новой Сечи.— Ч. 1.— С. 225, 326). Л. А.

²⁸¹ *Лівр*— французька срібна монета, вживана до введення 1799 р. франка; міра ваги, що дорівнювала близько 0,5 кг.

²⁸² *Отаман* — в оригіналі *l'Admiral*.

²⁸³ Відзнаку (в оригіналі *la margue*).— Документальні свідчення про особливий знак на флагманських чайках не збереглися. Можна припускати, що ним служило зооморфне зображення по аналогії з зображеннями на стягах, відомими з давньоруських часів. В. Щ.

²⁸⁴ *Румелія* — провінція Османської імперії, яка охоплювала завойовані протягом XIV—XVI ст. балканські землі, крім Боснії і узбережжя Егейського моря. Включала суч. Болгарію, Сербію, Герцеговину, Албанію, Македонію, Епір і Фесалію. Столицею Румелії після 1385 р. була Софія. Тепер Румелією називається європейська частина Туреччини.

²⁸⁵ *Після св. Іоанна* — після 7 липня (за н. ст.).

²⁸⁶ Про надзвичайну козацьку спритність на морі збереглося чимало документальних свідчень. Зокрема, французький посол у Константинополі, захоплено описуючи битву козаків з турками 1625 р., пропонував своєму урядові платити козакам по 50 тис. еку щорічно, щоб вони стримували турецький флот і охороняли Босфор (Грушевський. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 302— 303). Т. Г.

²⁸⁷ ...у затоці, яка знаходиться за 3-4 льє на схід від Очакова...— Місцезнаходження затоки, про яку йдеться, встановити не вдалося.

²⁸⁸ ...низька долина...— Згадана Бопланом долина у гирлі Дніпра не піддається локалізації.

²⁸⁹ *Донський лиман* — Азовське море.

²⁹⁰ ...До р. Міусу...— На думку В. Антоновича і К. Мельник, Боплан плутає р. Міус з р. Кальміус, яка впадає в Азовське море (Мемуари. — Вып. 2.— С. 347).

²⁹¹ *Тачавода* — р. Вовча Вода, тепер р. Вовча, ліва притока Сіверського Дінця. \187\

²⁹² *Реал* — португальська і іспанська монета XIV—XIX ст., спочатку срібна, з XVI ст. також мідна.

²⁹³ *Цехин* — венеційська золота монета високої проби; протягом кількох століть була в обігу у Європі, на Близькому Сході, «доходила» навіть до Індії.

²⁹⁴ Боплан вступає тут у суперечність зі своїм же описом ремесел і промислів, якими займаються козаки (пор. переклад, с. 29, 30).

²⁹⁵ Заголовок поданий у вигляді авторської помітки на полі.

²⁹⁶ Про побутування описаного звичаю сватання дівки до парубка не було одностайної думки серед вчених-народознавців ХІХ—ХХ ст. В. Антонович вважав, що Боплан прийняв поодинокий випадок за типову ситуацію, а Ф. Вовк, проводячи паралелі із звичаями інших слов'янських народів, дотримувався думки, що Боплан мав рацію, оцінюючи цей звичай як поширене явище. Переконливо виступає на захист цієї версії й сучасний український етнограф О. В. Курочкін (Курочкін О. В. До історії сватання на Україні // Народна творчість та етнографія.— 1971.— № 4.— С. 76—81); фольклорні свідчення на захист Боплана висував О. І. Дей (Дей О. І. Кілька фольклорних свідчень про сватання дівки до парубка.— Там же.— С. 81—83). *Л. А.*

²⁹⁷ *Єнитимія* — церковна покута у вигляді посиленого посту, тривалих молитов тощо, накладених духовними особами на віруючих за порушення правил поведінки і норм моралі, встановлених церквою.

²⁹⁸ Заголовок поданий у вигляді авторської помітки на полі. Щодо вірогідності розповіді Боплана див. наступну прим.

²⁹⁹ ...*привілей... викрасти... панночку...*— На слушну думку В. Антоновича і К. Мельник (Мемуары.— Вып. 2.— С. 51), в основі поданого нижче сюжету лежить якась конкретна легенда, яку Боплан витлумачив як поширений звичай. Характерно, що на завершення оповіді він зауважує, що за 17 років перебування на Україні йому «ніколи не траплялося чути, щоб щось подібне сталося».

³⁰⁰ Боплан у такий спосіб інтерпретує легенду, вперше викладену польським хроністом початку ХІІ ст. Вінцентієм Кадлубком, що увійшла до наступних хронографічних творів, про обрання на трон міфічного князя полян Лешка ІІ, сина гаптаря, який переміг у змаганні з бігу, випередивши пішки своїх кінних суперників (пор. у викладі автора «Великої Хроніки» ХІІІ ст.: Великая Хроника о Польше, Руси и их соседях ХІ—ХІІІ вв./ Под ред. В. Л. Янина. — М., 1987.— С. 59). *Н. Я.*

³⁰¹ Боплан не зовсім точно тлумачить право недоторканості особи, звинуваченої у якомусь правопорушенні, до доведення її провини у судовому порядку. Це законоположення, відоме у західноєвропейській юридичній практиці під назвою *habeas corpus*, а в польській — *niepiętem cartiuyabimus*, вперше сформульоване Великою хартією вольностей в Англії 1215 р.; у Польщі затверджене Єдлинсько-Кошицьким привілеєм Владислава-Ягайла 1430—1433 рр. (*Volumina legum.*— Т. 1.— С. 41). З поширенням 1434 р. норм польського права на західноукраїнські землі право недоторканості особи розповсюджується на Галичину й Західне Поділля. У Великому князівстві Литовському, до якого належали на той час землі Волині, Наддніпрянщини! Східного Поділля, аналогічне законоположення вперше сформульоване Віленським привілеєм 1447 р. Казимира ІV (опубл. лат. мовою: Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1915.— Приложения. — С. 323—325; у перекладі: Законодательные акты Великого княжества Литовского ХV—ХVІ вв. / Подг. И. И. Яковкин.— Л., 1936.— С. 7—10). З часом згаданий пункт Віленського привілею увійшов до \188\ Литовського Статуту усіх трьох редакцій — 1529, 1566, 1588 рр., що був, як відомо, кодексом законів русько-литовської держави. «Господар [великий князь.— *Н. Я.*] урочисто обіцяє нікого не карати на заочну обмову... раніше, ніж у явному суді... позивач і відповідач... особисто не стануть..., хоча б навіть йшлося про образу маєстату (особи володаря.— *Авт.*)...» (Цитується у нашому перекладі за виданням Статуту 1529 р. у кн.: *Временник имп. Московского об-ва истории и древностей российских.*— 1854.— Кн. 18.— С. 2). Право недоторканості особи не поширювалося на кримінальні злочини, винуватці яких були спіймані на місці їх скоєння і провини не потребувала слідства. Цей аспект, очевидно, і дав Боплану підставу зауважити: «...якщо мене 24 години». *Н. Я.*

³⁰² Заголовок поданий у вигляді авторської помітки на полі.

³⁰³ Букети чи віночки з квітів і досі є необхідними атрибутами весільного вбрання молодих, їх дружків та дружок.

³⁰⁴ ...*тримає в руці паличку*.— Можливо; Боплан описує кийок, прикрашений зеленню, стрічками чи квітами, який у деяких районах України й досі є атрибутом весільного старости чи старшого дружби (маршалок, різка, тичка, кінь тощо). Менш вірогідно, що названий Бопланом предмет є аналогом весільної шишки, яка в деяких, переважно південних, регіонах України мала форму очеретинки довжиною 50—70 см, за спіраллю обмотаної тістом знизу догори, випеченої й прикрашеної потім квітами, зеленню і стрічками. Шишки використовувались при запрошенні весільних гостей. *Л. А.*

Довга коричнева сукня «з фіжмами» з китового вуса як весільне вбрання, очевидно, належала не селянам, а шляхтянкам. Проте розпущене волосся й вінок з квітів свідчить про збереження традицій народного вбрання і серед цього соціального прошарку. *Л. А.*

³⁰⁶ Мова йде про одну з монополій панського двору — право пропінації, згідно з яким селяни були зобов'язані купувати алкогольні напої — пиво або горілку — лише в двірській корчмі, нерідко у визначеній заздалегідь кількості і за цінами, встановленими двором. Крім напоїв, монополія двору могла поширюватися на купівлю солі, залізних виробів тощо. Пропінаційний примус на початку XVII ст. набув особливого поширення на українських землях, Підляш-ші і в східній Мазовії, становлячи джерело значних прибутків для феодалів (*Historia Polski*.—S. 431—432). *Я. Я.*

³⁰⁷ Звичай перевіряти цнотливість молодої (звичай «комори»), що так здивував Боплана, широко побутував на Україні аж до кінця XIX ст.

³⁰⁸ ...*кладуть у гріб образ*...— В оригіналі *figure*. Йдеться про великодній обряд винесення плащаниці — полотнища із зображенням тіла Ісуса Христа після зняття його з хреста. У Велику П'ятницю (а не в суботу, як твердить Боплан) плащаницю урочисто виносять з вівтаря на середину храму для поклоніння віруючих, де вона залишається до пасхальної півночі, після чого повертається у вівтар.

³⁰⁹ Христосування, описане Бопланом у грайливому тоні, насправді уособлює в православній церкві основний ідеологічний зміст Великодня — ідею всепрощення і християнського братерства. Трактовка цього епізоду поруч з вільнодумною інтерпретацією причин збереженості мощей у Києво-Печерському монастирі (переклад, с. 35), а також з інтонаціями очевидного нерозуміння суті обряду винесення плащаниці (див. попередню прим.) дозволяють припускати, що Боплан міг бути атеїстом або, принаймні, людиною цілком байдужою до питань віри. Таким чином, зникає підстава звинувачувати його у зверхньому ставленні до православних церковних обрядів (пор.: *Описание Украины. Сочинение Боплана / Пер. Ф. У[стрялова]*. — СПб., 1832. — С. 145-146, 156-157. — Мемуары.—Вып. 2. — С. 355). *Н. Я.\189*

³¹⁰ *Могила* — Петро Симеонович Могила (1596-1647), видатний церковний і освітній діяч України, архімандрит Києво-Печерського монастиря (з 1627) київський і галицький митрополит (з 1632), засновник Київської академії (1632) названої на його честь Києво-Могилянською; один з найкрупніших церковних магнатів. Очолював антиуніатський і антикатолицький рух на Україні в період гострої боротьби за утвердження прав православної церкви За походженням молдаванин, син Симеона, господаря Волощини (1601-1602) і Молдови (1606-1607) (*Chronologia polska.-Warszawa, 1957.- S. 467, 469*). \191\ Одержав блискучу європейську освіту. Сприяв реставрації знаменитих пам'яток культового будівництва в Києві: Софійського собору, споруд Києво-Печерського монастиря та ін. Автор ряду богословських та учительних творів і передмов до книг, виданих Києво-Печерською друкарнею (див. позиції № 188, 193, 220, 229, 230, 252 та ін. у кн.: Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574—1700).—Львів, 1981.— С. 48—69). Про життя і діяльність П. Могили найповніше див.: Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. — Киев, 1883—1898. — Т. 1—2. Цікаві спостереження щодо ролі особистості П. Могили у формуванні

національної свідомості українського народу див.: Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do potowy XVII w. — Warszawa, 1985. — S. 126—127. *Н. Я.*

³¹¹ Взаємне обливання водою на великодній тиждень як молодіжна забава існувала до початку, а в деяких районах України і до середини ХХ ст.

³¹² Ідилічна картина «обдаровування» панів підданими, описана Бопла-ном, є насправді сплатою однієї з найархаїчніших натуральних податей домашньою птицею на користь пана-землевласника. «Пташина данина» сплачувалася курми і гусьми двічі на рік: на Різдво і на Великдень, що широко засвідчено в інвентарях — описах маєтків з перерахуванням селян та їх податків і повинностей на користь власника (пор., наприклад, інвентарі 1631 р. сіл Радомишля, Шпакова і Богурина на Волині зі згадками про сплату каплунів, гусей, курей різдвяних і великодніх: Архив Юго-Западной России. — Ч. 6, т. 1. — С. 476—486). *Н. Я.*

³¹³ В оригіналі *il vaut autant ne boire que de l'eau si on ne s'en sent*, що дослівно означає: «Краще пити лише воду, якщо це [горілка] на тебе не діє».

³¹⁴ Заголовок поданий у вигляді авторської помітки на полі.

³¹⁵ Використання землі, слини було відомим засобом народної медицини. З лікувальною метою землю прикладали також до опіків, опухів, місця укусу бджіл. Земля наділялася здатністю «витягання грому» — людину, вражену блискавкою, закопували в землю. (Болтарович З. Є. Народне лікування українців Карпат кінця ХІХ — початку ХХ ст. — К., 1980. — С. 88). У народній медицині були відомі і дезінфекційні властивості слини. Так, шматок гадючої сухої шкіри рекомендувалося добре зволожити «слиною човечою» і прикладати «на всякіє рани, которіє рихло гоить», а також при укусах змії або скаженої собаки; слину мішали із попільом і застосовували для лікування лишаю. (Лікарські та господарські порадики ХVІІІ ст. / Підг. В. А. Передрієнко. — К., 1984, — С. 58, 60). *О. Б.*

³¹⁶ Спосіб кип'ятити воду за допомогою розпеченого каміння є одним з найархаїчніших. На Україні в цей спосіб до початку ХХ ст. звичайно виварювали білизну й полотно; у жлукті й донині пропарюють діжки з-під квашеної капусти й т. ін. (Артюх. Українська народна кулінарія. — С. 31). *Л. А.*

³¹⁷ *Гостець* (ковтун) — запалення сальних залоз на голові, яке виникає внаслідок порушення гігієнічних умов, вошивості тощо. Згадка про гостець у Боплана досить закономірна, оскільки хвороба ця була загальнопоширеною. Так, вона відома у поляків, французів, німців, осетин. Автор зафіксував лише одне з багатьох свідчень про її причину, течію та спосіб лікування. В народному уявленні походження гостця пов'язувалось також із спадковістю: «єст з родичов на потомство спадаючая» (див. також: Лікарські та господарські порадики ХVІІІ ст. / Підг. В. А. Передрієнко. — К., 1984. — С. 63) або частіше — з чарами, злим духом, який може увійти в людину «з вітру... з холоду, з робо ти чи з поганих очей, чи з раннього світання, півночного, вечірнього, полуденного, чи з сонця, чи чоловічих, чи жіночих, чи дівочих, чи дитячих очей» (Чубинський П. П. Труды этнографо-статистической экспедиции в западнорусский край, снаряженной Императорским Юго-западным отделом. — СПб., 1872. — Т. 1. — С. 136). Вважали, що гостець міг бути як чоловічої, так і жіночої статі: «заклинаю тя, гостець, самця і самицю» (Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. — Киев, 1876. — С. 40). Він міг вражати, тобто «розміщуватися» в різних частинах людського тіла, про що свідчить замовлення від гостця: «ані в брові, ані в очах, ані в шиї, ані в плещу, ані между плещи, ані в мишцах, ані в персах, ані в сердцу, ані в селизени, ані в плюцах, ані в жилах, ані в мозгу, ані в чреве, ані в костех, ані в естественних пределах, ані в коленах, ані в голенах, ані в руку, ані в ногу, ані во всем составе, ані во всем теле...» (Там же, с. 41). Див. також: Сумцов Н. Ф. Культурные переживания // КС. — 1889. — Т. 27. — № II. — С. 303—305. *О. Б.*

³¹⁸ Назва розділу в оригіналі відсутня.

³¹⁵ Див. рисунок в оригіналі, с. 75.

³²⁰ Див. рисунок в оригіналі, с. 77.

³²¹ ...*кару, яку господь наслав на Єгипет...*— Йдеться про біблійну легенду про «кари єгипетські» — стихійні лиха, якими бог покарав єгипетських фараонів за утиски ізраїльського народу. .

³²² *Черкесія* — див. прим. № 236.

³²³ *Абхазія* — історична область у північно-західній частині Закавказзя. В античності — частина Колхідського царства, з VIII ст. — самостійне царство, яке наприкінці X ст. увійшло до складу об'єднаної Грузії. На рубежі XV—XVI ст. здобуло незалежність під протекторатом Туреччини; з 1810 р. — у складі Російської імперії. Тепер — автономна республіка Грузинської РСР.

³²⁴ *Мінгрелія* (Мегрелія) — історична область у Грузії між річками Ріоном, Цхеніс-Цкалі, Інгуром і Чорним морем. З кінця XV — початку XVI ст. незалежне князівство, данник Османської імперії; з 1803 р. — під протекторатом Росії. Після антикріпосницького Мегрельського повстання 1857 р. рештки автономії ліквідовані, Мегрелія включена до складу Кутаїської губернії.

³²⁵ ...*у новому місті, званому Новгород, де я будував фортецю...*— Спробу 3. Вуйціка ототожнити згадувану фортецю з містечком Новгородом або Верховом «поблизу Бару на Поділлі» (Егукя Lassoty і Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy. — S. 193) слід визнати не зовсім вдалою. Очевидно, йдеться про зафіксоване на картах Боплана м-ко Новгород Брацлавського воєводства, розташоване поблизу Бершаді, в районі сучасного с. Верхівки Тростянецького р-ну Вінницької обл. (див. карти: Кордт. Матеріали. — Вып. 2. — № 5, 9). Г. Б.

³²⁶ Боплан сприймає на віру фольклорну традицію, за якою поява сарани сприймалася як кара за людські гріхи. Таке свідчення знаходимо, зокрема, в літопису Самійла Величка: «Всі старі люди розуміли це як гнів божий до себе і відчували, що надходить неунікненна божа на них кара» (Літопис Самійла Величка // Київ. — 1986. — № 10. — С. 135). Про це також див.: І. Крип'якевич. Саранча на Україні у XI—XVIII століттях // Вісник природознавства. — 1928. — № 3/4. — С. 183—192. Халдейська мова була поширена в стародавній Месопотамії і Вавілоні; уже римлянами сприймалася як символ магії і чародійства. У такому ж значенні вжита і співрозмовниками Боплана. Л. А. \192\

³²⁷ *Барбарія* — узагальнена назва північноафриканських земель, яка тепер відповідає державній території Марокко, Алжіру і Тунісу. Назва пов'язана з берберами, групою народностей, що склали корінне населення Північної Африки до її завоювання у XVII ст. арабами. Сучасні бербери, кількість яких становить понад 10 млн чоловік, розселені в Марокко, Тунісі, Лівії, Судані; берберійські мови складають окрему групу семіто-хамітської мовної сім'ї.

У гризунів корінні зуби розміщені на щелепі далеко від різців. Звідси — неточність твердження Боплана.

³²⁹ Твердження Боплана помилкове.

³³⁰ Су — французька мідна монета, вартість якої становить 1/20 лівра; карбувалася до 1793 р.

Ліард (ліар) — дрібна французька мідна монета, 1/4 су; карбувалася до 1856 р.

³³² ...*від Ніпра до кордонів Московії не більше 15—20 льє.*— Очевидно, йдеться про відтинки кордону з Російською державою у верхів'ях р. Сули. Ретельно відтворений на Спеціальній і частково — на Генеральній картах Боплана (йшов на південь вздовж р. Сейму, на захід по р. Клевені і далі до Конотопа, повертав на південний схід, тягнувся по річках Терну, Сулі, Ворожбі і через Псел і Ліс Буймир у верхів'ях Ворскли прямував до Муравського шляху), цей кордон цілком відповідає граничній лінії, затвердженій Полянов-ським мирним договором 1634 р. Відстань від неї до Дніпра становить бл. 175 км. Однак якщо вважати, що автор вживає стандартну міру довжини — французьке льє

(див. прим. № 48), то подані ним цифри значно занижені: вони становитимуть лише бл. 70—90 км. Не виключено, що в текстовій частині «Опису України», на відміну від картографічної, Боплан зафіксував фактичний стан польсько-російського кордону, який склався на першу третину XVII ст. й істотно відрізнявся від даних офіційних межуваль (Шел ома нова Н. Б. Образование западной части территории России в XVI в. в связи с ее отношениями с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой: Дис. ...канд. ист. наук. — М., 1970. — Карты). При цьому на територію середнього і верхнього Посулля від Снятина до Ромен — давній об'єкт взаємних територіальних претензій — поширилася сфера впливу Російської держави, надаючи їй статусу державної території. Якщо прийняти це припущення, то згадана в тексті гранична лінія дійсно проходить на віддалі бл. 80—90 км від Дніпра у межиріччі Ворскли та Удаю. Г. Б.

³³³ Боплан перебільшує: байбаки (бабаки), гризуни родини білячих, водяться на степових цілинних ділянках від Сіверського Дінця аж до Казахстану ще й дотепер. Навряд чи зона їх поширення у XVII ст., при наявності значних масивів нерозораного степу, обмежувалася місцевістю, про яку говорить Боплан.

³³⁴ *Садові соні* — гризуни родини білячих, відомі під назвою *muohus glis*.

³³⁵ М'ясо перелітних птахів дійсно може бути небезпечним, якщо під час перельоту вони живляться отруйними рослинами. Очевидно, саме про такий рідкісний випадок міг чути Боплан. Щодо *блакитних лапок*, то це — очевидний домисел.

³³⁶ *Сайгак* — парнокопитна тварина групи антилоп. Довжина тіла до 1,4 м, вага до 50 кг; довжина рогів у самців до 40 см. Поширений у степах Казахстану, Середньої Азії, Монголії. На Україні зник у XIX ст.

³³⁷ Хоча конина в українському харчуванні підлягала звичасвій забороні ще з періоду Київської Русі, проте полювання, а значить і споживання в їжу \193\ диких коней було в ті часи звичайним явищем (Ар тю х Л. Ф. їжа і харчування в Київській Русі // Етнографія Києва й Київщини: Традиції й сучасність.— К., 1986.— С. 76—77). Свідчення Боплана проте, що й на поч. XVII ст. українці охоче користувалися м'ясом диких коней, є дуже цінним. Л. А.

³³⁸ Йдеться про пеліканів — крупних водоплавних птахів вагою до 13 кг.; під нижньою щелепою яких є шкіряний мішок, за допомогою якого вони ловлять рибу. Із 8 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках 2 (п. рожевий і п. кучерявий) зустрічаються як залітні птахи на Україні. Занесені до Червоної книги.

³³⁹ ...в Індії.— Йдеться про Центральну Америку, де Боплану довелося бути у середині 50-х рр. XVII ст. (див. передмову, с. 6). Пор. теж прим. № 242, 243.

³⁴⁰ В оригіналі *les buffles*, тобто дослівно — буйволи. В широкому розумінні ця назва застосовувалася до великих парнокопитних, зокрема зубрів і турів. Наш переклад умовний, бо важко сказати, котру з цих двох тварин мав на увазі Боплан, оскільки і ті, і другі ще водилися в його часи на Україні (нині тур як вид винищений, а зубр, занесений до Червоної книги, водиться в Західній Білорусії). Про розповсюдженість на Україні у свій час турів свідчить продуктивність використання цього слова в ономастиці XII—XV ст. (Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. — К., 1978. — Т. 2. — С. 450-451; Етимологічний словник. — С. 160—161). Зубр як алегоричний образ Білорусії, символ її колишньої могутності виступає у поемі поета-гуманіста М. Гусовського «Пісня про зубра», написаній на замовлення папи Льва X і виданій у Кракові 1523 р. під назвою «Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis» (переклад: Гусоускі Микола. Пісня про зубра / Пер. з лацінскэй Я. Семяжон. — Мінск, 1973; літературно-критичне дослідження: Дорошкевич В. И. Новолатинская поэзия Белоруссии и Литвы. Первая половина XVI в.— Минск, 1979.— С. 130—194). Н. Я.

³⁴¹ *Волощина* — див. прим. № 194.

³⁴² Тобто курдюк — жирові відкладення у вигляді великих наростів на корені хвоста курдючних овець. Досягає ваги 20 кг. Курдючне сало має високі харчові якості.

³⁴³ ...її привозять з Покуття... — Покуттям у джерелах XVII—XVIII ст. називалася південно-східна частина Галичини між річками Дністром і Черемошем та Чорногорою в Карпатах. На півдні Покуття межувало з Трансільванією (див. прим. № 2).

³⁴⁴ Див. прим. № 2.

³⁴⁵ Покуття присвячена одна з карт-ілюстрацій до «Опису України», воно також показано на Генеральній і Спеціальній картах України (див. прим. № 8, 11).

³⁴⁶ Технологія виробництва солі полягала в тому, що соляну ропу витягали кінським приводом із шахт, що звалися «криниці» або «вікна» і були досить глибокими — 60—90 м. Витягнуту суровицю виливали в спеціальний резервуар — творило, звідки вона через отвори стікала в нижній резервуар — кадіб, а з останнього по системі ринв подавалася у дерев'яні вежі. Тут її розливали по великих нанвах і черінях — сковородах з площею від 5 до 30—40 м, на яких вона виварювалася (Грушевський. — Т. VI. — С. 214—215; Нариси з історії техніки. — 1961. — Вып. 7. — С. 108—110). *Хлібинки*, про які говорить Боплан, — це, очевидно, так звані толпи або топки, тобто бруски солі, що спеціально формувалися у процесі солеваріння. \194\

³⁴⁷ *Коломийською сіллю* називали сіль з копалень Покуття (див. прим. № 343, 346). Центром Покуття вважалася Коломия, якій з 1456 р. було надане право соляного складу, тобто оптового продажу солі місцевим купцям усіма прасолами, що переїжджають через місто. Тамтешній спосіб виварювання солі на вільхових і дубових дровах (пор. попередню прим.). Засвідчується згадкою 1098 р. у Києво-Печерському патерику (Грабовецький Б. В. Солеварні промисли. Прикарпаття в період Київської Русі // Київська Русь: Культура, традиції. — К., 1982. — С. 36). *Т. Г.*

³⁴⁸ *Велічка* — місто поблизу Кракова. Місцеві соляні копальні і торжище солі при них вперше згадані уже в 1124 р. (Sto w ni k geograficzny — T 13 — S. 323).

³⁴⁹ Назва розділу в оригіналі відсутня.

³⁵⁰ *Нормандія* — історична область на півночі Франції, переважно на п-ові Нормандія. У першій половині X ст. захоплена бойовими дружинами норманнів, які дали їй своє ім'я; з другої половини XI ст. — герцогство під владою англійських королів. Відвойована Францією 1202—1204 рр., увійшла до складу володінь французьких королів як окрема провінція.

³⁵¹ Певні перебільшення в описах українських морозів зрозумілі: середня січнева t° у рівнинній Франції +6°, а в південно-східних областях України — 7°, —8° з пониженням в окремі роки до —40°.

³⁵² Згадка Боплана про розтин трупів, проведений з дослідницькою метою, є надзвичайно цінним свідченням про розвиток тогочасної медицини на Україні.

³⁵³ Боплан оповідає про невдалий похід польського війська, очоленого гетьманом М. Потоцьким (див. наступну прим.), проти татар. Похід здійснювався в межах планів антитурецької коаліції європейських держав, яку підтримував польський уряд. 1644 р. було досягнуто, зокрема, домовленості між Польщею і Росією про спільну боротьбу з татарськими нападами. Взимку 1645/1646 рр. татари Муравським шляхом пройшли на територію Росії, винищивши околиці Курська, Рильська і Путивля. Завданням польського війська було перекрити \195\ відступ татарів у степ, однак внаслідок погано організованої розвідки татарським загонам вдалося обминути табір коронного війська, розташований на р. Мерл (див. прим. 355), і пройти повз нього непоміченими на відстані біля двох з половиною миль (Baranowski. Organizacja wojska polskiego. — S. 71—74). Однією з причин невдачі згаданого походу вважається несподіване різке похолодання, описане Бопланом. *Н. Я.*

³⁵⁴ *Миколай Потоцький* (1595—1651) — польський магнат, польний гетьман, великий коронний гетьман (з 1646; в оригіналі *le Generalissime*). Очолював придушення селянсько-козацьких повстань 1637 і 1638 рр. на Україні. У Корсунській битві 1648 р. (див. прим. № 145) був захоплений у полон і виданий кримському ханові. Командував

польське-шляхетським військом у Берестецькій битві 1651 р.; брав участь у підписанні Білоцерківського договору 1651 р.

³⁵⁵ *Мерл* — ліва притока р. Ворскли, а не Дніпра, як твердить Боплан.

³⁵⁶ Назва розділу в оригіналі відсутня.

³⁵⁷ Заголовок поданий у вигляді авторської помітки на полі.

³⁵⁸ *Сигізмунд III Ваза* (1566—1632) — король Речі Посполитої (1587—1632) та Швеції (1592—1604) з династії Ваза (див. прим. № 1). За часів його правління Польща вела війни проти Швеції, Туреччини (Хотинська війна 1620—1621), Росії (інтервенція 1609—1618). Організував придушення селянсько-козацьких повстань К. Косинського, С. Наливайка, Т. Федоровича та ін. Прихильник контрреформації, сприяв розповсюдженню впливу ордену єзуїтів на білорусько-українських землях; за Сигізмунда III укладена Брестська церковна унія 1596 р.

³⁵⁹ *...архієпископ гнєзненський зайняв його місце, щоб очолити і керувати конвокацією...* — Глава (примас) польської церкви архієпископ гнєзненський у періоді безкоролів'я очолював державу і організував вибори нового короля. Ці вибори відбувалися трьома етапами, що описано далі Бопланом: через конвокацію, елекцію і коронацію. Відразу після смерті короля примас скликав конвокаційний сейм, на якому визначалися терміни скликання сеймиків у воєводствах і землях і встановлювався час елекції. На наступному, елекційному сеймі, у якому брали участь делегати від шляхти та декількох найбільших міст, розглядалися кандидатури на престол і вироблялися договірні статті (*роста сопуента*) — свого роду угода між майбутнім королем і шляхтою-виборцями, порушення якої звільняло шляхту від дотримання обов'язків підданства. Нарешті, на коронаційному сеймі новообраний король видавав генеральне підтвердження прав, вступаючи у володіння державою, і урочисто коронувався (*Historia państwa i prawa Polski. — S. 123—131*). Після смерті Сигізмунда III примасом був Ян Венжик, гнєзненський архієпископ з 1626 р. Скликаний за його універсалом від 30 квітня 1632 р. конвокаційний сейм відбувся у Варшаві між 22 червня і 17 липня 1632 р., тобто через 7 тижнів після смерті короля, а не через 2-3, як пише Боплан. Хід виборів Владислава IV, наступника Сигізмунда III, детально описаний у щоденнику канцлера Великого князівства Литовського Ольбрихта Станіслава Радзивіла (*Radziwiłł. Memoriale. — P. 14—138, 163—170*). *Н. Я.*

³⁶⁰ *...сеймик, який підлягає його віданню...* — Цю фразу Боплана не слід розуміти буквально, сеймики не підпорядковувалися сенаторам. У період безкоролів'я сенатори виконували функції легатів (урядових послів), оголошуючи на елекційних сеймиках рішення конвокаційного сейму, пов'язані з виборами нового короля. На Правобережній Україні, включаючи Поділля, де Боплан міг **196** спостерігати передвиборну кампанію 1632 р., діяло 4 сеймики, які збиралися у центрах воєводств: Волинського — в Луцьку, Київського — в Житомирі, Брацлавського — у Вінниці, Подільського — у Кам'янці-Подільському. З 1635 р. збирався ще один сеймик Чернігівського воєводства у Чернігові. *Я. Я.*

³⁶¹ Тобто князів-електів, претендентів на престол.

³⁶² Йдеться про так звані посольські інструкції, які склалися на сеймиках і містили виклад позиції місцевої шляхти з тих чи інших питань, що мали стати предметом обговорення на сеймі. Збережена сеймикова інструкція шляхти Волинського воєводства, послана на елекційний сейм 1632 р., опублікована **197** М. Іванішевим (Архів Юго-Западной России.—Ч. 2, т. 1.—С. 181—207) *Н. Я.*

³⁶³ *Посли* (в оригіналі *le Deputez*).— Послами від воєводств Правобережної України на елекційному і коронаційному сеймах 1632 р. були: з Волинського воєводства — кн. Ю. Лузина, М. Чаплич-Шпановський, М. Іваницький, кн. Т. Козека, П. Стемпковський, Л. Древинський; з Київського — Г. Черник, Ф. Воронич; з Брацлавського — Я. Дзик, М. Кропивницький, В. Рогозинський, М. Ободенський, Я. Тишкевич, В. Оратовський, М. Вензловський, І. Не-гребецький (Архів Юго-Западной России.—Ч. 2, т. 1.—С. 183,

221—222). Від Війська Запорозького послами виступали: Л. Пашковський, Г. Козка, Д. Кучкович (у Радивіла — Кухович), Ф. Пух, Ф. Кузьминський, Ф. Пралич, В. Онушкевич (у Радивіла — Онушкевич) (Radziwill. Memoriale.— P. 26—93). Pacta cogwenta (див. прим. № 359) підписали 15 представників правобережної шляхти, у тому числі — 6 із згаданих вище послів Брацлавщини (Volumina legum.— Т. 3.— S. 365—366). Я. Я.

³⁶⁴ Йдеться про принцип одноголосного прийняття рішень, який в головних рисах утвердився у польській сеймовій практиці наприкінці XVI ст. Полягав у збереженні за меншістю права не допустити затвердження обговорюваного закону; з другої половини XVII ст. переріс у *liberum veto* — право кожного депутата своїм вето зупинити діяльність сейму з анулюванням усіх раніше затверджених цим же сеймом положень (скасоване 1791 р.). За підрахунками В. Чаплинського через протести меншості у 155X—1600 рр. скінчилися безрезультатно 9 із 40 сеймів, у 1600—1650— 6 із 46; у другій половині XVII ст. число зірваних сеймів зросло до 35 % (Чаплинский В. Органы государственной власти в Польше XVI—XVII веков//ВИ.— 1977.—№ 12.— С. 157—158). Я. Я.

³⁶⁵ Владислав IV Ваза (1595—1648) — король Речі Посполитої (1632— 1648) з династії Ваза (див. прим. № 1). Домагався російського престолу під час російсько-польських воєн 1617—1618, 1632—1634 рр. По відношенню до України проводив компромісну політику уступок українській шляхті і православному духовництву, підтримував П. Могилу в його намаганнях створити незалежну українську патріархію (див. прим. № 70); видав «Статті для заспокоєння руського народу», які відновлювали політичний статус православної церкви на Україні, підірваний Брестською унією 1596 р. За Владислава IV на Україні відбулися козацькі повстання 1637—1638 рр. і розпочалася Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр.

³⁶⁶ Ян Казимир — див. прим. № 1.

³⁶⁷ ...У відкритому полі за півльє від Варшави...— Елекційні сейми традиційно відбувалися на сухому плоскогір'ї Воля поблизу Варшави.

³⁶⁸ Мазовія (Мазовше) — історична область Польщі у середній течії р. Вісли і нижній течії річок Нарєва... і Буга; з 1163 р.— самостійне князівство, з 1526 р.— приєднана до Польського королівства. Після 1556 р., коли у Варшаві, колишній столиці Мазовецького князівства, починають проводитися сейми, сюди переміщається з Кракова столиця Польщі; 1596 р. до Варшави переїжджає двір Сигізмунда III (Słownik geograficzny.— Т. 13.— S. 66).

³⁶⁹ Тут є два великих намети...— З другої половини XV ст. в Польщі усталилася двопалатна структура сейму, який складався з двох ізб — сенаторів і послів; остання репрезентувала шляхту — виборців. На елекційних сеймах сенат засідав у великому королівському наметі, що звався шопою, а послі \198\ воєводств і земель — на майдані, оточеному ровом, так званому Колі. Присутня на елекції шляхта, участь якої у виборах не обмежувалася, збиралася в окремих наметах, поза Колом. Зокрема, від шляхти правобережних \199\ воєводств, враховуючи послів (див. прим. № 363), присутніми на елекції 1632 р. було 186 осіб, їх перелік див.: Архив Юго-Западной России.— Ч. 2, т. 1.— С. 213—222). Н. Я.

³⁷⁰ А саме, з 22 червня по 17 липня 1632 р.

³⁶¹ Ян Тенчинський.

³⁷² На думку З. Вуйціка, Боплан перебільшує (Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy.— S. 195). Що стосується, наприклад, Ольбрихта Радивіла, канцлера Великого князівства Литовського, який залишив детальний щоденник з описом елекційного сейму 1632 р., то в його почті нараховувалось лише 300 осіб (Radziwill. Memoriale.— S. 138). Н. Я.

³⁷³ Головнокомандуючим, тобто великим коронним гетьманом; в оригіналі *le grand General*.

³⁷⁴ ...під великий штандарт корони...— тобто під державну корогву, на якій зображався герб Польського королівства- на червленому щиті срібний коронований орел з золотим дзьобом і кігтями.

³⁷⁵ Оголошення результатів елекції, супроводжуване салютом, який описав Боплан, відбулося 13 листопада, а урочиста церемонія підписання новообраним королем генерального привілею на підтвердження прав — 14 листопада в костьолі Св. Яна у Варшаві. Піп стосується безпосередньо коронації, то остання проводилася 5 лютого 1633 р. у Кракові на традиційному місці \200\ коронування польських королів — у Вавельському замку — з дотриманням церемоніалу, передбаченого уставою «Порядок коронації короля Польщі» (Ordo coronandi regis Poloniae / Wyd. S. Kutrzeba.— Kraków, 1910). Деталі варшавського і краківського церемоніалів описані: Radziwiłł. Memoriale.— P. 133—170; Czapliński W. Na dworze króla Władysława IV.— Warszawa, 1959; Czapliński W. Władysław IV i jego czasy.— Warszawa 1971. *Н. Я.*

³⁷⁶ Далі Боплан у довільній формі переказує так звані Генріхівські артикули, подані сеймом 1573 р. на затвердження новообраному королю Генріху Валуа (Volumina legum. Т. 2.— S. 150—153). Складені вперше як устава,- що окреслювала обсяг і компетенцію королівської влади; обумовлювали взаємозобов'язання пануючого і підданих-шляхти. Затверджені при коронації Стефана Баторія 1576 р.; під час сходження на престол наступників Баторія підтверджувалися без змін. В основному перерахувавши пункти артикулів, Боплан, однак, забув про останній суттєвий пункт: на випадок порушення королем задекларованих зобов'язань шляхта звільнялася від обов'язків підданства. Це надавало широкі можливості для антикоролівських виступів (так званих рокошів), з чого протягом XVII ст. не раз користалися як магнати, так і середня шляхта. Генріхівські артикули завершили підпорядкування королівської влади сейму, розпочате знаменитою конституцією 1505 р. «Nihil novi» («Нічого нового»), тобто жодних законоположень без згоди обох палат сейму: сенаторської і посольської. *Н. Я.*

³⁷⁷ Йдеться про королівщини або землі королівського домену, підпорядковані безпосередньо королю; складала близько шостої частини території держави. Прибутки з них ішли на утримання двору і кварцяного, тобто найманого війська, оплачуваного з кварти — четвертої частини прибутків від королівщин. Управління королівщинами здійснювалося через староства — судово-адміністративні округи, підпорядковані королівським намісникам — старостам. Найбільша кількість старосте на українських землях розміщувалася в пограничному Київському воєводстві, де у 30—40 роки XVII ст. існували Білоцерківське, Богуславське, Гадяцьке (утворене 1634 р.), Житомирське, Канівське, Корсун-ське, Любецьке, Овруцьке, Остерське, Переяславське, Черкаське староства (пор. їх ревізії: Źródła dziejowe.— Т. 5; Т. 20; Архив Юго-Западной России.— Ч. 7, т. 1, 2, 3). *Я. Я.*

³⁷⁸ Див. прим. № 301.

³⁷⁹ Йдеться про сенаторів-резидентів. Згідно з Генріхівськими артикулами (див. прим. № 376), з 140 сенаторів 16 по черзі протягом 2 років мали виконувати обов'язки постійної Ради при королі. При цьому 4 з них (а не 3, як пише Боплан) протягом півроку повинні були з дорадчим голосом перебувати при дворі безвідлучне. Реального значення уряд сенаторів-резидентів набув з посиленням магнатської олігархії у першій половині XVII ст., коли на нього був покладений обов'язок контролю за діями короля між сеймами. 1641 р., зокрема, кількість резидентів зросла від 4 до 7 осіб (Historia Polski.— S. 555; Historia państwa i prawa Polski.— S. 122). *Н. Я.*

³⁸⁰ Король поряд із правом роздавати світські уряди (див. прим. № 383) мав право подання церковних бенефіціїв — вищих церковних посад єпископів і настоятелів монастирів, що не підлягали приватним власникам-ктиторам. Право короля на номінацію єпископів, фактично усталене в другій половині XV ст., було затверджене буллою папи Сікста 1589 р. Розповсюджувалося як на като- лицьку, так і на православну церкви. Аналогічну дію мав закон 1496 р., за яким \201\ усі посади вищої церковної

ієрархії, починаючи від каноніка у католиків і настоятеля собору у православних, могла займати лише шляхта (*Volumina legum.*—Т. 1.—S. 120). *Я. Я.*

³⁸¹ Боплан має на увазі роздачу земель з королівського домену, що могла відбуватися у трьох формах: 1) пожиттєвій, як винагорода за службу (власне бенефіцій); 2) спадковій при умові виконання нащадками певної, переважно військової, служби; 3) спадковій у повне безумовне володіння. Спадкові пожалування при умові виконання служби називалися ленними, хоча вони не у всьому відповідали класичному лєну васала, що склався у середньовіччя на німецьких землях. На Україні в ролі їх власників виступали переважно бояри (див. прим. № 402). Землею у безумовне володіння король обдаровував в основному магнатів. Хоча й не без опору шляхти, однак така роздача широко практикувалася, особливо в прикордонних землях. Наприклад, 1609 р. величезна так звана Уманська пустовщина була надана брацлавському і вінницькому старості Валенти-Олександру Калиновському (*Volumina legum.*— Т. 2.— S. 466). Пожиттєва і спадкова роздача землі з фонду королівщин за рішенням Пйотрівського сейму 1504 р. здійснювалася тільки за згодою сейму (*Volumina legum.* — Т. 1.— S. 136). Ленні пожалування міг надавати сам місцевий староста, особливо якщо попередні власники лєну вимирали і служба з нього припинялася. Остання форма земельної данини широко практикувалася на Україні. *Н. Я.*

³⁸² *...поташу та інших попелів...*— Поташ — калієва сіль вугільної кислоти, біла порошкоподібна речовина з властивостями лугу; застосовувався при відбілюванні і фарбуванні тканин, у миловарні, виробництві скла тощо. Поташ отримували, виварюючи з дерев'яного попелу, який у процесі виробництва розрізнявся на фальбу (поташний напівфабрикат, випалений, але ще не смальцьований попіл) і смальцюгу. Останню отримували після перепалення вже заготовленої золи (фальби) у спеціальних печах — гартях, що входили до виробничого комплексу поташної буди. Фальба, смальцюга і готовий поташ нарівні зі збіжжям були головними предметами експорту з Польщі, України і Білорусії наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. *В. К.*

³⁸³ Право роздачі урядів, тобто призначення на державні посади, яке належало виключно королю, було дієвим засобом створити партію прихильників королівської влади в сенаті і посольській ізбі. В руках короля було близько 180 вищих державних урядів (воєвод, каштелянів, маршалків та ін.), у тому числі 16 церковних, носії яких засідали в сенаті (Чаплинский В. Органы государственной власти в Польше XVI—XVII веков // В. И.— 1977.— № 12.— С. 151—152). Крім того, особисто королю належала роздача староста, призначення хорунжих і війських, затвердження на виборні земські уряди: підкоморіїв, земських суддів, підсудків і писарів, скарбників. Нарешті, чималу роль відігравало і те, що король надавав так звані почесні уряди, якими пишалася шляхта: стольників, підстолюїв, чашників, підчаших, конюших, ловчих, мечників. Ширше про функції й компетенції згаданих урядів див.: Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego: 1386—1795.— Kraków, 1885; Kutrzeba S. Urzędy koronne i nadworne w Polsce, ich początki i rozwój do r. 1504 // Przewodnik naukowy i literacki.— Lwów, 1903.— R. 31.— S. 637—1176; PaTucki W t. Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schekku XVI w.— Warszawa, 1962; Góralski Z. Urzędy i godności w dawnej Polsce.— Warszawa, 1983. *Н. Я.*

³⁸⁴ Згідно з Генріхівськими артикулами (див. прим. № 376), сейми передбачалося збирати справді через кожні два роки. Однак на практиці вони скликалися щороку, інколи, наприклад у 1635 і 1637 рр., навіть двічі на рік. Пор.: Konopczyński W. Chronologia sejmów polskich 1493—1793 // Archiwum Komisji Historycznej PAU.— Kraków, 1948.— Series 2, vol. 4, № 3. *Н. Я.*

Боплан говорить про посполите рушення шляхти, архаїчну форму служби рицарів-васалів сюзерену на його виклик. З 1454 р. на підставі Нешавського привілею король міг скликати рушення лише за згодою сеймиків конкретної землі, а з кінця XV ст.— тільки за згодою сейму. У XVI ст. рушення виявляло щодалі більшу небездатність; після

організації у 60-х роках XVI ст. найманого (кварцяного) війська втратило значення як військова сила. Передостанній раз, зокрема, шляхетське ополчення збиралося під Берестечком 1651 р.; після 1656 р. не скликалося. Покарань за неявку на рушення, про які пише Боплан, на його часи вже не існувало навіть на папері (пор. конституцію 1621 р.: *Volumina legum.* — Т. 3. — S. 198—204), хоча раніше, наприклад, у кінці XV ст., конфіскація маєтків за неявку дійсно практикувалася (*Historia państwa i prawa Polski.* — S. 138, 300). *Н. Я.* \203\

³⁸⁶ Заголовок поданий у вигляді авторської помітки на полі.

³⁸⁷ ...*поміж нею немає вищих...* — На польських етнічних землях, де в період зрілого середньовіччя не існувало феодальної ієрархії західноєвропейського зразка, шляхта справді не знала розподілу на сюзеренів, васалів, ар'єр-васалів і т. д., що складало основу титулярної системи в Західній Європі. Аналогічна, формально рівноправна структура шляхти, за нормами польського права, існувала і на західноукраїнських землях. Натомість на: Волині, Наддніпрянщині і Східному Поділлі, що входили до складу Великого князівства Литовського, особну групу серед вищих феодальних прошарків займали князі — нащадки Рюриковичів і Гедиміновичів, які у першій половині XVII ст. становили понад 30 родів місцевих феодалів-землевласників. Хоча Люблінська унія 1569 р. формально урівняла права рядової шляхти з князями, однак вживання князівських титулів, як і вага князівського прошарку у суспільному житті, зберігалася. *Н. Я.*

³⁸⁸ Формально Боплан помиляється, оцінюючи звання старости як титул. Згідно з буквою закону, старости були урядниками, королівськими намісниками в судово-адміністративних округах на королівщинах (див. прим. № 377), де здійснювали оборонну, судову, фіскальну і міліцейську владу. Однак на практиці більшість старостинських урядів, які надавалися пожиттєво, зосередилася в руках вузького кола магнатів, нерідко переходячи у спадок до представників однієї і тієї ж родини. Так, на Правобережній Україні Білоцерківське староство належало кн. Костянтину Острозькому, а згодом його синові Янушу, Корсунське староство з кінця XVI ст. перебувало в руках Даниловичів, Житомирське — тривалий час належало князям Заславським і т. д. Широко практикувалася прижиттєва уступка права на старосіинський уряд синам. Так 1638 р. кн. Костянтин Вишневецький уступив право на Черкаське староство своєму синові Олександру (*Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim księstwie Litewskim w XV—XVI wieku.* — Warszawa, 1887. — S. 371). На Україні, де опір середньої шляхти магнатам не був таким організованим і послідовним, як в інших регіонах Речі Посполитої, процвітала практика зосередження в одних руках багатьох державних урядів і старосте. Наприклад, уже згаданий кн. Януш Острозький (1554—1620), крім уряду волинського воєводи (з 1585) і краківського каштеляна (з 1593), виконував функції богуславського, білоцерківського черкаського, канівського і володимирського старости (*Wolff. Kniaziowie.* — Т. 5. — S. 357). Зрозуміло, що при таких умовах реальну владу на місцях здійснювали старостинські слуги — підстарости і бурграбії, у той час як для самих старост вказаний уряд був почесним додатком до імені і, звичайно, джерелом прибутків, а не реальним обов'язком служби. Ця тенденція до зростання «титулярності» старостинських звань і відбита у на першій погляд помилковому твердженні Боплана. *Я.*

³⁸⁹ ...*ф'єф, ар'єр-ф'єф...* — те саме, що фєод, ар'єр-фєод. Фєодом у Західній Європі в період середньовіччя називалося земельне пожалування, надане сеньйором своєму васалу у спадкове володіння за умови виконання феодальних служб: військової, придворної тощо. Ця сама земля, передана васалами на тих же умовах своїм васалам, називалася ар'єр-фєодом. Ряд підпорядкованих один одному носіїв власницьких прав на одну й ту ж саму земельну одиницю складав своєрідну феодальну «драбину», що стала основою титулярної системи (пор. прим. № 387). Протилежністю фєода був алод — безумовне землеволодіння, не обтяжене феодальними повинностями, яке становило

індивідуально-родинну власність з необмеженим правом розпорядження, відчуження, успадкування та ін. \204\ Алодіальне шляхетське землеволодіння в Польщі стало домінуючим уже наприкінці XIV ст. з консолідацією шляхти в замкнутий привілейований стан, що, на думку С. Кутшеби, вперше зафіксовано у Кошицькому привілеї 1374 р. (Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie.— Lwów, 1914.— Т. 1.— S. 24). В Галичині і Західному Поділлі феоди, надані до 1504 р., визнані безумовною власністю шляхти на коронаційному сеймі Стефана Баторія в 1576 р. (Volumina legum.— Т. 2.— S. 164). До цього часу аналогом західноєвропейського феода з певною долею умовності тут можна вважати так звану вислугу — землеволодіння, що надавалося боярину від великого князя при умові виконання військової служби та інших повинностей. Рудименти умовного землеволодіння на часи Боплана залишалися у формі боярських ленів (див. прим. № 402). *Н. Я.*

³⁹⁰ Боплан дещо перебільшує. Виключно латиномовна практика публічного побуту в Польщі була порушена уже 1543 р. із запровадженням закону про дозвіл користуватися в судово-адміністративних актах польською мовою нарівні з латинською (Volumina legum.— Т. 1.— S. 285). Правда, у практиці судочинства цей закон не прижився, і судові книги коронних і західноукраїнських воєводств і надалі велися по-латині. Однак в урядовій документації з середини XVI ст. вживалася польська мова (пор.: Volumina legum.— Т. 1, 2, 3). Що стосується правобережних українських земель, то тут, відповідно до місцевого кодексу права — Литовського Статуту 1566 р., діловою мовою визнавалася виключно «руська» (тобто книжна староукраїнська або старобіло-руська). Разом з тим поступове втягнення українського населення в сферу соціально-економічних відносин польської держави вело до розширення застосування польської і латинської мов у різних сферах суспільного життя. Ширше про це див.: Яковенко Н. Н. О языковом составе городских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII в. // Исторические и историко-ведческие проблемы отечественной истории: Сб. науч. трудов.— Днепропетровск, 1983.— С. 64—72. *Н. Я.*

³⁹¹ Тут неточність: до суду не треба, як пише Боплан, а можна було позивати тричі, якщо не йшлося про так звані завити справи, де практика -судочинства допускала лише один позов. Після неявки на судові засідання відповідач автоматично програвав справу. *Н. Я.*

³⁹² Накреслена Бопланом тут і нижче картина судочинства досить приблизна і не позбавлена ряду неточностей. Обсяг компетенції різних судів і перебіг судової процедури в судах різних інстанцій на часи Боплана був регламентований Статутом 1611 р. «Скорочена судова процедура» (V o l u m i n e legum.— Т. 3.— S. 35—43). Старопольське судочинство широко висвітлене у працях: Piekośński F. Sądownictwo w Polsce wieków średnich // Rozprawy Akademii Umiejętności / Wydział historyczno-filozoficzny.— Kraków, 1898.— Т. 35.— S. 353—386; Kutrzeba S. Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział hist.-filoz.— Kraków 1901.— Т. 40 — S. 75—411; Kraków, 1902.— Т. 42.— S. 139—386; Rafacz J. Dawny proces polski.—Warszawa, 1925; Balzer O. Przewód sądowy polski w zarysie — Lwów, 1935. *Н. Я.*

³⁹³ *Инфамія* (від лат. infamia — безчестя) — позбавлення шляхетської честі, яким супроводжувався вирок про баніцію — позбавлення громадянських прав і державного захисту за скоєння особливо тяжких злочинів.

³⁹⁴ Боплан має на увазі головщину — визначену законом суму грошей, яку вбивця сплачував на користь родичів убитого. Під різними назвами відома \205\ у правах стародавніх слов'ян і германців як еквівалент кровної помсти; зафіксована в «Руській правді».

³⁹⁵ Лівр — див. прим. № 281.

³⁹⁶ ...торгівля... їй не дозволено.— Заняття торгівлею і ремеслами вважалися несумісними з шляхетською честю, тому шляхтич, який оселився у місті і почав «руками робити» чи «ліктем міряти», втрачав шляхетське звання. До першого періоду

перебування Боплана на Україні відноситься чергова хвиля очищення шляхетського стану від осіб сумнівного походження, що знайшло відображення в законі від 1633 р. про ускладнення процедури доведення шляхетства і про те, що шляхетські права втрачав не лише той, хто займається торгівлею, але і його нащадки (*Volumina legum.*— Т. 3.— *Ś.* 382). Законоположення про несумісність належності до привілейованого стану з заняттям ремеслом і торгівлею було і в Литовському Статуті 1566 р. (розділ III, артикули 16, 20), що служив за кодекс законів для земель Правобережної України. *Н. Я.*

³⁹⁷ *Поєдинки* — відомі на польських і русько-литовських землях у формі власне поєдинків честі, а не «судів божих» з початку XV ст. Відбувалися у традиційних формах дуелі з застосуванням холодної зброї, причому законною дуель вважалася лише тоді, коли проходила за королівським дозволом і публічно. Наслідком активної боротьби церкви з дуелями, розпочатої буллою папи Юлія II 1509 р., була проголошена конституцією 1588 р. під загрозою піврічного ув'язнення і значного грошового штрафу заборона поєдинків у Польщі. (*Volumina legum.*—Т. 2.— *S.* 255). Негативне ставлення громадської думки до поєдинків позначалося на зменшенні їх кількості, що відзначає і Боплан. Так, за підрахунками В. Лозінського, на західноукраїнських землях у кінці XVI — на початку XVII ст. джерела згадують поєдинки тільки 6 разів (*Ło-ziński W. Prawem i lewem. Obyczaj na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku.* 2-e wyd.— Lwów, 1904.— Т. 1.— *S.* 427). Так само епізодичні згадки про них в актах Волині і Наддніпрянщини. Детальніше про поєдинки див.: *Encyklopedia staropolska ilustrowana / Wyd. Z. Gloger.* — Warszawa, 1903,— Т. 4.— *S.* 58—60; *Kutrzeba S. Pojedynki w Polsce // Przegląd Polski.*—Kraków, 1909.—Т. 171.—*S.* 403—430; Т. 172.—*S.* 34—50; *Bystroń J. S t. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI—XVIII.*— Warszawa, 1960.—Т. 2,—*S.* 193—197. *Н. Я.*

³⁹⁸ *Токайське вино* — знаменитий гатунок солодкого білого вина, виготовленого за особливою технологією з сортів винограду «гарс-левелю» і «фурмінт»; назву взяло від м. Токай в Угорщині.

³⁹⁹ Боплан проводить паралель, як і вище (див. прим. № 387, 389), з західноєвропейською моделлю структури панівних станів.

⁴⁰⁰ Коронні монетні двори діяли в Кракові і Гданську під наглядом коронних підскарбіїв, які підлягали сеймовому контролю. Прибутки від них надходили в королівську скарбницю, з якої покривалися як двірські, так і державні видатки. *г*

⁴⁰¹ Боплан говорить про референдарський суд, утворений у 80-х роках XVI ст. для розгляду конфліктів селян, що жили на королівщинах (див. прим. № 377), зі старостами і державцями. Належав до особистої (задворної) юрисдикції короля як безпосереднього власника згаданих земель; здійснювався через його уповноважених — референдарів. Слідство і виконання вироків на місцях покладалося на спеціальних комісарів, посланих від двору (пор.: *Rafacz J. Sąd referendarski koronny: Z dziejów obrony prawnej chłopów w dawnej Polsce.*—Poznań, 1948). *Н. Я.* \206\

⁴⁰² *Бояри* на часи Боплана складали напівпривілейований прошарок дрібних землевласників, які володіли землями на королівщинах Правобережної України (див. прим. № 377) з умовою виконання визначених старостами повинностей військового чи напіввійськового характеру: «конно оружно» брати участь у військових походах у складі старостинського почту, нести варту в королівських замках, виїздити з «полькою сторожею» на татарські шляхи, доставляти урядові листи, супроводжувати послів тощо. Про кількість бояр орієнтовне уявлення дають ревізії староств. Так, за даними 1622 р. при Канівському старостві існувало 4 боярські служби, при Житомирському 10, Остерському 44 і т. д. (Архив Юго-Западной России. — Ч. 7, т. 1.— С. 328; *Źródła dziejowe.* — Т. 5.— *S.* 128, 131). Число родин, які служили 1 службу, тобто виставляли одного вершника, було не фіксованим і залежало, ймовірно, від розмірів конкретного маєтку. Так, в Овруцькому старостві, де на 1622 р. зафіксовано 12 боярських сіл, одного коня виставляло 30 боярських дворів с. Мошківці, одного — 7 дворів с. Більче, одного — 3

двори с. Круків (*Źródła dziejowe*.— Т. 5.— S. 120). Натомість 14 боярських дворів с. Літківці Остерського староства служили на 14 конях, тобто поставляли по коневі від двору (Архив Юго-Западной России.— Ч. 7, т. 1.—С. 305). Сліди найраніших документів, якими в часи Боплана українські бояри підтверджували свої власницькі права, сягають періоду правління великого князя Вітовта (1392—1430). У середині — другій третині XVI ст., коли проходили активні процеси кристалізації панівного стану, певній частині рицарства-бояр вдалося закріпитися в шляхетських правах і, зокрема, добитися алодіальності маєтків (пор. прим. № 389). Решта, про яку йде тут мова, володіла власне феодами або ленами з правом успадкування їх тільки по чоловічій лінії при умові виконання згаданих служб. В часи Боплана на Україні існувала ще одна група боярства, яку він не згадує,— це бояри, що «сиділи» на землях князів і магнатів на тих самих умовах. Боярству як суспільному прошарку присвячена значна література, підсумована у кн.: Грушевський. Історія України-Руси.— Т. 5.— С. 100—106. Я. Я.

⁴⁰³ ... *великого гетьмана*...— В оригіналі *le grand General*.

⁴⁰⁴ Думка Боплана не підтверджується цифровими підрахунками вчених. За даними О. Павинського, наприкінці 80-х років XVI ст. у Великій і Малій Польщі та Мазовії шляхта складала в середньому близько 12 % населення. Уточнення цієї цифри по регіонах провів В. Куля. За його підрахунками, в Мазовії, де чисельність дрібної шляхти була особливо значною, остання наприкінці XVI ст. становила 23,4 % від загальної кількості жителів (*Kula W. Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*. — 1951.— Т. 13.— С. 39—71). Н. Я.

⁴⁰⁵ *Дворяни* — в оригіналі *gentilhomme*. Так називалися дрібні шляхтичі, що перебували на службі при магнатських дворах, виконуючи найрізноманітніші обов'язки, які нерідко дублювали служби королівського двору: маршалки, підскарбії, коморники, секретарі, стольники, чашники, конюші, ловчі і т. ін. На дворян могли покладатися судово-адміністративні обов'язки в магнатських замках і волостях; певні групи дворян несли військову службу в складі надвірних корогв своїх панів та в їхніх особистих почтах. Нерідко з дворянських служб починала свою кар'єру незаможна шляхетська молодь та діти васальної шляхти, яка володіла наділами у магнатських латифундіях на ленному праві, тобто спадкове з обов'язком виконання тих чи інших служб сюзерену. Як приклад можна згадати двір князів Острозьких, при якому наприкінці XVI — на початку XVII ст. \207\ служило до 2 тис. молодих шляхтичів (*Из истории Старо-Константинова // Волыньские епархиальные ведомости*. — 1881.— № 9.— С. 277). Н. Я.

⁴⁰⁶ Боплан допустив неточність: вдова, вдруге виходячи заміж, могла без обмежень розпоряджатися лише особистим нерухомим майном, тобто тим, яке їй належало з власного посагу. Решта ж успадкованого по чоловікові майна, у тому числі і записаного їй ним на оправу віна, тобто відшкодування грошової суми посагу, належала дітям і відчуженню не підлягала (пор. відповідні артикули статутів Віслицького 1347 і Вартського 1423 р. у кн.: *Volumina legum*.—Т. 1.— С. 17, 32). Н. Я.

⁴⁰⁷ Заголовок поданий у вигляді авторської помітки на полі.

⁴⁰⁸ *Екю* — французька монета; золоті екю карбувалися з 1338 по 1601 р. вагою 4,532 г, срібні — з 1600 р. вагою 19,122 г.

⁴⁰⁹ ...*війна проти турків, татар і московитів*...— Боплан має на увазі російсько-польську (Смоленську) війну 1632—1634 рр., яка завершилась капітуляцією під Смоленськом російської армії під командуванням М. Шеїна; за Поляновським миром (14 червня 1634 р.) під владу Польщі перейшли Смоленська, Чернігівська і Сіверська землі. У червні 1633 р. відбувся напад буджацьких татар на Поділля, а в жовтні цього ж року турецькі загони під керівництвом Абази-паші вступили на територію України під Кам'янцем-Подільським. І ті, й другі були швидко відбиті. Польсько-турецький конфлікт, який Боплан називає війною, залагоджений відновленням 1635 р. угоди між Польщею і Туреччиною. Я. Я.

⁴¹⁰ ...1635 р. розпочалася війна проти шведів.— Боплан не зовсім точний: польсько-шведська війна точилася, починаючи з 1617 р., за винятком років, викликаних перемир'ями, укладеними у Мітаві (1622—1625) і Старому Торгу або Альтмарку (1629—1635). Навесні 1635 р. розпочалася підготовка до продовження військових дій, але реально війна так і не була розв'язана. Я. Я.

⁴¹¹ Йдеться про перемир'я, укладене 12 вересня 1635 р. поблизу с. Шум-ська Весь (Штумдорф) строком на 26 років. Посередником на польсько-шведських переговорах виступав французький дипломат Клод д'Аво, посланник Франції при польському дворі у 1634—1636 рр. (Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy,— S. 197). Згідно з цим договором Пруссія, втрачена у перший період війни, поверталася Польщі. Я. Я.

⁴¹² *Козацька короґва* — відділ легкоозброєної рухливої кавалерії кількістю від 50 до 100 коней; очолювався ротмістром, який особисто набирив вояків до короґви, вербуючи дрібну шляхту, запорозьких козаків, інколи — міщан і навіть селян на підставі так званих приповідних листів від імені короля. Кожен із товаришів короґви (див. прим. № 417) служив з власним почтом від 2 до 4 кінних челядників або так званих почтових, озброюючи їх за власний кошт. Про характер такого озброєння дає уявлення сеймова ухвала 1620 р., де зазначено, що кіннотники мають бути «в панцирях, в мисюрках [невисоких шоломах з кольчужною сіткою на шиї.— Н. Я.], з добрими карабінами, короткими рушницями і рогатинами» (Volumina legum. — Т. 3.— S. 196). Козацькі короґви були найчисленнішим відділом польської армії, складаючи на 1632 р. 40 % кварцяного, тобто найманого війська; на початку 40-х років XVII ст. в козацькій кавалерії нараховувалося близько 1300 товаришів (Baranowski. Organizacja wojska polskiego.—S. 96--102). Н. Я.

⁴¹³ *Шишак*—шолом з прикрасою у вигляді звуженої трубки з шишкою на вістрі; збоку до шишака могли кріпитися наушшя, спереду — козирик і наносник, ззаду — кольчужна сітка. \208\

⁴¹⁴ *Гусари, що служать по-уланськи* — важка кіннота, особливістю озброєння якої були довгі (біля 4 м) списи. Описаний нижче Бопланом бойовий риштунок гусара доповнювали крила — залізні стержні з насадженим на них пір'ям, тріпотіння якого мало лякати коней противника. Гусарська короґва з 60—100 вершників очолювалася ротмістром, який набирив вояків так само, як і до козацької короґви (див. прим. № 412), але переважно з заможної шляхти. В почтах товаришів (див. прим. № 417) служили, як правило, дрібні безземельні шляхтичі. На початку 40-х років XVII ст. у польське-шляхетському війську нараховувалося близько 1100 гусарів; власні гусарські короґви утримували магнати. Так, 2 гусарські короґви мав у складі свого надвірного війська кн. Ярема Вишневецький, 2 — Томаш Замоїський і ін. (Baranowski. Organizacja wojska polskiego.—S. 102—109, 191). Н. Я.

⁴¹⁵ *Дукат* — золота монета, яку з XVI по XIX ст. карбували у Франції, Німеччині, Голландії, Австро-Угорщині; містив близько 3,44 золота.

⁴¹⁶ *Караманія* (Караман-Ілі) — історична область на південному сході Малої Азії, в античності — Лікаонія. Після завоювання турками-сельджуками візантійських земель Малої Азії — Кенійський султанат Сельджуцької держави (1077—1307); після 1307 р. розпався на дрібні ханства, одне з яких — бей-лик Османа — стало центром утвореної на початку XIV ст. Османської імперії. З кінця XV ст. провінція з центром у м. Караман (давніше — Ларанда). Н. Я.

⁴¹⁷ *Товариш* (в оригіналі *maistre*) — первісне дружинник князівської дружини; у найманому війську — кіннотник першої шеренги з рангом хорунжого, який служив з власним почтом, утримуваним за його кошт, у складі 3-4 челядників: почтового або шерегового (друга шеренга) і так званих люзаків, тобто джур, особистих слуг товариша (третья шеренга), що наглядали за кіньми й зброєю (Linde S. B. Słownik języka polskiego.— 2-e wyd.—Lwów 1855,— Т. 2.— S. 684; Т. 5.— S. 689—690). Н. Я.

⁴¹⁸ *Лікоть* — міра довжини антропометричного походження; дорівнювала 38-50 см.

⁴¹⁹ *Палаш* — короткий меч з прямим двогострим клинком і чашкою або решіткою на ефесі.

⁴²⁰ *Дворяни* — див. прим. № 405.

⁴²¹ Щире здивування дало Бопланові привід для ретельного опису застольних звичаїв і бенкетних страв польської шляхти. Багато з цих страв (зокрема, соуси з хріну — chrzan, gąszcz зі смаженої цибулі, м'ясні паштети, рибні страви, свинина з квашеною капустою — bigos, пшоняні каші — jagły, локшина — krajanka, kluski та ін.) зберегли своє значення й донині у традиційній польській кухні. *Л. А.*

Гарнець — міра об'єму сипучих тіл і рідин місткістю близько 4 л; поділявся на 4 кварта.

⁴²³ *Шевальє (chevalier, від латинського caballarius — кіннотник) — рицар; у середньовіччі — загальна назва представника рицарства, згодом — титул на означення нобіля, на один шабель нижчого від барона; в загальному значенні — шляхтич, благороднонароджений (Larousse. De la langue Francaise — . Paris, 1979.—Р. 328, 329). Н. Я. .*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ТА ЛІТЕРАТУРИ, ПОСИЛАННЯ НА ЯКУ ПОДАНІ СКОРОЧЕНО

Акты ЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1869.— Т. 6; СПб., 1872.— Т. 7; СПб., 1878.— Т. 9; СПб., 1879.— Т. 11; СПб., 1882.— Т. 12; СПб., 1885.— Т. 13.

Алеппский. Путешествие — Алеппский. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. Выпуск III // Чтения общества истории и древностей российских. — 1897.— Кн. 4.— С. 1 — 202; Вып. IV // Там же.— 1898.— Кн. 4.— С. 1 — 195.

Артюх. Українська народна кулінарія — Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія ; Историко-этнографичне дослідження.— К., 1977.

Архив Юго-Западной России — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1859.—Ч. 1, т. 1; Киев, 1861.— Ч. 2, т. 1; Киев, 1869.—Ч. 5, т. 1; Киев, 1886.— Ч. 7, т. 1; Киев, 1890,— Ч. 7, т. 2; Киев/ 1905.— Ч. 7, т. 3.

Багров. Чертеж украинским и черкасским городам — Багров Л. С. Чертеж украинским и черкасским городам XVII в.: (Труды русских ученых за границей. — Т. 2).— Берлин, 1923 (карты).

Беляев. Описание реки Днепра — Беляев И. Описание реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря / Примеч. Н. Н. Мурзакевича, М. Н. Бухтеева // ЗООИД.— Одесса, 1853.— Т. 3.

Броневский. Описание Крыма — Броневский М. Описание Крыма (Tartariae descriptio) / Перев. И. Г. Шершеневич // ЗООИД.— Одесса, 1867.— Т. 6.

Брун. Черноморье — Брун Ф. Черноморье : Сборник исследований по исторической географии Южной России.— Одесса, 1879.— Ч. 1; Одесса, 1880.— Ч. 2.

ВИ — Вопросы истории

ВИВ — Военно-исторический вестник

Гаджиева. Материальная культура ногайцев — Гаджиева С. Ш. Материальная культура ногайцев в XIX — начале XX в.— М., 1976.

Голобуцкий. Запорожское казачество — Голобуцкий В. А. Запорожское казачество.— Киев, 1957.

- Голубев* — Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.— Киев, 1883, 1898.—Т. 1-2.
- Грушевський*. Історія України-Руси — Грушевський М. С. Історія України-Руси [В 10 т.].— Львів, 1905.—Т. 5; К.; Львів, 1907,—Т. 6; К.; Львів, 1909.—Т. 7; 2-е вид.—К.; Львів, 1922.—Т. 8, ч. 1.
- ДАК* — Державний архів м. Києва
- Дортелли д'Асколи*. Описание — Дортелли д'Асколи Э.
Описание Черного моря и Татари, 1634 (Прим. А. Бертье-Делагарда // ЗООИД.— Одесса, 1902.— Т. 24.— С. 89-180.
- Етимологічний словник* — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К., 1985.
- ЖМНП* — Журнал Министерства народного просвещения
- Закревский*. Описание Киева — Закревский Н. Описание Киева.— М., 1868.
- Зап. ЮЗО РГО* — Записки Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества
- ЗІФВ* — Записки історично-філологічного відділу УАН
- ЗНТШ* — Записки наукового товариства імені Шевченка
- ЗООИД* — Записки Одесского общества истории и древностей
- ЗУНТ* — Записки українського наукового товариства у Києві
- Известия РГО* — Известия императорского Русского географического общества
- История Украинской ССР* — История Украинской ССР (в десяти томах).— Киев, 1982.— Т. 2.
- Касименко* — Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 — на початку 1651 р.— К., 1955.
- К ептен*. Крымский сборник — Кеппен П. Крымский сборник: О древностях южного берега Крыма и гор Таврических.— СПб., 1837.
- Книга Большому чертежу* — Книга Большому чертежу / Подг. к печати и ред. К. Н. Сербиной. — М.; Л., 1950.
- Кордт*. Материалы.— Вып. 2 — Кордт В. Материалы по истории русской картографии. (Серия П).— Киев, 1910.— Вып. 2.
- КС* — Киевская старина
- Люка де*. Описание — Люка Ж. Де. Описание перекопских и ногайских татар черкесов, мингрелов и грузин (1625) / Пер. П. Юрченко // ЗООИД.—Одесса, 1879.— Т. П.—С. 473—493.
- ЛПМ* — Літопис політики, письменства і мистецтва
- Ляскоронский*. Гильом Левассер-де-Боплан — Ляскоронский В. Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России: I. Описание Украины. II. Карты Украины.— Киев, 1901.
- Максимович*. Днепр — Максимовичи. И. Днепр и его бассейн,— Киев, 1901.
- Мемуары* — Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси,— Киев, 1890.— Вып. I; Киев, 1896.— Вып. 2.
- Описание КСС* — [Болховитинов Е.] Описание Киево-Софийского собора и киевской епархии.— Киев, 1825.
- Памятники* — Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. 1-е изд.— Киев, 1846.— Т. 2; 2-е изд.— Киев, 1898.— Т. 1.
- Петрунь*. Степове Побужжя — Петрунь Ф. Степове Побужжя в господарському та військовому укладі українського пограниччя. Замітки до Броневського та Боплана // Журнал наук.-дослідчих катедр м. Одеси.— Одеса, 1926.—Т. 2 (1925/6).—№ 2.
- ПСРЛ* — Полное собрание русских летописей. — М., 1962.— Т. 1; М., 1962— Т. 2; СПб., 1851.— Т. 5; СПб., 1856.— Т. 7; СПб., 1862.— Т. 9, 10; М., 1965.— Т. 9; М., 1965.— Т. 15; М.; Л., 1949.— Т. 25; М., 1975,— Т. 32; М., 1980.— Т. 35.

- Семенов.* Географическо-статистический словарь — Семенов П. Географическо-статистический словарь Российской империи.— СПб., 1863.— Т. 1; СПб., 1865.— Т. 2.
- Скальковский.* История Новой Сечи — Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша запорожского.— Одесса, 1846.
- Скальковский.* История Новой Сечи (1885) — Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша запорожского.— 3-е изд.— Одесса, 1889.
- Словник гідронімів* — Словник гідронімів України / Гол. ред. К. К. Цілуйко.— К., 1973.
- Смирнов.* Крымское ханство — Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты до начала XVIII в.— СПб., 1887.
- Смирнов.* Рисунки Киева — Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII археологического съезда. — Киев, 1908.— Т. 2.
- Татищев* — Татищев В. Н. Избранные произведения,—Л., 1979.
- УІЖ* — Український історичний журнал
- ЦДА УРСР* — Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві
- ЦНБ* — Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського Н АН України, відділ рукописів
- ЧИОНЛ* — Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца
- Эварницкий.* Вольности — Эварницкий Д. И. Вольности запорожских Козаков: Историко-топографический очерк.— 2-е изд.— СПб., 1898.
- Эварницкий.* Вольности (1890) — Эварницкий Д. И. Вольности запорожских Козаков: Историко-топографический очерк.— СПб., 1890.
- Эварницкий.* История запорожских Козаков — Эварницкий Д. История запорожских Козаков.— 2-е изд.— М., 1900.— Т. 1; СПб., 1897.— Т. 3.
- Эварницкий.* Очерки — Эварницкий Д. И. Очерки по истории запорожских Козаков и Новороссийского края.— СПб., 1889.
- Эвлия Челеби* — Эвлия Челеби. Книга путешествия: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Перевод и комментарии.— М., 1961.— Вып. 1: Земли Молдавии и Украины.
- AFP* — Archivum Fratrum Praedicatorum
- Baranowski.* Organizacja wojska polskiego — Baranowski B. Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku. — Warszawa, 1957.
- Betindei, Veinstein.* L'Empire ottoman — feerindei M., Veinstein G. L'Empire ottoman et les pays roumains 1544—1545. Etude et documents. — Paris; Cambridge, Mass., 1987.
- Broniov i i.* Tartariae descriptio — Broniovii M. de Biezdzfede. Tartariae descriptio hac in lucern nunquam edita. — Coloniae Agrippinae, 1595. Переклад: Броневский М. Описание Крыма (Tartariae descriptio) / Перев. И. Г. Шершеневича // ЗООИД.— Одесса, 1867.— Т. 6.
- Buczek.* Dzieje kartografii polskiej — Buczek K. Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963.
- Cyaneae* — Cyaneae oder die am Bosphoro Thracico ligende hohe Stein-Klippen, von welchen zu sehen seyn gegen Mittag.— Augspurg, 1687
- Dubiecki.* Kudak — Dubiecki M. Kudak twierdza kresowa i jej okolice.— Kraków, 1879.
- Encyclopaedia of Islam* — The Encyclopaedia of Islam. New edition,— Leiden, 1973.— Vol. 4, fasc. 63—64; 1979.— Vol. 5, fasc. 79—80; Leiden; London, 1960.— Vol. 1, fasc. 21; Leiden, 1978.— Vol. 4, fasc 61 — 62; Leiden, 1976.— Vol. 4, fasc. 73—74.
- Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana* Opisy Ukrainy — Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy / Pod red Z. Wójcika.— Warszawa, 1972.
- Eszer.* Die „Beschreibung". — Eszer A. Die „Beschreibung des Schwarzen Meeres und der Tartarei" des Emidio Portelli d'Ascoli O. P. // AFP. — Roma, 1972.—Vol. 42.—P. 199—249. Переклад: див. Дортелли д'Ас-кол и. Описание.

Eszer. Neue Forschungen — Eszar A. Neue Forschungen zur Geschichte der II. Krim-Mission der Dominikaner (1635—65) // AFP.— Roma, 1971.— Vol. 11.— P. 181—234.

Evliya Celebi. Seyahatname — Evliya Celebi. Seyahatname. — Istanbul, 1896/7, 1928. Переклад: Ewlija Czelebi. Księga podróży / Red. Z. Ab-rahamowicz.— Warszawa, 1969.

Fisher. The Ottoman Crimea — Fisher A. The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century. Some Problems and Preliminary Considerations // HUS. — Cambridge, Mass., 1979—1980,— Vol. 3/4, part. 1.— P. 215—226.

Historia państwa i prawa Polski — Kaczmarczyk Z., Lesnodorski B. Historia państwa i prawa Polski od potowy XV w. do r. 1795 / Pod. red. J. Bardacha. — Warszawa, 1957.

Historia Polski — Historia Polski / Pod. red. H. Lowmiańskie-go. — Warszawa, 1957.— T. 1, cz. 2.

HUS — Harvard Ukrainian Studies

Larousse. Grand dictionnaire universel — Larousse P. Grand dictionnaire universel du XIXe siecle.— Paris, [s. a.].— T. 10, 15.

Loenertz. Le origine — Loenertz R. J. Le origine della missione se-centesca dei Domenicant in Crimea // AFP.— Roma, 1935.— Vol. 5.— P. 261—281. *L[ubomirski]* J. T. Bernard Pretwicz — L[ubomirski] J. T. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. / Biblioteka Warszawska.— 1866.— T. 3.

Okolski. Diariusz — Okolski S z. Diariusz transakcyji wojennej miedzy wojskiem koronnym i zaporoskim w roku 1637 / Wyd. K. J. Turowski.— Kraków, 1858.

Radziwill. Memoriale — Radziwill A. S t. Memoriale rerutn ges-tarum in Polonia 1632—1656 / Oprać. A. Przyboś. R. Żelewski.—Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968.— T. 1 : 1632—1633.

Słowniki geograficzny — Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego.—Warszawa, 1880.— T. 1; 1881.— T. 2; 1882.— T. 3; 1884.— T. 4; 1889.— T. 10; 1890.— T. 11; 1893.— T. 12; 1895,— T. 13.

Volumina legum — Volumina legum Regni Poloniae et Magni ducatus Lithuaniae.— Petersburg, 1859.— T. 1—3.

Wolff. Kniaziowie — Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku.— Warszawa, 1895.

Źródła dziejowe — Źródła dziejowe / Opisane przez A. Jabłonowskiego.— Warszawa, 1877.— T. 5; 1877.— T. 6; 1894.— T. 20; 1897.— T. 22.

Я.Д. - Я. Дашкевич, Н.Я. - Н.Яковенко, Г.Б. - Г.Боряк, М.В. -М.Вавричин, Т.Г. - Т.Гирич, О.Б. - О.Боряк, В.Щ. - В.Щербак, Л.А. - Л.Артюх.

Гійом Левассер де БОПЛАН

ОПИС УКРАЇНИ, КІЛЬКОХ ПРОВІНЦІЙ КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО, ЩО ТЯГНУТЬСЯ ВІД КОРДОНІВ МОСКОВІЇ ДО ГРАНИЦЬ

ТРАНСІЛЬВАНІЇ, РАЗОМ З ЇХНІМИ ЗВИЧАЯМИ, СПОСОБОМ ЖИТТЯ І ВЕДЕННЯ ВОЄН

До читачів
Читачеві од книговидавця
Опис України і ріки Борисфен, званої в народі Ніпр чи Дніпр, од Києва до моря, в яке
ця ріка впадає
Про те, якими ремеслами займаються козаки
Руська шляхта
Які повинності селян щодо панів
Опис Криму, або землі татарської
Кримські татари
Про козаків
Як дівчата залицяються до парубків
Як селянин може одружитися із шляхетною панною
Як відбуваються весілля
Козацька медицина
Про фауну України
Про клімат
Про те, як обирають короля
Про шляхетські вольності
Про звичаї польської шляхти

*Найсвітлішому і наймогутнішому государеві Янові Казимиру, ласкою
божою королю польському, великому князеві литовському, руському,
пруському, мазовецькому, жмудському, лівонському, наслідному королю
шведському, готському і вандальському.*

Сір,

*неосяжні простори, які нині відділяють мене од Ваших володінь, навіть
своєю обширністю не годні перешикодити витворові мого розуму схилитися до
стіп Вашої Величності; літа, що сплили відтоді, як я сюди вернувся, не
зменили ревності, з якою я служив Вашій Величності і з якою час від часу
продовжую накреслювати деякі праці, що можуть принести задоволення
Вашому розумові і дати корисну розраду Вашим очам. Щоб запевнити Вас у
цьому дійовими вчинками, а не порожніми словами, беру на себе сміливість з
найсмирнішою покірністю і глибокою повагою офірувати Вашій
найсвітлішій Величності опис великої прикордонної України*, що лежить між
Московією і Трансільванією, яку Ваші попередники завоювали п'ятдесят років
тому і обширні землі якої стали настільки родючими, наскільки пустельними
колись були.*

*Це нове королівство за короткий час дуже розширилося завдяки доблесті і
досвідові великого та незрівнянного Конецпольського **, каштеляна*

краківського, коронного гетьмана Ваших військ, мужність якого завжди поєднувалася з такою великою розсудливістю, що навіть із найбільш небезпечних сутичок він виходив переможцем.

*Про це можу говорити з цілковитою впевненістю, оскільки був їх очевидцем упродовж сімнадцяти років, коли мав честь перебувати на службі у двох останніх покійних королів — батька і брата Вашої Світлості. У ті часи я заклав понад п'ятдесят великих слобід ***, що стали немовби колоніями, які за короткий час, завдяки збільшенню нових забудов, перетворилися на більш як тисячу селищ.*

* Під прикордонною Україною [de cette grande lisiere d'Ukraine] автор мав на увазі території, які на початку XVII ст. (після приєднання до Речі Посполитої Чернігівщини) опинилися під владою шляхетської Польщі.

** Конецпольський Станіслав (1591 — 1646) — великий коронний гетьман (з 1623 р.), очолював польські шляхетські війська на Україні. Ініціатор спорудження фортеці Кодак.

*** Заснування слобод особливо зросло в 30 — 40-ві рр. XVII ст. як вимушена поступка з боку панів на користь селян. В слободах селяни протягом кількох років могли вести вільне господарство, звільнялися тривалий час від оподаткування.

*Щиро вболіваючи за добробут Вашої держави, населення тих слобід відсунуло далеко вперед кордони земель і так ревно взялося обробляти здобуті неродючі землі, що нині завдяки їхній неймовірній родючості звідти плинуть найбільші прибутки для Вашого королівства.**

Ця новозавойована земля є непоборною твердинею проти військової могутності турків і підступних нападів татар, міцною перепорою, здатною зупинити їхні часті руйнівні набіги; той ворог страшенно здивувався, зустрівши у провінції, яка була тереном для переможного походу його війська, нездоланну причину своєї ганьби, а також і свого занепаду.

*Саме на цій топографічній карті ** Ви зможете за якийсь мент зусібіч оглянути обширну українську землю, володіння якою для Вас є і славним, і корисним, і з самого розташування судити про її значимість. Як стверджують політики і державці, Ви, як ніколи, прагнете продовжувати цей величний задум, завершення якого може ознаменуватися ще однією перлиною в коштовному оздобленні корони Вашої Королівської Світлості.*

* Твердження Боплана про те, що «населення тих слобод відсунуло далеко вперед кордони земель», не слід розуміти дослівно, оскільки це випливало з широкоприйнятої версії в польській історіографії про те, що заселення українських земель такими магнатами, як Вишневецький, Калиновський, Потоцький, Конецпольський, започаткувало колонізацію безлюдних досі просторів на Задніпров'ї та Уманщині.

** «Опис України» Боплан доповнив картографічними працями, присвяченими зображенню українських земель. Зокрема, в другому прижиттєвому виданні подавалася Генеральна карта України і карта Кримського півострова.

Міг би ще багато про це говорити, та бачу, що розумніше буде замовчати, бо допускаю, що корисними порадами можу настановити ворогів Вашої Світлості, які неодмінно цим скористаються, завдавши Вам шкоди.

Отож, закінчуючи, скажу Вашій Світлості, що той славний військовий і державний чоловік, непереможний Конецпольський, визнавши мою старанність і трпіння, з яким я складав цю карту, був такий ласкавий сповістити про це покійного короля, а його Світлість схильна була удостоїти мене значної винагороди, однак разом з його кончиною зійшли в могилу і мої надії.

*Та врешті велична Ваша слава начебто знову їх воскресила, сповіщаючи, що не менше од своїх згаслих попередників Ви огортаєте любов'ю осіб заслужених, а Ваша добротність ніколи не оминає тих, хто зробив для Вас якусь корисну послугу. Тому смію вірити, що Ваша Світлість, володіючи не тільки давніми польськими землями, але й цією великою українською провінцією [de cette grande Province d'Ukraine], до придбання якої я багато спричинився, здійснить добру волю, яку покійний король, брат Вашої Світлості, справедливо виявляв до мене, і поблажливо сприйме цей дарунок сповненого безмежної поваги до Ваших діянь, щасливого повік називатися найпокірнішим, найсмирненнішим і найвірнішим слугою Вашої королівської Величності **Гійома Левассера де Боплана**.*

ДО ЧИТАЧІВ

Панове! Я не пропоную вам карту, складену за чужими описами чи розповідями, а карту, яку я склав особисто внаслідок точних вимірів, що проводив у всіх закутках тієї землі, яка на ній зображена. Це повинно переконати Вас як у правдивості, так і в об'єктивності моєї розповіді. Брак вільного часу при виконанні відповідальних доручень під час воєнних дій у тім краю змусив мене витратити майже вісім років, щоб завершити цю роботу, бо лише принагідно я міг працювати над нею.

*Отож насолоджуйтесь у вільні хвилини плодами моєї праці, споглядаючи зі своїх кабінетів цю гарну й дивовижну країну, більша частина якої лише за моїх часів заселялася і забудовувалася містами та фортецями, креслення яких я складав власноручно. * Буду вельми щасливий, якщо ви задовольните при цьому свою справедливу цікавість.*

* Перебуваючи на Україні, Боплан зводив фортеці, укріплення, проектував палаци; зокрема будував фортеці в Бродах, Кременчуці, Кодаку, Новгороді-Сіверському тощо.

ЧИТАЧЕВІ ОД КНИГОВИДАВЦЯ

Дорогий читачу! Минуло десять років відтоді, як автор цієї книжки попросив мене видрукувати сто примірників, які згодом подарував лише своїм друзям. Оскільки багато осіб, прочитавши книжку, повважали її не тільки присмною, але й дуже прихильно про неї відгукнулися, мовляв, вона заслуговує і другого, повнішого видання, я подумав, що не завдам нікому шкоди і задовільню їхню цікавість, якщо книжку передрукую більш широко. Мусив, отже, настійливо благати автора цієї праці дати мені ще якісь свої подібні розвідки, якщо їх пам'ятає. Він залюбки це зробив, шкодуючи, однак, що не може сповнити обіцянку, дану в попередньому виданні щодо загальної карти Польщі з рисунками людей, диких тварин, рослин та інших дикиховин, які бачимо і стрічаємо в тих краях. Смерть гравіювальника Гійома Гондіуса, з числою допомогою він виготовляв усі дощечки, які польський король одержав від вдови покійного, позбавила автора тієї можливості. Відтоді автор не мав про них жодної звістки, оскільки всі ці гарні відомості перетворилися в прах, завдавши великої шкоди загалові, який мав би від цього надзвичайно велике задоволення.

ОПИС УКРАЇНИ І РІКИ БОРИСФЕН *, ЗВАНОЇ В НАРОДІ НІПР ЧИ ДНІПР, ОД КИЄВА ДО МОРЯ, В ЯКЕ ЦЯ РІКА ВПАДАЄ

Київ, званий колись Кізовією **, був одним із найдавніших міст Європи; ще нині це засвідчують пам'ятки старовини, висота й ширина міських укріплень, глибина оборонних ровів, руїни його храмів, численні старовинні гробниці колишніх князів. З цих храмів залишилося лише два на згадку про минулі часи — Софійський та Михайлівський. Решта лежить у руїнах, як от собор Святого Василя, стіни якого заввишки 5 чи 6 стіп, зроблені з алебастру, зберігають грецькі написи понад тисяча чотирьохсотлітньої давності ***. Вони майже стерлися у своїй ветхості. В руїнах храмів ще донині збереглися гробниці багатьох князів.

* Борисфен — старовинна назва Дніпра; впродовж багатьох століть вона вживалася в римській і західноєвропейській історичній літературі. Саме в такому звучанні ця назва перейшла до Боплана.

** Подана Бопланом назва Кізовія (Kisovie) взята автором з якогось невідомого джерела або надрукована з помилкою. В середньовічних пам'ятках саме така форма є невідомою і етимологічно не тлумачиться.

*** Дерев'яна церква Василя була споруджена Володимиром Святославовичем (за переказом, на тому місці, де були фігури Перуна та інших язичницьких богів). 1183 року, за князя Святослава Всеволодовича, на тому місці була споруджена мурована церква.

Софійський та Михайлівський храми відбудовані на давній взірць. Перший з них має гарний фасад і милує око, звідки б не розглядав собор; стіни його оздоблені постатями та малюнками з історії, виконаними мозаїкою, тобто з дрібненьких різнобарвних камінців, які сяють, наче скло, й укладені так майстерно, що важко розрізнити, чи це витвір живопису, чи ткацтва. Склепіння зроблене з глиняних горщиків, наповнених гіпсом і ним скріплених між собою. У храмі зберігаються гробниці кількох князів, тут є резиденція архімандрита.

Це давнє місто розмістилося на плато, що займає верх гори; з одного боку вона панує над навколишньою рівниною, а з другого — здіймається над Борисфеном, який омиває її підніжжя своєю течією. Між горою і Борисфеном лежить новий Київ — тепер досить слабо заселене місто, що має не більше 5 чи 6 тисяч мешканців. Уздовж за течією місто тягнеться на 4 тисячі кроків, а від Борисфена до гори сягає на 3 тисячі кроків. Місто захищене глибоким оборонним ровом завширшки 25 стіп і має трикутну форму, довкола нього зведена дерев'яна оборонна стіна з дерев'яними вежами: міський замок височить на верхів'ї гори *, він панує над нижнім містом (Подолом), однак лежить нижче давнього Києва.

Католики в цьому місті мають чотири храми: Кафедральний, Домініканський на ринковій площі, Бернардинський під горою і Єзуїтський, зведений недавно між Бернардинським собором і рікою. Православні мають близько десяти храмів, вони їх називають церквами; одна з них стоїть біля магістрату. При ній є Університет або Академія **.

* Замкова гора, або Киселівка.

** Києво-Могилянський колегіум офіційно отримав права академії (вищого навчального закладу) щойно в 1701 р.

Вони цей храм називають Братською церквою; ще один храм побудований біля підніжжя замку і, якщо пам'ять мені не зраджує, названий цей храм церквою Святого Миколая; інші ж церкви порозкидані по цілому місту, і тепер не пригадую точно їхніх назв.

Місто має три гарні вулиці, а всі інші нерівні, покручені, поплутані, як у лабіринті; воно ніби поділене на два міста — перше називається єпископським і включає Кафедральний собор; друге — міщанське, у ньому є три інші храми — католицькі й православні. Місто провадить широку торгівлю; основним крамом є збіжжя, хутра, віск, мед, сало, солена риба тощо.

Київ має свого єпископа, воєводу, каштеляна, старосту і городничого. Місто ділиться на частини, що підлягають чотирьом судам — єпископському, воєводському або старостинському, вїтївському і четвертому — лавників або консулів.

Житла будуються на московський кшталт, усі на одному рівні, досить низькі, рідко коли перевищують один поверх. Використовуються тут світильники, зроблені із просмолених скалок; ті скалки такі дешеві, що за два динари можна купити більше, ніж потрібно навіть на найдовшу зимову ніч. На базарах продають димарі для печей; у нас це викликало б сміх так само, як спосіб приготування у них м'ясних страв, їхні весілля та інші церемонії, про що говоритимемо далі. Однак саме звідсіль пішов той благородний люд, який називається нині запорізькими козаками і котрий протягом стількох уже літ заселює різні місця уздовж Дніпра і в суміжних землях. Налічуючи приблизно 120 тисяч людей, звичних до війни, вони готові за якихось вісім днів приготуватися до виконання будь-якого розпорядження, що йде від імені короля. Це люди, які часто, майже щороку, здійснюють наскоки на Евксінський Понт, завдаючи великої шкоди туркам. Не раз вони спустошували Крим, який належить татарам, руйнували Анатолію, здобували Трапезунд і навіть доходили до гирла Чорного моря, за три милі від Константинополя, де винищували все вогнем і мечем; а потім верталися з багатою здобиччю і полоненими, переважно дітьми. Вони тримали їх біля себе для різних послуг або ж дарували можновладцям свого краю, бо ніколи не лишають собі літніх людей, хіба що вважають їх настільки багатими, що можуть сподіватись на якийсь викуп. У такі походи збирається не більше 5 — 10 тисяч козаків; вони на диво швидко перетинають море у своїх невеликих власноручно змайстрованих човнах. Трохи згодом опишу, як ці судна виглядають і як їх будують.

ПРО ТЕ, ЯКИМИ РЕМЕСЛАМИ ЗАЙМАЮТЬСЯ КОЗАКИ

Оповівши про доблесть козаків, доречно буде сказати про їхні звичаї і заняття. Майте на увазі, що серед цих козаків взагалі трапляються знавці усіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці та інші. Вони дуже добре виготовляють селітру, якої вельми багато на цих землях, і роблять з неї

чудовий гарматний порох, їхні жінки прядуть льон і вовну, роблять з них полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі вони добре вміють обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати всілякі м'ясні страви, варити пиво, хмільний мед, брагу, оковиту тощо. Нема серед них жодного, незалежно від віку, статі чи становища, хто б не хотів перевершити свого товариша у вмінні пити й гуляти. Нема також серед християнських народів подібного народу, який так мало дбає про завтрашній день. • А взагалі, слід визнати, що всі вони розуміються на багатьох ремеслах, хоча одні вправніші в якомусь фаху, ніж інші; трапляються і такі, що мають більш обширні знання, ніж загал. Одне слово, усі вони досить кмітливі, але саме в тих справах, які вважають для себе корисними й необхідними, головним чином, що пов'язане з їхнім селянським життям.

Із родючих земель вони збирають стільки зерна, що часто не знають, що з ним робити; тим паче, що не мають судноплавних рік, які впадали б у море, за винятком Борисфену, але навігація на ньому припиняється за 50 миль нижче Києва через 13 порогів. Останній з цих порогів віддалений від першого на сім великих миль, або на один день дороги, як це бачимо з карти. Саме ця причина перешкоджає їм везти збіжжя до Константинополя, а звідси і їхні лінощі; вони беруться до роботи лише тоді, коли притискає їх біда чи не мають як купити того, чого потребують. Задля вигоди краще підуть позичити щось у своїх добрих сусідів турків, аніж завдадуть собі труду це добути. З них досить, коли мають щось з'їсти і випити.

Козаки належать до грецької віри, яку називають руською; дуже шанобливо дотримуються релігійних свят і постів, на які в них припадає 8 — 9 місяців на рік і під час котрих вони не вживають м'ясних страв. У цій формальності вони такі вперті, що переконують один одного, буцімто від цього залежить порятунок їхньої душі. Натомість не думаю, щоб знайшовся на землі народ, який міг би зрівнятися з ними щодо вживання напоїв. Вони ніколи не бувають настільки п'яними, щоб не могли розпочати знову пити. Однак, розуміється, що це буває лише в час дозвілля, бо коли перебувають у військовому поході чи задумують якесь важливе діло, дотримуються надзвичайної тверезості. У них нема нічого простацького, крім одягу. Вони кмітливі і проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, бачачи, що їх у чомусь утискають. Таким чином, рідко коли минає сім чи вісім років, щоб вони не бунтували чи не піднімали повстання проти панів. А втім, ці люди недовірливі, зрадливі, підступні, звірятисть їм можна лише з великою обережністю. Вони добре загартовані, легко переносять спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі, чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать. Найбільш уміло і майстерно вони б'ються в таборі, під захистом возів (козаки дуже вправно стріляють із рушниць, своєї головної зброї), захищаючи кожен клаптик землі; вміють також воювати на морі, але в сідлі тримаються не найкращим чином. Пригадується мені (сам бачив це), як двісті польських вершників змусили втікати дві тисячі їхніх найкращих воїнів. Однак правда й те, що сотня цих

козаків, добре отаборившись, не боїться тисячі поляків чи навіть тисячі татар. Якби верхи вони були такі ж доблесні, як на землі, то, гадаю, були б непереможні. Вони високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі; цим особливо хизуються, награбувавши його в своїх сусідів; а звичайно натягають на себе досить жалюгідне вбрання. Вони відзначаються міцним здоров'ям і навіть не хворіють на ту розповсюджену в Польщі недугу, яку лікарі називають ріса, бо у хворих сплутується волосся, перетворюючись на якийсь один суцільний жмут; місцеве населення називає цю хворість гостець. Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави.

РУСЬКА ШЛЯХТА *

Їхня небагаточисельна шляхта походить із польської ** і, здається, почуває сором за те, що вона не католицької віри; повсякчас горнеться до католиків, хоча всі їхні магнати і всі ті, що титулюються князями, вийшли з грецької віри.

* Тут і далі під словами «руський», «русин» мається на увазі «український», «українець».

** Це твердження не відповідає дійсності і сам Боплан його заперечує в наступному реченні, вказуючи на православне походження магнатів і князів.

ЯКІ ПОВИННОСТІ СЕЛЯН ЩОДО ПАНІВ

Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Святами і на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків, крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, — а щотри роки — й третього волика. Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише

заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжанин на галері. Таке рабство є причиною того, що багато селян тікає, а найвідважніші з них подаються на Запоріжжя, яке є місцем притулку козаків на Борисфені. Проживши тут певний час і взявши участь у морському поході, вони стають запорізькими козаками. За рахунок таких селян-утікачів козацькі загони * вельми зростають. Нинішнє повстання ** з усією очевидністю це засвідчує, бо, розбивши поляків, козаки піднялись числом 200 тисяч збройного люду й оволоділи територією більш як 120 миль завдовжки і 60 миль завширшки ***.

* В оригіналі — легіони (legions).

** Йдеться про Визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

*** Визвольна війна в 1648 році охопила, як відомо, усю Правобережну Україну, Волинь, Поділля та Галичину, сягаючи на півночі Полісся і Холмщини. Згодом територія України, яка перебувала під владою Запорізького війська, займала близько 200 тис. квадратних кілометрів. Що ж до кількості повсталого люду, то така цифра справді подавалася в різних джерелах, однак, як пише історик І. Крип'якевич, її «не можна вважати даними про справжню кількість боєздатного війська» (І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький. К., 1954. С. 207).

Ми забули ще додати, що в мирний час звичним заняттям козаків є полювання і рибальство. Ось що можна сказати взагалі і зокрема про звичаї цього народу.

Отож, аби продовжити нашу попередню розповідь, нагадаємо, що в ті часи, коли давній Київ був у розквіті, морська протока, яка веде повз Константинополь, не була ще відкрита. Існують здогадки, а б навіть сказав, певні докази, що рівнини протилежного берега Борисфену, які тягнуться аж до Московії, були колись затоплені морем. Про це також свідчать якорі та інші предмети, що їх знайдено кілька років тому довкола Лохвиці, на річці Сулі. Більше того, усі міста, що виростили на цих рівнинах, видаються зовсім новими будовами, зведеними тут лише кілька сот років тому. Я зацікавився дослідженнями історії Русі, аби дізнатися що-небудь про давні часи цього краю, але все надаремно; опитавши кількох їхніх найосвіченіших учених, я дізнався тільки те, що довгі й безперервні війни, які спустошували з краю у край їхні землі, не помилували також і їхніх бібліотек, які нищилися від самого початку пожежами. Пригадували собі, однак, давні перекази, згідно з якими море, як ми вже сказали, колись вкривало ці рівнини, і що відтоді могло минути зо дві тисячі років. А також, що приблизно 900 років тому стародавній Київ був повністю знищений, залишилися тільки два храми, про які ми перед тим

згадували. Наводять ще один переконливий доказ того, що колись море розливалось до самої Московії: залишки всіх давніх фортець та споруд у цій місцевості є на підвищеннях і на найбільш високих горах, і жодна з них не лежить на рівнинній місцевості. З цього можна допускати, що в давні часи цей край був залитий водою.

Додамо ще й те, що поміж цими руїнами знайшли пивниці, заповнені мідними монетами з таким зображенням *.

Як би там не було, скажу лишень, що вся рівнина, яка простягається від Борисфену до Московії, а навіть і далі, є місцевістю низинною і піщаною, за винятком ріки Сули в північному напрямі, а також Ворскли і Псла. Та це краще можна побачити на карті. Можна також зауважити, що течія у них дуже повільна, ніби стояча. А якщо порівняти це із стрімким і швидким рухом вод морського каналу, які, омиваючи Константинополь, линуть до моря Білого **, неважко уявити, що ці місцевості були колись затоплені морем.

Продовжимо опис нашого Борисфену, і скажемо, що за милю вище Києва, з протилежного боку, в Борисфен впадає річка Десна, яка витікає неподалік міста Москви і має завдовжки понад сто миль. ***

За півмилю нижче Києва видно село Печерськ ****, у якому є великий монастир — резиденція митрополита чи патріарха *****.

* У книзі Боплана подано неточне зображення візантійської монети періоду правління Юстиніана I (527 — 565).

** Босфор і Мармурове море.

*** Боплан помилився, вказуючи на те, що р. Десна «витікає неподалік міста Москви». Насправді вона бере початок на Смоленській височині, поблизу м. Єльні Смоленської області.

**** С. Печерськ в часи Боплана належало до Київського повіту. У XVIII ст. — частина Києва. Тепер входить в Печерський район, на території якого знаходиться Києво-Печерська лавра.

***** Ймовірно, згадка про патріарха пояснюється тим, що якраз під час перебування Боплана в Києві київський митрополит Петро Могила виношував плани перетворення київської митрополії у патріархію.

Біля підніжжя гори, неподалік від монастиря, є багато печер, схожих на шахтні, заповнених численними тілами, що зберігаються тут уже понад півтори тисячі років на зразок єгипетських мумій. Кажуть, що перші християни-пустельники вирили ці підземні сховища, аби потайки молитися своєму богові, і тут спокійно переховувались під час переслідувань язичників. Тут показують мощі якогось святого Іоана, який по пояс перебуває в землі. Тутешні ченці розповідали мені, що святий Іоан, передчуваючи наближення своєї останньої години, викопав для себе могилу, але не в довжину, як це звичайно робиться, а в глибину. А коли настав його смертний час, до якого він заздалегідь приготувався, попросившись із своїми братчиками-ченцями, святий Іоан опустився в могилу. З милосердя Всевишнього він заглибився у неї не більше як по пояс, хоча яма була значно глибшою. Можна тут побачити якусь Єлену, яка в них у великій пошані *, залізні ланцюги, якими диявол катував святого Антонія і котрі мають властивість зцілювати біснுவатих. Також є три мироточиві голови в чашах, з яких щодня виходить миро, що виліковує від багатьох хвороб.

* Мабуть, йдеться про княжну Юліану Ольшанську, поховану в Ближніх печерах.

У цих місцях спочивають також тіла багатьох інших визначних людей, зокрема дванадцяти будівничих, які зводили тутешню церкву; їх бережуть як цінну реліквію, показуючи відвідувачам. Я також неодноразово це бачив, перебуваючи на зимовій квартирі в Києві, коли мав час пізнати особливості цього краю.

Як уже говорив, не знаходжу особливої різниці між цими мощами і єгипетськими муміями, хіба що не є вони такими чорними і твердими. Гадаю, що вони так довго зберігаються і не псується завдяки природі цих печер чи копалень, утворених із напівкам'янистого пісковика. Взимку тут сухо і тепло, а влітку холодно й сухо, зовсім не відчувається волога. В цьому монастирі є багато ченців і, як ми вже говорили, проживає тут патріарх усієї Русі, який підлягає лише константинопольському патріархові.

Перед цим монастирем стоїть ще один монастир, у якому проживає близько ста черниць *; вони займаються швацтвом і вишивають хустки гарними візерунками. Продають ці хустки відвідувачам. Черниці мають право виходити з монастиря і звичайно йдуть на прогулянку до Києва, що за півмилі звідти. Носять вони чорний одяг, ходять лише парами, як це робить більшість католицьких черниць. Пригадується мені, що бачив я поміж тими монахинями такі ж вродливі обличчя, яких багато є у польській землі.

Поміж Києвом і Печерськом, на горі, що стоїть проти ріки, височіє монастир руських ченців; вигляд його дуже величний і називається він монастирем Святого Миколая. Ченці цього монастиря живляться лише рибою, проте вільно виходять у місто на прогулянку і щоб відвідати знайомих.

Нижче від Печерська лежить село, яке називається Трипілля.

Ще, нижче, на верхів'ї гори, бачимо давнє місто Стайки. Тут є пором, яким переправляються через ріку. Далі лежить Ржищів, теж на горі; це важлива місцина, її варто укріпити, бо тут дуже легко переправляти через ріку.

Ще нижче лежить Трахтемирівський монастир руських ченців, він височить серед провалля, оточений недоступними скелями. Сюди козаки звозять усе найцінніше, що мають. Також є переправа через ріку. За милом звідсіль, на протилежному березі, бачимо Переяслав, місто, певно, не дуже давнє **, бо лежить у низинній місцевості.

* Жіночий Вознесенський монастир (заснований на початку XVII ст., скасований 1712 року).

** Насправді Переяслав — одне з найдавніших міст України.

Щодо свого розташування та природного захисту воно є одним із найвизначніших міст краю, і тут легко можна було б звести дуже добру фортецю, яка служила б і арсеналом для захисту від московитів і козаків. Місто має близько 6000 коминів. Тут стоїть один козацький полк *.

Ще нижче, з руського боку, — стародавнє місто і фортеця Канів, де також постійно стоїть один козацький полк. Тут також є пором, яким переправляються через ріку.

Нижче, на протилежному березі, видно Бубнівку, а далі Домонтів, місця мало примітні.

Ще нижче, знову з руського боку, лежать Черкаси, старовинне місто, з добрим розташуванням; його неважко було б укріпити. Я бачив це місто в усій його величі, сюди сходилися козаки після бойових походів; тут навіть проживає їхній гетьман **. Але ми спалили місто 18 грудня 1637 року, через два дні після переможної битви з козаками ***, з якими тоді були в стані війни ****. Козаки тримають тут також один свій полк. Є переправа через ріку.

Нижче лежать Боровиця, Бужин, Воронівка, а з другого боку, за чверть милі, — Чигирин — Діброва, а також Крилів, та вже з руського боку, на річці Тясмин, за милом від Борисфену.

Ще нижче, але з боку Московії, видно Кременчук; є тут руїни давно зруйнованого замку *****, де року 1635 я накреслив план замку. Це гарне і зручне місце для проживання.

* Тобто переяславський полк. За Куруківським трактатом 1625 року реєстрове козацьке військо ділилося на шість полків, які іменувались за назвами міст, де було управління полку.

** В оригіналі — «генерал».

*** Мається на увазі битва під Кумейками.

**** Черкаси були спалені після придушення повстання під проводом Павлюка. Тут (з 1648 р.) знаходився військово-адміністративний центр Черкаського полку, тимчасова

резиденція Богдана Хмельницького. Звільнивши велику територію України, запорізький гетьман переніс столицю в Чигирин.

***** Певно, йдеться про руїни кременчуцької фортеці, збудованої 1590 р. для придушення антифеодальних виступів. У цьому місті Боплан побудував замок.

А крім того, це й останнє місто, бо далі тягнеться безлюдний край.

За милою звідси є гирло Псла, ріки дуже багатой на рибу; ще нижче, з руського боку, є маленька річка Омельник, що впадає у Дніпро. В ній рясно водяться раки. Далі, на тому ж самому березі, є ще одна маленька річка, названа Другий Омельник, у ній також повно раків. Навпроти неї тече досить велика і багата на рибу ріка Ворскла, що впадає у Дніпро, а також з того самого боку ріка Орель, де риби більше, ніж у попередніх водоймах. Я бачив, як у гирлі цієї ріки одним неводом витягали понад дві тисячі рибин, найменші з них мали одну стопу в довжину.

На протилежному березі, руському, є кілька озер, дуже багатих на рибу; від великої кількості риби, яка аж задихається через нестачу води в застоїлій водоймі, здійсмається нестерпний сморід. Навіть вода тхне від цього. Ця місцина дістала назву Самоткань. Довкола них я бачив карликові вишневі дерева заввишки близько двох з половиною стіп. Плоди їхні ніжні на смак, великі, як сливи, але повністю дозрівають лише на початку серпня. Тут видно багато гаїв, густо порослих вишневими деревами. Вони займають інколи цілих півмилі в довжину і двісті-триста кроків у ширину. Треба признатись, що дуже привабливо виглядають у ту пору невеликі вишневі садки, їх досить багато розкидано на полях і часто по видолинках. Зустрічається також багато карликових мигдалевих дерев, але вони дикі, їхні плоди дуже гіркі. Цих дерев нема в такій кількості, щоб росли садами, як це маємо з дикими вишнями, що дають такі смачні плоди, наче це культивовані дерева. Мушу все ж таки зізнатися, що задля цікавості пересадив кілька таких вишневих і мигдалевих дерев у Барі, місці мого постійного перебування. Плоди збільшилися, стали смачніші, а дерево, зачувши інший ґрунт, не було вже таких малих розмірів.

Вище цих місць пливе маленька річка, що зветься Домоткань, у ній повно раків, які сягають понад дев'ять дюймів завдовжки; у ріці також збирають чилики (водяні горіхи), переплетені, наче сільця, вони дуже смачні запеченими.

Опускаючись далі, у низів'я ріки, ви надібудете Романів, великий пагорб, на якому інколи збираються козаки, щоб провести свою раду і зібрати військо. Це місце дуже гарне і зручне для спорудження міста.

Трохи нижче лежить острів, що має півмилі завдовжки і 150 кроків завширшки; навесні він заливається талими водами. Острів також називається Романів. Тут збирається сила-силенна рибалок, які прибувають з Києва та інших доколишніх місць. За островом річка розливається в усю ширину, жодна перепона не стоїть більше на її течії, ніщо не заважає її плинові. Тому татари переходять її саме в цьому місці, не боячись засідок, які звичайно загрожують їм у північній частині острова.

Далі, ще нижче, на руському березі видно місцину, названу Таранський Ріг. Це одне з найкращих місць для проживання, яке мені коли-небудь доводилося бачити, і дуже важливий терен для спорудження фортеці, котра височіла б над річкою, оскільки тут ріка ще розливається в усю свою ширину і має не більше 200 кроків. Пригадую собі, як сам стріляв з мушкета на другий берег. Протилежний берег трохи вищий, називається Висока гора; це дуже привабливе місце, оточене затоками, багатими на рибу; ті затоки розгалужуються поміж островами.

Нижче лежить Монастирський острів, складений із дуже високих кам'янистих скель, які перетинаються довкола глибокими, на 25 — 30 ступнів, проваллями, за винятком його верхньої частини, де острів трохи нижчий. Тому його ніколи не затоплюють весняні води. Колись тут був монастир, від нього й названо острів, але тепер від монастиря не залишилось ніяких слідів. Якби не надто твердий ґрунт острова, тут було б добре місце для заселення; острів має близько 1000 кроків завдовжки і 80 — 100 завширшки. Є тут багато гадюк та вужів.

Далі бачимо Кінський острів, що має майже три чверті милі довжини і чверть милі ширини у верхній своїй частині. Він рясно вкритий лісом, болотистий і навесні затоплюється водою. Є на цьому острові рибалки, які за браком солі зберігають рибу в попелі, засушуючи її дуже багато. Вони ловлять рибу в річці Самарі, яка з другого боку впадає у Дніпро, навпроти Кінського острова. Річка Самара разом із своїми берегами дуже значна не лише тому, що в ній водиться багато риби; тут є віск, мед, дичина і будівельний ліс, його тут більше, ніж у будь-якій іншій місцевості. Саме звідси брали весь ліс, який використовувався для спорудження Кодацької фортеці, про яку незадовго розповім. Течія цієї річки дуже повільна через її постійні звивини. Козаки називають її «святою рікою», мабуть, через тутешні багатства. Я бачив, як тут навесні ловили оселедців і осетрів, а в іншу пору року цієї риби тут немає.

Нижче від Кінського острова є Князів острів, скелястий острів, який приблизно 500 — 600 кроків завдовжки і 100 кроків завширшки. Так само, як і Козацький острів, що лежить нижче за течією, його не заливає весняна повінь. Козацький острів теж скелястий, не лісистий, переповнений зміями.

На відстані гарматного пострілу лежить Кодак, перший з порогів скелястої гряди, що простягається впоперек ріки, затруднюючи плавання човнами. Є тут фортеця *, яку я розпочав будувати в липні 1635 року, але в серпні того ж року якийсь Сулима **, гетьман повсталих козаків, вертаючись з морського походу і побачивши, що фортеця заважає їм досягти рідного краю, зненацька захопив її і розбив гарнізон, що мав десь коло 200 воїнів під командуванням полковника Маріона.

* Фортеця на правому березі Дніпра, поблизу Кодацького порогу, була споруджена за рішенням сейму Речі Посполитої, щоб перешкодити зв'язкам Запорізької Січі з рештою України.

** Іван Сулима (р. н. невід. — 1635) — гетьман запорізьких козаків.

Цей полковник Маріон був французом. Оволодівши фортецею і захопивши велику здобич, Сулима вернувся з козаками на Запоріжжя. Проте вони не володіли фортецею довго, бо інші козаки (вірні Речі Посполитій) під командуванням відомого Конецпольського, каштеляна краківського, ударили на фортецю і здобули її. Врешті-решт гетьман бунтівних козаків був полонений і разом із своїми спільниками його перевезли до Варшави і там прилюдно четвертували. Відтоді поляки цю фортецю занедбали, а козаки знахабніли, їм відкрився шлях до бунту, який і спалахнув 1637 року. Того ж року, 16 грудня опівдні, ми зустріли їхні війська, біля 18 тисяч, отаборених у Кумейках, і хоча нас було тільки 4000 воїнів, ми не переставали їх атакувати і завдавати їм нищівних ударів. Битва тривала до півночі, і з їхнього боку лишилось близько 6 тисяч вбитих і п'ять гармат; інші ж втекли з поля битви під захистом ночі, яка була тоді дуже темною. Ми втратили 100 наших воїнів, а 1000 мали поранених; загинуло багато наших командирів — зокрема, славний пан де Морей, французький шляхтич, підполковник, який втратив тут корогву* і поклав свою голову, також були убиті капітан Жулкевський, а також поручник Ла Кротад і багато інших чужинців. Після тієї поразки козацька війна тривала ще до жовтня наступного року, а потім запанував спокій **. Ясновельможний Конецпольський особисто приїхав до Кодака із залогою 4000 воїнів і перебував там, поки ця фортеця відбудовувалась. Це тривало приблизно місяць, а потім гетьман від'їхав, узявши з собою 2000 воїнів. Мені він наказав узяти з собою невелику залогоу та гармати й оглянути місцевість до останнього порога. Також сказав на зворотній дорозі плисти в човнах з Остророгом, підчашим коронним ***; я мав нагоду оглянути водоспади тринадцяти порогів і покласти їх на карту, як ви це можете побачити.

* Корогва — військовий загін.

** Цифрові дані Боплана вимагають уточнення. Насправді сили повстанців склали близько 10 тисяч, а польсько-шляхетське військо становило близько 15 тисяч воїнів.

*** Микола Остророг (пом. 1651) — коронний підчаший, один з регіментарів польсько-шляхетської армії, яка 23.IX.1648 року була розгромлена українським селянсько-козацьким військом під Пилявцями.

В цих краях сто чи навіть тисяча воїнів в походах не може почуватися спокійно. Навіть ціле військо мусить іти в строгому шикунанні, бо тут завжди никають татари. Вони не мають постійного місця, нишпорять то тут, то там по цих великих незорих степах, їздять купно, не менше п'яти-шести тисяч, а часом навіть десять. Ми ще повернемося до опису їхніх звичаїв і того, як вони воюють. А поки що скажу лишень, що я бачив і оглянув усі тринадцять порогів і переплив усі ті водоспади в єдиному човні вгору за течією. Це видається неймовірним, бо серед цих порогів трапляються такі, що мають висоту 7 чи 8 стіп *.

* Стопа — старовинна міра довжини, яка дорівнює 28,8 сантиметра.

Вирішуйте самі, чи легко тут було користуватись веслами. Серед козаків жоден не вважатиметься справжнім козаком, поки не перейде всіх тих порогів. Отож, за їхнім звичаєм, я й себе можу вважати козаком, і саме в цьому — моя слава, яку я здобув тією мандрівкою.

Аби ви краще зрозуміли, що таке пороги, скажу вам, що це руське слово, воно означає скеля. Пороги тягнуться кам'яною грядою впоперек ріки, деякі з них під водою, інші на рівні води; є й такі, що виступають на 9 чи 10 стіп над водою і виглядають наче якісь будинки. Пороги лежать неподалік один від одного, це виглядає так, ніби гребля чи загата, що перетинає течію ріки. В одних місцях вода падає з висоти 5 — 6 стіп, в інших — 6 — 7 стіп у залежності від того, яким є рівень води в Борисфені. Навесні, коли тануть сніги, усі пороги вкриваються водою, окрім сьомого, названого Ненаситцем. Лише він один у таку пору заважає плаванню човнів. Влітку і восени, коли рівень води спадає, пороги піднімаються інколи на 10 — 15 стіп над водою. З тих тринадцяти порогів тільки між десятим, Будилівським, і одинадцятим — Таволжанським татари можуть уплав перетнути ріку, бо якраз тут береги легкодоступні. Від першого й до останнього порога я бачив лише два острови, які не затоплювались водою. Перший острів лежить насупроти четвертого порога і називається Стрільчий. Це висока, на тридцять стіп, скеляста місцина, покряяна ущелинами. Острів має 500 кроків завдовжки і 70 — 80 кроків завширшки. Не знаю, чи є там якесь водоймище, бо туди не сягає людська нога, лише птахи гніздяться. Однак довкола острова є густі зарості дикого винограду. Другий острів набагато більший, має близько 2000 кроків завдовжки і 150 кроків завширшки. Він так само скелястий, проте на ньому нема таких урвищ, як на попередньому. Острів має гарну природу і надається для проживання. На острові рясно росте «тавола», червонувате дерево, тверде, як самшит, воно має властивості полегшувати сечовиділення у коней. Цей острів називається Таволжанський так само, як і одинадцятий поріг, про який ми вже розповідали. Тринадцятий поріг, званий Вільний, стоїть у вельми вигідному місці для спорудження біля нього міста чи фортеці.

Трохи вище, на гарматний постріл звідсіль, лежить скелястий острівець, який козаки називають Кашоварниця. Це означає приблизно те саме, що «варити куліш»; козаки немовби висловлюють радість, що щасливо минули всі пороги. З цієї нагоди справляють тут учту, а треба нагадати, що в своїх походах вони споживають самé просо.

Нижче від Кашоварниці і до Кічкасова простягаються гарні землі, придатні для проживання. Кічкас — невелика річка, що з боку Татарії впадає у Дніпро чи Борисфен. Від неї бере назву коса, що лежить між Борисфеном і двома недосяжними улоговинами, як це бачимо з карти. Сюди можна досягнути лише з одного боку, з поля, досить низинної місцини, яка має приблизно дві

тисячі кроків. Досить лише закрити прохід з цього боку і матимемо гарне укріплене місто. Правда, земля тут нерівна, трапляються вершини і низини, а тому в одному місці татарський берег панує над місцевістю, а в іншому вищим є інший берег. Місцевість тут гориста, ріка повноводна, ніщо не заважає її течії: особливо вузька вона на півдні, що на карті позначено цятками. Це, на мій погляд, найвужчі місця. Я бачив, як з одного берега на другий поляки стріляли з лука і стріли їхні падали за сто кроків далі на протилежному березі. Для татар тут основне і найкраще місце для переходу через ріку, бо в цьому місці вона не перевищує і 150 кроків, а береги дуже доступні, місцевість відкрита *, тому тут вони не бояться засідок.

* Зручна переправа у цьому місці відома здавна, Костянтин Багрянородний (X ст.) називає її Крадійським перевозом.

Цей перевіз також називається Кічкаським перевозом. За півмилі нижче починається острів Хортиця. Та оскільки далі цих місць я не мандрував, то розповім вам лише те, що я дізнався з чужих оповідань, хоча не приймав усіх їх за чисту монету. Кажуть, що острів має велике значення тим, що він стоїть високо і майже повністю оточений високими скелями, а отже, малодоступний. Острів має дві милі завдовжки і півмилі завширшки, особливо у верхній своїй частині, бо до заходу він звужується і понижується. Його не затоплюють весняні повені, багато тут росте дубів; острів був би дуже добрим місцем для будівництва осель, звідси можна було б попереджувати про набіги татар. Нижче цього острова русло ріки дуже розширюється.

Далі лежить Великий Острів, завдовжки дві милі. Він зовсім голий, тому не має великого значення, тим паче, що навесні його ще й затоплюють води — лише на середині острова лишається суха місцина 1500 — 2000 кроків у діаметрі. Насупроти острова з татарського боку пливе дуже рвучка річка, що впадає у Дніпро і називається Кінською. Вона тече окремим руслом дві милі аж за острів Таванський уздовж татарського берега, то вириваючись з Дніпра, то знову вливаючись у нього, і творить таким чином високі піщані намули між своїм руслом і Дніпровим.

Томаківка — це острів, що має приблизно третину милі в діаметрі; він майже круглий, дуже високий, здіймається напівкулястою, порослою лісом, формою. Коли сходиш на його найвищу вершину, бачиш весь Дніпро — від Хортиці до Таванського острова. Острів дуже гарний, не міг лишень я дізнатись, які його береги. Він лежить ближче до руських земель, ніж до татарських, і Хмельницький обрав його місцем відступу своїх військ, коли йому загрожувало оточення. Якраз у цьому місці вони гуртувалися у загони, коли повстали в травні 1648 року і здобули 26 травня перемогу під Корсунем.

Трохи нижче ріки Чортмлик, майже посередині Дніпра, лежить досить великий острів з якимись давніми руїнами. Острів оточений десятком тисяч розкинутих то тут, то там острівців. Їхнє розташування хаотичне, нерівне,

заплутане; одні з них безводні, інші болотисті. А крім того, порослі вони товстим, наче списи, очеретом, що ховає від людського ока протоки, які розділяють ці острови. Саме в цьому хаотичному місці козаки мають своє пристановище, яке зветься Військова Скарбниця. Всі ці острови навесні затоплюються водою, і лише та частина, де руїни, лишається сухою. З одного берега на другий тут, певно, буде добра миля. Саме тут є місце, де нічого не могли б вдіяти і всі турецькі сили. Не одна їхня галера тут загинула, коли переслідувала козаків, що поверталися з чорноморського походу. Запливши в ті лабіринти, вони не могли знайти дорогу назад, а козаки завдавали їм доброго прочухана, стріляючи в них з очерету. З того часу турецькі галери запливають лише на 4 чи 5 миль від гирла. Подейкують, що тут, у Військовій Скарбниці, козаки заховали у протоках безліч гармат і жоден поляк не може дізнатися про це місце. Та це й зрозуміло, бо самі вони тут не бувають, а ті козаки, які знають цю таємницю, їй не видадуть. Та й з-посеред козаків мало хто знає це місце. Всі гармати, здобуті в турків, вони опускають під воду, навіть гроші там переховують, і витягають їх тоді, коли потребують. Кожен козак має свій власний сховок, бо, повернувшись з походу на турків, вони ділять здобич і кожен з них ховає свій нехитрий маєток під воду і, зрозуміло, ховає те, що у воді не псується.

У Військовій Скарбниці * козаки будують свої човни (тобто судна) для морських походів. Човни ці довгі на 60 стіп, широкі на 10 — 12 стіп, а глибокі на 8, мають два стерна, як це видно з подальшого рисунка.

Острів Каїр низинний, має 5 — 6 миль завдовжки, частково порослий очеретом, частково вербою. З руського боку острів вужчий, з татарського — ширший. Західна його частина ніколи не затоплюється водами.

Велика Вода, що тече навпроти Осокорівки — це ріка з невеликою кількістю островів, посередині є непевне місце без островів.

Носівка, продовгуватий острів, безлісий, має понад дві милі; навесні затоплюється водами. Через цей острів, а також через Каїр і Космаку переходять татари. Космака лежить звідси лишень за півмилі. Між цим островом і руською землею є зарічок, що називається Космацьким, у ньому переховуються козаки, коли прямують до моря, боячись, що їх може виявити турецька сторожа, яка постійно чатує біля руїн давнього замку Ісмалового містечка **, охороняючи Таванську затоку.

* Лабіринт важкодоступних островів, що послуговував козакам сховищем для їхньої зброї та скарбів, а також збірним пунктом перед походами.

** Мабуть, йдеться про руїни старовинного замку, названого Іслам-городище.

Таванська затока — це місце татарської переправи, бо ріка тут пливе однією течією і має завширшки лишень 500 кроків. Руський берег досить високий і стрімкий, але протилежний — низький. Тут також лежить острів Тавань, що не затоплюється весняними водами і є добрим місцем для спорудження фортеці, з

допомогою якої можна було б тримати козаків у покорі і закрити їм доступ до моря. Ріка пливе однією течією, себто одним-однісіньким каналом цілих дві милі, і лише потім розливається, утворюючи нові острови і нові зарічки.

Таванський острів має дві з половиною милі завдовжки й одну третю милі завширшки. Зарічок між тим островом і татарською землею називається Кінською Водою. Про нього ми вже розповідали. Коли ріка не є повноводною, її легко можна перейти вброд. Добра половина острова, його західна частина, під час повені заливається водою.

Козацький острів завдовжки півмилі, однак, затоплюється водою.

Бурганський острів також має близько півмилі і затоплюється водою, але тут є татарський переїзд. У цьому місці доводиться долати три зарічки — Кінська Вода і двічі Дніпро. Жодну з цих проток не можна перейти вброд.

Від Кічкасова до Очакова є п'ять переправ, через які татари можуть переходити: перша — Кічкаська, друга — Носівка. Ця переправа дуже незручна, бо має у довжину понад три чверті милі, повно островів і поросла очеретом. Її важко перепливати через велику кількість каналів. А крім того, татари бояться, що неподалік можуть бути козаки чи навіть якась їхня засідка.

Третьою, найкращою переправою, є Таванська, оскільки вона віддалена від Криму лише на один день шляху, а крім того, її легко перейти, бо є тут лише два зарічки: перший — Кінська Вода, який звичайно в цьому місці зручний для переправи, і Дніпро: його треба долати вплав, хоча він тут неширокий, близько 500 — 600 кроків.

Четверта переправа — Бурганська; вона не така зручна, як попередня, тут доводиться долати три дуже широкі протоки — Кінська Вода і двічі Дніпро. Всі три водойми в цьому місці не надаються для переправи вброд.

П'ята й остання переправа — Очаківська, є у гирлі Дніпра, широка на добру французьку милю. Татари переходять її таким чином: пливуть у плоскодонних човнах, до яких прикріплюють поперечні жердини, а до жердин прив'язують один за одним коней. Прибатовані таким чином коні підтримують рівновагу. Потім татари кладуть у човни свої пожитки і пускають човен на глибшу воду. Прив'язані коні ступають разом з ними і спокійно перетинають річку. Звичайно, тварини вибиваються з сил, але жердина їх підтримує, та й човен не пливе швидко. Вони легко долають переправу, якщо, зрозуміло, нема метушні і стоїть гарна погода. За моїх часів турки так переправляли свою кавалерію з сорока тисяч коней, коли їхній великий візир послав війська на облогу Азова (Азака), міста, що лежить на ріці Дон. Рік перед тим московські козаки взяли його штурмом, відвоювали в турків, а в 1624 році турки знову здобули це місто.

За три милі вище Очакова гирло Бога *, де маємо острів у вигляді трикутника, завдовжки приблизно півмилі. Називається він Семенів Ріг.

* Бог — старовинна народна назва Південного Бугу.

Вище Семенового Рогу на Бозі лежить Виноградна Криниця, тут є джерело, яке падає просто у провалля. Це гарне місце, придатне для проживання як своїми густими лісами, так і млинами, які можна було б тут спорудити. Андріїв Острів може мати мило завдовжки і чверть милі завширшки; він рясно вкритий лісом. Піщаний Брід дуже зручний для подолання — ріка тут має тільки три стопи глибини, неширока, береги легкодоступні, можна було б навіть перевозити важку артилерію. Нижче ріка судноплавна, а вище, за течією, у багатьох місцях її можна долати вбхід, як це видно з карти.

Кременчів Острів довгий на півтори тисячі кроків, а широкий — на тисячу. З північного боку він здіймається стрімким берегом 20 — 25 стіп висоти, а з південного боку низький. Будівельний ліс росте за якихось півмилі далі, з боку Очакова. На північ від острова є досить гарне місце з твердим ґрунтом, де можна спорудити фортецю або замок. Оточена глибокими видолинками Усть Савронь, або Новий

Конєцполь, є останнім польським населеним пунктом з боку Очакова, який я заклав 1634 року і 1635 року побудував тут королівську фортецю; вважаю, що тут можна звести добрий арсенал проти турків.

Та повернемось до Очакова. Це місто належить туркам, лежить воно в гирлі Дніпра і по-турецьки називається Джанкріменда *.

* Відомо, що Очаків був побудований кримським ханом Менглі-Гіреєм і називався Кара-Кармен. Дзякріменда — Турецька провінція, що включала південноукраїнські землі між гирлом Дніпра, південним Бугом і нижньою течією Дністра, якими кочувала Очаківська орда.

Тут збираються галери, що чатують у гирлі Дніпра, аби не давати козакам можливості впливати в Чорне море. Порту тут нема, але добра якірна стоянка. Нижче від фортеці лежать два міста — перше на одному схилі, а друге — на протилежному. Вони добре захищені з південного на північний захід. Фортечний вал має, певно, висоту близько 25 стіп, зате міський набагато нижчий. У місті може бути близько 2000 мешканців. На південь від нього є ще одна невелика фортеця, що нагадує собою рівнинну місцину, на якій поставлено кілька гармат, аби з них стріляти через ріку на другий берег Борисфену (той берег лежить за добру мило), де стоїть турецька сторожова вежа. Там турки тримають варту, аби здалеку виявляти, чи не плывуть бува морем козаки. Звідти вони можуть подавати сигнал своїм галерам. Однак козаки цим нехтують, бо вміють виходити в море й вертатися з нього так, що ніхто цього не помічає. Як вони це роблять, опишу пізніше.

Приблизно за мило від Очакова, на південний схід, є затишний порт Березань, має він у гирлі добрих 2 000 кроків завширшки. В нього можна запливати лише човнами, але й для галер він доволі глибокий. Галери можуть підніматися на дві милі вгору, за течією ріки, яка утворює цей порт. Ріка називається Анчакрак.

Тегульське озеро має вісім миль завдовжки і одну сьому чи одну восьму милі завширшки. Тут є природна дамба від моря, яка не дозволяє морській воді злитися з озерною в одну водойму. Ні припливу, ні відпливу води нема, а риби стільки, що вона нею аж тхне.

Озеро Куяльник щонайменше як за 2 000 кроків від моря; як і Тегульське, воно кишить рибою. Рибалки з'їжджаються сюди караванами, прямують 50 миль далі і ловлять таких великих коропів та шук, що аж важко повірити.

Білгород лежить за милю від моря, на Дністрі. Турки називають його Акерманом. Цим містом вони також володіють.

Кілія — теж турецьке місто; воно повністю оточене контрескарпами *, фортеця височить вище міста, на ріці Дунай, за милю від її гирла. На протилежному березі — давня Кілія, де ще сьогодні маємо її старовинні руїни.

Буджак лежить між Білгородом і Кілією. Це рівнина завдовжки 12 миль і на 5 чи 6 миль широка; тут сходяться і переховуються бунтівні татари, які не визнають ні хана, ні турка. Тут є близько 80 — 90 їхніх поселень. Звідсіля ці розгнуздані татари здійснюють щоденні набіги в Дике Поле, беруть у полон християн і продають їх на галери, бо, наче хижі птахи, живуть лише з грабунків. Інколи вони вторгаються на Україну та Поділля **, але довго там не залишаються, одразу ж тікають назад, тим паче, що їх прибуває не більше 4 чи 5 тисяч.

* Контрескарп (фр. contrescarpe) — схил рову, довготривалого чи тимчасового укріплення, що використовується як протиштурмова перепона.

** Згідно з адміністративно-територіальним поділом Польщі XVII ст., назва «Україна» охоплювала правобережні землі, зокрема два воєводства — Київське і Брацлавське. У першій половині XVII ст. до них долучилося Чернігівське воєводство. Волинь та Поділля знаходилися поза тим адміністративним поділом. Такий поділ українських земель має місце і в інших тогочасних історичних працях.

Татари весь час никають на межі цих земель і в безкраїх степах. Вони не мають постійної оселі, житла їхні на двох колесах, як у французьких пастухів; тільки-но закінчиться випас в одній долині, вони знімаються табором і мандрують кудись далі. Докладніше про це напишу в кінці розповіді.

Тендра — це острів, що за чотири милі від гирла Дніпра, має 3 — 4 милі довжини, майже голий, ростуть там лише невисокі чагарники. Тут дуже смачна прісна вода, а довкола острова є зручні місця для причалювання суден.

За дві милі від гирла Дунаю є низький острів, що має довкруги дві милі; тут також є прісна вода. Турки називають цей острів Ілланада, тобто Зміїний острів.

Ізмаїл — турецьке місто, воно не обнесене кам'яною стіною. За милю вище від Ізмаїлу те місце, де турецький султан Осман 1620 року наказав побудувати міст, коли перебував із своїм 600-тисячним військом на Поділлі; те місце на гарматний постріл нижче Облизчі *. Вдалося йому захопити лише малий замок супротивника Хотин, що височіє над рікою Дністер, у Волощині **. Поляки

віддали його тільки після укладення договору з турками, за яким останні мали повернутися до Константинополя. Турки так і вчинили, втративши 80 тисяч воїнів — одних у битвах, інших внаслідок недуг і голоду, який охопив турецьке військо.

Ріка в цьому місці дуже вузька, має не більше 500 чи 600 кроків завширшки, і турки стріляють з луків з одного берега на другий. Нижче від названого моста Дунай розливається широким плесом — найбільший його рукав пливе до Кілії. Як видно з карти, між Рені та Облизчею є два острівці. Паллеко — це острів округлої форми, лежить він між Дунаєм і Чорним морем, має 2 000 кроків. Острів оточений урвищами, вкритий лісом, однак щороку Дунай своїми водами нищить його береги. А крім усього цього, острів ще й має піщаний ґрунт.

* Мабуть, фортеця Ісакча, поблизу якої турки, звичайно, переправляли свої війська через Дунай.

** Волощиною називали тоді Молдавське князівство, до якого входили і українські землі — Чернівецька та Хотинська волості.

Галац лежить з боку Волощини (волохи є християнами грецького обряду) і розбудований на Дунаї між гирлами двох рік — Серету і Пруту.

На півдні — місто Варна, чорноморський порт у Болгарії. Далі, крім чорноморських вез, розташованих у гирлі каналу за три милі від Константинополя, нема більше ніяких значних місць аж до самої столиці.

ОПИС КРИМУ, АБО ЗЕМЛІ ТАТАРСЬКОЇ

Крим — це великий півострів на Чорному морі, який лежить на південь від Московії. Острів густо заселений татарами — вихідцями з Великої Татарії. Мають свого короля, якого називають ханом. Він підлягає турецькому султанові. Це ті татари, які так часто чинять набіги на Польщу і Московію своїм численним, майже 80-тисячним військом. Вони палять і нищать усе, що тільки стрінуть на своєму шляху, женуть у свій край 50 чи навіть 60 тисяч руських бранців і там продають їх на галери. Бо той татарський люд живе тільки грабунками.

Півострів має вузький, на півмилі, перешийок. Якби його перетяти, утворився б острів. На перешийку цього півострова стоїть похмуре місто без оборонної стіни, довкола якого є лише рів завширшки 20 стіп і завглибшки 6 чи 7 стіп. Він наполовину заповнений водою. Місто оточене також зловісним фортечним валом 6 чи 7 стіп висоти і 15 стіп ширини. Згадане місто лежить за

триста кроків од східного берега і має кам'яну фортецю, довкола якої височіє ще одна більша фортеця. Від цього міста до західного берега вздовж рова, який тягнеться до моря, — півмилі. В місті, певно, не більше 400 коминів. Татари називають його Ор, а поляки Перекопом, тобто перекопаною землею. Тому й географи назвали цю землю Перекопською Татарією.

Козлов * — старовинне місто на сході. Належить ханові і може мати близько 2 000 садиб. Є тут порт.

Топетаркан, або Херсонес — це стародавні руїни. У Бахчисараї живе татарський хан; тут може бути близько 2 000 осель.

Альма чи Фочола — поселення з католицьким храмом Святого Яна; тут є близько 50 дворів.

Балаклава — порт і місто, де будують кораблі, галери і галіони для великого візиря. Гирло порту має близько 40 кроків, а весь порт завдовжки на 800 кроків і завширшки на 450. Не міг я дізнатись його точної глибини, а також природи його дна — чи воно піщане, чи мулисте, але видається, що має понад 15 стіп глибини, бо входять сюди кораблі тоннажністю 500 одиниць. У місті не більше 120 садиб. Це один із найкращих і найзручніших портів у світі, бо судно в ньому завжди готове до плавання: ніякі штормові вітри чи бурі йому не загрожують, воно захищене високими горами, які оточують бухту.

Мангуп — грізний замок, що височить на горі, названій Баба. Мешканці того замку жиди, і тут не більше 60 жителів **.

Кафа *** — головне місто Криму. Править ним турок, наставлений великим візиром. Татар живе тут мало, більшість мешканців християни, які послуговують тут рабами. Купують їх у татар, які приганяють цих невольників з Польщі та Московії. Є у цьому місті 12 грецьких церков, 32 вірменські і католицький храм Святого Петра.

* Козлов (Гезлеве) — сучасна Євпаторія.

** У Мангупі (колишнє Феодоро) значну частину мешканців становили караїми, яких Боплан помилково вважав євреями.

*** Сучасна Феодосія.

Місто може мати 5 чи 6 тисяч дворів, а невольників тут є понад 30 тисяч, бо в цьому краї мають лише невольних слуг. Кафа є великим ринковим містом, торгує як з Константинополем, Трапезундом, Синопом, так і з іншими містами Чорномор'я, усього архіпелагу, з країнами Леванту, по всьому Чорному морі.

Кріменда * — давня фортеця, належить ханові і має близько сто садиб.

Карасу ** також належить ханові, є тут близько 2000 коминів.

Біля Тузли (Tuzla) простягаються солончаки: є біля 80 коминів.

Карасубазар має біля 2000 дворів, а Керч приблизно 100.

Акмечет (Ак-Мечеть) — близько 150 коминів.

Арабат, або Орботек — це кам'яна твердиня-замок з вежею; розташований на перешийку півострова, що з одного боку омивається морським лиманом, а з

другого — Тонкою Водою ***. Цей вузький перешийок має не більше 1/8 милі і від одного берега до другого тут тягнеться частокіл. Наші козаки називають цей півострів Коса, бо він має форму селянської коси. У цих місцях хан тримає свій табун, який, кажуть, сягає понад сімдесят тисяч голів.

* Сучасний Старий Крим (старовинна назва — Солхат).

** Сучасний Білогірськ.

*** Сучасна назва — Генічеська протока.

Тонка Вода — це протока між суходолом і Косою. Вона має лише 200 кроків у ширину і при тихій погоді її можна переходити убрід. Козаки перетинають її цілим табором, коли йдуть красти коней з ханського табуна, про що далі напишемо.

Від Балаклави до Кафи морський берег дуже високий і стрімкий. Усі інші береги півострова низькі, рівнинні. У південному напрямку біля Ор (Перекопу) можна зустріти дуже багато пересувних татарських поселень на двоколісних возах, як ми це бачили у буджацьких татар.

Гори біля Балаклави і Карасу називаються горами Баба; з них бере початок 7 рік, що орошують весь цей півострів. Гори повністю вкриті лісом.

На берегах річки Кабарта ростуть виноградники.

Вздовж річки Салгир багато городів і садів.

Протока від Керчі до Тамані завширшки лише на три — чотири великі милі.

Місто Тамань, що лежить у черкаській землі, належить туркам; тут є грізна фортеця, в якій несуть варту 30 яничарів. Така ж фортеця є у Темруку, де охороняється вхід в Азов — важливе місто гирла Дону. На схід від Тамані простягається земля черкесів, татар-християн, котрі вважаються найбільш відданими.

КРИМСЬКІ ТАТАРИ

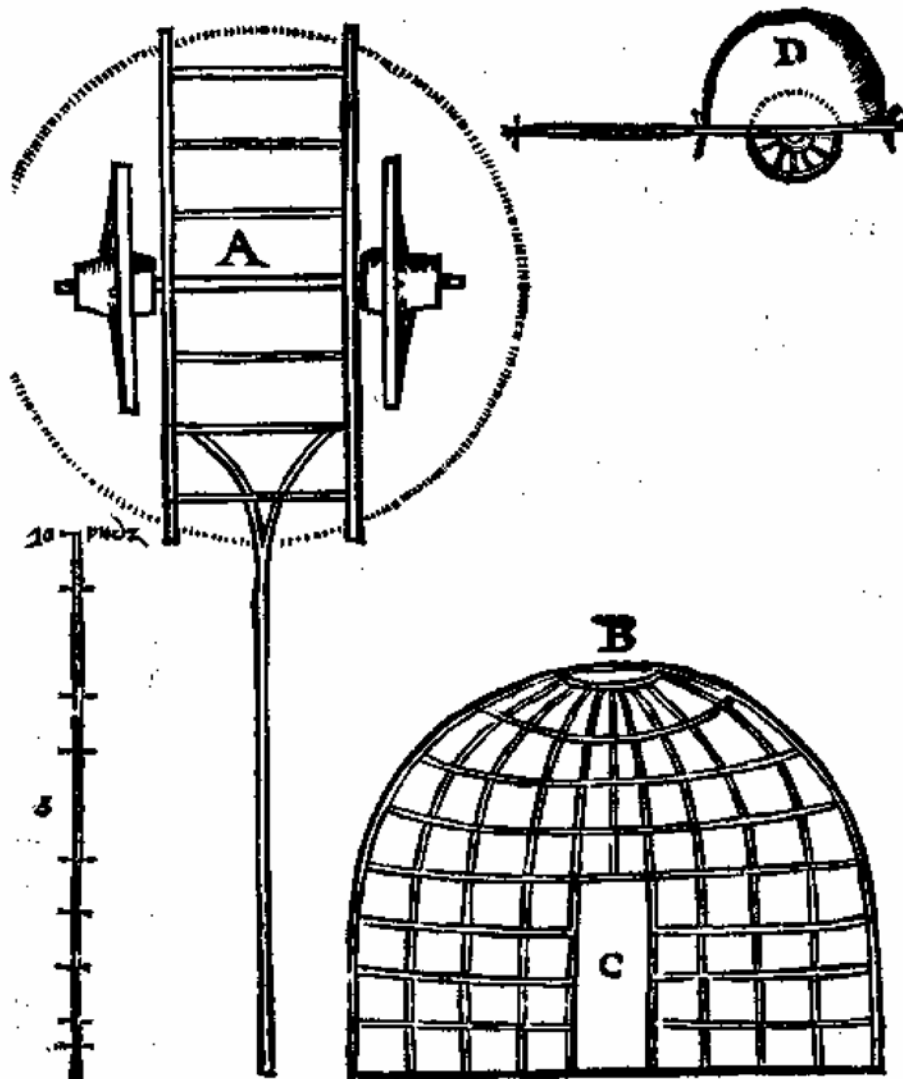
Оскільки ми вже опинилися у татарському краї, то не завадить кількома словами описати їхні звичаї, життя, те, як вони воюють, яким чином здійснюють свої військові походи, вступаючи на чужу землю, і як відходять назад у безкраї степи.

Прийшовши на світ, татарин кілька днів не може розплющити очі; так буває у собак та інших тварин. Татари невисокі; найвищі з-посеред них не перевищують наших людей середнього зросту. Це люди радше низькі, зате опецькуваті й кремезні. Шлунок у них лежить високо, він широкий, а самі

татари раменисті, короткошії, мають великі голови, майже округлі обличчя. Лоби в них широкі, очі дуже чорні і з сильним розрізом, ледь розплюшені. Ніс короткий, рот досить мізерний, зуби білосніжні, кольору слонової кості, шкіра смаглява, волосся дуже чорне й жорстке, наче кінська грива. Одне слово, вони не схожі на хрещений люд. Татарина одразу можна розпізнати з-поміж інших народів.

Своїм зростом і виглядом вони скидаються на караїмів чи американських індіан з-понад Мараньяни *.

* Мараньяна — назва верхньої течії р. Амазонки, що бере початок у Перу.

Вони сміливі, витривалі воїни, легко переносять втому й зміни погоди. Бо як уже в семирічному віці покидають свої оселі, поставлені на двоколісних

возах, то відтоді сплять лише під дахом зоряного неба! Від цього віку вони їдять лише те, що самі собі вполюють з лука; таким чином, татари вчать своїх дітей влучно стріляти. Коли ж татарин досягне дванадцяти років, його беруть у військовий похід. Малих дітей матері ретельно купують раз на день у підсоленій воді, аби ствердла їхня шкіра і вони були відпорні до холоду, коли перепливатимуть уплав ріки в зимову пору.

Ми тут розрізнятимемо два види татар — ногайських і кримських. Останні, як ми вже згадували, живуть на тому великому півострові, що лежить над Чорним морем і зветься Таврійською Скіфією. Проте ногайські татари діляться на великих і малих ногайців, які проживають між ріками Дон і Кубань і є дикими кочовими племенами. Одні з них частково піддані кримського хана, інші — московитів. Є й такі, що не визнають ніякого панування. Ці татари не такі відважні, як кримські, а кримські не такі сміливі, як буджацькі.

Ось як одягаються татари. Цей народ носить короткі сорочки з бавовняної тканини, що спадають їм лише на півфута нижче пояса, шаровари і короткі їздові штани з полотна, часом підбиті бавовною. Багатий татарин одягається у кафтан із сукна, простьобаний бавовною, а поверх нього носить ще й халат, прикрашений хутром із лиса чи куниці. Голови вкривають такими ж шапками, а на ногах носять червоні сап'янці без острог. Їхня чернь зодягається тільки в кожухи. Коли тепло або падає дощ, кожуха обертають вовною догори і як побачиш їх у полі, то виглядає це дуже страшно, видається, що скачуть верхи білі ведмеді. Коли настають холодні дні чи приходить зима, татари знов перевертають свої кожухи, тепер вже вовною всередину; те саме роблять і з шапками, зшитими з такого ж матеріалу. Татарські воїни озброєні шаблями, луками і сагайдаками з 18 — 20 стрілами; до пояса мають причеплені кинджали, вогнива, аби викрешувати вогонь, і шила з 5 — 6 сажнями сириці, аби в'язати бранців, яких вдається спіймати в степу. Кожен воїн має у кишені квадрант. Тільки найбільш заможні татари носять кольчугу, інші ж ідуть на війну майже роздягненими. Всі вони сміливі і вправно їздять верхи, лише в сідлах тримаються погано, бо мають криві ноги; їздять на дуже короткому стремені, а на конях сидять так, ніби мавпа на хорті. І все ж вони дуже спритні на конях; так добре їздять, що на повному чвалі перестрибують з одного коня на другого, коли перший вже виб'ється з сил. Того другого тримають за вуздечку, аби краще було тікати від погоні. А кінь, зачувши, що нема більше на ньому їздця, одразу ж перебігає на праву руку господаря і так біжить поряд з ним, відпочиваючи, аж поки знову не опиниться на ньому вершник. Ось як уміють ці коні послуговувати своїм хазяїнам. Взагалі татарські коні негарні, не поставні, але добре переносять втому, тому для таких 20 — 30-мильних одночасних походів використовують саме бахматів (так називаються ці коні). Татарські коні мають дуже густі гриви, що звисають аж до землі, а ззаду волочиться густо вкритий шерстю хвіст.

Щодо більшості татар, навіть і кочових, то вони споживають не хліб, а кінське м'ясо (хїба що перебувають у наших краях), і смакує воно їм більше, ніж волонина, баранина чи кізлятина. Щодо баранини, то взагалі не знають, що це таке. А крім того, коли вбивають якогось коня, то значить, що він дуже

кволий і нема більше жодної надії його використовувати. Лише тоді вирішують його вбити. Навіть коли кінь гине своєю смертю, чи через якусь недугу, обов'язково його поїдають. Бо, треба гадати, що народ цей не вельми вибагливий, і навіть той, хто бере участь у військовому поході, харчується так само. Коли бачать коня, що не може більше бігти чвалом, збирається їх десятох, того коня убивають і, якщо мають напихати муку, то пальцями перемішують її з кров'ю, як це робиться, коли виготовляють кишки із свинини. Потім цю суміш варять і смажать у казані, і з великим апетитом поїдають. Щодо м'яса, то готують його так: тушу тварини кавалкують, три шматки віддають товаришам, які не мають м'яса, собі ж залишають задній кусень. У найбільш м'ясистому місці починають нарізувати м'ясо якнайбільшими шматками, завтовшки один-два дюйми. Нарізане м'ясо кладуть коневі під сідло, дуже сильно стягають ременями і сідають верхи. Їздять дві-три години, бо військо робить довгі переходи. Потім зіскакують на землю, знімають сідло і перевертають шматки м'яса; пальцями збирають з коня піну і скроплюють нею м'ясо, аби воно не всохлося. Далі знову закладають сідло і так само міцно його затягують. Знов їздять дві-три години. Тепер, на їхню думку, м'ясо готове, воно ніби спечене. Ось як виглядає їхня улюблена страва.

Що ж до інших частин кінської туші, які не надаються для того, щоб їх різати на великі смуги, то татари варять їх з дрібкою солі, не збираючи шумовини, бо вважають, що разом із накипом викидається увесь смак м'яса. Так харчується цей нещасний народ. Якщо поталанить, п'ють чисту воду, що буває дуже рідко, а взагалі впродовж зими вони вживають лише талий сніг.

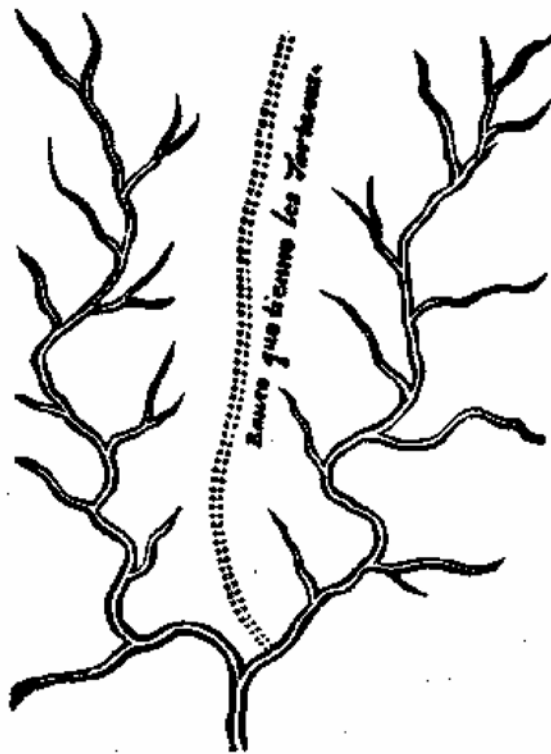
Заможніші серед них, наприклад, мурзи, тобто знать, і ті, хто має кобил, п'ють молоко, що заступає їм вино й горілку. Кінським товщем приправляють просо, ячмінну і гречану каші. А взагалі ніщо в них не пропадає даремно. Із шкіри виготовляють паски, вуздечки, сідла, нагайки (уміють усе це робити), бо треба чимось підганяти коней, а острог вони не носять. Ті татари, що не йдуть на війну, харчуються відповідно до пори року і їдять, що трапиться під руку, — баранину, кізлятину, курей та іншу птицю. Щодо свинини, то вони її не споживають, так само як іудеї. Якщо знаходять муку, то випікають з неї на вугликах коржики, але найчастіше їхньою їжею є просо, ячмінна і гречана каші. Вони висівають ці злаки у своєму краї. А крім того, їдять ще й рис, який їм привозять. Щодо фруктів, то їх мають небагато, зате у широкому вжитку є мед; вони його дуже люблять, виготовляють з нього брагу, але не варять її, тому що вона спричинює страшну різачку в шлунку.

Татари, що проживають у містах, більше цивілізовані: випікають хліб, подібний до нашого; улюбленим їхнім напоєм є брага, яку готують з вареного проса. Це густий напій, наче молоко, однак від нього не п'яніють. Також п'ють горілку, привезену з Константинополя. Бідніші татари, які не мають можливості купити брагу, виготовляють інший напій. Ось як це робиться. У продовгувату посудину заливають коров'яче, овече або козяче молоко, збивають його і, зібравши трохи масла, те, що лишилося, зливають у жбани і тримають, як напій. А оскільки це питво гіркне, то виготовляти його мусять щодня.

Народ цей дуже стриманий щодо їжі, вживає мало солі, зате додає багато прянощів, між іншим, перцю. Татари виготовляють ще одне питво, подібно, як на острові Мадагаскар. Ми вже розповідали, що вони не збирають шумовиння, коли вариться м'ясо; отож, коли м'ясо вже готове, зливають увесь цей навар, що в них називається щурбом. Його підігрівають, коли відчувають спрагу. А як смажати м'ясо, то насаджують на рожен цілу вівцю чи барана, а потім, коли м'ясо вже зісмажене, ріжуть його на кавалки — завдовжки на одну стопу і завширшки на чотири пальці. Ось як харчуються ці люди.

Оскільки ми вже сказали, як татари живуть у своєму таборі, то розповімо тепер, як вони потрапляють у чужі краї, плюндрують їх, спалюють оселі, забирають у неволю людей.

Діставши дозвіл великого візиря вторгнутись у Польщу, їхній правитель — хан за всяку ціну намагається тримати напоготові своє військо, тобто 80 тисяч воїнів, коли сам вестиме їх у похід; бо, звичайно, армія їхня має не більше 40 — 50 тисяч воїнів, і в поході її очолює мурза. На чужу землю вони вступають переважно в перших днях січня і завжди взимку, аби не зустріти на своєму шляху ніяких перешкод; ні болота, ні ріки не заважають їм просуватися тим шляхом, який собі вибрали. Зібравшись докупі, приготувавшись, ведуть уперед свої війська. Треба звернути увагу нашого читача на те, що хоча Крим лежить між 46 — 47 паралелями, усе ж неозорі степи, що простягаються на його півночі, узимку аж до місяця березня повністю вкриті снігом. Через те татари охоче і без остраху пускаються у таку довгу дорогу: коні їхні не підковані, а в снігу вони не так нищать копита. Інша річ, якби земля була без снігу: від довгого перебування на мерзломому ґрунті вони пошкодили б рогове покриття копит. Найбагатші й найспритніші з-посеред татар підковують коней підковками з волових рогів, пришиваючи їх коням до ніг шкіряною дратвою або прибиваючи цвяхами. Але такі підкови не довготривалі й легко губляться. Ось чому татари дуже бояться безсніжної зими, а також ожеледиці, бо навіть найкраще підковані коні починають тоді ковзати. Татари просуваються вперед невеликими денними переходами, роблячи звичайно по шість великих французьких миль. Йдуть так кожного дня, час і сили настільки добре розраховують, що вертаються назад ще до того, як скресне ріка, бо дуже турбуються, щоб ніщо їм не заважало на зворотному шляху.

Так вони наближаються до кордонів Польщі, вибираючи дороги по глибоких балках; почувають там себе безпечніше, бо приховують своє просування і не дозволяють викрити себе козакам, які по різних місцях несуть варту, чигаючи на татарів, щоб виявити, куди ті прямують, і зняти у своєму краї тривогу. Але, як я уже сказав, татари хитро прямують видолінками, а увечері, коли розіб'ють табір, з тієї самої причини не розкладають багаття. Вони посилають уперед своїх вершників, намагаються упіймати кількох козаків, аби дістати язика противника. Лише найсміливішим та найхитрішим вдається заскочити зненацька противника. Отже, татари просуваються до кордону, ведучи попереду сто коней в один ряд, а всього тих коней буде триста, бо, як ми вже говорили, кожен татарин тримає за вуздечку ще двох запасних коней. Татари розтягаються фронтом на 800 — 1000 стіп, а в глибину на 800 — 1000 коней, що займає понад три великі милі, і все це стиснене в чотири шеренги. Звичайно, ті шеренги розтягаються на 10 миль. Для того, хто не бачив цього на власні очі, це буде дивне видовище: з 80 тисячами татар скаче 200 тисяч коней; менше дерев у лісі, ніж їхніх коней у степу. Коли бачиш їх здалека, то видається, ніби суне з видноколу якась хмара — вона клубочиться, збільшується і жахом сповнюється серця найсміливіших людей (маю на увазі тих, хто не бачив їхніх великих орд). Ті орди просуваються так: щогодини стають на п'ятнадцятихвилинний перепочинок, щоб коні випорожнилися. А коні так навчені, що як тільки їх зупинити, одразу це роблять. Татари також злязять з коней і облегується. А далі знову сідлають коней, продовжуючи свій шлях. Все це робиться за коротким посвистом. Наблизившись до кордону, татари стають на дво- чи триденний перепочинок за три-чотири милі поодаль.

Вибирають таке місце, де захищені від стороннього ока, і там віддають різні розпорядження, лагодять свій військовий риштунок, дають перепочинок людям. Потім ділять своє військо на три частини: дві частини складають основну силу, а третя у свою чергу знову поділяється навпіл. Кожна з тих половин творить правий і лівий фланги. У такому порядку татари вторгаються у чужий край. Корпус, який вони своєю мовою називають кошом, вільно просувається разом з тими флангами, не перепочиваючи ні вдень, ні вночі, дається йому лише одногодинний відпочинок, поки не заглибляться на 60 — 80 миль у чужі землі. При цьому вони не заподіють жодної шкоди. Однак, як тільки починають вертатись назад, основні сили йдуть таким самим маршем, а флангові загони хан відсилає на 8 — 12 миль від війська — половина вперед, половина вбік. Кожне крило може мати 8 — 10 тисяч вершників і ділитись на 10 — 12 загонів з 500 — 600 татарськими воїнами, які то тут, то там вдаряють на села, оточують їх, виставляючи довкола чотири сторожові загони. Цілу ніч вони палять багаття, остереігаючись, щоб не вихопились їм з рук які-небудь селяни. А потім грабують і палять, убивають усіх, хто лиш чинить їм опір, а інших женуть із собою; не тільки чоловіків, жінок з немовлятами, а й також худобу — коней, волів, корів, баранів, кіз. Щодо свиней, то ввечері всіх зганяють в якусь стайню чи іншу будівлю і з чотирьох боків її підпалюють, настільки великий страх відчувають до цих тварин. Флангові загони, як ми вже говорили, не мають наказу заглиблюватись більш як на вісім-десять миль, вони вертаються із своєю здобиччю до загону, який дуже легко знайти, бо він залишає за собою велику розруху, тим паче, що біжить в одному ряді понад 500 коней. Отже, вистачає лише їхати за їхнім слідом. Через 4 — 5 годин вони наздоганяють свої основні сили і як тільки прибувають до них, два інші крила такої ж чисельності віддаляються від них. Одне крило справа, а друге зліва чинять таке саме спустошення, що й попередні, і вертаються назад. Од військо відходять два свіжі загони і роблять те саме. Ось так вони плюндрують села, а військо їхнє ніколи не зменшується, бо завжди лишається дві третини війська, що йде, так би мовити, кроком і завжди наготові дати відсіч польському війську, яке можуть зустріти на своєму шляху. Хоча намір їхній полягає не в тому, аби зустрітись з цим військом, а навпаки, його уникнути.

Татари ніколи не вертаються тією самою дорогою, а кружляють довкола, щоб якнайдалі відірватись від польського війська, бо ведуть лише оборонні бої. А крім того, вони дуже поспішають; коли ж десятеро їх припаде на одного польського воїна, тоді оточують його першими, бо ці розбійники (а лише так можна назвати цих татар) не для війни відправляються у польські володіння, а для того, щоб пограбувати зненацька і так само зникнути. А коли зустрічається їм польське військо, то завдає їм доброго прочухана і змушує до втечі. Зрештою, усе награбувавши, захопивши, вони повертаються у Дике Поле, що тягнеться на 30 — 40 миль від кордону; почувуючи себе в безпечному місці, зупиняються на тривалий відпочинок, отямлюються, знову шикують своє військо, якщо при зустрічі з поляками дійшли в ньому до безладу.

Протягом цього перепочинку, який триває тиждень, вони складають до купи всю свою здобич — бранців і худобу — і все це ділять між собою. Це видовище

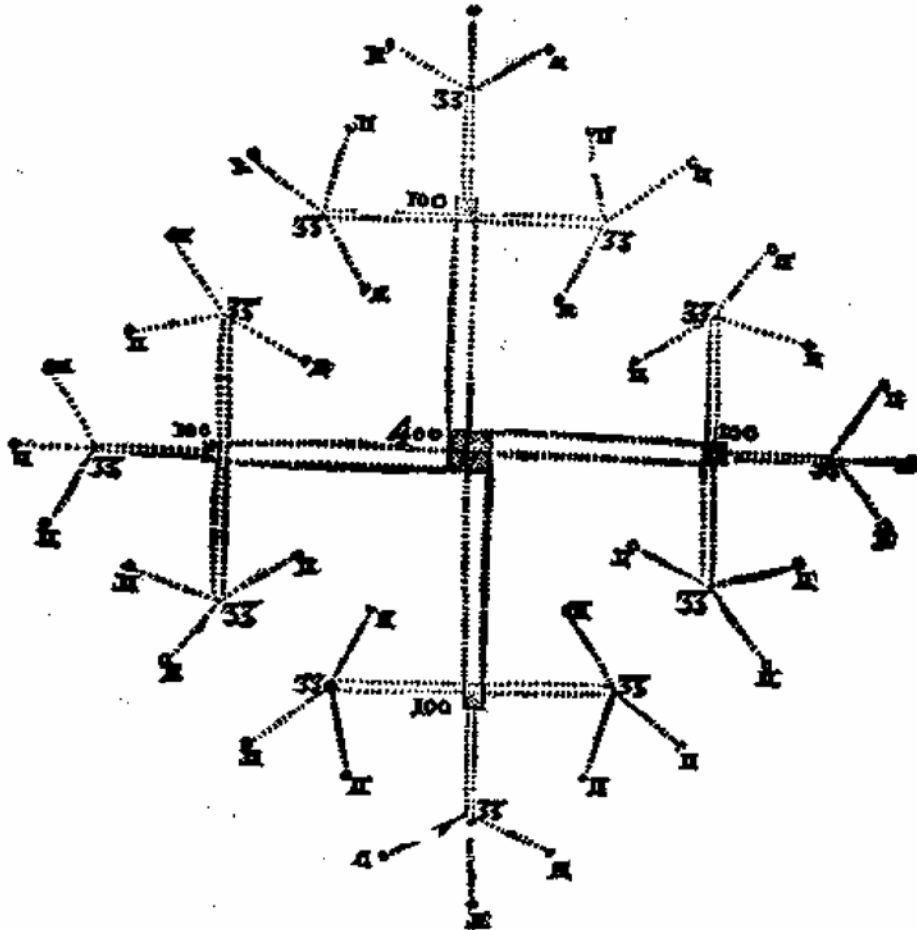
зворушує найбільш зачерствілі серця: чоловіка розлучають з жінкою, а матір з донькою, і не мають вони жодної надії ще раз колись зустрітися. Ті люди стають нещасними невірниками поган-мусульманів, серед яких зазнають наруги і принижень. У брутальності своїй татари здійснюють наймерзенніші вчійки, знеславлюючи дівчат, гвалтуючи жінок на очах їхніх батьків і чоловіків, обрізуючи хлопчаків у присутності батьків, аби дістались у лоно Магометове. Найбільш тверде серце зворушилося б при зойках і співах, сльозах і стогонах цих нещасних русинів. Бо той народ зі сльозами співає і в сльозах оплакує своє горе. Отож, цих бідолах ділять — одних сюди, других туди — в Константинополь, у Крим, в Анатолію. Ось кілька слів про те, як татари полонять і женуть із собою людність в кількості п'ятдесяти тисяч душ за якихось два тижні; як обходяться вони з невірниками, поділивши їх між собою, а потім продаючи на власний розсуд, коли повернуться на свої землі.

Розповімо тепер про те, як татари вступають у Польщу влітку. Їх, звичайно, не більше 10 — 12 тисяч, бо при більшій кількості їх дуже скоро можна було б виявити. Ось як вони вторгаються: опинившись за 20 чи 30 миль від кордону, ділять своє військо на 10 чи 12 загонів, кожен з тих загонів може мати близько тисячі коней. Половина війська, 5 чи 6 загонів, рушає направо, на віддаль одної чи півтори милі один від одного. Друга половина загонів тримається зліва на такій самій віддалі, розтягуючи передню лінію на 10 — 12 миль. Уперед, на цілу милю від себе вони посилають розвідників, щоб захопити «язика» і краще зорієнтуватись на місцевості. Татари прямують згуртованими рядами таким скісним порядком, щоб у зазначений день зійтись на домовленому місці за дві чи три милі від кордону. Це виглядає так, мов розгалужені лінії, що сходяться до середини. Причина такого пересування поділеними загонами пояснюється боязню за те, що їх можуть викрити козаки, які постійно стоять у степу на чатах окремими загонами за дві-три милі від кордону. Помітивши їх, козаки не уявляють собі, що татар так багато, бо можуть доповісти лише про ті загони, які бачили. Зауваживши татар здалеку, козаки відразу ж кидаються геть, щоб зняти в краї тривогу. Вони не вельми цим настрахані, бо побачили тільки близько 1000 вершників, а тому дуже дивуються, коли через кілька днів з'являється нове військо. Отже, татари перетинають кордон, та не йдуть по шляху, а лиш між двома великими ріками, вибираючи завжди вищу місцевість; вони шукають водойми малих річок, що впадають у більші ріки — одні в одні ріки, а другі в інші. Таким чином, татари не зустрічають жодної перешкоди на своєму шляху, грабують і плондрують, як і ті загони, що пішли попереду, але не заглиблюються у той край більше як на шість-десять миль і відразу ж повертають назад. Взагалі, перебувають на чужій землі не більше двох днів, а потім, поділивши здобич, як ми вже про це говорили, вертаються у свої улуси. Ці набіги чинять татари, які не підкоряються ні ханові, ні султанові, і проживають на Буджацькій рівнині, затисненій, як ми вже казали, між гирлом Дністра і Дунаю.

За моїх часів було їх там 20 тисяч утікачів чи вигнанців. Ці татари хоробріші від кримських, більш витривалі у військових походах і постійно ведуть бойові дії. їздять краще на конях. На рівнинах між Буджаком та

Україною перебуває звичайно 8 — 10 тисяч татар, поділених на загони по тисячі воїнів у кожному і розташованих на віддалі 10 або 12 миль одні від одних. Так роблять для того, щоб вільніше було шукати якусь здобич і уникати небезпеки. Оскільки в цих степах постійно загрожує небезпека, козаки ідуть табором (табір — це те, що ми називаємо караваном). Вони ставлять вози двома рядами, вісім чи десять возів попереду, стільки ж позаду, а самі стають усередину з мушкетами і короткими списами, косами на довгих держалнах. Найвправніші вершники ідуть біля возів; варту ж відправляють на чверть милі вперед і назад, і на таку саму віддаль по боках, аби виявляти татар. А як зобачать ворога, подають сигнал, і тоді весь табір зупиняється. Коли татари виявлені, козаки зав'язують з ними бій, та коли ж першими їх виявлять татари, то несподівано на них нападають, штурмуючи їхній табір. Мандруючи тими степами, варто повторювати пораду одного італійця: «*bon piede, bon oche*» (добрі ноги і метке око). Кілька разів я зустрічав у степах татарів, їх було понад п'ятсот, і вони нападали на наш табір, але нічого не могли вдіяти, хоча й було зі мною лише 50 чи 60 козаків. Ми також нічого їм не могли заподіяти, бо татари не наближались до нас на рушничний постріл, а лише кілька разів вдавали, що будуть нас атакувати і засипали нас дощем стріл. А стріляють вони дугою з віддалі двох наших пострілів. Пізніше вони відступили. А ось до якої хитрості вони вдаються, коли ховаються у степах, щоб зненацька напасти на якусь валку і щоб їх не викрили. Ці степи порослі високою на дві стопи травою; коли татари переходять, то неодмінно мусять цю траву витолочити і залишити позаду себе стоптану місцину або стежину. Таким чином можна дізнатись, скільки пройшло татар і куди вони попрямували. Боячись, щоб їх не переслідували, татари і тут придумали вихід. Свій загін у 400 вершників вони поділяють на чотири ватаги по 100 коней у кожній. Одні скачуть на північ, другі — на південь, треті на схід і четверті на захід. Одне слово, кожна з тих малих чотирьох ватаг скаче по своїй ділянці, яка має приблизно півтори милі. У кінці шляху малий загін із ста вершників ділиться ще на три загони по 33 вершники в кожному. Вони чинять так само, коли ідуть берегом ріки. А далі, проїхавши півмилі, також розсипаються на три відділи і просуваються вперед, поки не лишиться їх тільки 10 чи 11 вершників, що краще показати на рисунку, ніж пояснювати словами. Все робиться за якихось півтори години, на повному чвалі, бо як тільки їх викриють, уся ця обережність більше не потрібна. Всі татари досконало вміють проводити цей маневр; знають степ, як лоцман свій порт, і кожен з тих загонів із одинадцяти вершників скаче степом як лиш заманеться, не зустрічаючись у своєму радіусі з іншим загonom. Врешті, у зазначений день, вони прибувають до вказаного місця за 10 — 12 миль звідсіль, у якусь долину, де є вода і гарний випас, і де певний час пересиджують. Кожен малий загін іде своєю власною дорогою на цю зустріч, один короткою, інший дуже довгою, бо мусить петляти і часто повертати вбік. А крім того, трава, витолочена 10 — 11 кіньми, уже на другий день піднімається і нема жодного сліду. Зібравшись разом, вони кілька днів там переховуються, потім знову збираються цілим загonom і нападають на якесь прикордонне село, грабують його, пюндрують, а потім утікають, як ми вже описували. Татари навчилися

дуже хитро переховуватись у степах, дотепно обдурюють козаків, які завзято женуться за ними, бо знають, що татар не більше 500 чи 600. Козаки (тисяча або дванадцять сотень) сідлають коней і переслідують татар, шукають їхніх слідів, а знайшовши, їдуть аж до описаних вище кругів.

Тут вони втрачають їм лік, не знають, де шукати ворога, бо сліди розходяться на всі боки Нічого їм не залишається, як повернутися у свої оселі й сказати, що нікого не бачили. Ось як важко зустріти тих татар, хіба що випадково натрапиш на них біля водопою, чи коли їдять або сплять, однак вони завжди насторожі. В них пильніше й меткіше око, тим паче, що воно ледь відкрите, а отже, має сильніший візуальний кут і бачить більше од нашого ока. Татари помічають нас скоріше, ніж ми їх бачимо. Одне слово, перемагає хитріший, а не сильніший. Якщо з татарами сходяться вранці або ввечері, при сході чи заході сонця, то змагаються насамперед за те, щоб мати сонце позаду себе. Це виглядає так само, як два кораблі на морі змагаються за вітер у їхні вітрила. І врешті, коли поляки вдаряють у ряди татар, а ті не почуваються досить сильними, щоб боронитися шаблями, то розлітаються на різні боки, наче мухи. Якщо ж хто-небудь їх переслідує, то вони на повному чвалі, лишивши вуздечки, стріляють з луків і роблять це так точно, що за 60 — 100 кроків

влучають у вершника. Поляки не можуть їх переслідувати, бо мають менш витривалих коней. Потім татари знову збираються до купи за якусь чверть милі звідси і наступають на польських вершників. А коли наступати на них, кидаються врозтіч, відступаючи, стріляють ліворуч, бо на правий бік цього робити не вміють. І настільки виснажують своєю стріляниною поляків, що ті змушені відступати, бо коли йде весь цей маневр, який я описав, татари мають перевагу одного до десяти; в іншому ж разі вони безупинно стріляють з луків, але не наближаються до ворога. Ось як воюють ті народи.

А тепер розповімо, як татари перетинають уплав ріки, більші від деяких європейських рік. Усі їхні коні вміють плавати, і особливо добре плавають у цьому холодному краї, де вода важча від води французьких річок, оскільки гірше очищається сонцем. Та я певний, якби вони привезли своїх коней до Франції, то не перепливли б Сени, як це роблять на Борисфені. Бо я вже говорив, що в цих ріках вода важча, а отже, тіла в ній стають легшими. Я сам мав нагоду переконатися у цьому. Ось як вони все роблять. Коли їхнє військо хоче перетнути Борисфен, найбільшу ріку цього краю, вони вибирають таке місце, де обидва береги легко доступні. А за той час кожен з них заготовляє очерет і робить з нього дві невеликі в'язки три стопи завдовжки, а завширшки десять-дванадцять дюймів; одна в'язка від другої віддалена на одну стопу і має три поперечні палиці, тісно зв'язані вгорі. А знизу один з тих зроблених кінців при в'язується коневі до хвоста.

Потім татарин ставить на воду сідло, свої пожитки, згори — лук, стріли, шаблю, усе це разом зв'язує і голий з нагайкою у руці входить у воду. Вузечкою, яка лишається у коня на шії, підганяє тварину вперед, а другою притримується за гриву. Отже, кінь змушений плисти, а вершник гребе лише однією рукою, а другою тримається за гриву і вуздечку, не відпускаючи їх. Таким чином, він веде свого коня і підганяє вперед нагайкою, поки не подолають ріку. А коли вже кінь торкнеться копитами суші протилежного берега, вода йому сягає до черева. Татарин притримує коня, речі відв'язує від хвоста і кладе їх на землю. Так само переправляються через ріку всі тварини, бо плывуть у ряд, розтягнувшись на півмилі вздовж ріки. Ось що я зумів дізнатись про татар.

ПРО КОЗАКІВ

Залишається нам описати ще (а ми це й обіцяли), як козаки вибирають свого отамана * і як вони йдуть чорноморським походом аж до Анатолії воювати турків. Ось як вони вибирають кошового отамана. Скликавши усіх шанованих старих полковників і старих козаків, які мають у них авторитет, кожен з них віддає голос за того, кого вважає найбільш відповідним, і той вибирається більшістю голосів.

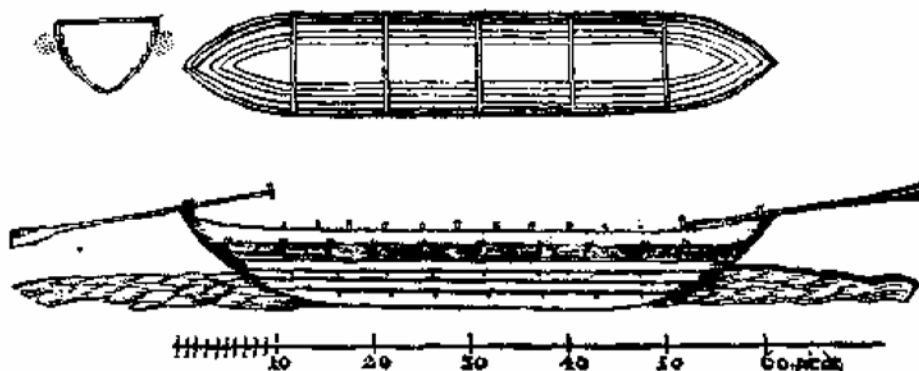
* Тут і нижче в оригіналі кошового отамана названо «генералом», або «головним генералом».

Якщо ж той, кого обрали, не погоджується добровільно, пояснюючи свою відмову невмінням, браком досвіду чи похилим віком, ніщо йому не допомагає. Кажуть лишень, що він, отже, не гідний їхньої честі і на місті вбивають його як зрадника, хоча самі при цьому чинять злочин. Ви пригадуєте, певно, що я говорив перед тим про їхні звичаї та підступну натуру *.

* Як свідчать інші джерела, твердження Боплана про вбивство за відмову прийняти виборну посаду кошового отамана не відповідає дійсності.

Якщо ж обраний козак погоджується бути отаманом, то дякує раді за ту виявлену йому честь, хоча додає, що не гідний цього і не спроможний таку посаду обійняти. Незважаючи на відмову, обіцяє, що своїми вчинками і розумними ділами, як значними, так і буденними, старатиметься гідно їм служити, а життя своє завжди готовий покласти за своїх братів (так вони себе називають). При цих словах кожен із присутніх плескає в долоні, гукаючи «Слава! Слава!», а потім один за одним, відповідно до свого становища, шанобливо йому вклоняються. Отаман подає їм руку — такою є їхня форма вітання. Ось як вони вибирають свого отамана; часто це відбувається серед чистого степу. Всі йому дуже послухні і називають свого отамана їхньою мовою гетьманом. Влада його абсолютна, він має право стинати голови і карати на палю тих, хто провинився. Гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради. Неласка, якої може зазнати гетьман, примушує його бути надзвичайно розважним у військовому поході, аби не трапилася якась невдача, а при зустрічі з ворогом чи в непередбачених ситуаціях мусить виявити увесь свій хист і сміливість. Бо коли трапиться йому виявити свою малодушність, то його вбивають як зрадника і відразу ж обирають іншого гетьмана, як я вже це описав. Управляти ними і вести їх у похід — нелегка справа, і нещасний той,

хто невдало це зробить. За сімнадцять літ, які я провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили свої дні.

Коли козаки задумують свій морський похід, то не мають дозволу від короля, але дістають його від свого гетьмана і скликають військову раду. На ній вибирають наказного отамана, який має очолити їхній похід; робиться це так само, як під час вибору гетьмана *, однак похідний отаман вибирається тільки на певний час.

* В оригіналі — «великого генерала».

Далі вони рушають до Військової Скарбниці, яка є місцем їхнього збору. Там будують човни близько 60 стіп завдовжки, 10 чи 12 — завширшки і 12 завглибшки. Ті човни не мають корми, зводяться із стовбура човнового дерева — верби або липи — завдовжки 45 стіп. Боки обрामовуються і доповнюються дошками 10 — 12 стіп завдовжки і на одну стопу завширшки. Вони скріплюють їх дерев'яними цвяхами, настелюючи один ряд на другий, так як це робиться у звичайних річкових човнах. Роблять це доти, доки човен не досягне висоти дванадцяти стіп і ширини в шістдесят стіп, розширюючись і підвищуючись догори. Та ця праця більш зрозуміла з рисунка, який я згрубша накидав. Можна на ньому побачити товсті в'язки очерету, що, наче бочівки, прив'язуються один до одного вздовж бортів; вони кріпляться ликом з липи або дикої вишні. Козаки будують човни так само, як наші теслі, з перегородками і лавками, а потім просмолюють. Ставлять два стерна — по одному з кожного кінця, як це можна бачити на рисунку. Човни їхні дуже довгі, і якби треба було швидко плисти назад, то човен мусив би витратити багато часу на розвертання. Звичайно, на їхньому човні є десять-п'ятнадцять пар весел з кожного боку, і плывуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. На човнах також ставлять щоглу, на яку напинають доволі незграбне вітрило, котре розпускають лише в гарну погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати. Човни їхні не мають верхньої палуби, і коли наповнюються водою, в'язки очерету, почеплені по обидвох боках бортів, не дають човнові потонути. Сухарі вони зберігають у

великій бочці десяти стіп завдовжки і 4 стопи завширшки, яку добре прив'язують до човна; сухарі витягають через втулку. Також беруть із собою пшоняну кашу і борошно, розмішане на воді, яке вони їдять, змішавши з пшоном; це для них і наїдок і напиток, він має гіркуватий смак і називається саламаха, тобто смачна страва. Як на мене, то не знайшов у цьому особливого смаку, а коли й користав з цього в моїх мандрах, то лишень тому, що нічого кращого знайти не міг. Під час цих походів цей люд дуже стриманий, а коли знайдеться між ними в поході якийсь пияк, отаман одразу ж наказує викинути його в море. Їм забороняється брати в морський похід чи на бойові операції горілку: вони дотримуються цього дуже строго.

Коли вони вирішують іти війною на татар, аби помститися їм за грабежі і наскоки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запоріжжя усе необхідне для бойових дій і походу, для спорудження човнів і взагалі все, що, на їхню думку, може в поході знадобитись. А потім збирається п'ять чи шість тисяч міцних, добре озброєних козаків і прямує на Запоріжжя будувати човни. За півмісяця шістдесятєро з них зведе один човен, бо я вже казав, що вони майстри на всі руки. Отак за два — три тижні мають 80 — 100 готових човнів такої форми, як я описав; в один човен сідає від 50 до 70 козаків. Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею. А на кожному човні є також чотири-шість фальконетів, необхідна для походу живність. Одягнені козаки в сорочки й шаровари, ще мають змінний одяг із блаженською свитою та шапкою; беруть шість фунтів пороху, достатню кількість свинцю, ядра для своїх гармат. У кожного є компас. Так виглядає плавучий козацький табір на Чорному морі, який не боїться штурмувати найбільш укріплені міста анатолійського берега.

Спорядившись отак, вони плывуть вділ Борисфеном. Похідний гетьман має на своєму човні відзнаку, яка розвіюється на одній третій висоти. Судна їхні так близько плывуть один біля одного, що майже веслами черкаються. Турки, звичайно, попереджені про похід і тримають у гирлі Дніпра наготові кілька галер, щоб не дати козакам вийти з лиману. Але хитріші козаки виходять темної ночі, коли має з'явитися на небі місяць-молодик, і переховуються в очереті за три-чотири милі від гирла Дніпра, куди не заходять турецькі галери. Турки ще чекають їх біля гирла, але завжди залишаються обдуреними, хоча зрозуміло, що козаки не можуть проплисти так швидко, щоб їх не запримітили. Тоді по всій країні здійснюється тривога, сягає вона самого Константинополя. Султан відсилає гінців до Анатолії, Болгарії, Румелії *, аби добре там пильнували, і попереджує, що козаки вийшли в море. Та все надарма, бо вони так вміло використовують погоду і пору року (зауважте, що козаки вирушають на море тільки після літнього Івана, щоб повернутись найпізніше на початку серпня), що за тридцять шість чи сорок годин досягають Анатолії. Там висаджуються на берег, беруть з собою одну рушницю, а в кожному човні для охорони залишають двох козаків і двох джур. Нападають на міста, захоплюють їх, грабують та підпалюють. Інколи заглиблюються на цілу милю в той край, але відразу ж вертаються назад.

* В оригіналі у Боплана «Романія». Йдеться про Румелію (від турецької назви Візантії — Рум) — провінції, що входила до володінь Османської імперії на Балканському півострові.

Свою здобич ладують на човни і пливуть спробувати щастя ще в якомусь іншому місці. Якщо випадково трапиться їм ворог, то зав'язують з ним бій, в іншому випадку повертаються із здобиччю додому. А коли надібають якусь турецьку галеру чи інші кораблі, то переслідують їх, нападають і беруть штурмом. Ось як це відбувається. Човни їхні виступають з води не більш як на дві з половиною стопи, тому козаки бачать ворожий корабель чи турецьку галеру скоріше, ніж їх самих запримітять. Далі вони спускають вітрила і дивляться, куди дме вітер; намагаються плисти так, щоб сонце було в них за плечима. За годину перед заходом сонця чимдуж веслюють до галери чи корабля і зупиняються за милю поодаль, щоб не втратити його з поля зору. Таким чином тримають їх на оці, а опівночі, за сигналом, підпливають до кораблів. Половина козаків готова до бою, чекає лише відповідної хвилини, коли візьмуть галеру на абордаж, а тоді проникає всередину. На кораблях дуже здивовані, що на них напало 80 — 100 човнів, з яких лізуть козаки, захоплюють корабель, беруть цінності і невеликий крам. Забирають чавунні гармати, усе те, що, на їхню думку, може їм знадобитись, що не псуватиметься у воді, а потім галеру разом із залогою пускають на дно. Ось як чинять козаки. Якби вони вміли провадити судно чи галеру, взяли б її із собою, та цього робити не годні. Тепер час повернутися у свій край. При гирлі Борисфену вдвічі зміцнена турецька сторожа хоче добре покарати козаків. Але козаки нічого собі з цього не роблять, хоча й втомились від походу, бо рідко коли трапляється, щоб не втратили багатьох своїх товаришів чи щоб море не поглинуло кількох їхніх чайок. Не всі вони такі міцні, щоб вистояти в битві. Козаки пливуть до бухти, за три-чотири милі на схід від Очакова, де чверть милі від морського берега є долина, що інколи наповнюється на півстопи водою. Ця долина тягнеться понад три милі вгору за Дніпром. А козаки, по двістітриста, беруться перетягати волоком один за одним свої човни. Через два-три дні вони вже пливуть Борисфеном із своєю здобиччю. Ось як вони уникають битви з галерами, які стережуть гирло ріки біля Очакова. Потім повертаються на Військову Скарбницю, де ділять військову здобич так, як я про це раніше говорив. Мають козаки ще один зворотній шлях — вертаються через Донський лиман. Вони переходять протоку між півостровом Тамань і Керчю. Цим лиманом пливуть угору, пересуваються до річки Міуси до того місця, де вже можуть плисти човнами; звідсіль до Тачаводи лише одна миля, а Тачавода впадає у Самару, яка у свою чергу тече в Дніпро за милю вище Кодака, як це бачимо на карті. Козаки рідко вертаються цим шляхом, бо звідси далі до Запоріжжя. Інколи користають ним, коли йдуть у морський похід і мають лише 20 — 25 човнів, а в гирлі Борисфену чатують їх великі турецькі сили. А якщо турецькі галери зустрічають їх вдень у відкритому морі серед білого дня, то своїми гарматами завдають козакам великої шкоди — розбивають човни на

тріски, пускають на дно і так приголомшують козаків, що той, хто врятувався, стрімголов пливе геть звідси. Та коли вони самі ведуть бій з галерами, то не покидають своїх місць і міцно прив'язують весла до кочетів; стріливши раз, беруть від товаришів іншу, вже набиту рушницю, знову стріляють. Так без перерви ведуть вогонь і дуже влучно потрапляють у ціль. При цьому галери можуть вести бій лише з одним човном, однак їхні гармати завдають козакам великої шкоди; у таких сутичках гине перевалено дві третини команди, і рідко коли трапляється так, щоб половина козаків вернулася додому, зате привозять з собою багату здобич — іспанські реали, арабські цехини, килими, тканини, шиті золотою ниткою, бавовняні і шовкові матерії та інший цінний крам. Ось з чого живуть козаки та які в них прибутки, бо жодних інших ремесел вони не знають *, а повернувшись з походу, лише п'ють та гуляють зі своїми товаришами.

Виконуючи свою обіцянку, повім ще кілька слів про їхні звичаї, зокрема весільні, та про те, як вони сватаються; це, безперечно, видасться декому дивним та неймовірним.

* Тут автор вступає у суперечність із поданим ним же раніше описом ремесел і промислів, якими займалися козаки.

ЯК ДІВЧАТА ЗАЛИЦЯЮТЬСЯ ДО ПАРУБКІВ

Тут, на відміну від звичаїв і традицій інших народів, дівчина першою сватається до парубка, якого собі сподобала. Їхній традиційний та незламний забобон майже завжди дівчині в цьому допомагає, та й вона більш певна успіху, ніж парубок, коли б наважився першим свататися до обраної дівчини. Ось як це виглядає. Закохана дівчина йде до хати парубка, якого любить, у той час, коли сподівається застати вдома батька, матір і свого судженого. На порозі вітається словами: «Помагай біг», які значать майже те само, що наше «Хай благословить Господь» і є звичайним їхнім привітанням, коли заходиш до чиєїсь господи. Сівши у хаті, дівчина береться вихваляти того, хто припав їй до серця. Звертається до нього, називаючи Іван, Федір, Дмитро, Войтик, Микита, одним із тих найбільш розповсюджених тут імен, та й каже: «Бачу з твого обличчя, що ти людина добра, будеш дбайливим і любитимеш свою жінку. Сподіваюсь, що з тебе вийде добрий господар. Ці твої гарні якості змушують мене уклінно просити взяти мене за жінку». Мовивши це, вона звертається з подібними словами до батька й матері парубка, покійно прохаючи згоди на їхній шлюб. А якщо ж дістане відмову чи одговірку, буцімто парубок ще молодий і не готовий до одруження, то дівчина відповідає, що не залишить

їхньої хати, поки він її не пошлюбить і не візьме собі за жінку. А мовивши це, дівчина вперто стоїть на своєму і не виходить з кімнати, поки не дістане того, що вимагає. Через кілька тижнів батьки змушені не тільки погодитись, а й намовляють сина, щоб той пильніше придивлявся до дівчини, як до своєї майбутньої жінки. А парубок, бачучи, як завзято дівчина бажає йому добра, відтепер починає дивитись на неї, як на свою майбутню володарку. Наполегливо просить у батьків дозволу її покохати. Ось як закохані дівчата в цьому краї влаштовують свою долю, змушуючи батьків і суджених виконати своє бажання. Як я вже говорив, батьки бояться накликати на себе гнів божий чи якесь інше лихо, прогнавши дівчину, бо вважають, що, так вчинивши, навіки знеславлять увесь її рід, який неодмінно їм за це помститься. Так само вони не застосовують для цього насильства, бо побоюються суворої церковної кари, яка передбачає в такому випадку епітимію, великий штраф і ганьбу для їхньої господи. Батьки так лякаються цих забобонів, що якомога швидше бажають уникнути нещастя, які могли б, безперечно, стати карою за те, що їхні сини колись відмовили дівчатам, які сватались до них *. Звичай, який я описав, водиться тільки між людьми рівного стану, бо в цьому краї усі селяни однаково заможні й нема великої різниці в їхніх статках. Та коли кохаються простий селянин із шляхтянкою, у цьому їм допомагає інший звичай.

* Очевидно, підставою для цієї розповіді був випадок, подібний до описаного М. Коцюбинським в оповіданні «Пе коптьор». Навряд чи такий звичай був повсюдним.

ЯК СЕЛЯНИН МОЖЕ ОДРУЖИТИСЯ ІЗ ШЛЯХЕТНОЮ ПАННОЮ

Існує звичай у селах цього краю, що в неділю та свята селяни разом із жінками та дітьми збираються по обіді до корчми; там вони проводять решту дня за частуванням. Однак випивають лишень чоловіки та жінки, а парубки і дівчата весело танцюють під звуки дуди (інструмент, схожий на волинку). Сюди звичайно приходить місцевий пан із своєю сім'єю, щоб подивитись, як молодь веселиться. Інколи пан запрошує танцювати перед своїм замком: буває, що сам танцює з жінкою та дітьми. Під час цих танців шляхетніші пани змішуються з простим людом. А треба додати, що всі села на Поділлі та Україні оточені гайками зі сховками, де влітку селяни переховуються від набігів татар. Ці лісочки простягаються на добрих півмилі в ширину, і хоча селяни тут є майже кріпаками, однак вони здавна користуються правом і привілеєм викрадати під час загального танцю шляхетних дівчат, навіть дочок свого пана. Але парубок мусить зробити це кмітливо та спритно і втекти в сусідній гай, де повинен перечекати двадцять чотири години і сховатися так,

щоб їх не знайшли. Лише тоді йому все пробачать. Якщо викрадена дівчина бажає вийти за нього заміж, під страхом смертної кари він змушений погодитись на це; якщо ж дівчина цього не бажає, йому дарують його злочин і ніхто не має права переслідувати його за це чи карати. Та коли ж спіймають викрадача протягом доби, одразу ж стинають голову без жодного суду. За тих сімнадцять років, які я провів у цьому краї, не чув, аби сталося щось подібне. Зате бачив, як дівчата сватались до парубків і часто їм це вдавалося. Однак, щоб викрасти шляхетну дівчину, є багато ризику. Силоміць узяти її, втекти на очах усіх присутніх і втекти так, щоб не зловили (тут треба мати добрі ноги), було б дуже важко, якби не домовився попередньо з тією дівчиною. А крім того, селяни тепер більш уярмлені, та й шляхта більше чванькувата і владолюбна. Очевидно, селяни мали право викрадати шляхетних дівчат у ті часи, коли поляки ще обирали королем того, хто найпрудкіше бігав босоніж, вважаючи такого чоловіка найсміливішим і найкмітливішим; начебто сміливість та кмітливість залежать від спритності й міцності в ногах. З тих самих часів, на мою думку, йде ще один звичай: на другий день після елекції зобов'язувати короля дати присягу перед вівтарем про те, що жоден шляхтич не буде арештований за свій злочин після двадцяти чотирьох годин, хіба що йшлося б про злочин проти короля чи державну зраду. Цим вони хотіли, напевно, засвідчити свою повагу

до людей, які вміють добре і швидко бігати. Це видно ще й тепер, оскільки поляки дуже цінують баских і прудких коней, лише на це звертають увагу і відразу платять ту ціну, яку за коня правлять. Гадаю, що вони це роблять для того, аби легко наздоганяти ворога, коли той втікає, та й самим швидко втікати, якщо колись доведеться це робити.

ЯК ВІДБУВАЮТЬСЯ ВЕСІЛЛЯ

Оскільки ми вже розповіли про сватання на Русі, скажемо ще кілька слів про тутешні весільні вичистості та їх особливості.

Весільні обряди такі: запрошені парубки й дівчата від імені молодого й молодої просять усіх своїх родичів прийти до них на весілля; при цьому кожен має віночок з квітів, який вішає через плече і зі списком усіх запрошених відвідують їх у переддень весілля. Молодь іде парами, а один парубок з патерицею у руках виголошує запрошення. Не буду докладно описувати страв і скільки м'ясних виробів подають до столу, скажу лишень, що молода вбрана за їхнім звичаєм у довгу коричневу сукню. Сукня розпирається прутами з китового вуса, а знизу має облямівку з тканини напівшовкової і напіввовняної. Голова і обличчя молодої відкриті, волосся розсипається по плечах, а на голові вінок квітів у залежності від пори року. Батько, брат чи якийсь близький родич

молодої ведуть її до церкви; перед ними ступають музики із скрипкою, дудою або цимбалами. Після вінчання один із родичів бере молоду за руку і відводить додому під ту саму мелодію. Обійду мовчанкою весільні розваги під час весільного обіду; вони дуже дивні, нічим не поступаються своєю дивиною звичаям інших народів. Зауважу лише, що те, що особливо схиляє їх до нестримного гультьайства, яке від природи є у їхніх звичках, пов'язане з тим, що з нагоди шлюбних бенкетів та хрестин їхніх дітей пан дозволяє їм варити пиво. Привілей цей приводить до того, що пиво є набагато дешевше і в більшій кількості, бо в інший час селяни мусять купувати пиво в панських броварнях.

Коли настає час укласти молоду на шлюбне ложе, родички молодого відводять її до спальні і там роздягають догола. Докладно розглядають її з усіх боків, навіть заглядають у вуха, волосся, на пальці ніг та в інші частини тіла, аби пересвідчитись, чи ніде нема крові, голки або захованого клаптика бавовни, насиченого червоним сиропом. Якби знайшлося щось подібне, зчиниться на весіллі сум'яття і метушня. А коли нічого не знаходять, надягають на молоду біленьку й новеньку бавовняну сорочку, а потім, завівши її у постіль, потайки вводять молодого. Коли молоді опиняться разом, жінки затыгають заслону біля постелі. Більшість гостей приходить у кімнату, чоловіки танцюють з келихами в руках під звуки дудки, а жінки підскакують, плескаючи в долоні, аж поки не звершиться шлюбний союз. А коли серед цього радісного танку молода якимсь чином висловить задоволення, усі присутні враз стрибають з радощів, плещуть у долоні, зчиняють веселий галас. Увесь цей час родичі молодого не відходять від ліжка, прислухаються, що там відбувається; чекають, коли можна буде відслонити запону. Одягають на молоду чисту сорочку, а коли на попередній знаходять докази її цнотливості, радісними вигуками сповнюють цілу домівку, і вся родина радіє разом з ними *.

* Аналогічний звичай був поширений і в багатьох інших народів, зокрема у Східній Європі.

Тепер молоду одягають і зачісують як молодицю, тобто покривають її голову, бо це дозволяється робити лише заміжнім, а дівчата ходять із власним заплетеним волоссям і вважали б для себе ганьбою покрити голову.

Наступного дня відбувається ще кумедніша забава, яка може видатись невірогідною для того, хто подібного ніколи не бачив. Крізь два рукави сорочки, вивернутої навиворіт, пропихають палицю і носять її, наче знамено, вулицями міста, вельми урочисто, як стяг, що підтверджує почесне завершення битви, аби кожен переконався у цнотливості молодого і в мужській силі молодого. А за ними ступає цілий натовп гостей з музикою, вони танцюють і співають ще завятіше, ніж перед тим. Процесія іде через ціле місто, дружби ведуть попід руки дружок, збігаються люди і проводжають їх, поки молодята не дійдуть до хати молодого.

Якщо ж навпаки, ознак дівочтва не виявлять, весілля обривається, чоловіки кидають об землю келихами, жінки перестають співати, а родичі молодої збентежені та осоромлені. Одне слово, зчиняється справжній гармидер: гості б'ють горщики, в яких варилися різні наїдки, відбивають вушка в келихах, з яких випивали напої, матері молодої натягають на шию кінський хомут, садять її у кутку, перед поглядами усіх присутніх, а самі співають їй безперестанку грубих і сороміцьких пісень. Частують її з надбитого келиха, дорікаючи за те, що не вміла берегти доньку. Висловивши все, що лиш може прийти в голову, гості розходяться до своїх домівок, ображені такою неприємною подією. А родичі молодої, заховавшись від людей, деякий час сидять вдома, присоромлені тим, що трапилось.

Що ж до молодого, то це вже на його розсуд — жити з дружиною чи прогнати її, але коли відважиться на спільне життя, мусить бути готовий на всі ті образи, якими його будуть осипати.

При цій нагоді додаю кілька слів про звичаї жінок. Добрим словом згадую те, що хоча вільне вживання горілки та меду робить дівчат дуже доступними, однак загальне висміювання та сором, які випадають на долю дівчини, що, втративши свою дівочість, хоче віддатись за парубка, утримують їх від подібних вчинків.

Перш ніж завершити цю розповідь, скажу ще кілька слів про великодні обряди. У страсну суботу вони йдуть у храм, який називають церквою, аби взяти участь у релігійних торжествах, які полягають у тому, що фігурку Господа нашого Христа кладуть у гріб, а потім з великими урочистостями звідти виймають. Після цього обряду всі вони — чоловіки, жінки, парубки і дівчата — стають навколішки перед єпископом (якого називають владикою) і подають йому яйце, зафарбоване в червоний або жовтий колір, із словами «Христос воскрес!» А єпископ бере яйце, відповідає «Воістинно воскрес!» і христосується з жінками та дівчатами. Таким чином протягом якихось двох годин він збирає понад 5 — 6 тисяч яєць, а крім того, має ще й приємність цілувати найвродливіших молодниць і дівчат, які є у церкві. Звісно, йому було б не з руки та й неприємно цілувати старих жінок, але він спритно і швидко дає собі раду: коли якесь обличчя йому не подобається, він простягає для цілування руку. Так робив у Києві митрополит на ім'я Могила *, який є верховним над усіма єпископами. Так само роблять і найнижчі священники, яких називають господинами.

* Могила Петро (1596 — 1647) — церковний та освітній діяч України, з 1632 р. — митрополит Київський і Галицький.

Протягом наступного тижня на вулицю треба неодмінно виходити з певною кількістю крашанок, щоб частувати ними всіх зустрічних знайомих і промовляти до них ті самі слова, які говорили владиці чи своєму господинові. Зустрінутий друг чи подруга відповідають вам тими самими словами,

обнімаються і цілуються. Той чи та, кого привітали, мусить дати одну крашанку, знову розпочавши ту саму церемонію.

Ознайомтесь ще з однією витівкою, яка проходить спозаранку у світлий понеділок. Парубки групами простують вулицями і, коли стрінуть дівчат, то хапають їх та силоміць тягнуть до колодязя. А там обливають їх п'ятьма-шістьма відрами води. Дівчата ніби скупані, мокрі з голови до п'ят. Проте ця забава дозволеналише до полудня.

На другий день, у вівторок, черга за дівчатами, але хлопцям вони відплачують більш лукаво. Кілька дівчат ховається у якійсь хаті з глеками, повними води. На вулиці залишають малу дівчинку, яка умовним вигуком повідомляє їх, що бачить парубка. В ту саму хвилину всі дівчата вибігають на вулицю і з криком та вереском ловлять парубка. На допомогу їм біжать інші дівчата; поки дві-три найкремезніші тримають хлопця за руки, інші виливають йому за шийку усю глеку води. І відпускають його лише тоді, коли він мокрий, як хлющ. Ось так пустують парубки і дівчата у великодні дні. Та дорослі чоловіки мають іншу забаву у світлий понеділок. З самого ранку вони сунуть натовпом до замку, щоб побачитися зі своїм паном; той терпеливо їх дожидає. Низько вклонившись йому, кожен селянин підходить і дарує чи курку, чи якусь іншу птицю. З вдячності за таке обдаровування пан частує своїх селян горілкою; задля цього наказує викотити барило горілки і поставити посеред майдану. Всі селяни підходять і стають довкола тієї бочки. Тоді пан підступає з великим ополоником і, зачерпнувши ним горілку, п'є до найстаршого із селян. Потім передає ополоник тому, до кого пив. Так усі вони п'ють по черзі, а далі знову розпочинають те саме, аж поки бочка зовсім не спорожніє. А коли бочка порожніє ще до сутінків (таке трапляється найчастіше), пан неодмінно розпоряджається викотити ще одну; зобов'язаний їх частувати, аж поки не зайде сонце, якщо, звичайно, селяни годні триматися на ногах. Коли ж заходить сонце, звучить сигнал розходитися; той, хто добре себе почуває, вертається додому; якщо ж не годен іти, кладеться просто серед вулиці і засинає, аж поки не очуняє. Хіба що жінка чи діти змилосердяться, покладуть на ноші і занесуть додому. Але хто надто zalив себе горілкою, лишається на замковому подвір'ї, засинаючи п'яним сном. Гидко дивитися на тих п'яниць, які не з'їли ні шматка хліба, а безперервно пили і лежать тепер у нечистотах, як ті свині. Бачив одного п'яницю, якого везли вже мертвого на возі, хоча була тільки друга година пополудні. Ото дивні звичаї, що марно гублять людей; справедливим є прислів'я, яке вони залюбки повторюють: не вмієш пити горілку, пий воду. Після своїх щоденних обідів той люд дуже важко засинає, та якщо п'яний, то спить так міцно, що вранці не пам'ятає, що було з ним увечері. Від сп'яніння настільки втрачають здоровий глузд, що лишається з них тільки людська подоба. В таких випадках той, хто бажає що-небудь від них дістати задарма, вдає, ніби з ними завзято напивається, а коли бачить, що вони розвеселилися од випитого (а в такому стані вони поступливі), просить те, що собі сподобав, і відразу ж це дістає. Одержані речі швидко виносить з хати п'яного. А вранці той дуже здивований, бо нічого не пам'ятає і не знаходить того, що вчора

віддав. Засмучений, проклинає своє марнотратство. Але все-таки себе втішає тим, що так само облупить іншого і покриє заподіяну шкоду.

КОЗАЦЬКА МЕДИЦИНА

Якщо вже ведемо мову про наших русинів чи козаків, скажемо також про те, що вони чинять за різних обставин та okazій.

Бачив я хворих козаків, у лихоманці, які замість уживати якихось ліків брали півзаряду гарматного пороху, змішували його навпіл з горілкою і все це випивали; а далі клалися спати, щоб вранці прокинутися зовсім здоровими. Мав я машталіра *, який неодноразово видужував, уживаючи ліків, яких не визнають ні лікарі, ні аптекарі.

* Тобто «візника».

Інші ж козаки брали попіл і так само змішували його з горілкою, усе це випивали і також видужували. Неодноразово бачив, як козаки, поранені стрілами, перебуваючи далеко від хірургів, замазували свої рани землею, замоченою власною слиною; це виліковувало їхні рани ніби найкращий бальзам. Отже, у цій країні, як і в багатьох інших, дотепна вигадка породжується самим життям.

Це мені нагадало одного козака, якого я стрів на ріці Самарі; той козак варив рибу у дерев'яному цебрику, який польські вершники і козаки чіпляють ззаду до сідла і напувають з нього коней. Для цього козак розпікав на вогні круглі камінці і кидав їх у відро; робив це доти, доки вода не закипала і риба не зварювалась. Спочатку воно видалось мені дуже простацьким, однак це не позбавлене здорового глузду.

Пригадується мені, що перед тим я говорив про хворобу, яку вони називають гостець і якою часто хворіють. Доречно буде кількома словами сказати про неї.

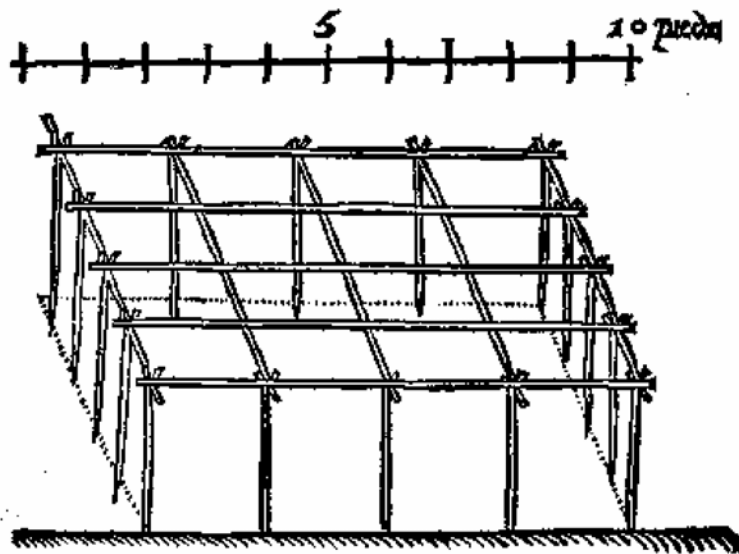
Хворі на цю недугу (яка зветься у Франції «колтуном») цілий рік лежать без руху, ніби паралізовані, відчуваючи великий біль у нервах. Вони нестримно кричать від цього. Коли мине рік, якоїсь ночі їм так сильно пітніє голова, що вранці все їх волосся склеєне до купи і звисає одним широким пасмом, ніби хвіст тріски; від цієї хвилини хворий почувається набагато краще, а через кілька днів одужує, будучи в кращому здоров'ї, ніж перед недугою. Лише волосся виглядає жахливо, не можна його розчесати, а коли хотів би зрізати, то

рідина, що виділяється через пори на голові, за два дні спала б йому на очі і він неодмінно стратив би зір.

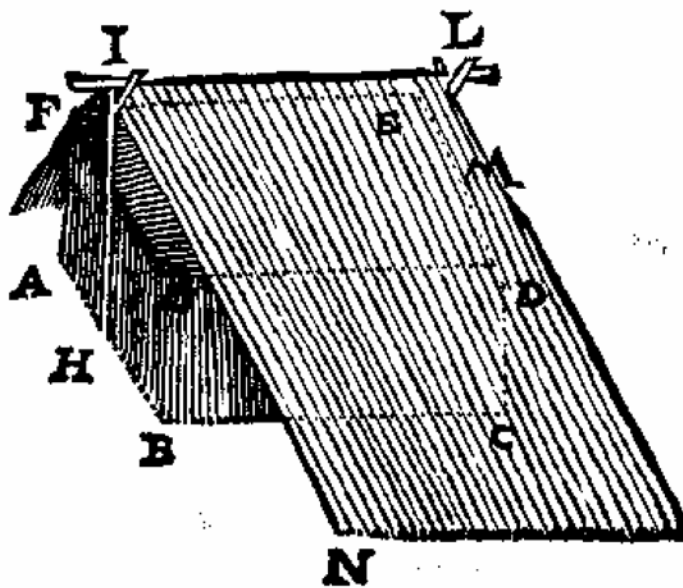
Цю недугу вони між собою вважають невігойною, однак я з успіхом лікував багатьох хворих тим методом, яким лікують у Франції сифілітиків. Деякі з хворих, відчувши в себе ту недугу, покидають рідні сторони, змінюють на деякий час клімат і так само позбуваються хвороби. А взагалі ця хвороба не передається іншому, якщо пити з одного кухля, хіба лише через злягання: чоловік заражує нею жінку, а жінка чоловіка. Лікарі розрізняють у цій хворобі чоловічу недугу і жіночу, і кажуть, що старі баби заражують людей різними короваями або ж парою гарячої води: той, кого окутала така пара, вражений недугою і незадовго падає з ніг. Трапляється, що й діти приходять на світ уражені нею з таким самим злиплим волоссям; але це добрий знак, бо згодом волосся розклеюється і діти ніколи більше хворобою тією не хворіють.

ПРО ФАУНУ УКРАЇНИ

Ще розповім вам дуже примітну річ у цьому краї. Вздовж берегів Борисфену літає незліченна кількість комах: вранці видно цілі міріади ледь помітних мушок, але вони не надокучають; опівдні літають комахи завбільшки на дюйм, вони обсідають коней, так впиваючись їм у шкіру, що аж кров виступає. Та найгірше ввечері над рікою, коли з'являються комарі і мухи. Не годен тоді заснути без пологу, як то кажуть козаки. Це невеликий намет, під яким сплять, щоб захиститись від комарів. Якби не це, то вранці прокидаєшся з опухлим обличчям. Якось таке зі мною сталося, тому можу про це говорити. Три дні минуло, перш ніж обличчя моє набрало нормального вигляду. Я нічого не бачив на очі, не годен був їх розплющити, бо повіки зовсім порозпухалися, мав я жалюгідний вигляд. Однак, як уже говорив, козаки розкладають полог, зроблений таким чином: вони вирубують п'ятнадцять невеликих ліщинових вилок завтовшки на палець і завдовжки приблизно на дві з половиною ступні. Вбивають цівилки у землю, на віддалі двох стіп одна від одної і на цілу стопу в ширину, а зверху кладуть п'ять поперечок, опираючи їх навилочки.

Далі кладуть ще п'ять кілків, покладених упоперек і все це зв'язують мотузкою. Поверх цього накладають вшите спеціально для цього повстяне полотно, врізане так, щоб воно затуляло не тільки верх, а й усі боки; полотно звисає одним боком дотолу, а при вході підноситься догори. Його можна підгортати під матрац чи ліжко, щоб та комашня не залітала всередину. Під таким пологом легко вміщається дві особи, однак лише важніші старшини сплять під ним, бо не кожен може дозволити собі на такий маленький намет. Коли ж падає дощ, вони вкриваються так, як це видно з наступного рисунка. Його зображення краще від будь-якої розповіді дасть уявлення про це все. Одне слово, комашня так нестерпно надокучає у цьому краї, що доводиться безперервно розпалювати багаття, аби відганяти її.

ABCDEFHG це полог, заслонений тканиною. HI та LM — це дві підпорки, на які покладено жердину. IL підтримує турецький килим, зроблений з крученої непромокаючої нитки; той килим послуговує дахом намету.

Від цієї мушви перейдемо до сарани, якої налітає сюди так багато, що нагадує мені лихо, яке наслав Господь у давні часи на Єгипет, аби впокорити фараона. Я бачив її упродовж кількох років, зокрема 1645 і 1646 року. Ті комахи летять не тільки цілими зграями, але й цілими хмарами, розтягаючись на п'ять-шість миль у довжину і дві-три милі в ширину. Сарана, звичайно, налітає з боку Татарії; це стається тоді, коли суха весна, а в Татарії і на її сході — Черкесії, Абхазії і Мінгрелії рідко коли стоїть інша погода. Пошесть несеться східним або південно-східним вітром, сягає цих земель і наводить велике спустошення: сарана поїдає ледь зазеленілу пшеницю і траву. Де лише вона пролетить і сяде, все винищить за якихось дві години, і зростає тут велика дорожнеча на харчі. Якщо ж сарана залишиться в цьому краї на осінь та зиму, до місяця жовтня, часу свого вимирання, то кладе по триста яєць, з яких виводяться наступної весни при спекотливій погоді нові комахи. Їх з'являється в три рази більше. Але коли вони вилуплюються і в той час випадають дощі, то сарана гине і в той рік можна її більше не боятись, хіба що прилетить з якогось іншого місця. Це все найкраще собі уявити їхньою кількістю, бо ціле небо вкрите комахами, довкола темно, виглядає так, ніби в хмарну погоду падають невеликі клапти снігу і кружляють туди й сюди за вітром. Сарана опускається на землю, щоб поживитися, і ціле поле нею вкрите, чути лише дивне шелестіння — це вони споживають їжу. Протягом неповних однієї-двох годин сарана пожирає все до самої землі, а потім здіймається і летить туди, куди несе її вітер. Коли сарана летить, то у найясніший сонячний день не видно сонця, здається, що воно заховалось за товсті хмари. Року 1646 у місяці червні,

опинившись на два тижні в новому місті Новгороді *, в якому зводив фортецю, я був дуже здивований, побачивши там велику кількість сарани.

* Новгород (Верхів) — містечко поблизу Бару на Поділлі.

То була справжня дивина, бо сарана в тім краї виплодилася навесні, а тому, що не вміла ще добре літати, вкривала повсюдно землю, та й у повітрі її було стільки, що не міг у своїй кімнаті їсти без запаленої свічки. Всі будинки були заповнені тією сараною, навіть у стайнях, стодолах, спальнях, на горищах було повно тих комах: ця капость залазила навіть у підвали. Я наказував курити гарматний порох з сіркою, щоб прогнати її, але все це не допомагало, бо як тільки відчинялись двері, величезна кількість сарани залітала всередину будинку, інші ж вилітали назовні.

Було дуже неприємно, коли виходив на вулицю, а ці комахи вдарялися тобі в обличчя, в ніс, в очі, у вуха, так несамовито лазили, що не можна було навіть рота відкрити, бо влітало відразу ж декілька комах. Та це ще нічого. Як ми сідали за стіл, то й тут ці комахи не давали спокою: різав на тарілці кусень м'яса і перерізував одночасно сарану. Тільки-но рота розтулював, щоб занести туди їжу, відразу ж мусив випльовувати комаху. Найбільш досвідчені люди не знали, як дати собі раду з тією незліченною комашнею. Одне слово, важко це описати; аби добре собі все це уявити, треба їх побачити так, як я бачив. За якихось два тижні сарана ставала міцнішою і, понищивши усе в цьому краї, могла летіти далі. Вітер підхоплював її і ніс в якусь іншу місцевість чинити таке саме спустошення. Бачив якогось вечора, як сарана сіла на перепочинок. Комахи вкривали дороги на чотири пальці завтовшки так, що навіть коні не хотіли по ній ступати, доводилось підхльостувати їх нагаями — тварини нашорошували вуха, хропли, з великою боязню ступали вперед. Колеса наших возів і копита коней розчавлювали цих комах і здолу здіймався такий сморід, що не тільки важко було дихати, але й видавалось, ніби все це проймає тебе до самого мозку костей. Щодо мене, то я не годен був стерпіти того смороду; змушений був спочатку натерти оцтом ніс, весь час нюхати вимочений в оцті носовик, який тримав при собі. Радо поїдають сарану свині, це для них смачна страва, вони від сарани швидко товстіють, однак ніхто не хоче їсти їхнього м'яса, бо та нечисть, що скоїла стільки лиха, викликає в людей огиду. І нарешті, ось як ті комахи розмножуються і плодяться. Залишаються в тому краї до жовтня, хвостами виривають в землі нірки, кладуть кожна по 300 яєць, лапами нагрібають зверху землю і здихають, бо ця нечисть живе лише шість з половиною місяців. Навіть якщо трохи згодом починаються дощі, яйця їхні не гинуть; довгі та суворі морози також не завдають їм ніякої шкоди; отак вони дочікуються, долежуються до весни, яка звичайно приходить всередині квітня. А коли сонце зогріває землю, сарана вилуплюється і починає розскакуватись вусібіч, цілих шість тижнів вона не годна літати і тому не відходить далеко від того місця, де вилупилась. Та як вже зміцніє і набереться сил, то прямує туди,

куди несе її вітер. Якщо б у той час, коли починається їхній лет, знявся північно-західний вітер, то поніс би їх усіх у Чорне море; та коли подує протилежний вітер, пожене їх в інші краї, де сарана чинить таке саме велике спустошення, про яке ми вже говорили. Коли під час появи молодої сарани починаються дощі і ллють безперервно вісімдесят днів, всі яйця гинуть. Так само буває влітку: протягом восьми чи десяти дощових днів вся сарана здихає на землі, вона не може більше летіти, а отже, тутешні мешканці порятovanі. Та коли літо сухе (а так буває найчастіше) вони дуже хвилюються, аж поки у жовтні сарана не погине. Сам я це бачив упродовж кількох років, які провів у цьому краї. Торкався сарани руками, вона була товщиною в палець, а довга на три-чотири дюйми. Тутешні люди, які добре розуміються на мовах, розповідали мені, що на крилах сарани написано халдейськими літерами «Попуст божий». Так мені говорили ті, хто знає халдейську мову*.

* Тут Боплан, певно, йде за фольклорною традицією чи народними переказами. В літописах поява сарани сприймалася як кара за людські гріхи. Таке свідчення знаходимо зокрема в літописі Величка: «Всі старі люди розуміли це як гнів божий до себе і відчували, що надходить неуникненна божа на них кара». (Літопис Самійла Величка. Ч. 1. Р. X. // Київ. 1986. № 10. с. 135). Про це також див.: І. Крип'якевич. Саранча на Україні XI — XVIII століття // Вісник природознавства. 1928. № 3 — 4. С. 183 — 192. Що ж до згадки про халдейську мову, яка мала б жити у XVII ст., то вона помилкова (її носії жили в державі Урарту). Боплан, очевидно, контактував з представниками окремих тюркських народностей, мова і письмо яких нагадувало халдейську грамоту.

Перейдемо тепер до того, що я побачив гідного уваги за Дніпром. Там є дві річки — Сула і Супій, обидві вони впадають у Дніпр. Між тими ріками живуть маленькі тваринки, яких звати тутешньою мовою байбаками. Своєю будовою і розмірами вони нагадують барбарійських кроликів. Мають лише чотири зуби — два верхні, а два нижні; вкриті шерстю сизуватого кольору і як кролики ховаються в землю. У місяці жовтні зариваються у свої нори, з яких вилазять лише при кінці квітня; саме в той час оббігають вони полями, шукаючи якогось корму. Вони зимують у землі, харчуючись тим, що зібрали влітку; довго сплять, дуже бережливі, інстинктивно рихтують харчі на зиму. Можна сказати, що між цими тваринками є невільники, бо ліниві тварини наказують тим невільникам лягати на спину і кладуть їм на живіт великий жмут сухого листя, який байбак, тримає обома лапами, чи, вірніше, своїми руками. Ці тварини допомагають собі тими лапками майже так само, як мавпи своїми. А потім інші байбаки тягнуть те звірятко за хвіст аж до входу в нору — листя перевозиться, ніби на санях. Звідси примушують їх розносити траву по норах. Я декілька разів бачив, як зручно вони це робили. Із цікавістю впродовж кількох днів спостерігав за ними, і навіть якось пішов до самих їхніх лігвищ, розгріб їх, щоб оглянути житла. Побачив безліч нір, розділених між собою маленькими кліточками, наче кімнатами — одні є для них коморами, інші — цвинтарищами

та усипальницями, куди вони зтягають мертвих тварин. А ще інші призначені для якогось особливого вжитку. Живуть байбаки вісьмомадесятьма парами разом, кожна пара має своє окреме житло, в якому панує велика злагода. Їхня «республіка» нічим не поступається ладові колоній бджіл чи мурашок, про які стільки вже писалося. Ще додаю, що всі ці тварини двостатеві і якщо зловити їх молодими в травні місяці, то легко собі їх приручити; на ринку вони коштують якийсь 1 су, тобто 6 ліардів *. Я сам виходив багато байбаків, вони дуже гарно виглядають вдома і стільки ж радості приносять, ніби якимось мавпеня чи білка. Годуються тими самими харчами і тією самою травою.

* Су, ліарди — давні французькі монети.

Забув ще сказати, що це дуже меткі звірятка, бо ніколи не виходять з нірок, не виславши наперед свого дозорця; той залазить на якусь узвишшя, аби попередити тварин, які пасуться, якщо трапиться якась небезпека. Запримітивши якогось чужака, байбак стає на задні лапки і починає свистіти. За цим сигналом всі тваринки втікають у свої сховища, а вартовий за ними і залишаються там доти, поки вважають, що небезпека не минула. Відстань між ріками Сулою і Супоєм не перевищує шести миль, а від Дніпра до кордонів Московії буде не більше п'ятнадцяти-двадцяти миль. Там і знаходяться ці тваринки, які живуть так, як я описав. В інших місцях вони не водяться. В цих краях не можна нестися на коні учвал, бо всюди є безліч маленьких шпарок (наче кролячі нори); потрапляючи в них, коні падають і можуть переламати собі ноги. Зі мною кілька разів траплялась подібна історія. У травні та червні селяни полюють на байбаків; роблять це таким чином: виливають п'ять чи шість відер води в нору, тварини мусять звідти втікати, а при вході в нори селяни прилаштовують мішок або сітку. Спіймані маленькі тваринки не забувають своїх звичок і якщо їх не прив'язати добре, то в жовтні місяці вони зариваються десь удома для зимової сплячки. Якщо б їх не турбувати, то спали б шість повних місяців, як це роблять вовки і сурки. Мої байбаки спали навіть два тижні, довелося довго їх шукати, а як знаходили, то бачили нори, звідкіля мусив їх виганяти. Вони виглядали зовсім здичавілими.

У цих краях також водяться перепілки з блакитними лапками, їхнє м'ясо отруйне.

Також надibuвав у Дикому Полі, біля порогів вздовж Дніпра, тварину, схожу на нашу козу, але з тонкою і гладкою шерстю. Після линяння ця шерсть м'яка, наче шовк. Пізніше стає твердою, жорсткою, набираючи бурого кольору, але не такого як у кози. Ця тварина має два лискучо-білі роги і руською мовою називається сугак. Передні і задні кінцівки в неї добре розвинені, а в носі нема кістки. Коли пасеться, то ступає назад, інакше пастися не вміє. Я смакував м'ясо цієї тварини, воно таке ж смачне, як м'ясо косулі. А роги білі, блискучі і гладенькі; я зберігаю їх задля їхньої дивовижності.

У тих самих краях живуть олені, лані, дикі кози, пасуться цілими отарами. Є також дикі кабани неймовірної величини і дикі коні, що бігають табунами по п'ятдесят-шістдесят голів. Ці легкі коні дуже часто лякали нас, бо здалеку ми приймали їх за татарів. Названі коні нічого не вартують у роботі, навіть ті, яких приручили ще молодими. Лишень м'ясо їхнє смачне, ніжніше від телячого, та, як на мене, воно не вельми приємне і прісне. Тутешні люди, які їдять перець так само, як ми стручковий горошок, так приправляють його, що запах м'яса губиться. Щодо старих коней, яких важко приручити, то їх ведуть просто на бійню, де потім м'ясо продається, так само як баранина чи воловина. Крім того, ті коні мають дуже пошкоджені ноги, бо зроговіла шкіра так стискає їм копита, що вони тою шкірою вкриті і важко копита очистити. А тому коні не можуть добре бігати, і в цьому виявляється Боже провидіння, яке створило цю тварину для того, щоб вона повністю слугувала людині; коли знаходиться поза людською опікою, стає кволою істотою, нездатною навіть бігати.

Вздовж цих рік, на їхніх берегах, гніздиться також багато птахів, з таким великим горлом, що всередині знаходиться ніби цілий ставок, у якому зберігається жива риба, яку при потребі ті птахи поїдають. Таких самих птахів я бачив у Західній Індії. Іншими цікавими птахами є лелеки, їх тут дуже й дуже багато. Щодо буйволів та великих тварин, то їх багато на кордоні з Московією; там є також білі зайці та дикі коти. В цьому краї, неподалік Волощини, можна надібати довгорунних баранів з дещо короткими але ширшими хвостами трикутної форми; траплялись також барани, що сам хвіст їхній важив більше десяти фунтів. Ті хвости мають, звичайно, понад десять дюймів у діаметрі, а на кінці загострені і повні смачного товщу. У знатних людей цього краю можна також побачити псів і тарантських коней, тобто посмугованих, наче леопарди; вони дуже гарні та привабливі на вигляд, їх звичайно впрягають у карету, коли пани їдуть до королівського двору.

Великим недоліком цих українських земель є брак солі. Аби цьому зарадити, її привозять з Покуття, області, що лежить на кордоні з Трансільванією і належить полякам. Ця земля розташована за вісімдесят чи сто миль звідсіль, як це бачимо з карти; у криницях тут солоня вода, з неї добувають сіль так само, як ми це робимо, і виготовляють з неї ніби маленькі хлібини товщиною на один дюйм і довгі на два. Триста таких маленьких хлібин продають за один шеляг. Тутешня сіль дуже смачна, хоча не така солоня, як наша. Добувають ще й іншу сіль з попелу вільхи та дуба, вона дуже смачна з хлібом *. Ця сіль називається коломийською. Біля Кракова також є соляні копальні, там сіль вельми гарна, наче кришталь, а місцевість та називається Велічка. В тому краї також не вистачає смачної води і, гадаю, що через те, певне, з'являється в них та хвороба гостець, про яку вже розповідав.

* Тут, очевидно, йдеться про якусь текстуальну помилку. Таку сіль швидше можна вважати золою, яку виробляли на Прикарпатті і в інших районах України, а не присмаком до хліба.

ПРО КЛІМАТ

Хоча ці землі знаходяться на тій самій широті, що й Нормандія, тут суворіші та холодніші зими. Та ми про це ще скажемо. З-поміж того, що слід взяти до уваги в цьому краї, є морози, що останніми роками були такими тривалими, суворими і сильними, що неможливо було їх витримати не тільки людям, надто тим, хто ішов з військом чи знаходився у війську, але й худобі, наприклад, коням або іншим свійським тваринам. Той, хто несподівано опиняється серед такого морозу і не розплачується за це власним життям, вважає для себе щастям, коли виплутався з цього, втративши пальці рук чи ніг, занастивши ніс, щоки, вуха і навіть ту частину тіла, яку з почуття сорому не смію називати. За якусь мить гасне їхнє природне тепло і вони відмирають з гангрени. Бувають організми сильніші, в яких частини тіла не охолоджуються так раптово, але все одно на них з'являються рани, такі ж болючі, як від опіків чи від лихоманки.

Перебуваючи в тому краї, я переконався, що мороз може бути таким пекучим і сильним, наче пожежа, і що він може все винищувати. Спочатку рани такі мізерні, що болячки схожі на горошини, та вже через кілька днів, а навіть годин, вони збільшуються і так швидко розростаються, що вражають якусь певну частину тіла. Саме так мої знайомі ні за що ні про що занастили свою найбільш делікатну частину тіла.

Інколи, і найчастіше, відмороження звляюється несподівано, неможливо нічим зарадити, тим паче, коли не вжити заходів перестороги — внутрішніх чи зовнішніх. Смерть від морозу може бути двоякою: перша дуже швидка, бо різка; проте можна сказати, що це спокійна смерть, бо довго не мучишся і помираєш уві сні. Коли знаходишся в полі, чи то верхи на коні чи в кареті, або на возі і не вжив потрібних заходів перестороги, добре не одягнувся і не закутався, коли не чуєшся в силі, щоб змагатись з таким сильним морозом, холод проникає в кінцівки ніг та рук, а потім і всі інші частини тіла, поволі перестаєш їх відчувати, тебе охоплює сонна втома, забуття, ніби летаргічний сон. І дуже хочеться спати; а якщо ви так зробите, то неодмінно заснете вічним сном і більше ніколи од нього не прокинетесь. Та якщо ви і ті, що вас оточують, зробите все необхідне, аби прокинутись зі сну, ви уникнете смерті. Саме так було зі мною — я декілька разів уникав смерті, бо слуги мої, люди міцніші й більш пристосовані до таких витівок тутешнього клімату, будили мене, тільки я починав дрімати. Друга смерть не така раптова, але настільки жахлива і страшна, і так важко її перенести, що її жертви, навіть люди найміцнішої будови, перебувають за два волоски від божевілля. Холод проймає

аж до крижів, перехоплює поперек, проникає вершникам крізь лати і так сильно стискає, що холодить їм усі нутроці, насамперед шлунок і кишки. Ті люди ніяк не можуть насититися їжею, навіть якщо споживатимуть найбільш стравне м'ясо чи бульйон — відразу ж вертатиме назад з жахливими болями і відчуватимуть при цьому страшну різанину в шлунку. Важко навіть усе це висловити словами. Хворі весь час страшенно стогнали, голосно зойкали, немов би їм витягали чи виривали нутроці та інші частини живота. Залишаю найбільш вченим лікарям висловити свою думку про причини цього страшного, жахливого болю, бо сам я не годен судити про це, а додам лише те, що сам бачив, завдяки цікавості кількох місцевих мешканців, котрі хотіли уздріти, що скоїла та немилосердна недуга. Вони провели розтин кількох померлих і виявили, що більшість кишок почорніла, згоріла, ніби склеїлась до купи. Вони переконались, що така недуга взагалі невилікована, і в той же час, як починали псуватись і відмирати нутроці, хворий безперервно кричав та стогнав — і вдень і вночі — і смерть його була жахливою. Здавалось, що ніколи не настане його остання година.

Ми перенесли на собі ті люті морози року 1646, коли польська армія вступила в Московські володіння, очікуючи повернення татар *. Хотіли ми дати їм бій і відбити численних бранців. Мороз був таким пекучим і лютим, що ми змушені були знятись табором з обраного місця, при цьому втратили дві тисячі воїнів. Більша їх частина померла так, як я це описував вище; інші ж стали каліками. Мороз вбивав не тільки людей, але й коней, хоча вони набагато сильніші і витриваліші. Під час нашої кампанії понад тисяча коней відморозили ноги і не могли більше йти, а між ними і шість коней з кухні польного гетьмана Потоцького, який є сьогодні коронним гетьманом і каштеляном краківським **. Мороз розгулявся в той час, коли ми зупинилися біля річки Мерла ***, що впадає в Борисфен. Єдина рада при таких морозах, звичайно, не ліки, а тепло вдягнутись, закутатись у все, що гріє і може оберезти тіло від такого лютого холоду. Щодо мене, то у возі чи в кареті завжди тримав на колінах пса, який розігрівав мені ноги. Часто вкривав ноги товстим бавовняним коцом або вовчою шкурою. Обличчя, руки і стопи стирав спиртом, а потім закутував їх тканинами, чи якимись іншими речами, змочуючи їх у спирті, щоб вони на мені висихали. Завдяки такому способу та при божій ласці зумів я уникнути всіх тих бід, які щойно описав. Мороз ще страшніший, коли нічого теплого не з'їсти і не випити, бо тутешні люди звикли тричі на день пити тепле пиво з додатком масла, перцю, хліба, що заступає їм суп і оберігає їхнє нутро від такого холоду.

* Взимку 1646 року гетьман Микола Потоцький здійснив невдалий похід проти татарського війська, що періодично вторгался на українські землі, підлеглі Речі Посполитій.

** Микола Потоцький (1595 — 1657) командував польським військом в битвах під Кумейками (1637) і під Корсунем (26.V.1648). Зазнавши поразки під Корсунем, попав у полон, з якого повернувся 1651 року.

*** Мерл — ліва притока Ворскли.

ПРО ТЕ, ЯК ОБИРАЮТЬ КОРОЛЯ

Коли помер Сигизмунд III *, архієпископ Гнезні зайняв місце короля, аби очолити й правувати конвокаційним сеймом ** у Варшаві два чи три тижні по смерті суверена. Сенатори неодмінно туди з'являються, щоб обміркувати та погодити час і місце, де відбуватиметься елекція нового короля. Домовившись про це, кожен сенатор вертається в маєток, щоб там скликати свій сеймик, який збирається на його землях, тобто він гуртує всю шляхту, підлеглу його владі, в зазначеному місці і в зазначений час.

* Сигизмунд III Ваза (1566 — 1632) — польський король з 1587 р.

** Цей конвокаційний сейм відбувався у Варшаві з 22 червня по 17 липня 1632 року. Його завданням було, між іншим, визначити час проведення сеймиків, процедуру обрання короля.

З'їжджаються одночасно всі магнати, а зібравшись разом, спільно обговорюють номінацію нового короля, причому кожен силкується подати свої міркування, керуючись особистими симпатіями. Після словесних змагань та суперечок погоджуються на кількох князів, з-посеред яких депутати, призначені на елекцію, вибирають лише того, а не іншого кандидата. А далі кожен з них обґрунтовує право, одержане від своїх магнатів, бути присутнім на елекції і віддати голос за одного з п'яти чя шести запропонованих кандидатів. За той час кожен сенатор, як про це вже говорилося, так само робить у своєму воєводстві. Отже, депутати воєводств є першими, наймогутнішими та найвпливовішими голосами на сеймах. Як і воєводи, вони промовляють від усього загалу, бо перш ніж поїхати на сейм, зіставляють свої погляди та доходять єдиної думки про те, що мають прийняти, а що відкинути. Одне слово, вони цупко тримають усе в своїх руках, бо не можна прийняти чи відкинути якийсь пункт ухвали без їхньої згоди. І як знайдеться хоч один, хто заперечить проти цього і голосно вигукне «nie wolno» (що нашою мовою значить «не маєте права!»), все пропало, бо такий привілей в них існує не лише під час елекції короля, але й на кожному новому сеймі, де можна розірвати або перекреслити все, що ухвалили сенатори. У своїй Речі Посполитій вони користуються такими основними правилами:

1. Жоден шляхтич не має права претендувати на корону, також не має права віддавати своє ім'я чи голос, щоб стати королем.
2. Вибраний для номінації мусить бути католицької, апостольської та римської віри.

3. Той, хто буде обраний, мусить бути чужоземним князем, щоб не мав земельних угідь у їхньому краї. І хоча сини його будуть князенками, народженими у цьому краї, тим не менше вважатимуться тут чужоземцями, не мають права на спадок чи родинні землі, як ведеться в тутешньої шляхти *. Ось чому вони можуть обиратися королями, як, скажімо, король Владислав IV **, який на час смерті свого батька короля Сигизмунда III був старшим князенком. Потім трон успадкував його брат Ян Казимир ***, теперішній король. Це не завдало жодної школи основам спадкування королівства.

Ось порядок, якого вони дотримуються під час елекції, що звичайно відбувається у відкритому полі ****, за півмилі од Варшави, головного міста Мазовії, де знаходиться королівська резиденція.

* Такі та інші вимоги й умови при обранні короля шляхта ставила неодноразово, про що свідчать «конституції» та інші правовоустановчі документи Речі Посполитої.

** Владислав IV (1595 — 1648), обраний королем 3.XI. 1632 р. За його царювання на Україні було придушено селянсько-козацьке повстання. Наприкінці правління Владислава IV почалася визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

*** Ян Казимир (1609 — 1672) — польський король (1648 — 1668). За його правління сили Речі Посполитої було спрямовано на придушення Визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр.

**** Йдеться, певно, про Вольську рівнину, де сейм обрав королем Яна Казимира.

В тутешньому замку завжди відбуваються сейми, оскільки це місце є немовби центром усіх провінцій, об'єднаних під польською короною. Місце елекції було за півмилі від названого міста, з боку Гданська, де розбили невеликий парк на тисячу — тисячу двісті кроків окружності. Парк оточений глибоким ровом на п'ять-шість ступнів завширшки лише для того, щоб туди не забігали коні. В парку поставлено два великі намети: один для елекції — в ньому засідають сенатори; другий — для земських послів, які тут спільно радять раду. Перш ніж з'явитися перед великим зібранням сенату, кожен знайомить присутніх із своїми інструкціями, з тим, на що він може погодитися, і разом вирішують, що прийняти, а що відкинути. Щодня збираються вони на такі наради, які тривають до шести-семи годин; під час тих розмов висуваються всі можливі аргументи, аби й надалі захистити свої привілеї. Під час елекції покійного короля Владислава дискусії точилися понад два тижні, а за той час довкола невеликого парку скупчилося понад 80 тисяч кінних вершників — сенаторських жовнірів. Кожен сенатор мав невелике військо — один менше, другий більше, як, скажімо, краківський воєвода, в якого на той час було близько семи тисяч жовнірів. Інші ж тримали військо відповідно до своїх можливостей; кожного супроводжували друзі та слуги, вони шикувалися бойовими порядками, були добре озброєні і ладні при найменшій незгоді кинутися у сутичку. Зауважте, що під час елекції шляхта цілого краю була

напоготові, тримала ноги в стременах, готова скочити в сідло, щоб при найменшій звістці про якісь чвари чи невдоволення їхніх послів налетіти вихором на того, хто наважився б зазіхнути на їхні привілеї, порушити їх.

Врешті після кількох засідань та дискусій вони сходяться на кандидатурі якогось княжича, що має стати королем; кожен у цьому підписується, принаймні найповажніші з-посеред senatorів і депутатів. Звістка про це оголошується не того ж таки дня, а лише на завтра. Вернувшись на місце постою свого війська, сенатори наказують жовнірам шикуватися бойовими лаштунками відповідно до вказівок гетьмана (бо всі тепер стають під великий штандар корони). Далі лунко гукають: «Віват король!», називаючи його по імені. Тричі прокричавши це привітання, палять у повітря з гармат та мушкетів; чути радісні вигуки, які свідчать про задоволення усіх присутніх. Так повторювалося тричі, а далі присутні на сеймі повставали зі своїх місць. Найповажніші пішли за старшим князенком, якого обрали своїм королем. Він ще знаходився на селі, за півмилі від місця елекції. Привітавши його від імені всіх воєводств, віддали йому шану, повідомляючи, що він обраний королем. Вони прохали його погодитися на це, взяти їх під свою опіку, розумно і розважно ними правити; запевняли, що матиме в їхній особі вірних та слухняних підданих. І тоді король погоджувався. Сенатори показували йому свої шляхетські статuti і привілеї (хоча він добре їх знав), а він обіцяв незламно їх оберігати.

Назавтра провадили короля до варшавського собору св. Яна; там перед святим вівтарем король складав присягу. Ось ті умови, які зачитувалися королю в присутності цілого зібрання:

1. Він ніколи не матиме зиску з майна Корони, а лише з того, що йому визначається (Короною вони називають свою державу).

2. Він не матиме права купувати чи придбати жодного шматка землі з тих володінь.

3. Він не видаватиме грамот чи розпоряджень про посполите рушення, якщо цього не схвалить сейм.

4. Він не матиме права після двадцяти чотирьох годин, як скоєно злочин, видавати наказ про арешт польського шляхтича, хіба що злочин спрямований проти короля або означає державну зраду.

5. Він не оголошуватиме війну чужоземній країні і навіть не відправлятиме туди послів у державних справах без згоди на те згаданої Речі Посполитої.

6. Він постійно дозволитиме на присутність при своїй королівській особі трьох senatorів, які складатимуть senatorську Раду. Не боронитиме їм стежити за його вчинками, аби нічого не замислив чи не скоїв їм на шкоду. Усі три senatorи почергово очолюватимуть Раду, так що король нічого не зробить такого, чого б вони одразу ж не знали.

7. Названий король не може одружитися чи справити заручини без дозволу сейму; також не має права покинути межі королівства без його згоди.

8. Він також не має права надавати шляхетські привілеї простолюдину, якої б послуги той не зробив, хіба що ця послуга вчинена задля блага держави, але і на це має бути згода сейму.

Обмежений такими умовами, король має все-таки право і найвищу владу не тільки роздавати на свій розсуд церковні бенефіції, але також розподіляти незайняті державні посади, однак мусить це робити лише серед коронної шляхти, а надто для тих, хто цього заслужив своєю військовою чи дипломатичною службою, якимись громадськими вчинками. Це має бути для одних нагородою, а для інших — заохоченням, щоб чинили шляхетно, були корисними та доброзичливими.

Він також має незалежне право дозволяти, щоб на виділених йому землях спалювали дерево для видобування поташу та інших відходів, що дає великі прибутки, не заперечуючи, щоб на це витрачалось багато лісу. Він має навіть найвищу владу роздавати різні посади — від найменшої до найзначнішої, але тільки прижиттєво. Ніхто не має права звільнити призначену ним особу без його на те згоди чи без судового процесу.

Король скликає і призначає час проведення сеймів, які звичайно збираються щодва роки *.

* Інформація про щодворічне скликання сеймів королем не цілком правдива, бо сейми скликалися щодва роки, через три роки, а також щороку і навіть двічі на рік.

Вирушаючи на війну власною особою, король може зобов'язати шляхту якогось воєводства супроводжувати його в посполитому рушенні. Хто від цього відмовиться, позбувається голови, а увесь його рід — шляхетства. Його майно конфіскується на користь Корони. Ось як далеко сягає королівська влада; та хоча він король, але руки має зв'язані багатьма заборонами, бо не завжди годен робити те, що хотів би зробити. Мусить годитися і приймати речі немилі його серцю. Попри це все є правителем Речі Посполитої, все чиниться від його імені, хоч сам нічого вирішити чи прийняти не може, як ми вже про це говорили.

ПРО ШЛЯХЕТСЬКІ ВОЛЬНОСТІ

Польська шляхта рівна між собою, між нею нема такої вищості, як це надibuємо у Франції, Німеччині, Італії, Іспанії та в інших країнах, де існують герцоги, маркізи, графи, барони. Єдиною титулованою особою тут є старости, що управляють маєтностями Корони, які шляхта одержує від короля. Усіма своїми землями шляхта володіє без оплати податків, отже, бідний шляхтич поважаний не менше од багатого. Та найбільше поважані ті, що перебувають на службі Корони.

Кожен шляхтич, навіть найбільшій, має надію стати одного дня сенатором з королівської ласки. Задля цього з юних літ вони вивчають латину, тим паче, що всі їхні закони складені тією мовою. Усі вони бажають також одержати якусь винагороду з коронних маєтностей, а тому поспішають виявити свою добродійність, вступити до війська і при okazji здійснювати гарні і звитяжні вчинки, щоб заслужити похвалу гетьмана і за його рекомендацією постати перед королем, який за це нагородить їх якоюсь вакантною посадою. Шляхта має також право обирати свого короля, як ми про це вже розповідали, а король не правомірний після двадцяти чотирьох годин, як скоєно злочин, видавати наказ про арешт польського шляхтича, хіба що злочин спрямований проти короля або ж означає державну зраду. Жоден такий шляхтич не може бути заточений в тюрму до завершення судового слідства і проголошення вироку; його мають тричі викликати в суд. Звинувачений шляхтич має право вільного пересування, може вимагати суддів, навіть може бути присутній при опитуванні свідків, які дають свідчення проти нього, і не боїться, що його арештують до оголошення вироку. Та й навіть коли вирок уже оголошено, шляхтич може відразу ж податися у якийсь монастир, де знайде притулок. Так часто роблять злодійники, котрі не годні боронитися власними силами, оскільки вельможі нехтують законом і сунуть великим військом на того, хто наважився подати на них позов. Присуд звичайно говорить про те, що йому слід стягти голову, а майно конфіскувати (так карають шляхтича за вбивство іншого шляхтича). Потім уголос тричі закликають злочинця вийти і з'явитися протягом години перед судом (та вони не такі наївні, щоб віддатися в руки катові, бо знають про свій смертний вирок). А тому що не з'являються, то до цього присуду додають ще й інфамію; це значить, що кожен зустрічний має право вбити злочинця, де б тільки його не зустрів. Такий самий вирок стосується кожного, хто ділитиме їжу чи напої з тим інфамованим. Протилежна сторона, яка не чується вельми сильною, доходить до згоди із засудженим і, одержавши певну суму грошей, задовільняє його прохання і відмовляється від усіх своїх претензій. Тоді засуджений має право дістати королівську грамоту, що йому коштує дві чи три тисячі фунтів. Таким чином, прощений за свій злочин, він позбувається прокляття і знову стає власником свого маєтку. Але якщо злочинець не такий багатий, як його супротивник, то мусить покинути край і рятувати власне життя. Усе його майно конфіскується в інтересах Корони; це саме ті землі, якими король не може володіти, а лише віддає шляхті у прижиттєве користування. Та, як говориться, з часом і злочин виглядає не таким страшним. Протягом кількох років друзі залагоджують його справу; бува, супротивник помирає або ж зм'якне його серце і він пробачає злочинцеві. Тепер уже легко повернути собі маєток, якщо він того вартує.

Та поміж військових людей не так ведеться: при найменшому злочині їх відразу ж арештують і розглядають не як шляхтичів, а як солдатів; вони постають перед військовим трибуналом і одразу ж після суду зазнають покарання.

Шляхта має право орендувати державну землю і, не вважаючи це для себе принизливим, продавати все, що та земля родить; однак, як і в Франції, їй не дозволено займатися комерцією.

При особистих сварках чи образах, одержаних віч-на-віч, не мусять шукати сатисфакцію на вістрі шпаги. Якщо хтось почувається ображеним, скликає усіх своїх приятелів, збирає найвідважнішу челядь і йде з тією військовою силою в похід навстріч ворогові. А як з ним зійдеться, то зав'яже сутичку і розбиває його, якщо на те годен. Зброї не складають до тих пір, поки остаточно не розіб'ють супротивника або ж поки не втрутяться спільні друзі і не владнають їхньої сварки. Тоді замість шабель вкладають їм у руки великий келих, наповнений токайським вином, і вони зичать один одному доброго здоров'я.

Шляхта, що є ніби малим сувереном, має право поміщати на своїх гербах корону, може відливати стільки гармат, скільки їй заманеться, і будувати стільки фортець, наскільки це дозволяють її статки; ні король, ні Річ Посполита не можуть їй цього заборонити. Не вистачає лише права карбувати монети, і вони стануть справжніми суверенними володарями. Колись монети карбували від імені Речі Посполитої, а тепер лише від імені короля. І врешті, як ми це бачили на сторінці 28, вони мають повне і беззастережне право на селян, які від них залежать, тобто є їхніми підданими з правом спадкування, бо на королівщинах, що даються їм лише у прижиттєве користування, шляхта не має над селянами такого права. Вона не може вбити селянина без судового слідства або ж безпідставно відібрати його майно.

Переслідувані селяни королівщини можуть поскаржитися королю, який охороняє їх, боронить їхні права.

Не можна, крім того, засудити на смерть шляхтича за те, що він убив селянина, який належав іншому шляхтичеві. Відповідно до закону, щоб викупитися за скоєний злочин, він мусить сплатити 40 гривень спадкоємцям покійного (одна гривня рівнозначна тридцяти двом су). В подібному випадку вистачає свідчень двох шляхтичів, аби визнати селянина винним. Щоб довести вину шляхтича, потрібно чотирнадцять селян.

Чужоземці не мають права купувати землю, так само, як і тутешні селяни, котрі ніколи нею не володіють, а з того, що мають вони та їхні діти в довічному користуванні, пливають великі прибутки магнатам. Селяни не мають права нічого продавати чи давати в заставу, а їхній пан може відібрати все, що тільки йому заманеться. Зате міщани можуть вільно купувати та розпоряджатися своїми будинками в місті, городами, розташованими довкола тих міст, що є одним із привілеїв та прав міста.

З цього видно, що уся земля в тому краї належить шляхті, яка з цього має великий зиск, за винятком земель, підлеглих Короні (які не є маєтковими, про що говорилося вище), де знаходяться певні села, які король віддав боярам *, що є значнішими від міщан, але нижчими від шляхтичів.

* Так в оригіналі. Йдеться про окремий суспільний прошарок української шляхти (між дворянським і міщанським станом), що «служила королеві мечем».

Король надає маєтності тим боярам і їхнім дітям при умові, що вони сповнятимуть військову повинність за власний кошт. Щоразу, коли коронний гетьман їх кликатиме, вони мають робити все, що від них вимагається, і це є державним обов'язком. Серед тих багатих людей трапляється все-таки частина бідних. Та загалом польська шляхта досить багата, як про це вже говорилося. Але в Мазовії, де шляхта дуже багата і становить шосту частину тутешнього населення, вона не така заможна. А тому її переважна частина сама працює на землі, не вважаючи ганебним для себе тримати леміш плуга або ж іти на службу до найзнатнішого магната. Це вважається почеснішим, аніж служити машталіром, як це мусять робити найдурніші з-посеред них. Двоє таких людей служили в мене протягом низки років, коли я був у тому краї першим капітаном артилерії і королівським інженером; служили мені, хоча й були уродженими шляхтичами.

Родові маєтності шляхти звільняються від зимового розквартирування війська та розташування військових гарнізонів. Однак мусять пропускати через свої землі війська, що знаходяться на марші. Військо може ставати на постій лише на коронних землях.

Коли декілька братів ділить вітцівщину, старший з них здійснює поділ, а молодший вибирає.

Якщо вдова вдруге виходить заміж, то може віддати усе своє майно тому, кого вона пошлюбила, таким чином позбавляє спадку своїх дітей.

Це право змушує дітей шанобливо та послухно ставитися до батька і матері.

ПРО ЗВИЧАЇ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ

Польська шляхта доволі сумирна та ввічлива з вищими од себе — воєводами та іншими урядовими особами Речі Посполитої; з рівними собі і своїми співвітчизниками товариська, зате дуже пихата і чванлива з нижчими від себе. З іноземцями привітна; взагалі іноземців тут небагато, і вона не дуже охоче з ними спілкується. Турків і татар бачать лише на війні із шаблею в руках. Через брутальність московитів з ними не мають нічого спільного, не хочуть підтримувати стосунків, так само, як із шведами та німцями, до яких відчувають таку сильну відразу, що не лише їх не люблять, але й вельми ненавидять. Якщо ж поляки інколи вдаються до послуг німців, то лише при нагальній потребі. Французів, навпаки, називають своїми братами, мають з ними подібні звичаї та замилювання як у вмінні вільно висловлюватися, так у властивій їхній природі щирості та життєрадісності. Веселі, люблять сміятися,

а співаючи, не дають себе полонити меланхолійному настрою. Французи також дуже поважають і шанують цей народ, бо загалом це добрі, незлостиві, зичливі й дотепні люди. Ті поляки, що здобули повнішу освіту, досягають великого успіху, мають добру пам'ять, виглядають пишними та величними у своїх шатах, одягаються у коштовні хутра. Я бачив таке соболеве хутро, яке коштувало понад дві тисячі екю, було оздоблене великими золотими гудзиками, прикрашеними рубінами, смарагдами, діамантами та іншими коштовними каменями. За ними звичайно править велика кількість челяді. Ті слуги дуже сміливі, відважні, вправно володіють зброєю. У цьому переважають усіх своїх сусідів, бо ні на мить не розлучаються зі зброєю. Та й справді, майже завжди воюють з наймогутнішими європейськими володарями — турками, татарами, московитами, шведами, німцями, а інколи навіть з двома-трьома одночасно *. Так сталося року 1632 і 1633, коли воювали з турками, татарами і московитами.

* 3 серпня 1632 р. до червня 1634 р. відбувалася Смоленська війна Речі Посполитої з Росією; 1633 р. війна з Туреччиною; з 1618 року точилася Тридцятилітня війна Речі Посполитої із Швецією.

Дуже добре виплуталися з цього, вигравши для себе кілька важливих битв. Незадовго, 1635 року, розпочали війну із шведами.

При посередництві королівського посла месьє д'Аво між польським та шведським королівством укладено в Пруссії мир; обидва королі з цього були вельми задоволені. Окрім своєї щедрості поляки ще дуже гостинні, шанобливо приймають в себе вдома друзів, які висловлюють їхній господі повагу. Приймають також чужоземців, яких ніколи не бачили, обходяться з ними так шанобливо, ніби здавна знаються з ними. В цьому краї є дуже багаті магнати, які мають вісімсот тисяч фунтів щорічного прибутку з родових маєтностей, не рахуючи ще й бенефіцій з королівщини, що складає шосту частину королівства. Ті великі багатства лише з того, що селяни не мають права володіти спадковими землями; усе належить магнатам, котрі безперервно збагачуються чи то наїздами, чи конфіскацією майна бунтівників і заколотників, яке приєднується до згаданих уже нами земель королівщини. Однак, оскільки шляхта боїться, що король, збагатившись таким чином, стане абсолютним володарем, вона перешкоджає йому тією королівщиною володіти. Та це не виходить на зле, бо вони це краще од нього роблять.

Коли ті люди йдуть на війну, то так дивно сповнюють свою повинність, що якби такого вояка побачив у нашому війську, то забув би про страх, а лише розглядав би його лаштунки. А крім того, всі вони споряджені наступальною зброєю. Подам вам опис озброєння, яке бачив на особі папа Дечинського, ротмістра (тобто капітана) козацької хоругви (вершників, озброєних луками і стрілами). Насамперед, на кольчужі він носив шаблю, на голові — залізний шишак, з якого обіруч звисала залізна сітка, зроблена з такого ж матеріалу, як і

кольчуга, вона захищала потилицю і рамена; він мав ще мушкет, а якщо його не було, то лук і сагайдак. До паска причіплював шило, кресало (для гострення шабель і ножа, а також викресування вогню), ніж, шість срібних ложечок, складених за величиною у червоний сап'яновий футлярчик. За пояс був заткнутий пістоль, ошатна хустка, невелика шкіряна торбинка, яку можна скласти; у ній легко вміщалося півлітрове горня, яким черпають воду під час військових походів. Мав також спеціальний сукняний мішечок (велика торбинка з червоного полотна; якщо вона плоска, то в неї вкладають листи, папери, гребені, навіть гроші), нагайку (невеликий шкіряний батіг, яким поганяють коней), два-три пучки шовкових шнурів завтовшки півмізинця; цим шнурком зв'язують бранців, які трапляються їм по дорозі. Все це висить на поясі з протилежного боку від шаблі. А крім того — ще й ріг, щоб чистити коневі рота, а ззаду, при сідлі, збоку, великий дерев'яний цебер, що вміщає піввідра води, з нього напували коня. Ще були три ремінні пута (шкіряні ремні, якими триножать коня, коли пускають його на пашу), щоб зв'язувати коня, коли він пасеться. А крім того, якщо жовнір не мав лука, за плечима в нього висіла рушниця, ладунок (плоска шкіряна торба, в яку вкладають рушничні та пістолетні набойки), мав при собі рушничну викрутку і порохівницю. Зважте самі, чи людині, озброєній таким чином, легко змагатися з ворогом.

Гусарія, озброєна списами, складається із заможних шляхтичів, які мають прибуток до 50 тисяч фунтів щорічно; вона дуже добре споряджена. Звичайний їхній кінь вартує не менше 200 дукатів, а всі їхні коні турецькі, привезені з анатольської провінції, званої Кармелія. Гусари несуть службу з п'ятьма кіньми, отже, в одній хоругві із ста списів є лише двадцять гусарів. Вони їдуть першою шерогою, створюючи так званий фронт, а позаду кожного чотирма рядами ступають слуги. Їхні списи довгі на дев'ятнадцять стіп, од вістря до держална порожні, а ратища зроблені з міцного дерева. На вістрі списів почеплено прапорці — біло-червоні, зелено-сині, чорно-білі. Ті прапорці обов'язково двобарвні і мають чотири-п'ять ліктів завдовжки; певно, цими прапорцями лякають ворожих коней, коли хочуть розламати ряди противника: нахилиючи списи, мчать на конях в атаку, прапорці перекручуються в повітрі і лякають коней ворога. Гусари також одягнені в панцирі, носять наручники, наколінники, шапки-сисюрки тощо. Мають ще й шаблю, палаш, прив'язаний з лівого боку до сідла, а з правого — довгий меч, широкий при держалні; він звужується і закінчується квадративим вістряем: ним протинають живого ще ворога, скиненого з коня на землю. Задля цього меч має п'ять ступнів у довжину, надруків'я його кругле, щоб зручніше було тиснути до землі і протинати на ворогові кольчугу. Палашем рубають тіло ворога, шаблею б'ються і розсікають кольчугу. Воїни мають також бойові молоти вагою понад шість фунтів, що подібні на наші чотирикутні піки, вони добре наточені і насажені на довгі держаки, аби розбивати панцирі та шоломи противника.

Якщо їхнє озброєння та спосіб ведення війни нам видається відмінним од нашого, то з подальшої розповіді побачите, що їхні бенкети і те, що на них робиться, зовсім не схоже на звичай більшості народів світу. Магнати, які дуже на цьому перечулені, багаті і трохи бідніші, вельми щедро один одного

гостюють в залежності від своїх можливостей. З усією переконливістю можу сказати, що їхні буденні обіди набагато перевершують своїми стравами наші святкові бенкети. З цього можна зробити висновок, як вони поведуться під час справжніх оргій, що дуже урочисто серед них справляються. Правда, так чинять особливо великі магнати та інші урядники Корони. У дні, вільні од засідань сенату, коли у Варшаві відбувається сейм, влаштовують учти, вартість яких досягає п'ятдесят чи навіть шістдесят тисяч фунтів. Це дуже великі видатки, якщо зважити, що і як подають до столу. Тим паче, що в цьому краї не вживають ні мускусу, ні амбри чи перлин або вишуканих приправ до м'ясних страв, які в інших краях дорого коштують. Все, що подають, загалом приготовлене доволі невміло, у великих кількостях. Шкода, пов'язана з усім тим (йдеться про слуг та челядників, про що докладніше оповім нижче), збільшує їхні витрати. Отож, аби з однієї лише деталі ви склали собі враження про все це видовище, скажу вам, а говорю з усією переконливістю, що не раз (я тримав у руках такі списки) на такому одному лише прийомі було битого скла на 100 талерів, хоча воно й не дороге, бо одна штука коштувала один су.

Отож, коли розпочинається бенкет, спочатку сидить не більше чотирьох-п'яти панів сенаторів, з часом до них приєднуються послы, які знаходяться при дворі; то була б невелика кількість гостей для такого великого видатку, про який я згадував вище. Але лічба гостей збільшується за рахунок шляхти, яка супроводжує кожного з названих панів. Звичайно, це вже є дванадцять-п'ятнадцять осіб, які складають товариство на 70 — 80 гостей; вони сідають за три зсунені столи, що творять подвійний прямий кут. У довжину ті столи мають понад сто кроків. Столи накриті трьома розкішними тонкими обрусамми, а також повним позолоченим срібним сервізом. На кожній тарілці лежить хліб, вкритий маленькою серветкою, не більшою від носовичка; біля тарілки — ложка; ножі відсутні. Розміщені таким чином столи ставляться у великій просторій залі, в кінці якої, під стіною, знаходиться креденс із великою кількістю срібного начиння, обрамлений поруччям у вигляді невеликої галереї. Туди мають доступ лише ключник і челядники. На креденсі звичайно стоїть вісім чи десять стосів срібних таць і така велика кількість тарілок, що вони здіймаються на зріст людини, яка в цьому краї доволі висока. Навпроти названого креденса, над дверима, міститься театр, де перебувають музиканти — як ті, що грають на різних інструментах, так і ті, що співають. Їх не чути всіх одночасно, а лише починають скрипки; далі їм гучно вторить відповідна кількість корнетів. А коли вмовкнуть — звучить людський спів, мелодійні голоси дітей, яких найняли задля такої нагоди. Усі ці різноманітні звуки повторюються безперервно, тривають, аж поки не закінчиться бенкет. Музиканти їдять і п'ють ще перед початком гостини, бо далі (з обов'язку займатися тим, чим їм належить) не мають часу сідати за наїдки та напитки. Приготувавши таким чином усе, що потрібно, стіл накривають, закладають різноманітними стравами і тоді впроваджують до зали запрошених гостей. Посеред зали стоїть четверо шляхтичів — двоє з них тримає великий позолочений мисник, що має, певно, три ступні в діаметрі, а також подібного виробу жбан. Шляхтичі наближаються до високошанованих гостей, обмивають

їм долоні і відходять. Далі до них приступає два інші шляхтичі, які тримають за обидва кінці довгий, біля трьох ліктів, рушник, подають його тим панам, щоб вони витерли долоні. А далі господар разом із розпорядником сердечно приймають гостей, садять кожного за стіл відповідно до його становища та титулу. А коли вже посідали і готові гоститися, їх обслуговують три крайчі за кожним столом, частують стравами, приготовленими і приправленими за тутешніми рецептами. Одні приправлені жовтуватим соусом з шафрану, інші — червоним соком з вишні, який забарвлює соус у червоний колір; ще інші соком перетертої сливи, що надає соусові чорної барви. Інші страви плавають посеред сірого соку смаженої цибулі, перетертої через сито. Цей соус вони називають «gaŕszcz». Усі ті м'ясива (кожне у відповідному соусі) нарізуються великими, наче кулі, кавалками, щоб кожен міг вибрати кусень на свій смак, бо вони не люблять їсти супи, котрі зовсім не подаються на стіл. Кожне назване м'ясо подається у тацях разом зі своїм бульйоном, а поміж тими стравами ще й різні м'ясні паштети. Кожен гість вибирає соуси за смаком, бо їх завжди не більше чотирьох, як ми вже про це говорили. Окрім того, на стіл подають також воловину, баранину, телятину, кури без соусу, дуже сильно, як ведеться в тому краї, приправлені перцем і сіллю. Зовсім нема потреби у сільниках, які навіть не кладуть на стіл. Як тільки одна з таць порожніє, з'являється друга, наповнена, скажімо, квашеною капустою із шматками солоного сала чи пшоняною або ячною кашею, яку вони споживають з великим апетитом так само, як і соус, приготовлений з кореня, що у них зветься хроном. Його труть і заправляють оцтом. Той соус дуже пікантний, має делікатний смак і нагадує муштарду; надається до свіжої чи солоненої волонини, а також до найрізноманітніших рибних страв. Коли спожили першу страву, а таці спорожніли, більшість м'яса з них поїдають не гості, а їхня челядь (про це докладніше розповім далі), згортають верхній обрус з усім посудом і кладуть чисті тарілки. Далі подають другу страву, що складається з печеного м'яса — телятини, баранини, волонини, порізаної великими куснями, більшими, ніж півчверті тварини. Потім настає черга каплунів, курей, курчат, гусей, качок, зайців, оленів, сарн, диких кіз, диків та іншої дичини — куріпок, жайворонків, перепілок, різної дрібної птиці, якої тут дуже багато. Що ж до голубів, то тут їх ніколи не їдять, бо вони є рідкістю у цьому краї, так само, як кролі чи бекаси. Усі ці страви подаються безладно, змішуються одні з одними, аби якимось усе це врізноманітнити; до них також додають силу-силенну салатів. Друга страва доповнюється ще легкою їжею з різноманітними фрікасе, скажімо, пюре гороху з великим шматком сала. Кожен гість бере собі шмат того сала і ріже на дрібні куски величиною гральної кістки. Поїдають усе це ложками разом із пюре, що вважається в них дуже смачною стравою; ковтають її, не пережовуючи. Ця страва має для них таке велике значення, що якби не подавали її до столу при кінці частування, то гості повважали б, що їх ошукано. Те саме з пшоняною кашею з маслом, з ячмінною, яку називають кашею, по-голландському «gru», з макаронами із сиром, запеченими на маслі, а також стравою з гречаної каші — маленькими млинцями, які вмочують у третій мак, розмішаний молоком. На мою думку, вони все це їдять для того, щоб повністю насититися, а потім добре

спати. Коли другу страву, як і першу, зняли зі столу, подають десерт в залежності від пори року та місцевості; скажімо, встояне молоко, сир та інші страви, які в ту хвилину не годен достеменно собі пригадати. Ці всі страви та ласощі настільки різняться од наших найпростіших найдків, що не віддав би жодної страви за їхніх десять. Щодо цього, то поляки вельми від нас відстали. Але на рибних стравах вони розуміються чудово, бо крім того, що в них водиться багато гарної риби, вони так смачно її готують, додаючи різноманітні приправи, що навіть у найбільш пересичених гостей відразу ж з'являється апетит. У цьому вони переважають усі інші нації, і то не лише моя думка чи мій смак, але так стверджують усі французи та чужинці, яких вони частували; мають щодо цього однакову думку. Та хіба ж то не дивовижна страву? Приправляючи її, не шкодують ні вина, ні олії, ні різноманітних прянощів та коринфських родзинок, ні соснових зерен та всіляких інших приправ, з допомогою яких при набутому хисті можна ці страви приправляти навіть під час обіду. П'ють мало, щоб добре триматися у поході. А п'ють вони лише пиво, яке наливають у високі скляні глеки циліндричної форми вмістом півгорняти цих країв. У кухлі кидають зісмажені на олії хлібні грінки. Ми вже звертали вашу увагу на те, що після першої та другої страви таці зі столів збирають майже порожні, хоча гості й не їли багато; а це таки правда. Зауважте, що кожен гість має позаду себе одного чи двох слуг; подаючи свої брудні тарілки, аби їх поміняли на чисті, беруть із таць усе, що лишень їм подобається, і передають своїм слугам. А ті, діставши м'ясо, збираються у гурт і відходять в один із закутків зали, немов у сховок, щоб його з'їсти, чи радше зжерти; при цьому зчиняється дуже неприємний та огидний шемріт, на який панове уваги не звертають, бо самі до цього спричинилися — такий в них панує звичай. Вже коли ті панове попоїли, не випивши багато, а слуги в тому чи іншому закутку зали зжерли все, що дістали від своїх панів, починають разом пити за своє здоров'я. Та вже не ниво, як перед тим, а власне вино — найкраще і найсмачніше на світі. Хоча воно й біле, але добре-таки червоніють від нього мармизи, а ще більшими стають витрати на таку учту, якщо через те вино якогось накоять лиха; кухоль такого напою коштує чотири фунти радше задля смаку, а не задля його дивовижності. А хто випив за здоров'я свого друга, подає йому такий же келих, наповнений таким самим вином, аби той також за його здоров'я випив. Роблять це самі, не вдаючись до слуг, бо їхній стіл заставлений великими срібними карафами та скляними пугарями, які швидко наповнюють і так само швидко випорожнюють. Тому через дві-три години, як почнеться те приємне змагання, з почуттям подиву оглядаєш неймовірну кількість келихів, що стоїть перед кожним із них, не ймеш віри, як усе це можна зараз випити. Та й пугарі ці найрізноманітніших форм і видів — квадратів, трикутні, подовгасті, округлі; вони так швидко рухаються і переміщаються в найрізноманітніших напрямках, що не можу твердо сказати, що небесні світила більш хаотичні та невпорядковані в своєму русі, як те, що тут робиться через безумовні якості гарного і смачного білого вина. По чотирьох чи п'яти годинах тієї приємної і неважкої праці найбільш втомлені гості засинають, а інші, не спроможні більше затримувати в собі стільки

рідини, виходять її віддати, щоб вернутися більш готовими до нових змагань. Інші ж починають вихвалитися своїми подвигами в таких самих, як тут, баталіях, яким чином зуміли стати звитязцями над своїми товаришами.

Але все, що роблять ті панове, не можна порівняти з витівками їхніх слуг. Бо якщо і хаотично спожили велику кількість страв, то ще більш нестримні були щодо напоїв, випиваючи удесятеро більше вина, аніж усі гості. Поводять себе нечувано брутально, витирають масні і брудні тарілки у рідкісної краси шпалери або ж звисаючі рукави одягу їхніх господарів; не поважають ні своїх панів, ні їхнього гарного вбрання. А накінець п'ють так захланно і так багато, що ніхто вже не уникає дії вина — ні пани, ні слуги, ні музиканти; всі вони п'яні. Однак ті, що пильнують срібний посуд, завжди настільки тверезі, щоб у міру можливості не випустити нікого з будинку, поки не зберуть усього срібного посуду. Але дворецькі, котрі не більш як інші ні на хвилину не стулили повік, часто не в змозі сповнити свій обов'язок; у більшості випадків після бенкету не вистачає декілька речей.

Ось усе те, що мені підказує в цю хвилину пам'ять, що я бачив і чув у тому північному краї стосовно його розташування, населення, їхньої релігії, звичаїв та способу ведення війни. Якщо ж моя пам'ять, яка дотепер підказала мені все те, що вам оповів, нагадає ще якісь факти, гідні вашої уваги, неодмінно з усією щирістю виконаю свій обов'язок. Маю також надію, що ви милосердно вибачите мені, якщо виявиться тут щось не до вашого смаку. Вибачите моє невміння писати краще, бо вважав це негідним шевальє, який упродовж цілого свого життя перекопував землю, відливав гармати і стріляв порохом.

Боплан, Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. — Львів: Каменяр, 1990. — 301 с.: іл.

ISBN 5-7745-0300-3

Праця Боплана, французького інженера XVII ст., тривалий час була єдиним, найавторитетнішим джерелом пізнання героїчної історії запорізького козацтва, звичаїв українців, флори та фауни краю.